

Teoreetiline keeleteadus Eestis

Teoreetiline keeleteadus Eestis

Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4

Teoreetiline keeleteadus Eestis

Toimetajad

**Renate Pajusalu, Ilona Tragel,
Tiit Hennoste & Haldur Õim**

Tartu 2002

Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4
Teoreetiline keeleteadus Eestis

Toimetajad Renate Pajusalu, Ilona Tragel,
Tiit Hennoste & Haldur Õim

Raamatu väljaandmist on toetanud ETF grant 4467

Kujundaja Roosmarii Kurvits

ISSN 1406-619X
ISBN 9985-4-0285-5
Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 610

Sisukord

Saateks	7
Konverentsi kava.	8
Teoreetiline keeleteadus Eestis. <i>Haldur Õim</i>	11
Päris- ja mängukeeleteadus <i>Martin Ehala</i>	24
Hierarhiatest tüpoloogias <i>Mati Erelt</i>	34
Semantikakomponent grammatikateooriates <i>Lumme Erilt</i>	41
Suulise kõne uurimine ja sõnaliigi probleemid <i>Tiit Hennoste</i>	56
Lingvistiline tekstianalüüs <i>Reet Kasik</i>	74
Grammatika suhtluses <i>Leelo Keevallik</i>	89
Funktsionalistlik keeleteooria ning rakenduslingvistilised arusaamad Eestis <i>Krista Kerge</i>	105
Tähendus vestluses: kontekst, kavatsused ja suhtlemine <i>Piibi-Kai Kivik</i>	120
Funktsionaalsest grammatikast. <i>Irina Külmoja</i>	133
Divergentsiteooria ja konvergensiteooria praegune jõukatsumine <i>Ago Künnap</i>	141
Sõnaraamat keeleteaduses: generatiivse leksikoni teooria <i>Margit Langemets</i>	146

Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal . <i>Helle Metslang</i>	164
Keeleteaduse teaduskeelest <i>Peep Nemvalts</i>	179
Paar märkust Peep Nemvaltsi kirjutise "Keeleteaduse teaduskeelest" kohta <i>Mati Erelt</i>	193
Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria <i>Karl Pajusalu</i>	195
Referentsiaalne praktika kõneetnograafia uurimisvaldkonnana <i>Renate Pajusalu</i>	209
Paabeli torni lugu <i>Mart Rannut</i>	222
Loetelukatse ja kognitiivse esiletuleku indeks <i>Urmas Sutrop</i>	240
Kus keel ja käsi kokku saavad? <i>Silvi Tenjes</i>	255
Kognitiivne lingvistika mujal ja meil <i>Ilona Tragel</i>	272
Koodivahetus ja eesti keeleteadus. <i>Anna Verschik</i>	287
Keelelise viisakuse mudelite mõnedest vaieldavatest aspektidest eesti, vene ja inglise keele võrdlevate uuringute valguses <i>Krista Vogelberg</i>	297

Saateks

Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli juures toimub juba mitmendat aastat kognitiivse lingvistika seminar. Lisaks kognitiivsele lingvistikale on selles peetud ettekandeid ka muudelt teoreetilise keeleteaduse aladelt. Mingil hetkel tekkis soov saada ülevaade, missuguste teoreetilise keeleteaduse suundadega Eestis üldse tegeldakse. Leiti, et parim võimalus selleks oleks korraldada konverents, kuhu kutsutakse kõik, kes osaleda tahavad ja kellel midagi öelda on. Tulemus oli üllatav. Ettekandeid jätkus kaheks päevaks ja mõlemal päeval oli konverentsiruum puupüsti täis.

Siinne kogumik sisaldab selle konverentsi materjale. Nagu konverentsi päevakava ja kogumiku sisukorra võrdlus näitab, ei ole kõik ettekanded jõudnud kogumikku ja mõni artikkel ei ole samal teemal kui ettekanne.

Loodame, et kogumikust on kasu nii uurijatel kui õppuritel ja et konverents ise pani aluse mingile traditsioonile. Selle lootuse aluseks on huvi, mida konverents Eesti keeleteaduse uurijate hulgas äratas.

Toimetajad

Teoreetiline keeleteadus Eestis

15.–16. juuni 2001

Tartu ülikool, Lossi 3–405

Reede, 15. juuni

12.15 **Haldur Ōim** Teoreetilisest keeleteadusest ja Eestist

12.45 **Martin Ehala** Generatiivse grammatika uuematest suundadest

13.15 **Karl Pajusalu** VARBRUL-analüüsides ja optimaalsusteooriast

13.45–15.00 Lõuna

15.00 **Lumme Erilt** Semantikakomponent grammatikateooriates

15.20 **Margit Langemets** Generatiivne leksikon

15.40 **Peep Nemvalts** Keeleteaduse teaduskeelest. Teooriad, meetodid, terminid

16.00 **Tiit-Rein Viitso** Keelegeograafiast ja murretest teoreetilises perspektiivis

16.30–16.45 Kohvipaus

16.45 **Ago Künnap** Divergentsiteooria ja konveregentsiteooria praegune jõukatsumine

17.15 **Mart Rannut** Keelte divergentsist Paabeli torni varjus

17.35 **Anna Verschik** Koodivahetus ja Eesti keeleteadus

18.00 Arutelu

Laupäev, 16. juuni

10.15 **Mati Erelt** Hierarhiad keeletüpoloogias

10.45 **Helle Metslang** Grammatikalisatsiooniteooriast ja Eesti keele-
teadusest

11.15 **Irina Külmoja** Funktsionaalsest grammatikast

11.35 **Krista Kerge** Funktsionalistlik keeleteooria ning rakendus-
lingvistilised arusaamad Eestis

11.55–12.15 Kohvipaus

12.15 **Silvi Tenjes** Kus keel ja käsi kokku saavad?

12.35 **Iлона Tragel** Kognitiivsest lingvistikast Eestis

12.55 **Urmas Sutrop** Teooria(te) osast rahvuskeelte instituutide töös

13.25–14.30 Lõuna

14.30 **Tiit Hennoste** Suulise kõne uurimise mõju keele gramma-
tilisele analüüsile

15.00 **Renate Pajusalu** Kõneetnograafiast

15.30 **Reet Kasik** Lingvistiline tekstianalüüs

16.00–16.15 Kohvipaus

16.15 **Krista Vogelberg** Viisakusteooriate uuemate arengute teo-
reetiline ja empiiriline analüüs

16.35 **Piibi-Kai Kivik** Tähenduse konstrueerimine vestluses: kavat-
sus (*intention*), pragmaatiline ja semantiline tähendus

16.55 **Leelo Keevallik** Grammatika suhtluses

17.15 Arutelu

Teoreetiline keeleteadus Eestis

Haldur Õim
Tartu Ülikool

1. Teoreetiline ja üldkeeleteadus

Artikli eesmärk on esitada oma nägemus sellest, mis seisus on tänapäeval Eesti teoreetiline keeleteadus (seega siis mitte ainult eesti keelt puudutav teoreetiline keeleteadus), eriti aga, kuidas ta praegusse situatsiooni on jõudnud. Pildi praegusest situatsioonist, ehkki võibolla mitte päris täieliku, annab tegelikult sinne kogumik tervikuna.

Kõigepealt tahaksin tuua sisse eristuse teoreetilise keeleteaduse ja üldkeeleteaduse vahel. Piir on ähmane, kuid minu arvates on see olemas. See vahetegemine on ühtlasi oluline, kui võrdleme teoreetilise keeleteaduse ja üldkeeleteaduse sündi Eestis ja mõnedes meie keeleteaduslikult tihedalt seotud maades, näiteks Soomes.

Teoreetilise keeleteaduse eesmärk ja ülesanne on keeleteooria arendamine, teisiti öeldes vastuste andmine nt küsimustele, mis on loomulik keel, mis on selle erijooned kõigi teiste suhtlusvahenditega võrreldes, missugune on selle ehitus, missugune kategooriate süsteem sobib selle kirjeldamiseks (seejuures iga üksikkeelega kirjeldamiseks), missugused protseduurid on vajalikud selle kategooriate süsteemi rakendamiseks, missugused üldprintsipid seletavad just niisuguse ehituse ja kategooriate süsteemi olemasolu loomulikus keeles. Niisuguse teoreetilise süsteemi ehitamine võib olla suhteliselt deduktiivne tegevus, kulgeda “ülevalt alla”, ja ainult selle konkreetsete väited ja järeldused (nt fonoloogias, morfoloogias, süntaksis, semantikas, pragmaatikas) peavad olema testitavad, kontrollitavad. Keeleteaduse ajaloost tunneme selliseid teorialoome näiteid, nt glossemaatika Kopenhaageni koolkonnas. Kuid ka praeguses teoreetilises keeleteaduses on N. Chomsky generatiivne grammatika suuresti sellist lähenemist harrastanud.

Üldkeeleteadus on palju laiem mõiste. Siia kuulub nt konkreetsete keelte võrdlus (ajalooline või tüpoloogiline); keeleuniversaalide tuvastamine selle raames (kui empiiriline uurimistöö); samuti sugulaskeelte võrdlus sedavõrd kuivõrd eesmärgiks on teatud üldistused, keelte arengu seaduspärasused. Kõik need uuringud on

olulised ka keeleteooria seisukohalt, aga vaid kui lähtematerjal, mille abil võib teatud teoreetilisi hüpoteese püstitada ja väiteid kontrollida. Ses mõttes võib öelda, et teoreetiline keeleteadus on üldkeeleteaduse üks haru, kuid mitte teiste kõrval, vaid – metodoloogilises mõttes – haru, millesse teiste harude tulemused on suunatud.

Üldkeeleteadus kirjeldatud mõttes sündis ülddaktsepteeritud arusaama järgi XIX sajandi keskpaiku Saksamaal (*allgemeine Sprachwissenschaft*). Võtmeisikuteks olid Wilhelm von Humboldt, August Schleicher, Hugo Steinthal. Siin kulges areng selgelt “alt üles”: üldkeeleteadus sündis võrdleva keeleteaduse, ennekõike indoeuropeistika raames, selle toena ja tulemuste üldistusena.

Kui üritada teoreetilise keeleteaduse sündi niimoodi paika panna, siis selle alguseks sobib enim Ferdinand de Saussure'i teos “Üldkeeleteaduse kursus” (Saussure 1916). Ehkki teos pealkirja järgi esindab üldkeeleteadust, on selle eesmärk selgelt “puhta” keeleteooria loomine eespool iseloomustatud deduktiivsel “ülalt alla” meetodil. Teoses esitatud ideedest sündis strukturealne keeleteadus ning selle Ameerika harust omakorda generatiivne grammatika, mis senini on kindlasti keeleteaduse ajalukku sügavaima jälje jätnud keeleteoreetiline kontseptsioon. Tasub meenutada, et Chomsky 1955 valminud väitekiri kandis pealkirja “The Logical Structure of Linguistic Theory” (trükkis 1975). Generatiivse pöörde alguseks loetav “Süntaktilised struktuurid” (Chomsky 1957) on selle lühikokkuvõte. Ehkki see ei olnud Chomsky algne eesmärk, sündisid generatiivse keeleteooria arendustena tänapäevased semantika-, pragmatika- ja diskursusetooriad, mis seni moodustavad kiiresti areneva teoreetilise keeleteaduse tuuma (Õim 1996).

2. Teoreetilise keeleteaduse sünd ja areng Eestis

Ei ole liialdus öelda, et teoreetilise keeleteaduse praegune olukord Eestis ei erine põhimõtteliselt situatsioonist mujal maailmas (mis teatavasti on vägagi kirev). Erinevus on pigem kvantitatiivne kui kvalitatiivne: meil ei ole esindatud kõik teoreetilise lingvistika suunad (aga olulisemad küll), mõnda suunda esindab vaid paar inimest. Olulisemad suunad on aga seejuures elujõulised, kirjutatakse magistri- ja doktoritöid. Kuid teoreetilise keeleteaduse sünd on kulgenud võrdlemisi eriliselt ja sellel tasub peatuda.

Süsteemaatilise keeleuurimise algus Eestis langeb 19. sajandi lõpukümnenditesse. Esimese eestlasena kaitses doktoritöö soome-

ugri keelte võrdleva grammatika alal 1872. aastal Mihkel Veske, kes töötas seejärel kuni 1896. aastani eesti keele lektorina Tartu ülikoolis ja pidas loenguid ka võrdlevast keeleteadusest. Kuid tähtsaim eesti keelt ja selle uurimist puudutav problemaatika keskendus sellal – ja faktiliselt kuni 1920. aastateni – eesti kirjakeele kujundamisele, kirjakeele ja murrete suhetele, ehk siis tänapäeva mõttes keelekorraldusele ja keelehooldele. See töö eeldas muidugi eesti keele süstemaatilist käsitlust, kuid üldkeeleteaduslikud ideed, millega tegeldi mujal maailmas, jäid sellest kõrvale (kui Johannes Aaviku ideed keele ilust kui keeleuuenduse ühest alusest kõrvale jätta). Nii jäid nii Mihkel Veske kui ka ühe kuulsama Tartu ülikoolis töötanud keeleteadlase Baudoin de Courtenay (Kaasani koolkonna rajaja, töötas Tartus 1883–1893) üldkeeleteaduslik tegevus erilise mõjuta (Õim 2000). Ka eesti keele võrdlev-ajalooline uurimine jäi veel pikaks ajaks Soome teadlaste hooleks (Rätsep 1994).

Tõsisemast teoreetilisest ja üldkeeleteaduslikust tööst Eestis saame rääkida seoses Andrus Saareste nimega, kellest sai Jaan Jõgeveri surma järel (1924) Tartu ülikooli eesti keele professor. Saareste nimi seostub küll eelkõige kahe suurprojektiga: eesti murrete süstemaatiline kogumine ja murdeatlase koostamine ning teiseks “Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” koostamine (vt Rätsep 1982). Needki on projektid, mida ei saanud kavandada korraliku teoreetilis-metodoloogilise alusega. Kuid lisaks on Saareste avaldanud artikleid, mis näitavad, et ta oli kursis teoreetiliste vooludega keeleteaduses (vähemalt Euroopas), tundis nende vastu elavat huvi ja püüdis ka teisi keeleteadlasi neist kui praktilise keeleuurimise (või ka õpetamise) alusest huvituma panna. Üldkeeleteaduse loengute pidamist alustas Saareste 1928.a., kuid juba 1926 avaldas ta artikli “Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses” (Saareste 1926), milles vastandab varasemat noorgrammatilist andmekeskset (positivistlikku) lähenemist uuemale sünteetilisele (teooriakesksele) lähenemisele.

Teoreetilistest vooludest peab Saareste eriti olulisteks ühelt poolt psühholoogilist lähenemist (keel on psüühiline nähtus, olles vahetult realiseeritud vaid iga üksiku keelevaldaja peas) ja teiselt poolt sotsioloogilist lähenemist (keel on sotsiaalne, üleisikuline süsteem). Esimese juured lähevad tagasi H. Steinthalini ja selle esindajatena nimetab ta F. Brunot’i, H. Delacroix’i, J. van Ginnekeni, A. Martyt. Sotsioloogilise suuna iseloomustamisel – mida esindavad autorid on tänapäeva perspektiivist vaadatuna kahtlemata rohkem

tuntud – nimetab ta A. Meillet'd, J. Vandryesi, aga ka K. Vosslerit, esteetilise suuna esindajat keeleteaduse ajaloos. Ja selle suuna alla paigutab Saareste ka F. de Saussure'i. Iseenesest täiesti õigustatult, sest strukturalism ei olnud veel sündinud ja Saussure'i üks üldteoreetilisi ideid oli prantsuse sotsiaalfilosoofist A. Durkheimist inspireeritud idee kollektiivsest teadvusest, kuhu kuuluvad üleiskulised sotsiaalsed institutsioonid, nende hulgas ka keel.

Eriti põhjalikult tsiteerib Saareste F. Brunot' teost "Mõtlemine ja keel" (*La pensée et la langue*, 1922), tõstes eraldi esile ideed, et "tuleb jõuda otsusele püstitada kõnendi kirjeldamise meetodid, kus faktid ei ole järjestatud mitte enam märkide, vaid mõistete korra põhjal" (Saareste 1926: 9). Eks ole see mõistelise sõnaraamatu algidee sõnastus. Aga Brunot' (ja küllap ka Saareste) järgi tuleks ka grammatikakirjeldus niimoodi üles ehitada.

Torkab silma, et Saareste viitab ja tsiteerib ainult prantsuse- ja saksakeelseid töid. Näiteks Ameerika tänase keeleteaduse üht rajajat Edward Sapiri, kelle põhiteos "Language" oli ilmunud juba 1921, ta ei maini, ehkki nt Sapiri ideed keelte kontseptuaalsest tüpoloogias oleksid tema oma ideedega "mõistete korrale" rajatud keelekirjeldusest hästi sobinud.

Saareste pöördub oma kirjutistes üldteoreetiliste küsimuste juurde korduvalt tagasi. Siinses kontekstis on oluline osutada tema ühele viimasele sellesuunalisele Eestis avaldatud artiklile – "Keele osast vaimu arengus" (Saareste 1940), kus ta käsitleb keele ja mõtlemise, keele ja maailmapildi vahelisi seoseid – problemaatika, mis eriti viimastel aastatel on teoreetilises keeleteaduses uuesti aktuaalseks muutunud. Probleem ise läheb tagasi vähemalt Wilhelm von Humboldti aega 19. sajandil. Saareste viitab küll taas vaid saksa- ja prantsuskeelsetele töödele, tsiteerides eriti rohkesti H. Delacroix'd ja mainimata kordagi nt Ameerika antropoloogilist lingvistikat, kuid ideed ja vastandused on tänapäevagi seisukohalt adekvaatselt esitatud. Ta tunnistab, et igas keeles on sõnu ja väljendeid, mida on raske teise keelde tõlkida, kuid leiab, et selle põhjal ei saa veel väita, et keeleline erinevus automaatselt tähendaks erinevaid mõtlemismalle. Aga samas on ta nõus, et probleem ei ole paljas spekulatsioon, erinevatel rahvastel on erinev vaimulaad ja see avaldub ka keeles ning paljuskki just keel kannab seda edasi.

Sõjakeerises lahkus Saareste Eestist ja tema äraminekuga katkes kirjeldatud arenguliin Eesti teoreetilises keeleteaduses päris pikaks

ajaks. Ka Eestis tegutsemise ajal jäi Saareste selles valdkonnas faktiliselt üksi

Kui 1919. a. avati Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, asutati kõrvuti eesti keele professuuriga ka läänemeresoome keelte ja uurali keelte professuurid. Esimest täitis Julius Mägiste ja teist Julius Mark, mõlemad tuntud nimed Eesti keeleteaduse ajaloos. Pandi alus fennougristikale. Ehkki mõlemad teadlased samuti lahkusid Eestist, jõudis fennougristika peale sõda tänu Paul Aristele kiiresti kosuda. Ariste oli tuntuks saanud juba 1930-ndail aastail peamiselt eesti keele foneetika uurijana. Ta tundis Praha koolkonna fonoloogia-alaseid töid ja rakendas neid ka eesti keele kirjeldamisel. Kuid hiljem siirdus ta puhtalt fennougristikasse ja selles tegevuses viis Eesti n-ö keeleteaduslikule maailmakaardile. Tartust sai Helsingi ja Budapesti kõrval üks tuntumaid fennougristika keskusi ja on seda senini (Ariste kohta vt Rätsep 1980; vt ka Õim 2000).

Kuid see on siiski fennougristika, või laiemalt võttes uralistika. See mahub üht tiiba pidi üldkeeleteaduse alla, kuid kindlasti mitte teoreetilise keeleteaduse alla. Ariste enda tööd järgisid valdavalt strukturalismile eelnenud ja sellega paralleelselt arenenud noogrammatilist metodoloogiat. Alles viimastel aastatel on fennougristide hulgas käivitunud diskussioon keelte arenemise seaduspärasustest (divergents vs konvergents, vt Ago Künnapi artiklit siinses kogumikus) andnud problemaatikale üldteoreetilise dimensiooni.

Teoreetiline keeleteadus pidi ootama 1960. aastate alguseni. Uue liini käivitajaks oli Ariste õpilane Huno Rätsep. Peale aspirantuuri siirdus ta tööle TRÜ eesti keele kateedrisse ja selle dotsendina hakkas huvituma strukturaallingvistikast ja pidama sellest ja teistest uuematest keeleteaduse suundadest loenguid. Kiiresti moodustus noorematest õppejõududest, aspirantidest ja üliõpilastest huviliste rühm, kes käis regulaarselt koos ja arutas uusi lähenemisi ja nende võimalikke rakendusi eesti keelele. Üksikuid üliõpilasi hakati koolitama eriprogrammi järgi (üldnimetusega matemaatiline ja strukturaalne lingvistika). 1965 moodustati ka formaalselt (ülikooli juhtkonna loal – ilma selleta polnud niisugused rühmitused sellal mõeldavad) uurimisrühm “generatiivse grammatika grupp” ehk GGG, mis toimis aktiivselt 6–7 aastat. Rühm organiseeris publikatsioonisarjade “Keel ja struktuur” (10 köidet) ja “Keele modelleerimise probleeme” (7 köidet) väljaandmise. Suur osa praegusi keeleteaduse doktoreid on tulnud sellest rühmast (Ellen Uuspõld, Reet Kasik, Ülle Viks, Helle

Metslang, Mati Erelt, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim, aga ka manalateed läinud Mart Remmel; samuti osales selles inimesi, kes praegu ei tööta keeleteaduses, nt folklorist Arvo Krikmann, kirjanik Jaan Kaplinski, praegune Tartu ülikooli keeletehnoloogia professor Mare Koit). Ei ole liialdus öelda, et nemad on teinud põhitöö muutuste läbiviimisel, mis on kujundanud tänapäevase, tugeva teoreetilise taustaga eesti keeleteaduse ilme.

H. Rätsepa algatatud töösuuna tausta selgituseks tuleb lisada paar kommentaari.

Kõigepealt: strukturaallingvistika sündis ju 1930. – 40. aastatel. Selle olemasolust teati ka meil, aga N Liidus oli selle kui idealistliku ja formalistliku keelekäsitlusega tegelemine faktiliselt keelatud. Muutus toimus just 1950. – 60. aastate vahetusel, kui see nagu mõned teisedki samal põhjusel põlu all olnud teadused (nt küberneetika) ägeda diskussiooni järel “vabaks anti” Küllap see diskussioon viiski H. Rätsepa mõttele alustada midagi uut ka Tartus. Samuti ei ole ebaoluline seegi seik, et vähehaaval hakkas olukord muutuma meie lähimas eeskujus Soomes, ehkki seal oli arengu taust teine (Karlsson 1997). Nii üllatav kui see tagantjärele ka ei tundu, veel 1950.–60. aastate vahetusel valitses Soome keeleteaduses palju konservatiivsem õhkkond kui Eestis. Ehkki juba 1940.–50. aastatel üritati tuua Soome keeleteadusesse moodsamaid uurimissuundi, ei õnnestunud see mõjukate vanemate professorite vastuseisu tõttu. Kuid 1960. aastatel muutusid üha tugevamaks hääled, et Soome fennougriatika on näiteks indoeuropeistikaga võrreldes keeleteaduse üldisest arengust irdunud ja vajab üldkeeleteaduslikku tuge. 1966 avatigi Helsingi ülikoolis üldkeeleteaduse professuur. Ja sealt alates on teoreetilise keeleteaduse areng Soomes olnud suhteliselt kiire. Kuid tasub märkida, et ehkki aastakümneid hiljem kui mujal Euroopas, järgis ka Soome areng malli “alt üles”: üldkeeleteadus/teoreetiline keeleteadus kasvab välja konkreetsetest empiirilistest uuringutest ja on mõeldud neile toeks ja teejuhiks.

Kolmandaks, kui Huno Rätsep alustas Eestis strukturaallingvistika arendamist, sellist konflikti nagu Soomes ei tekkinud. Näiteks Ariste, kes oma positsiooni ja mõjuvõimu tõttu oleks raskusteta võinud asjale “käte ette panna”, ei teinud seda.

Ent ometi tulid uued teoreetilised kontseptsioonid ja meetodid meie keeleteadusesse teisiti kui mujal Euroopas. Lähteidee oli umbes selline: strukturalistlikud (hiljem generativistlikud) keeleteooriad on

mujal maailmas olemas, nad on kujunenud teoreetilise keeleteaduse arengu pealiiniks. Järelikult on ka meil vaja nendega tegelda. Nii sündis näiteks GGG. See oli pigem areng “ülalt alla” kui “alt üles” Aastaid kulges see teoreetiline uurimistöö konkreetsest keeleteaduse uurimisest suhteliselt lahus. Võiks öelda, et meil tekkis kõigepealt teoreetiline keeleteadus ja alles selle kaudu – konkreetsete keeleteaduse uurimistega seostumise kaudu – üldkeeleteadus nii nagu see meil praegu olemas on. See on muidugi utreeritud esitusviis, aga selles on minu arust oma tõde, mis annab tunda veel tänapäevalgi.

Ei ole muidugi õige omistada kogu 1960.–70. aastatel Eesti keeleteaduses toimunud pööre GGG-le ja selle eelkäijale. Aga selle primaarsust ei saa eitada just selle selgete teoreetiliste taotluste tõttu. Paralleelsed muutused toimusid ka mujal. Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudis asutati Valmen Hallapi initsiatiivil eksperimentaalfoneetika labor. See oli täiesti uus sõna eesti keele foneetika uurimises, mis mõjutas oluliselt foneetika ja fonoloogia arengut Eestis (edaspidi eelkõige tänu Arvo Eegi ja Mart Rummeli tegevusele), mis kiiresti omandas rahvusvahelise tuntuse. Ja sellest laborist kasvas välja KKI arvutuslingvistika sektor, hilisem Eesti Keele Instituudi arvutuskeskus, mille kaudu sünnib enamik eesti keele suursõnastikke, aga kus tehakse ka arvutuslingvistilisi uurimisi.

Tartus organiseeris Juhan Tuldava 1960. aastate lõpus keelestatistika uurimiserühma, mis ühendas peamiselt saksa ja inglise filoloogide. Kuid Tuldava enda doktoritöö oli pühendatud eesti keele sõnavarastatistikale. Sellegi rühma töö oli kantud ideest, et keel on formaalse struktuuriga süsteem, mida teatud parameetrite osas on võimalik kvantitatiivselt uurida ja mõõta. Eesti keele sagedussõnaraamatu esimesed variandid sündisid siin. Tänapäeval, kus on arvutid ja arvutis suured korpused, ei ole morfoloogilise analüsaatori abil sagedussõnastiku tegemine mingi probleem. Siis aga oli see suur töö (vt kogumikke “Keelestatistika” TRÜ Toimetiste sarjas). Ja Tuldava töö ei piirdunud ainuüksi sagedussõnastiku tegemisega, teda huvitas, kuidas on võimalik tekstide mitmesuguseid struktuurseid parameetreid kvantitatiivsete meetoditega uurida.

3. Teoreetiline keeleteadus ja tänapäev

1960. aastate alguses toimus Eesti keeleteaduses niisiis omamoodi paradigmapuhetus, vähemalt teoreetilise keeleteaduse poolelt

vaadatuna, mis on toonud meid keeleteaduse tänapäevase seisundi juurde.

Millal algab või algas “tänapäev” ja mis on selle tänapäevase seisundi sisu? Siinse kirjutise eesmärk ei ole detailides kirjeldada konkreetseid uurimissuundi ja teoreetilisi mudeleid – seda teeb kõige paremini käesolev kogumik. Ka ei ole eesmärk esitada vahepealsete sündmuste, uurimistööde jne kronoloogiat (vt nt Kasik 1999). Kuid tagasi vaadates tundub, et Eesti keeleteaduse teoreetilise “kihi” uus ilme hakkas kujunema 1980. aastatel ja eriti kiiresti on areng kulgenud 1990. aastatel. Taustaks olid mitmed arengud ja sündmused nii meil Eestis kui ka teoreetilises keeleteaduses mujal maailmas.

GGG oli lõpetanud oma tegevuse, selle keeleteadusesse jäänud liikmed olid hajutatud põhiliselt Tartu ülikooli ja tollase Keele ja Kirjanduse Instituudi vahel. Hiljem lisandus Tallinna Pedagoogika-ülikool. Igal pool oli kontekstiks konkreetne keeleuurimistöö, mis suunas ka teoreetilisi huvisid. Kuid põhimõtteline muutus oli toimunud: see, et konkreetse keeleuurimistöö aluseks peab olema teoreetiline kontseptsioon, muutus üha enam enesestmõistetavaks.

Maailmas oli teoreetilise keeleteaduse pilt muutunud hoopis kirjuks ning valikuid oli palju. Chomskyst lähtunud formalistlik generatiivne keeleteooria oli pärast ägedaid diskussioone kaotanud oma domineeriva positsiooni (vt Õim 1996 ja seal viidatud kirjandus).

Mis olid olulisemad arengud? Juba 1960. aastate lõpus oli selge, et teoreetilisse keelemudelisse tuleb semantika, sõnade, lausete ja lõpuks ka tekstide esitus. Semantiseerus ka süntaks (süvastruktuur ja selle hilisemad variandid). 1970. ja 1980. aastate diskussioonides selgusid ka põhilised (seejuures erinevad) arusaamad, kuidas semantikat keelemudelisse integreerida: formaalne semantika, kontseptuaalne semantika, kognitiivne semantika, freimisemantika...

1980. aastate kuum teema oli pragmaatika. See tõi teoreetilisse keeleteadusesse uue dimensiooni: keelekasutuse seaduspärasuste (ja mitte lihtsalt keele struktuuri) uurimise. Kõneaktid ja muud suhtlusüksused, kontekst, suhtlusprintsüübid ja -maksimid, implikatuurid ehk pragmaatilised järeldused olid enne olnud filosoofide pärusmaa. Nüüd toodi need mõisted keeleteadusesse ja tänu sellele sai pragmatikast iseseisev keeleteaduslik (all)distsipliin. Kuid 1970.–80. aastate diskussioonil oli ka üldisem tulemus. Ehkki diskussioon käivitus generatiivse keeleteooria raames, mõjutas selle kõik kogu teo-

reetilist keeleteadust. Siit sai alguse tänapäeval üldlevinud vastandus funktsionaalse ja formaalse keelekäsitluse vahel.

Formaalse keelekäsitluse tüüpnaide on generatiivne grammatika ja selle chomskylikud, aga ka mitmed mittechomskylikud arendused (vt nt Lumme Eritli artiklit siinses kogumikus). Funktsionaalne käsitlus on laiema taustaga ja seetõttu ka vähem ühtne. Tähtsad on aga ideed keele olemuse ja vastavalt keeleteaduse ülesannete sõnastamise osas. Ameerikas lähevad funktsionalistlikud ideed tagasi vähemalt Edward Sapirini (Sapir 1921), keda loetakse samas üheks Ameerika strukturaallingvistika alusepanijaks. Euroopas võib leida mitmeid allikaid. Enamasti nimetatakse Londoni koolkonda ja eriti selle kasvandikku M. A. K. Hallidayd (vt Irina Külmoja ja Krista Kerge artikleid käesolevas kogumikus). Kuid rahvusvahelisel areenil omandas funktsionaalne lähenemine n-ö oma näo nimelt vastandatult generativistlikule formaallingvistilisele lähenemisele. Nii ütleb selle lähenemise üks tuntumaid esindajaid Talmy Givón oma teoses "Funktsionalism ja grammatika" (Givón 1994: 7) pärast arvukate algautorite tsiteerimist üheselt: "Kitsamas mõttes läheb funktsionalistlik traditsioon, millega mina olen seotud, vahetult tagasi üpris paradoksaalsele allikale – Chomsky "Aspektidele"" [Aspects of the Theory of Syntax, Chomsky 1965]. Sama raamat, mis tõi teoreetilisse keelemudelistisse süvastruktuuri ja semantika, päästis valla ka generatiivse grammatika sisese diskussiooni, mis viis näiteks kognitiivse lingvistika sünnile (Õim 1996). Siiski ei maksa unustada, et funktsionalistlik traditsioon kui niisugune eksisteeris täiesti arvestatavalt ka paralleelselt strukturalismi ja generatiivse grammatikaga nt antropoloogilise või etnolingvistikana, aga ka keelte tüpoloogilise võrdlemisega tegeleva suunana, mis seostub ennekõike Joseph Greenbergi nimega.

Kuidas on kulgenud areng Eestis? Ja kuidas võiks iseloomustada olukorda praeguses Eesti keeleteaduses, pidades silmas selle üldteoreetilist tausta?

Kui alustada viimasena käsitletud "veelahkmest" formalistlike ja funktsionalistlike teoreetiliste lähenemiste vahel, siis tuleb teatud üllatusega tõdeda, et ehkki meie tänapäevane teoreetiline keeleteadus sündis strukturaallingvistika ja generatiivse grammatika kaudu, seega formalistlikus paradigmas, on praegu aktiivselt harrastatavad kontseptsioonid valdavalt funktsionalistlikud. Seda näitas selgelt ka konverents ja näitab sinne kogumik. Puhtalt generativistlikus paradig-

mas tegutsejaid Eestis praktiliselt ei leiagi. Seda ka mitte näiteks arvutilingvistikas, kus muidu on süntaksianalüsaatorite (parserite) tegemisel üheks lemmikudeliks nn peajuhitav fraasistruktuuri-grammatika (*head-driven phrase structure grammar*). Eesti keele süntaksianalüüsiga tegelejad kalduvad pigem sõltuvusgrammatikate poole, mille taotlus on tuvastada lauses süntaktiliste üksuste vahelised funktsionaalsed sõltuvused.

Teiseks torkab silma, et uued teoreetilised suunad on harva tulnud omaette teoreetiliste arenduste kaudu, eelkõige on nad tulnud empiiriliste keeleuuringute teoretiseerimise kaudu. Üldteoreetilised käsitlused ja arendused moodustavad empiiriliste uuringute loomuliku osa, nii et tihti on raske piiri tõmmata teoreetilise ja empiirilise uurimuse vahel. Seda eriti 1990. aastatel, kus lühikese ajaga on niimoodi sündinud mitmed sisult empiirilised, aga tugeva teoreetilise suunitlusega uurimisalad.

Esimesena tuleks ehk nimetada arvutilingvistika esiletõusu. Ehkki loomult läbini praktilise suunitlusega ala, on sel alati olnud omad teoreetilised huvid. 1980ndail aastail oli arvutilingvistika läbi põimunud tehisintellektiga ja selle kaudu keele mõistmise teoreetiliste probleemidega. Tartu ülikoolis ilmus rida üleliidulise autorikonnaga kogumikke (vene keeles) “Trudy po iskusstvennomu intellektu”, mis olid pühendatud sellele temaatikale. Arvutilingvistika jätkab edukalt tänapäevalgi, ehkki teises keskkonnas. Selle suuna olulisi artikleid koondavad nt kogumikud “Estonian in the Changing World” ja “Arvutuslingvistikalt inimesele” (Õim (toim) 1996; Hennoste (toim) 2000) ning ajakirja “Keel ja Kirjandus” erinumber (1, 1998).

Teiseks võib esile tuua semantika ja pragmaatika kiiret tõusu. Semantika ja pragmaatika juured lähevad tagasi 1970.–80. aastatesse (vt nt Õim 1973, 1977). Kuid kui 1980. aastatel sündis kognitiivne semantika, jõudis see suhteliselt kiiresti ka Eestisse ja sellega koos kogu kognitiivne suund keeleteaduses. Ehkki kitsama määratluse järgi haarab see keele mentaalset-psüühilist dimensiooni, tuleb selle sisu tegelikult mõista hoopis laiemalt. See haarab nii sünkrooniati kui ka diakrooniati; nt metaforisatsioon puudutab mõlemat, grammatikalisatsioon on aga puhtalt diakrooniline protsess (vt Ilona Trageli artiklit siinses kogumikus). 2001. a. ilmus selle suuna kogumik “Papers in Estonian Cognitive Linguistics” (Tragel (toim) 2001)

Läbi pragmaatika tähtsuse tõusu – aga suurelt osalt ka iseisvalt – on viimasele ajal märgatavalt intensiivistunud keele sotsiaalse ja tekstuaalse dimensiooniga seotud uurimused. Eesti sotsiolingvistikale oli pühendatud USAs ilmuva ajakirja “International Journal of the Sociology of Language” 1999.a. erinumber, mille pani kokku Tiit Hennoste (Hennoste (toim) 1999). Tiit Hennoste juhib ühtlasi Tartu Ülikooli kõnekeele uurimisrühma, kus koostatakse ja analüüsitakse eesti kõnekeele korpus, teoreetiliseks aluseks diskursuseanalüüs ja vestlusanalüüs, mis mõlemad on pungunud pragmatikast, ehkki esindavad võrdlemisi vastandlikke teoreetilisi seisukohti (nt Hennoste 2000).

Juba 1980. aastatest peale on aga arendatud pragmaatilisi dialoogi ja suhtlusstrateegiate mudeleid hoopis teises suunas – arvutirealisatsiooni tarvis (nt Koit 1987; Õim, Koit 1994). Praeguseks on kujunenud selle kui arvutilingvistika ühe suuna ja kõnekeele uurimissuuna vahel tihe koostöö.

Viimastel aastatel on lisandunud veel üks pragmaatika klasikalisi uurimissuundi – pragmaatiliste suhtlusprintsipiide (eelkõige viisakusprintsipi) erinevate realiseeringute uurimine erinevates keeltes/kultuurides (vt Krista Vogelbergi artiklit siinses kogumikus).

Ka tekstiuringud on tinglikult – vähemalt ajalooliselt – seostatavad pragmaatikaga. Sellel suunal on Eestis üllatavalt pikk ajalugu (suhteliselt muidugi). Juba 1976.a. tutvustas tekstiteooriat Jüri Valge, 1980. aastate teisel poolel tegeles sellega Tiit Hennoste. Nüüdseks on Tartu Ülikooli juures kujunenud uus Reet Kasiku juhitud tekstiurijate töörühm (vt Reet Kasiku artiklit siinses kogumikus ja Kasik 2002).

Uue suuna eesti keeleteaduses avas Mati Erelt, kui ta pärast Tartu ülikooli eesti keele professoriks asumist alustas tüpoloogialaseid uuringuid ja hakkas välja andma eesti keele õppetooli toimetiste sarja “Estonian: Typological Studies” Esimene köide ilmus 1996, nüüdseks on ilmunud 5 köidet. Erelti järgi on eesti keele uurimine olnud liiga enesekeskne, puudub võrdlus teiste keeltega. Ehk võib ka öelda: puudub teoreetiline raam, mille sees eesti keele iseärasusi esile tuua. See on puhtalt greenbergilik suund, kuid sellisena ikkagi pigem funktsionalistlik kui formalistlik. Ühtlasi on see raam, mis võimaldab ühendada või vähemalt kontakti viia eesti keele ja teiste keelte uurijate huvid alustades fonoloogiaga ja lõpetades semantika ja pragmaatikaga.

4. Kokkuvõte

Nagu eespool öeldud, polnud minu eesmärgiks Eesti teoreetilise keeleteaduse praeguse olukorra üksikasjalik ülevaade. Selleks on mõeldud kogumik tervikuna. Minu esmaseks eesmärgiks oli vaadelda, missuguste arengute kaudu praegune situatsioon on sündinud, situatsioon ise on esitatud üldiste piirjoontena.

Kokkuvõttena võib korrata eespool öeldut, et tänapäeva Eesti keeleteadus näeb põhimõtteliselt välja nagu teoreetiline keeleteadus mujal maailmas. Ehkki see sündis meil ebatüüpiliselt, n-ö ülalt alla põhimõttel, on pärast teoreetilise ja empiirilise keeleteaduse liitumist 1990. aastatel areng kulgenud oma normaalset rada. Esindatud on, ehkki erineval määral, olulisemad suunad teoreetilises keeleteaduses. Kuna Eesti on väike ja tegijaid vähe, sõltub ühe või teise suuna areng selle esindajate aktiivsusest. On huvitav märkida, et teatud mõttes oleme samas situatsioonis, mida rõhutas juba Saareste: keelt uuritakse kui mentaalset, kognitiivset nähtust ja kui sotsiaalset, pragmaatilist nähtust, kus keskne on keele kasutamine suhtluses. Ja veelgi huvitavam on, et nende lähenemiste vahel pole põhimõttelist vastuolu, kuid ühtset teooriat pole sündinud.

Kirjandus

- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Givón, Talmy 1995. *Functionalism and Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Hennoste, Tiit (toim) 1999. *International Journal of the Sociology of Language*, 139. Special Issue: Estonian Sociolinguistics.
- Hennoste, Tiit (toim) 2000. *Arvutuslingvistikalt inimesele*. Tartu Ülikooli üldkeele õppetooli toimetised 1. Tartu.
- Hennoste, Tiit 2000. Suulise eesti keele uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – *Keel ja Kirjandus* 2, 91–106.
- Karlsson, Fred 1997. Yleinen kielitiede Suomessa kautta aikojen. Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 28. Helsinki.
- Kasik, Reet 1999. Johdatus viron kielen tutkimukseen. *Castrenianumin toimeita* 55. Helsinki.

- Kasik, Reet 2002. Tekstiurimine Eestis. – Keel ja Kirjandus 4, 262.
- Koit, Mare 1987. Razrabotka formalnoj modeli dialoga. – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, 751. Tartu. 60–70.
- Rätsep, Huno 1980. Akadeemik Paul Ariste. Tallinn: Perioodika.
- Rätsep, Huno 1982. Andrus Saareste Tartu Ülikoolis. – Keel ja Kirjandus 9, 464–473.
- Rätsep, Huno 1994. Viron ja suomen kielen tutkimuksen yhteisiä suuntaviivoja. – Virittäjä, 267–273.
- Saareste, Andrus 1926. Vooludest ja liikumistest praeguses keeleteaduses. – Eesti Keel 1–2, 1–12.
- Saareste, Andrus 1940. Keele osast vaimu arengus. – Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XLII. Tartu.
- Sapir, Edward 1921. Language. New York: Harcourt, Brace & World.
- Saussure, Ferdinand de 1916. Course de Linguistique Generale. Paris.
- Tragel, Ilona (toim) 2001. Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu.
- Õim, Haldur 1973. On the Semantic Treatment of Predicative Expressions. – Generative Grammar in Europe. Toim N. Ruwet, F Kiefer. Dordrecht: Reidel. 360–386.
- Õim, Haldur 1977. Towards a Theory of Linguistic Pragmatics. – Journal of Pragmatics 1, 251–268.
- Õim, Haldur (toim) 1996. Estonian in the Changing World. University of Tartu. Department of General Linguistics.
- Õim, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–744.
- Õim, Haldur 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus 7, 468–479.
- Õim, Haldur; Koit, Mare 1994. Mõtlemine ja selle mõjutamine tavakujutluses. Kommunikatiivsed strateegiad. – Akadeemia 1, 25–45.

Päris- ja mängukeeleteadus

Martin Ehala

Tallinna Pedagoogikaülikool

Erinevate keeleteooriate hulk on üsna suur. Sageli esitavad nad üsna vastandlikke seisukohti keele olemuse kohta. Ka põhimõisted on erinevad. Näiteks generatiivses grammatikas on oluline ülesanne tühjad kategooriatel (*empty categories*), mida mujal ei kasutata. Kognitiivses grammatikas on jälle kasutusel mõiste laiendus (*extention*), mida paljud teised teooriad (näiteks GG) ei kasuta. Selline teoreetiline kirevus paneb mõtlema, milline on teoreetiliste mõistete ontoloogiline staatus. Vastus sellele küsimusele eristabki “mängukeeleteadust” “päriskeeleteadusest”. Loomulikult on tegu on metafooriga: mängu- ja päriskeeleteaduse jaotuse all pean ma silmas teaduse filosoofias kasutatavat teooriate metodoloogilist jaotust instrumentalistlikeks ja realistlikeks.

Sellise jaotuse aluseks on ettekujutus sellest, kas teoreetilistel mõistetel ja konstruktsioonidel on teooriavälised referendid või mitte. Realistlik seisukoht teoreetiliste mõistete ja konstruktsioonide ontoloogilisest staatusest on see, et need kirjeldavad teooriaväliseid objekte. Realistide arvates on teadlase ülesanne andmeid süstematiseerides ja analüüsides kujundada teooria, mis kirjeldab vaadeldavate nähtuste taga peituvat varjatud reaalsust. Keeleteaduses tähendab realism, et sääraseid mõisted nagu alus, foneem, transformatsioon, tühjad kategooriad jne eksisteerivad ka tegelikkuses mingil kujul, millisel nimelt, sellest tuleb juttu hiljem.

Instrumentalistid on seisukohal, et teoreetilisi mõisteid ei saa pidada mingilgi moel päriselt eksisteerivaiks. Nad on vaid abivahendid, instrumendid, mille abil me korrastame oma vaatlusandmeid, et nendest mingit ülevaadet saada.

Seega peavad realistid oma teoreetilisi mõisteid potentsiaalselt kummutatavateks, st nad on kas tõesed või väärad, samal ajal kui instrumentalistid peavad oma mõisteid tõe kriteeriumi suhtes neutraalseteks, nad ei ole ei tõesed ega väärad.

Päriskeeleteadus on siis selline keeleteadus, kus võetakse seisukoht, et grammatilised konstruktsioonid ühel või teisel kujul tegelikult eksisteerivad reaalsuses, mängukeeleteadlased on aga need,

kes peavad sellist seisukohta liigambitsioonikaks ja leiavad, et kogu grammatiline aparatuur on vajalik vaid keele paremaks kirjeldamiseks, reaalselt tal aga mingit eksistentsi ei ole. Kumba eelistada on põhimõtteliselt usu küsimus, argumente leidub aga nii ühe kui ka teise toetuseks.

Nii väidavad instrumentalistid, et teooriad tulevad ja lähevad, aga tegelik progress on seotud ikkagi vaid kirjelduse edusammudega, st faktidega, mis selgusid mingi teooria tulemusel. Seega teooria on asendatav, ega peegelda mingit teooriavälist reaalsust. Instrumentalistide seisukohta toetab ka nn vaegmääratluse hüpotees: sama faktihulga seletamiseks on alati võimalik välja pakkuda kaks põhimõtteliselt erinevat teooriat, mis võrdselt hästi nähtust seletavad

Realistid on seda pareerinud väitega, et olukorras, kus kaks teooriat võrdselt hästi seletavad keele või mis tahes muu nähtuse olemust, instrumentalist lihtsalt aktsepteerib olukorda. Realistile on aga säärane asjade seis vastukarva, sest tema arvates on üks neist teooriatest tõene, teine väär. See suhtumine sunnib teda edasisele uurimistööle, et lõpuks selgusele jõuda, kumb on parem. Seega on realistlik seisukoht viljakam teaduse arengu seisukohalt (vt lähemalt Carr 1990: I pt).

Olenevalt sellest, kas keeleteadlane peab end päris- või mängukeeleteadlaseks, on tal valida erinevate võimaluste vahel, mis puudutavad tema uurimisobjekti – keele – ontoloogilist staatust, selle sügavamat olemust.

1. Keel instrumentalistlikust vaatenurgast

Instrumentalistliku keeleteaduse juured on loogilise positivismi õpetuses. Loogilise positivismi põhiseisukoht on, et metafüüsilist laadi väidetel ei ole tähendussisu. Ainult lihtsatel vaatlusfaktidel põhinevaid väidetel on semantiline sisu. Keerulisema struktuuriga teesid on siiski võimalikud, kuid vaid siis, kui need on loogikareeglite alusel koostatud lihtsatest väidetest. Sellisel puhul on võimalik alati kontrollida väidete tõesust ja väärust. Selliseid väiteid saab ka empiiriliselt kontrollida ja tõestada (loogiline positivism usub väidete tõestatavusse, mitte kummutatavusse). Kui aga väited põhinevad metafüüsilistel mõistetel, pole kommunikatsioon võimalik, sest me lihtsalt ei saa aru, mida teine mõtleb.

Keeleteaduses esindavad loogilist positivismi näiteks Leonard Bloomfield ja Zellig Harris. Nad lähtuvad seisukohast, et keel pole

muud, kui ainult helid, mida kõneleja kuuldavale toob, ühesõnaga, teatud laadi müra. Seega on keele objektiivne uurimine selles müras valitsevate seaduspärasuste uurimine (vt Botha 1992: I pt; Bloomfield 1936).

See muidugi ei tähenda, et Bloomfield, Harris jt tegelesid keeleteadusega täiesti arusaamatult madalal üldistustasandil. Loomulikult kasutasid nad mõisteid nagu nimisõna, verb ja transformatsioon, kuid need olid liiga metafüüsikalised, et neid oleks mingil moel saanud pidada reaalseks – sellest ka nende täiesti selge instrumentalistlik metodoloogia.

Siit saab teha vaid ühe laiema üldistuse: kui olla südames instrumentalist, siis ei ole eriti muid lahendusi, kui omaks võtta seisukoht, et keel on füüsikaline nähtus – müra, mida kõnelejad rääkides teevad. Selline järeldus on paratamatu, kui eeldada, et teoreetilistel mõistetal ei ole reaalsuses referente. Sellisel juhul oleks kogu grammatika vaid kõne seaduspärasuste üldistus, millel tõeväärtus puudub.

Sellisel alasti kujul võib instrumentalism tunduda paljudele vastuvõtmatu. Seetõttu esineb ta tavaliselt malbemal kujul: teadlane jätab lihtsalt keele ontoloogia suhtes seisukoha võtmata. Sellisel juhul pole võimalik teoreetilisi konstruktsioone kuidagi suhtestada teooriavälise reaalsusega, mis ongi ju instrumentalismi põhimõte.

Üks markantne näide on Lass (1986), kes ütleb, et pole mõtet rääkida ahelmuutuste (nagu Inglise Suur Vokaalinihe) reaalsusest või teooriavälisest eksistentsist, sest ahelmuutuse metafoori edu on teoriasisene, ja pole mingit mõtet proovida ontoloogilist määratlust: me peaksime vältima oma teooriatele esitatavate nõuete kujundamist nende teaduste järgi, mille uurimisobjektid eksisteerivad aegruumilises pärismaailmas. Sellegipoolest on teoreetilistel mõistetal kui metafooridel oluline osa, sest kui me loome metafoore, nende üle vaidleme ja neid ümber lükkame, siis aitab see kaasa teadmiste kogumisele vastava uurimisobjekti kohta.

2. Realistlikud lähenemised keelele

Realism eeldab, et teoreetilistel konstruktsioonidel on teooriaväline eksistents. Sellisel juhul kerkib kohe üles küsimus, milline see eksistents on. On üsna selge, et mõisted nagu alus, öeldis või foneem, ei eksisteeri iseseisvate füüsikaliste nähtustena kõnes nagu näiteks vokaalid ja konsonandid. Viimaste füüsikalised omadused on võimalik

akustiliselt kindlaks määrata, samas kui foneemi puhul pole see enam võimalik, rääkimata alusest või öeldisest.

Aga kui keel ei ole füüsikaline oma olemuselt, siis on jäänud veel kaks võimalust: ta on kas psühholoogiline või abstraktne. Sellega on ontoloogilised võimalused ammendatud. Tõsi küll, on keeleteooriaid, mille kohaselt keel ei kuulu ontoloogiliselt ühessegi mainitud kategooriatest (nt Ferdinand de Saussure'i sotsiaalne ontoloogia), kuid nagu väidavad Katz ja Postal (1991), on kõik keerukamad ontoloogiad taandatavad ülalmainitud kolmele ontoloogiale.

2.1. Keeleobjektid kui psüühilised reaaliid

Keeleobjektide kui psüühiliste reaaliide parim näide keeleteaduses on Chomsky lähenemine. Ta eeldab, et keel on reeglisüsteem (või uue-
mal ajal, et keel on printsiipide ja parameetrite süsteem, st mitte otseselt generatiivne nagu "Aspektides") ja et need reeglid on teatud kujul esindatud inimese teadvuses. Seega on keeleteadus osa psühholoogiast ja kognitiivsest teadusest (vt nt Chomsky 1991a, 1991b).

Kui me arvame, et keeleobjektid on psüühilised, siis kerkib kohe küsimus, et kuidas nad teadvuses eksisteerivad. Chomsky on selles küsimuses oma vaadet aja jooksul muutnud. Alguses oli ta dualist, st eeldas nagu Descartes, et teadvus ja aju on kaks eraldi substantsi. Chomsky hiljutised vaated näivad olevat reduksionistlikud, sest kui ta räägib mingist teoreetilisest konstruktsioonist, siis kordab ta tihti, et see on osa teadvusest ja selle kaudu ajust. Siit nähtub, et Chomsky ei ole kaugeltki puhas dualist, vaid kipub pigem psüühilisi nähtusi bioloogiliseks või füüsikaliseks (aju) taandama. See tendents on psühholoogilise keelekäsitluse puhul tavaline.

Üks nähtus, mis sellega kaasneb, on reduksionism. Tihti arvatakse, et bioloogia ja psühholoogia mõistestikku saab taandada füüsikalistele mõistetele ja uurimistööd nendel aladel füüsikaliste objektide uurimisele. Kui pidada keelereaaalsust psüühiliseks nähtuseks, siis on selle üks otsene tulemus, et kui küllalt sügavale kaevata, siis on keelereaaalsus oma olemuselt füüsikaline; ja keelelised seaduspärasused, mida on võimalik kirjeldada psühholoogiliste olekutena, peaksid olema taandatavad füüsikalistele seaduspärasustele (nt Botha 1979).

Botha ütleb, et Chomsky väited keele mentalistliku olemuse kohta on ontoloogiliselt determineerimata, sest "ükski teadvuslik objekt ei saa eksisteerida, kui ta pole kuidagi realiseeritud aju füüsika-

lises mehhanismis" (1979: 64). Ja lisaks: iga keeleline objekt, kui ta tahab olla reaalne, peab kuidagi olema seotud mingi neuroniga ajus, mis tema funktsiooni täidab.

Paraku ei lähtu keeleteoreetikud mingil moel neuroloogilistest allikatest oma mõistete püstitamisel, ega ka kontrollimisel. Praktiline töö käib ikkagi grammatilisuse hindamise põhimõttel.

Psühholoogistlik lähenemine keelele püüab keeleteadust paigutada mingi suurema teadmise liigi, näiteks kognitiivse psühholoogia alla, või nagu Chomsky ennustab, bioloogia alateaduseks. Sellises lähenemises on tugev tendents serveerida keeleteadust empiirilise teadusena, mis on võrreldav teiste loodusteadustega. Sellisel vaatel on oma konks juures.

Miks on nii, et keeleteadust saab teha ilma statistilisi andmeid kogumata või kognitiivse psühholoogia tulemustele viitamata? See viitab, et keeleteoreetiline tegevus põhineb millelgi muul, kui teatud empiirilise faktihulga analüüsil. Seega ei ole keeleteadus osa loodusteadusest, vaid ta on autonoomne. Samas ei tähenda see, nagu poleks autonoomse keeleteaduse (AK) väited kummutatavad. Kas või generatiivse grammatika praktika näitab, et AK hüpoteese saab kontrollida ja kummutada, kuigi see ei toimu empiirilise andmehulga põhjal, vaid keeleteadlase grammatilisushinnangutele tuginedes. Kuidas aga sobitada realistlikku metodoloogiat AK eripäraga? Mis on keeleline reaalsus, mis, kuigi peidetud kõne taha, on siiski olemas? Millises ulatuses sellist vaadet on võimalik kaitsta?

2.2. Keel kui kultuuriline või sotsiaalne nähtus

Lähenemist keelele kui kultuurilisele või sotsiaalsele nähtusele esindavad näiteks Edward Sapir ja Ferdinand de Saussure. Mõlema ontoloogilised seisukohad on raskesti määratletavad. Sapiri jaoks on keel kultuuriline nähtus, seega õpitud, mitte loomulik. Saussure'i järgi on keel midagi, milles igal keelekõnelejal on osadus, aga mis on terviklik ainult kogu keeleühiskonnas – mida see avaldus tähendab ontoloogiliselt, on raske aru saada. Mõnevõrra selgem on Esa Itkonen (1978), kelle jaoks keel on sotsiaalne normatiivne nähtus.

Keeleobjekti vaatlemist sotsiaalse realiteedina esindab kõige paremini Itkoneni (1978) teos "Grammatical Theory and Metascience"

Itkonen teeb vahet 1) mittekavatsuslike ruumilis-ajaliste nähtuste, 2) kavatsuslike tegude, ja 3) sotsiaalsete normide vahel, mis on

meie normijärgivate tegude alus. Seega grammatiline uurimistöö on põhimõtteliselt erinev füüsikas kasutatavast uurimisviisist. Kui empiiriliste teaduste tulemused on falsifitseeritavad ruumilis-ajaliste nähtuste põhjal, siis grammatikateooria väited ei ole, sest keelematerjal ei ole nähtus, vaid kavatsusliku tegevuse tulemus.

Praktikas tähendab see, et kui füüsikaliste nähtuste kohta saab teha avaldusi, mida saab empiiriliselt kontrollida, ja seega teha ennustusi asjade seisu kohta tulevikus, siis sama ei ole võimalik keelenähtuste kohta, sest need on kavatsuslikud ja kavatsuslikke toiminguid ei ole võimalik kuigi täpselt prognoosida. Seega ei saa keele kohta esitada avaldusi, millel oleks ennustav jõud. Parim, mida keeleteaduses on võimalik saavutada, on arusaamine asjade olemusest, mis enamasti järgib teatud seaduspärasid, kuid mitte alati. Itkonenile ei ole reeglid ja normid mitte psühholoogiline, vaid puhtalt sotsiaalse konsensuse valdkonda kuuluv aines. Ta kutsub seda ühisteadmiseks. Eelöeldust lähtudes väidab Itkonen (1978), et grammatika on reegellausete süstemaatiline esitus.

Carr (1990) kritiseerib teda, öeldes, et selleks, et reegellaused oleks tähenduslikud, peavad nad refereerima teoreetilistele mõistetele (nimisõna, öeldis, moodustaja jms). Ja kui grammatilised mõisted ei ole normatiivsed, siis ei saa ka reegellaused, mis neile refereerivad, olla normatiivsed. Küsimus on niisiis, kas teoreetilised mõisted on oma olemuselt normatiivsed. Carr arvab, et ei ole. Itkonen ei ole seda teemat põhjalikumalt käsitlenud.

Kui reegellaused ei sisalda teoreetilisi mõisteid, siis nad saavad viidata vaid konkreetsetele leksikaalsetele keeleelementidele (sõnadele). Sellisel juhul poleks aga tegu enam reegellausetega, mis väljendavad reegleid, sest reegel on üldine, mitte üksik. Seega, kui Carri (1990) kriitika peab paika, siis ei ole Itkoneni sotsiaalne ontoloogia kaitstav.

2.3. Keeleobjektid kui abstraktsed objektiivsed realiteedid

Kolmas suund vaatleb keeleobjekte kui abstraktseid objektiivseid realiteete. Selle lähenemise parim näide on Katzi teos "Language and Other Abstract Objects" (1981). Sama liini järgivad Postal ja Langendoen, kes kõik kuuluvad New Yorki Platonistlikku Koolkonda. Katzi arvates on keeleobjektid aja- ja ruumivälised abstraktsed nähtused. See seisukoht tõstab kohe üles epistemoloogilise probleemi, kuidas uurida objekte, millel pole ei ajalist ega ruumilist mõõdet.

Katzi ja Postali (1991) argument on järgmine: meie teadmisel mingi objekti kohta on selge erinevus sellest objektist. Niisiis on meie teadmine lause struktuurist erinev selle lause struktuurist *per se*. Seega ei ole teadmine keelest (keelekompetents) sama, mis keel. Keelekompetents võib olla küll psüühiline, kuid keel ise mitte.

See on sarnane matemaatika või loogikaga, kus arutluse tulemusel saadakse teadmisi psüühikaväliste objektide või suhete kohta. Seega matemaatika on teooria arvulistest suhetest, mitte inimese kognitiivsest võimest arvulisi tehteid sooritada.

Ülalöeldust lähtudes väidavad Katz ja Postal (1991), et psühholoogism ei ole hea ontoloogia, kuna sellisel juhul tekib interferents meie psüühilise ülesehituse ja grammatika vahel: kõige lihtsam ja üldisem grammatika ei pruugi olla psühholoogiliselt tõenäoline või sobilik, ja see, mis meie ajus hästi töötaks, ei pruugi olla jälle kõige üldisem, lihtsam ja seletavam.

Psühholoogistid vastavad sellele, et grammatika iseenesest ei tööta ajus, vaid ta on lihtsalt funktsioon, mida mingi algoritm töötleb, kui me keelt kasutame. Praktikas tähendab see, et psühholoogistid eeldavad kolmikjaotust: riistvara (aju ise oma neuronitega), tarkvara (algoritm, mis teeb ära praktilise keelega seotud psühholingvistilise töötluse) ja grammatika ise. Katz väidab õigustatult, et kui selline jaotus on aluseks võetud, siis ei jää grammatika psühholoogismist midagi järele, kuna ta peab olema ontoloogiliselt erinev nii tark- kui ka riistvarast. Katz väidabki, et grammatika ontoloogiline staatus on neist erinev, nimelt platooniline.

Põhihäda platonismi puhul on, et kui platoonilised objektid ei ole meiega mingil moel kausaalselt seotud, siis kuidas on võimalik, et keele struktuur võib aja jooksul muutuda.

Kas on mingit võimalust välja tulla platonistliku ontoloogia eraldatusest füüsikalisest ja psüühilisest sfäärist? Üks võimalus on loobuda realismist ja jätta ontoloogiline seisukoht ebamääraseks, st hakata mängukeeleteadlaseks. See ei pruugi iseenesest taganemine olla, sest tõde pole ju teada. Teine viis on kasutusele võtta Karl Popperi (1972) objektiivse teadmise mõiste.

Kui rakendada Popperi isetekkiva reaalsuse (*emergent reality*) mõistet keelelistele reaalistele, siis jõuame vaateni, et reeglid, laused, märgid ja ka keel ise on kõneleja teadvusest sõltumatud, kuid temaga siiski suhtestatud. See vaade on praegu veel keeleteadlaste hulgas

vähe levinud. Kõige selgemalt on see esitatud P. Carri raamatus "Linguistic Realities" (1990).

Popperi järgi ei ole näiteks teaduslikud teooriad psühholoogilised nähtused, kuigi teadlane teooriat mõeldes kasutab oma pead. Teooria sisu on inimestevaheline – viidates mingile teooriale ei ole tarvis arvesse võtta selle arendaja psühholoogiat. Teooria falsifitseeritavus on teooria omadus, mitte teadlase teadvuse omadus.

Näiteks Mendelevi tabel teeb ennustusi teatavate elementide omaduste kohta, sõltumata sellest, kas vastavad elemendid on juba avastatud või mitte. Kuna on võimalik, et teooria poolt ennustatud asi eksisteerib ilma kellegi teadmata, siis ei sõltu teoreetiliste konstruktsioonide reaalsus teooria väljamõtleva kognitiivsest suundumusest või usust asjade oleku kohta. Seega teooriad kujutavad endast objektiivse teadmise liiki: nende sisu on sõltumatu uurija teadvuslikest olekutest.

Samas on väljamõtlemine individuaalne protsess, mis sõltub juba eksisteerivast objektiivse teadmise hulgast. Uus teadmine luuakse vana põhjal. See tähendab, et objektiivne teadmine on interaktiivses seoses individuaalse mõttetööga.

Sellisest vaatevinklist on ka teadusliku mõtte kasv evolutsiooniline protsess, mis on üksikisikust sõltumatu, samas aga toimub ikkagi paljude üksikindiviidide koosmõju tulemusel. Popper nimetab seda protsessi emergentseks protsessiks (vt Popper 1972).

Popper rakendab sama malli niihästi teadmise kasvu iseloomustamiseks kui ka kogu evolutsiooni (mitte ainult bioloogilise) mõtestamiseks üldisemalt. Carr (1990) väidab, et ka keel on emergentne reaalsus. Kuigi keeleobjektide esiletõusu ei saa käsitleda samamoodi kui teoreetiliste mõistete esiletõusu, mis on teadlikult loodud, on ka keeleobjektide teke ajalooliselt emergentse protsessi tulemus, kuid see protsess on kõnelejaväline, objektiivne.

Keele objektiivset, kõnelejavälist olemust on lihtne näitestada leksikoni põhjal. Iga keelekõneleja kahtlemata omab selle keele teadvuslikku leksikoni (st sõnavara, mida ta tunneb). Üsna tõenäoliselt pole aga ühegi kõneleja teadvuslik leksikon isomorfne keele leksikoniga, kuna keegi ilmset ei tunne kõiki mingi keele leksikaalseid morfeeme. Niisiis on leksikon defineeritav ainult mingi hulga kõnelejate siseleksikonide põhjal. Seega pole leksikon individuaalne psühholoogiline nähtus. Ka mingit sõna lausudes pole meil võimalik

vabalt valida, mis see sõna tähendab, sest ta tähendab seda, mida ta selles keeles tähendab.

Seega, laused kui keeleobjektid eksisteerivad ühiskondlikus sfääris kui isikutevahelise vastastikuse teadmise objektid, mitte kui üksikisiku teadvuse objektid. Laused on niisiis abstraktsed objektid sarnaselt loogika või matemaatikalausetega.

3. Kokkuvõte

Keele ontoloogilised probleemid on kaugel sellest, et olla lahendatud. Pole ka lootust, et need niipea saaks lahendatud. Võibolla on sellises olukorras kõige kohasem olla pragmaatiline instrumentalist, kes lihtsalt keele ontoloogia kohta mingit seisukohta ei võta, vaid konstrueerib oma teooriaid sellest lähtudes, milline ta eesmärk on.

Kui aga olla realist (ja realist on alati innukam teadlane, sest ta otsib tõde), siis näib, et kolmest võistlevast ontoloogiast on tõsiselt võetavad kaks: keelereaaalsus on kas psüühiline või objektiivne teadmine.

Esimest esindab võimsalt generatiivne grammatika. Chomsky eeldab, et keel on reeglisüsteem ja et reeglid on teatud kujul esindatud inimese teadvuses. Seega on keeleteadus osa psühholoogiast ja kognitiivsest teadusest. Ta ei ole autonoomne. Autonoomne keeleteadus nõustub, et keel on reeglisüsteem, kuid reeglid ei ole individuaalpsühholoogilised, vaid objektiivsed nähtused (Popperi 3. maailma elanikud). Põhierinevus on seega – kas reeglid on psühholoogilised või ühiskondlikud nähtused.

Reeglite ühiskondliku olemuse tees põhineb Ludwig Wittgensteini väidetel, et erakeel ei ole võimalik: mis tahes indiviidi puhul, kui me vaatleme teda isolatsioonis, ei ole võimalik millegi põhjal väita, et ta oma käitumises järgib mingit reeglit. Ka ei saa indiviid ise selles kindel olla, sest tal pole võimalik kontrollida, kas ta tõesti käitub vastavalt oma varasematele kavatsustele (reeglitele). Niisiis on võimalik väita, et keegi järgib mingit reeglit vaid siis, kui eksisteerib inimestevaheline kokkulepe (teadlik või alateadlik), milline on korrektne vastus mingis olukorras. Reegli eksisteerimiseks on vaja indiviidist väljaspool asuvat kontrolli.

Chomsky vastuväide on, et inimesed suudavad uusi reegleid omandada ilma mingi välise kontrollita, lihtsalt analüüsides teatud andmehulka. Olles reegli omandanud, suudavad nad seda ka praktiliselt edukalt järgida, mis tähendab, et erareeglid on võimalikud. Ja

kuigi meil pole indiviidi oleku põhjal võimalik väita, et ta järgib reeglit, võime selle eelduse teoreetilises töös siiski aluseks võtta.

See on tõesti kahe otsaga asi. On selge, et kui kellelgi on mingi isevärki eesti keele reegel, mida ta järgib, siis teised peavad ta keelt lihtsalt vigaseks ja ütlevad, et sellist reeglit pole olemas, näiteks: *Juhan tappis lammas, laps sõi toit ära, president ei keelustanud abort*. Samas on selle keelekõneleja käitumine kindlalt reeglipärane – sihitis on alati nimetavas – ja teised inimesed võivad selle reegli ka kergesti tema kõne põhjal formuleerida. Kui see isik aga juhtub olema väga populaarne teatud ringkonnas, siis võib juhtuda, et ka mõned tema tuttavad hakkavad niimoodi rääkima ja nendelt võib uus kasutus levida üle kogu keeleruumi. Sellisel puhul ei pea keegi enam säärast sihitisekasutust vaele, vaid kõige tavalisemaks keelereegliks.

Sellise vaate korral võib öelda et indiviidi keelereeglid on objektiivsete keelereeglite internaliseeringud, samas aga võib kellegi eraalgoritm muutuda reegliks, mida teised internaliseerivad. See ongi omadus, mis võimaldab keelereaalsust pidada emergentseks ehk igitekkeliseks reaalsuseks.

Kirjandus

- Bloomfield, L. 1936. Language or ideas? – *Language* 12, 89–95.
- Botha, R. P. 1979. Methodological bases of a progressive mentalism (SPIL 3). Department of General Linguistics, Stellenbosch University.
- Botha, R. P. 1992. *Twentieth Century Conceptions of Language*: Oxford: Blackwell.
- Carr, P. 1990. *Linguistic Realities*. Cambridge: Cambridge UP.
- Chomsky, N. 1991a. Linguistics and adjacent fields: a personal view. – *The Chomskyan Turn*. Toim A. Kasher. Basil Blackwell.
- Chomsky, N. 1991b. Linguistics and cognitive science: problems and mysteries. – *The Chomskyan Turn*. Toim A. Kasher. Basil Blackwell.
- Itkonen, E. 1978. *Grammatical Theory and Metascience*. Amsterdam: John Benjamins.
- Katz, J. J. 1981. *Language and Other Abstract objects*. New Jersey: Ruman & Littlefield.
- Katz, J. J.; Postal, P. M. 1991. Realism versus conceptualism in linguistics. – *Linguistics and Philosophy* 14, 515–554.
- Lass, R. 1986. Conventionalism, invention, and “historical reality” – *Diachronica* 3:1, 14–41.
- Popper, K. R. 1972. *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.

Hierarhiatest tüpoloogias

Mati Erelt

Tartu Ülikool

1. Hierarhia mõistest

Tänapäeva keeletüpoloogilistes käsitlustes on üheks sageli esinevaks mõisteks **hierarhia** (ehk **skaala**). Räägitakse lauseliikmehierarhiast, hõlpsushierarhiast, elusushierarhiast, definiitsushierarhiast, semantiliste funktsioonide (ehk rollide) hierarhiast, ühildumishierarhiast, käändehierarhiast, verbikategooriate hierarhiast jne. Sageli nimetatakse üht ja sama hierarhiat mitut moodi. Järgnevalt püüan pisut selgitada hierarhiatega seonduvat.

Terminoloogilise kirevuse (võib-olla ka segaduse) põhjuseks on ilmselt see, et hierarhiaid nimetatakse kord neis esinevate kategooriate järgi, kord aga hierarhia funktsiooni või rakendussfääri järgi. Näiteks kategooria järgi räägime lauseliikmehierarhiast, aga tema toimeala järgi võime sama hierarhiat nimetada ühildumishierarhiaks, (NP relativeerimise) hõlpsushierarhiaks vms.

Kategooriate hierarhiad põhinevad markeerituse mõistel. Tüüpnäide markeeritushierarhia kohta on arvuhierarhia:

singular > pluural > duaal > triaal/paušaal¹

Iga kategooria liige on markeeritud temale hierarhias vahetult eelneva liikme suhtes. Pluural on markeeritud singulari suhtes, duaal pluurali suhtes, triaal ja paušaal omakorda duaali suhtes. Markeeritus on asümmeetriline suhe kategooria liikmete vahel, mis näiteks William Crofti (1990) järgi, kes tugineb põhiliselt Greenbergile (1966), avaldub (a) vormis, (b) käitumises, (c) esinemissageduses ja (d) võib-olla ka sisus. Kolm esimest markeerituse avaldusvormi ja ühtlasi kriteeriumit on kvantitatiivsed, viimane kvalitatiivne.

Vormis avaldub markeeritus selles, et markeeritud liikme tähendus väljendub vähemalt sama paljude, harilikult rohkemate morfeemide abil kui markeerimata liige. Nt arvukategooria liikmetest

---

¹ Triaal osutab kolmele, paušaal kahest rohkemale, kuid väiksele hulgale.

ainsusel kui markeerimata liikmel puudub eesti keeles tunnusmorfeem (*poiss*), mitmusel on see olemas (*poisi-d*). Sama lugu on tegumoe kategooriaga, aktiivil puudub tunnusmorfeem (*õpib*), passiivil on (*õpi-ta-kse*). Vormiline markeeritus avaldub ainult morfo-süntaktiliselt, mitte aga süntaktiliselt või fonoloogiliselt.

Käitumiskriteerium on kõige tähtsam markeerituse kriteerium. Lihtsalt öeldes tähendab see seda, et markeerimata kategoorialiige on oma käitumiselt mitmekülgsem kui markeeritud. Käitumiskriteerium jaguneb kaheks allkriteeriumiks: (a) morfoloogiliseks ja (b) süntaktiliseks. Morfoloogilise kriteeriumi kohaselt on markeerimata kategoorialiikmel vähemalt sama palju paradigmaatilisi eristusi kui markeeritud liikmel. Nt inglise keeles 3. isiku pronoomenil puudub mitmuses sooristus (*they*), ainsuses aga on sellel pronoomenil kolm soovormi (*he, she, it*). Süntaktilise kriteeriumi kohaselt esineb markeerimata liige vähemalt sama paljudes süntaktilistes konstruktsioonides kui markeeritud liige. Näiteks eesti keele passiivil on aktiiviga võrreldes tunduvalt suuremad piirangud kui aktiivil – see ei ole moodustatav kaugeltki kõigist verbidest. Ei saa öelda nt *piisatakse* (umbisikulise tegumoe vorm verbist *piisama*) või *hämardutakse*, sest umbisikuline tegumood eeldab, et protsessil on (aktiivselt toimiv) sooritaja. Markeerituse käitumiskriteerium ei toimi üksnes ühe keele sees, vaid ka keelte vahel. Markeerimata kategoorialiige esineb vähemalt sama paljudes keeletüüpides kui markeeritud. Näiteks keeletüüpe, kus on mitmus, on tunduvalt rohkem kui neid keeletüüpe, kus esineb duaal.

Sageduskriteeriumi kohaselt kasutatakse markeerimata kategoorialiiget tekstis vähemalt sama sageli kui markeeritud liiget. Ainsust esineb mingis eestikeelses tekstis kindlasti rohkem kui mitmust. Seeigi kriteerium kehtib ka keeltevaheliselt. Keeli, kus esineb markeerimata kategoorialiige (nt ainsus), on vähemalt sama palju kui keeli, kus esineb markeeritud kategoorialiige (nt mitmus).

Neljas kriteerium on markeerimata liikme *sisuline neutraalsus*. Üks selle neutraalsuse avaldumiskujusid on see, et markeerimata liige võib teatud kontekstides hõlmata tähenduslikult ka markeeritud liiget. Markeerimata grammatilise kategooria liikme näiteks võiks tuua oleviku, mis teatud kontekstides võib väljendada ka tulevikku, nt *Ma ehitan endale suvila*. Sisuneutraalsus on tegelikult kõige nõrgem markeerimatuse kriteerium. Paljudel juhtudel see ei tööta ja sageli jäetakse see markeerimatuse kriteeriumide hulgast üldse välja.

Markeerituse mõiste pärineb Praha lingvistidelt. Esimesena kasutas seda Nikolai Trubezkoy fonoloogias, hiljem täiendas seda Roman Jakobson. Tänapäeva markeeritusteooria erinebki klassikalisest Praha markeeritusteooriast eriti just selle poolest, et markeeritussuht ei käsitata enam üksnes binaarse suhtena, vaid hierarhilisena, st kategooria mingi liige võib ühe liikme suhtes olla markeeritud, teise suhtes aga markeerimata.

Kõigi kategooriate puhul, millel on enam kui kaks liiget, ei saa siiski rääkida hierarhiast. Näiteks kõneviiside puhul on markeerimata kõneviisiks indikatiiv, ülejäänud kõneviisid on markeeritud küll indikatiivi suhtes, kuid omavahelist markeeritussuht neil pole.

Näiteid markeeritushierarhiate kohta.

arv (Greenberg 1966)	singular > pluural > duaal > triaal/paušaal
kääne (Blake 1994)	nominatiiv > akusatiiv-ergatiiv > genitiiv > daatiiv > lokatiiv > ablatiiv-instrumentaal > muud
sugu (Greenberg 1966)	maskuliin > feminiin > neutrum
adjektiivi võrdlusaste (Greenberg 1966)	positiiv > komparatiiv, superlatiiv
elus+definiitsus:	1. p, 2. p pron > 3. p pron > pärisnimi > inim. üldnimi > mitteinim. elus üldnimi > elutu üldnimi > definiitne > referentne indefiniitne > mittereferentne indefiniitne

Niisuguste hierarhiate terminoloogiline mitmekesisus, mida ma eespool nimetasin, on seotud käitumiskriteeriumiga. Need hierarhiad avalduvad kategoorialiiikmete seoses mingite keelenähtustega ning olenevalt sellest, millistes nähtustes nad avalduvad, nimetatakse neid ka selle nähtuse järgi. Näiteks lauseliikmehierarhia võib toimida verbiühildumise reguleerijana. Sel juhul nimetatakse seda ühildumishierarhiaks. Üks ja sama kategooriahierarhia võib toimida erinevate süntaktiliste nähtuste reguleerijana. Teiselt poolt, mingi süntaktilise nähtuse reguleerijana võib üheaegselt rakendada ka mitu hierarhiat, näiteks lauseliikmehierarhia ja elusushierarhia käände valikul.

2. Lauseliikmehierarhia ja selle avaldusi

Vaatlen järgnevalt pisut lähemalt ühte tüpoloogias väga sageli mainitavat hierarhiat – nimelt lauseliikmehierarhiat – ja selle mõningaid avaldusi.

Lauseliikmehierarhia (*Hierarchy of Grammatical Relations*) esines juba Greenbergil (1966) kujul *subjekt* > *otseobjekt* > *obliikva*. Hiljem on seda täpsustatud – on lisatud siia ka kaudobjekt. See, et kaudobjekti esialgu polnud nimetatud, on võib-olla osaliselt seletatav kaudobjekti mõiste ähmasusega. Harilikult mõistetakse kaudobjekti all adressaati ehk vastuvõtjat (*recipient*) tähistavat argumenti, mis vormistub samal viisil nagu otseobjekt, nt inglise *I gave him the book*. Kaudobjektiga laused on seetõttu ditransitiivsed. Samas on tüpoloogilistes töodes vahel nimetatud kaudobjektiks ka lihtsalt vastava semantikaga argumenti, ilma et oleks pööratud tähelepanu tema vormile. Ka eesti keeles on talitatud kord nii, kord naa. Birute Klaas on tegelnud eesti ja leedu keele võrdlemisega, temal on mõistagi mugavam lähtuda semantikast (Klaas 1988). Kuivõrd aga eesti keeles pole niisuguse semantikaga argumendil mingit süntaktilist omapära, siis ise olen rõhutanud (Erelt 1989), et niisugusel käsitlusel pole õigustust. Niisiis, kuivõrd paljudes keeltes, sealhulgas eesti keeles puudub kaudobjekt, siis asetame selle hierarhias sulgudesse: *subjekt* > (*otse*)*objekt* > (*kaudobjekt*) > *obliikva*. Terminiga *obliikva* on käsitatud seotud adverbiaale, s.o mittegrammatilistes käänetes vormistuvaid seotud laiendeid, nagu näiteks *Ta rääkis kõigi kohta kuulujutte*. Kui eesti keeles kaudobjekti mitte aksepteerida, siis kuulub obliikva alla ka adressaat: *Ta andis mulle raha*. Obliikva mõiste on viimasel ajal võetud kasutusele ka soome lauseõpetuses (Vilkuna 1996). Selle hierarhia esimesi tüpoloogilisi rakendusi ja avaldusi, seega hierarhia olemasolu tõestusi, oli Edward Keenani ja Bernard Comrie (1972/1977) poolt relatiivlause liikmete relativeerimisel rakendatud nimisõnafraasi hõlpsushierarhia (*NP accessibility hierarchy*), millest lähemalt hiljem.

Lauseliikmed vormistuvad keeles käänete ja adpositsioonide, ühildumise ning sõnajärje abil. Esimesed kaks on lauseliikmete morfosüntaktilised strateegiad ning neis avaldub ka lauseliikmehierarhia. Tegelikult ka viimases, kuid jätame selle siin kõrvale.

Käändehierarhiana ütleb lauseliikmehierarhia meile eelkõige seda, et lauseliikmete morfoloogilise märgistamise tõenäosus suureneb vasakult paremale. Kui mingil lauseliikmel selles hierarhias puudub morfoloogiline tunnus, siis on sellise tunnusetu ka kõik selles hierarhias temast vasakul paiknevad lauseliikmed. Ei ole võimalik, et näiteks objekt on markeeritud, aga obliikva mitte. Käändemärgistus oleneb siiski muudestki hierarhiatest kui lauseliikmehierarhia, eriti

elusushierarhiast, paljude keelte puhul selle allhierarhiast – definiitsushierarhiast. Ka eesti keele puhul järgib käändemärgistus lisaks lauseliikmehierarhiale definiitsushierariat.

Ühildumishierarhia. Lauseliikmehierarhia avaldub ühildumises (ühildumishierarhiana) selliselt, et kui mingis keeles predikaatverb ühildub üheainsa lauseliikmega, siis selleks lauseliikmeks on subjekt. Kui aga esineb ühildumist kahe lauseliikmega, siis neiks lauseliikmeteks on subjekt ja objekt. Ei saa olla olukorda, et keeles on olemas objektiühildumine, kuid puudub subjektiühildumine. Kui ühildumist ei esine kõigi subjektide ja objektide puhul, siis subjektiühildumise esinemissagedus on suurem kui objektiühildumise esinemissagedus. Ja nii edasi. Ka eesti keele verbiühildumine on kooskõlas selle hierarhiaga. Eesti keeles verb ühildub peamiselt (võib-olla ka ainult) subjektiga arvus ja isikus, nt *ma räägin, me räägime, sa räägid, te räägite, ta räägib, nad räägivad*. Võib-olla on mingil määral olemas ka objektiühildumist, nimelt täisobjektiga passiivilauses, nagu *Aknad olid suletud (kellegi poolt)*, kui pidada lausealgulist nominatiivset lauseelementi siin täisobjektiks, mitte subjektiks. Selles suhtes puudub süntaksuurijate seas üksmeel juba möödunud sajandi grammatikutest alates.

NP relativeerimise hõlpsushierarhiana² kajastab lauseliikmehierarhia relatiivtarindi moodustusvõimalusi, väites seda, et kui mingis keeles on võimalik relativeerida (s.o asendada relatiivsõnaga) mingit lauseliiget, siis on selles keeles võimalik relativeerida ka kõiki hierarhias temast eespool paiknevaid lauseliikmeid.

Eesti keeles on kaht tüüpi relatiivsete konstruktsioonide laiendelemente: relatiivlause, mis paikneb oma põhja suhtes järelasendis, nt *õppejõud, kes pidas üliõpilastele loengut*, ning partitsiiptarind, mis paikneb oma põhja suhtes harilikult eesasendis, nt *üliõpilastele loengut pidav õppejõud*. Partitsiiptarindis puudub põhja esindaja pronoomeni näol, siin kasutatakse relativeerimisel nn nullstrateegiat. Mõnikord nimetatakse mõlemat tüüpi relatiivtarindeid relatiivlauseteks. Relatiivlause (kitsamas mõttes) on eesti keeles võimalik relativeerida (st asendada relatiivsõnaga) mis tahes lauseliiget, nt

õppejõud, **kes** (subjekt) pidas üliõpilastele loengut
loeng, **mida** (objekt) õppejõud üliõpilastele pidas
üliõpilased, **kellele** (obliikva) õppejõud loengut pidas

² Termin *hõlpsushierarhia* pärineb Ann Pikverilt (1988).

Relatiivses partitsiiptarindis on eesti keeles võimalik relativeerida (s.o nullistada) ainult subjekti ja objekti, nt

Õppejõud (subjekt) peab üliõpilastele (obliikva) loengut (objekt) —>

a. subjekti relativatsioon: üliõpilastele loengut pidav õppejõud

b. objekti relativatsioon: õppejõu poolt üliõpilastele peetud loeng

c. obliikva relativatsioon: * õppejõu poolt loengut peetud üliõpilased

Seejuures subjekti relativeerimine (nullistamine) partitsiiptarindi relativeerimisel on tavalisem, sest objekti relativeerimine toob kaasa subjekti markeerimise genitiivi või *poolt*-kaassõnaga. Mõlema kasutusvõimalused on piiratud.

Kausatiivsushierarhia toimib lauseliikmehierarhia kausatiivse konstruktsiooni põhjustatava NP (*causee*) lauseliikmelisuse määrajana. See hierarhia on samuti Bernard Comrie avastatud (1976). Comrie käsitleb kausatiivseid konstruktsioone süvastruktuuris kahest lausest lähtuvaina – üks tähistab põhjustavat sündmust, teine põhjustatud sündmust. Näiteks lause *Mary tappis Johni* sisu harutab lahti umbes järgmine liitlause: *Mary põhjustas oma tegevusega selle, et John suri*. Kui me põhjustavat ja põhjustatud sündmust väljendavad osalaused sulatame kokku üheks kausatiivseks konstruktsiooniks, siis peame põhjustatavat sündmust väljendava lause subjekti (põhjustatava NP), milleks meie näites on *John*, muutma mingiks muuks lauseliikmeks, sest subjekti funktsioon on kausatiivtarindis reserveeritud põhjustaja jaoks. Niisugune muutus ei toimu suvalisel viisil, vaid siin lähebki taas käiku lauseliikmehierarhia. Kui põhjustatava sündmuse verb on intransitiivne, degradeeritakse selle subjekt ühe hierarhiastme võrra madalamaks lauseliikmeks – objektiks, nagu lauses *Mary tappis Johni*, mille puhul põhjustatava sündmuse verbiks on intransitiivne verb *surema*. Kui see verb on transitiivne, muudetakse selle subjekt NP kaudobjektiks, sest lauses on ka objekti koht hõivatud. Kaudobjektiks muidugi juhul, kui selline nähtus keeles esineb, ja ilmselt obliikvaks, kui kaudobjekti keeles pole. Kui verb on ditransitiivne (millist nähtust meil mõistagi ei ole), siis muutub subjekt obliikvaks. Comrie vaatles ainult morfoloogilisi (sünteesilisi) kausatiive, kuid tõenäoliselt kehtib see ka analüütiliste kausatiivide kohta (nagu eesti *paneb nutma*). Comrie väitel valitakse põhjustatava NP lauseliikmeks üldjuhul kõrgeim puuduv hierarhialige, st intransitiivsete verbide subjektist saab objekt, mitte näiteks obliikva, erinevalt subjekti degradeerimisest passiivi puhul, millelt “võetakse kõik objekti tärnid maha”, st

muudetakse subjekt obliikvaks, nagu inglise *John was killed by Mary* puhul. Siiski ei välistanud Comrie ka mõningate erandite olemasolu ning muude asjaolude mõju mõningatel juhtudel. Paljudes keeltes oleneb põhjustatava NP vormistus sellestki, mil määral põhjustatava sündmuse subjekti eeldatakse kontrollivat oma tegevust. Vähese kontrolli puhul vormistatakse intransitiivse verbi subjekt objektiks, suurema kontrolli korral aga pannakse see mingisse muusse käändesse, kas daativi või instrumentaali. See kehtib ka eesti analüütiliste kausatiivide puhul, kus sageli vaheldatakse objekti adessiivse obliikvaga, kui eeldatakse põhjustatava sündmuse tegevussubjekti teadlikku tegevust, nt *Ta käskis mind lahkuda* = *Ta käskis mul lahkuda*.

Need on mõned näited lauseliikmehierarhia avaldustest keeles, mis peaksid muu hulgas veel kord kinnitama, et lauseliikme mõiste ei ole lingvistikas kaotanud oma aktuaalsust.

Kirjandus

- Blake, Barry J. 1994. *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard 1976. The syntax of causative constructions: cross-language similarities and divergencies. – *Syntax and Semantics 6: The Grammar of Causative Constructions*. Toim Masayoshi Shibatani. New York: Academic Press.
- Croft, William 1990. *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge UP.
- Greenberg, Joseph 1966. *Language Universals, with Special Reference to Feature Hierarchies*. *Janua Linguarum, Series Minor 59*. The Hague: Mouton.
- Erelt, Mati 1989. Eesti lauseliikmeist (grammatika marginaale). Preprint KKI-61. Tallinn
- Keenan, Edward; Comrie, Bernard 1972/1977. Noun phrase accessibility and universal grammar. – *Linguistic Inquiry* 8, 63–99. (ettekandena 1972).
- Klaas, Birute 1988. Indirektne objekt. – *Keel ja Kirjandus* 1, 1–8.
- Pikver, Ann 1988. Eesti relatiivlausest keeletüpoloogilisel taustal. – *Keel ja Kirjandus* 7-8, 392–397, 486–493.
- Vilkuna, Maria 1996. *Suomen lauseopin perusteet. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 90*. Helsinki: Edita.

Semantikakomponent grammatikateooriates

Lumme Eriit

Eesti Humanitaarinstituut

1. Sissejuhatus

Käesoleva artikli eesmärk on selgitada semantikakomponendi olemust (roll, defineerivad omadused) käibivates formaallingvistilistes keeleteooriates. Enamus kaasaja formaallingvistilisi teooriad määratlevad end eelkõige kui grammatikateooriad, see ilmneb kõige otsesemalt nende teooriate nimedes: transformatiivne generatiivne grammatika (Chomsky 1957) leksikaalfunktsionaalne grammatika (Bresnan 2000), peajuhitav fraasistruktuurigrammatika (Pollard, Sag 1994), kategoriaalne grammatika (Oehrle, Bach, Wheeler 1988), erinevad sõltuvusgrammatikad (Mel'čuk 1988; Hudson, van Langendonck 1991) ja funktsionaalsed grammatikad (Dik 1980; Halliday 1994), konstruktsioonigrammatika (Goldberg 1995) jne.¹ Nendest nimedest võib järeldada, et mainitud keeleteooriate ülesandeks on anda keele jaoks grammatiline kirjeldus, või et võrreldes keele muude aspektidega on grammatilise struktuuri kirjeldamine olulisem või prioriteetsem. Samas on enamiku teooriate ambitsioon avaram kui lihtsalt keele ühe aspekti kirjeldus, ulatudes psühholoogiliselt tõsikindlate keelereeglite postuleerimisest väideteni keelelise kogemuse päritolust ja neuronitevahelise infovahetuse modelleerimiseni.

Kui me üldiselt arvame, et inimese keelekasutuse eemärgiks ei ole produtseerida grammatiliselt korrektseid lauseid, vaid öelda midagi tähendusrikast, siis tekib küsimus tähenduskomponendi perifeersusest neis teooriates ning selle perifeersuse põhjustest. Semantikakomponendi tahaplaanile jäämise seletustena käsitlen järgnevalt ajalis-sotsiaalset konteksti, millest kaasaja keeleteooriad pärinevad (jaotis 2) ja keele formaallingvistilisest kirjeldusest tulenevaid mõjusid (jaotis 3).

---

¹ Viiteid süntaksialastele õppematerjalidele ja internetiallikatele leiab leheküljelt: http://www.ehi.ee/ehi/anglistika/courses/2syn_plan00.html Viiteid strukturalistliku keeleteaduse klassikalistele tekstidele on toodud leheküljel http://www.ehi.ee/ehi/anglistika/courses/20cLx_plan.html

2. Tähenduskomponendi perifeersuse ajaloolis-sotsiaalsed põhjused

Üheks oluliseks teguriks, mis mis tahes teooria eesmärgipüstitust mõjutab, on intellektuaalne keskkond, millesse see teooria sünnib, sest just see määrab suuresti ära fenomenid, mida teooria peaks seletama, probleemid, mida lahendama ning metodoloogilised kriteeriumid, mille suhtes teooria pädevust hinnatakse. Intellektuaalne keskkond hõlmab nii teadusele teataval ajal seatavaid üldisi eesmärgipüstitusi kui ka konkreetse teadusala seniseid tõekspidamisi ning saavutusi.

Formaallingvistikliste teooriate teket 20. sajandi teisel poolel mõjutas üldine arusaam, et keeleõpetamine ja keelekirjeldamine tähendab keele grammatika kirjeldamist, kuna grammatika on see, mis keeleti erineb, miski, mida ei pea lihtsalt üles kirjutama või pähe õppima, vaid mille kohta saab esitada reegleid. Keeleteaduse siselt kuulub Chomsky-eelse ameerika strukturalismi pärandi hulka antropoloogilise keeleuurimise lähtumine keele välisest vormist, mis seni tundmatute keelte puhul oli vajalik, aga ka möödapääsmatu. Samuti biheivioristliku keeleteaduse (Bloomfield 1933) ideoloogiline keskendumine meeltega tajutavale ning empiiriliselt kontrollitavale keelelisele käitumisele ning teadlik antipsühholoogistlik hoiak.

Kuigi Noam Chomsky enda huvi vastandina biheivioristidele oli mentalistlik, on üks põhjus, miks ka Chomsky keele vormiaspektide kirjeldusest alustab, sama, mis Bloomfieldil, nimelt püüd olla teaduslik, ning kirjeldada seda, mida on võimalik olemasolevate vahenditega teaduslikus mõttes täpselt ning usaldusväärselt kirjeldada.

Grammatiliste suhete kirjeldamisel oli teaduslikkuse nõue täidetavam, kuna grammatilisi kategooriad on arvuliselt vähem kui sõnu, ning grammatiliste kategooriate kombineerumisvõimalused seetõttu piiratumad. Ka on grammatilised kategooriad oma abstraktsuses ja polüseemsuses suurema esinemissagedusega ja nende regulaarsust oli lihtsam näha.²

Chomsky pürgimust võimalikult täpselt modelleerida üht keeleaspekti kui idealiseeritud autonoomset moodulit ning jätta kirjeldamata teised, esimest vaieldamatult mõjutavad osad, on kritiseeri-

---

² Selles mõttes ei realiseeri Chomsky ratsionalistlikku metodoloogiat kõigis selle võimalustes.

nud paljud keelevariatiivsust ja keelemuutumist uurivad lingvistid, samuti keele funktsionaalsusest huvitatud pragmaatikateadlased. Chomsky uuemates töödes (Chomsky 2000) on siiski nähtav keele meelelise representatsiooni (I-keele) väljundi otsene sõltuvus senso-motoorse (artikulaatorse ja akustilise) ning mõistelis-kavatsusliku süsteemi poolt seatud loetavustingimustest.

Chomsky ja temast lähtuvalt paljude teiste keeleteadlaste suurendatud huvi grammatikaküsimuste vastu oli põhjustatud veel muustki: Zellig Harrise, Chomsky mentori ja juhendaja, süntaksialase uurimistöö mõjust Chomskyle; keeleteadlaste huviorbiidi nihkumisest sõnatasandilt lausetasandile; modulaarsuspõhimõtete kasutamise informaatikas ja küberneetikas, mis rõhutas eri valdkondade soovituslikku autonoomsust; neopositivistlikust objektiivsusetaotlusest teadustes; arvutiteaduse arengust, mis neutraliseeris Chomsky mentalistlikku huvi inimkeele vastu ning tingis ekstensionaalsemate keelekirjelduste tekke. Lisaks ajavaimust tulenevatele üldistele ideaalidele hakkasid juba postuleeritud teooriate käekäiku mõjutama ka nende raamistikes töötavate uurijate teooriavälised tõekspidamised.³

Soovisin ülalöelduga rõhutada, et tähenduse modelleerimise marginaalne positsioon tekkivais formaallingvistilistes teooriates ei olnud teadlik, programmiline, ja nagu sageli arvatud, lühinägelik tähendusanalüüsi vajalikkuse eiramine, vaid tingitud mitmetest asjaoludest. Suurel määral tuleb seda aga mõista kui veel läbikriipsumata ülesannet töödenimekirjas, mis alles ootavad tegemist ning mis lükatakse edasi paremaid ja targemaid aegu ootama.⁴ Teisest küljest on aga oluline, et kord juba sisse viidud eristus grammatika ja semantikakomponendi vahel määras edasiseks ära vaatekoehaelistuse keeleteooriate poolt antavates keelemudelites ning selle, mil moel lingvistilised teooriad keelelist tähendust kontseptualiseerivad.

---

³ Generatiivse grammatika esiletõusuga seonduvat sotsiaalset võistlusmomenti on kirjeldanud Randy Harris (Harris 1993). Chomsky poliitiliste vaadete seost tema keeleteooriaga käsitleb Lyons 1970.

⁴ Seda isegi juhul, kui neid aegu ei peaks kunagi saabuma (vrd Chomsky (2000) eristus põhimõtteliselt lahendatavate "probleemide" ja inimkognitsiooni piiratusest tingitult alatiseks lahendamatuks jäävate "sala-duste" vahel).

3. Tähenduskomponendi perifeersuse formaallingvistilised põhjused

3.1. Reeglipõhisus ja vormipõhisus

Eelnevalt väljatoodud probleemiasetustest tingituna sai formaallingvistiliste keeleteooriate põhiülesandeks anda loomulikele keeltele reegli- ja vormipõhine kirjeldus, mis suudaks abstraherida ja üldistada keeltes sisalduvaid seaduspärasusi. Reeglipõhist kujutamist võib mõista kui hulga defineerimist predikaatnotatsioonis, st mitte hulga kõigi elementide loeteluna, vaid spetsifikatsioonina selle kohta, missuguste omadustega elemendid teatavasse konkreetsesse hulka kuuluvad: {S | S on eestikeelne lause, mis koosneb nimisõnast ja sellele järgnevast verbist} Predikaatnotatsiooni kasutatakse hulkade määratlemiseks siis, kui elemente neis on üles loetlemiseks liiga palju, või isegi lõpmatu arv. Vormipõhine kujutamine tähendab seda, et keelereeglid on formuleeritavad distributiivse esinemuskonteksti põhjal sõltumatuna semantilise või pragmaatilise informatsioonist (süntaksi autonoomsus), ning sõltuvana üldisest süntaktilisest struktuurist, mitte aga üksikutest sõnadest (struktuurisõltuvus, kontekstivabadus).

Siinkohal tuleb täpsustada, mil viisil keelereeglid tegelikult esitatakse. Ilmselt on võimalusi mitmeid, alates kirjeldavatest suunistest, näiteks

1. Kui sa räägid millestki, mida on mitu, siis tuleb seda väljendada mitte ainult selle sõna endaga, vaid ka nende omaduste ja tegevustega, mis seda sõna iseloomustavad.

kuni täpsemate, lisanduvaid kategooriaid kasutavateni:

2. Kui lause aluseks olev nimisõna fraas esineb mitmuses, siis peavad ka temaga ühilduvad omadussõna ja tegusõna olema markeeritud mitmuslikult.

Selleks, et reegleid veelgi täpsemateks muuta, esitatakse need keeleteooriates matemaatikast ja arvutiteadusest laenatud vahenditega: algebrast pärit hulkade ja nendel defineeritud suhete ning operatsioonidega (tuletus- ehk ümberkirjutusreeglid), graafiteoorial põhinevate lausepuudena, tõlkimisega erineva väljendusvõimsusega loogikatest pärinevatesse primitiivmõistetes, vastavusse seadmisega reeglite põhjal keelt analüüsivatele või sünteesivatele arvutusmasinatele (automaatidele). Niisugune matemaatiliselt täpne esitus

on siis justnagu varasematest uurimustest selgem metakeel, millesse tõlgitakse loomuliku keele reeglid, et neid paremini mõista.

Keelekirjelduse esitamisel tuletusreeglite abil antakse kirjeldus hierarhiliste sisalduvussuhete järk-järgulise struktuuralse täpsustamisena, sisuliselt tähendab see keele protseduraalset või derivatsioonilist kirjeldamist. Sisalduvussuhte väljund tuletatakse ehk genereeritakse sel juhul sisendist reeglite abil, kusjuures sisend ei võrdu väljundiga. Derivatsioonilise kirjelduse tugevaks küljeks on esituse ökonoomsus ja liiasusevabadus ning potentsiaal üldistada seda reeglipara, mis keeles eksisteerib. Derivatsiooniline kirjeldamine vastandub deklaratiivsele või representeerivale kirjeldamisele kujutusreeglite abil, kus sisend võrdub väljundiga ning kirjeldus antakse täielikuna, "nagu keel on"

Tuletusreeglite abil defineeritakse keele formaalne grammatika järgmiselt:

3. Formaalne grammatika G on nelik (T, M, L, R) , kus
 T on lõpliku suurusega terminaalide (lõplike moodustajate, sõnade) hulk;
 M on lõpliku suurusega mitte-terminaalide (sõnaklassinimede, fraasinimede vms postuleeritud, ent füüsiliselt mitteeksisteerivate kategooriate) hulk;
 L on tuletusreeglite lähtesümbol hulgast M ;
 R on tuletusreeglite lõpliku suurusega hulk kujul $\alpha A \alpha \rightarrow \alpha$, kus A on element hulgast M ja α on element hulkade M ja T summast, nii et T sisaldab ka tühja sõna.

Niisugune formaalne grammatika esitab keele tuletades ühtedest sümbolitest teisi, ning keel defineeritakse grammatika kaudu kui kõigi niisuguste lausevormide hulk, mida see grammatika on suuteline genereerima. Vaatame selgituseks järgmist näidet:

4. Koosnegu meie grammatika G järgmistest osadest: $M = \{S, N, V\}$;
 $T = \{\text{kitseke, koerake, magab, joob}\}$; $L = S$; $R = \{S \rightarrow N V; N \rightarrow \text{kitseke, } N \rightarrow \text{koerake, } V \rightarrow \text{magab, } V \rightarrow \text{joob}\}$. Siis see grammatika kirjeldab ära keele $K = \{\text{kitseke magab, koerake magab, kitseke joob, koerake joob}\}$.
 Et antud grammatika suudaks kirjeldada ka teisi lauseid, tuleb lisada juurde uusi reegleid või muuta olemasolevate reeglite kuju.

Põhimõtteliselt püütakse keele grammatika esitamiseks leida tarviliku, ent piisava väljendusvõimsusega reegleid, reeglid, mis oleksid nii võimsad kui vajalik (st mis suudaksid kirjeldada kogu keelt ning ei "alagenereeriks") ja nii nõrgad kui võimalik (reeglid,

mis ei "ülegenereeriks"; samuti on nõrkade reeglite arvutuslik keerukus ja seega ka ajaline mahukus väiksemad).

3.2. Keele kirjeldamine tuletusreeglite abil

Nagu öeldud, oli reegleid võimalik anda eeskätt eksplitsiitselt reegli-pärasele osale keelest, s.o grammatikale, mistõttu enamike keele-teooriate lahendus oligi see, et keele grammatika esitati protseduraalselt, ning muu osa deklaratiiivsena valikupiirangute ja süvakäände-infoga täiendatud leksikonis. Enamike keelte grammatikareeglite esitamiseks leiti olevat kõige sobivamad teatud modifikatsioonidega kontekstivabad reeglid. Kontekstivabad reeglid olid võimsamad kui regulaarseid keeli genereerivad lineaarsed reeglid, ent samas ei nõudnud enamik kirjeldatavaid struktuure kontekstitundliku spetsiifilisusega või Turingi masinate võimsusele vastavaid reegleid.⁵ Nii-suguste reeglite formuleerimine, mis genereeriks täpselt õige keele, osutus aga keeruliseks, sest reeglid olid kas liiga spetsiifilised ega hõlmanud kõiki keeles esinevaid väljendeid (eelpoolmainitud alagenerereerimine) või olid liiga üldised, ning kuulutasid korrektseteks ka niisugused konstruktsioonid, mis keeles tegelikult kasutusel ei olnud (ülegenereerimine). Nii näiteks genereerib järgmine grammatika:

5. $S \rightarrow NP VP$

$NP \rightarrow N$

$VP \rightarrow V (NP)$

$N \rightarrow \text{kitseke, kitsekesed, heina}$

$V \rightarrow \text{magab, magavad, toob}$

peale korrektsete lausete *Kitseke magab, Kitsekesed magavad ja Kitseke toob heina ka laused* *Kitseke magab kitseke, *Kitseke toob, *Kitseke toob kitseke, *Kitsekesed toob, *Kitsekesed magab, *Heina magavad kitseke, jne.

Alaproductseerimist sai vältida lihtsalt uute reeglite lisamisega. Üleproductseerimisega seonduvad probleemid lahendati deklaratiiivselt esitatud piirangutena (peajuhitav fraasistruktuurigrammatika, leksikaalfunktsionaalne grammatika, optimaalsusteooria (Prince, Smolensky 1993)), mis filtreerisid välja ebasobivad lahendid reeglite kuju täpsustamise teel, või teist tüüpi lisareeglitena, nn transfor-

⁵ Fraasistruktuurireeglite võimsusel põhineva nn Chomsky hierarhia kohta võib põhjalikumalt lugeda Mare Koidu internetikonspektidest aadressil <http://www.cs.ut.ee/~koit/SissejalPlaan.html> ja <http://www.cs.ut.ee/~koit/Mat2/>

matsiooni või nihutusreeglitena (transformatiivne generatiivne grammatika), mis baasstruktuuridest tuletasid teisesed järjendid. Need lisareeglid muutsid kontekstivabad reeglid pehmelt kontekstitundlikeks.

Peajuhitav fraasistruktuurigrammatika ja leksikaalfunktsionaalne grammatika kasutasid reeglite täpsustamiseks strateegiat, mida nimetatakse tunnuste ühitamiseks ehk unifitseerimiseks (seetõttu kutsutakse nimetatud formalisme ka unifikatsioonigrammatikateks). Tunnuste ühitamisel piiratakse reegli kehtivust mitteterminaalilt tema alamklassile, ent alamklassi jaoks ei looda uut klassinime, vaid ta defineeritakse teda määravate omaduste, nn tunnuste kaudu (Wintner 1998). Nendeks tunnusteks on antud mitteterminaalile rakenduvad grammatilised kategooriad (sugu, arv, kääne, ajavorm, võrre jne), mis on alamklassile kohustuslikud mitmikpäriluse (*multiple inheritance*) läbi. Põhjus, miks alamklass esitatakse tunnuste väärustena ja mitte iseseisva üksusena, on vajadus eksplitsiitselt näidata osade tunnuste kohustuslikku ühildumist mõne kaasesineva mitte-terminaali vastavate tunnustega. Nii saab eelnevas näites toodud mittegrammatilise lause **Kitsekesed magab* välistada järgmise, ühitavaid reegleid sisaldava grammatikaga:

6. S	→	NP [num: X]	VP [num: X]	
NP [num: X]	→	N [num: X]		
VP [num: X]	→	V [num: X]	(NP) [num: Y]	
N [num: X]	→	kitseke, [num: X(sg)]	kitsekesed, [num: X(pl)]	heina [num: X(sg)]
V [num: X]	→	magab, [num: X(sg)]	magavad, [num: X(pl)]	toob [num: X(sg)]

Põhimõtteliselt on üheks kontekstisõltuvuse suurendamise viisiks ka statistilise informatsiooni lisamine, mis kontekstivabade sisalduvusuhete absoluutsust relativeerib vastavalt eelnevalt teadaolevale tõenäosusele. Statistilised piirangud arvutatakse süntagmaatilisel kaasnevuskontekstilt (tunnuste sõltuvus: kui esineb juht X, siis on tõenäoline, et esineb ka juht Y) või sõltumatute tunnuste esinemis-sagedusel tunnuste arvust sõltuval juhuslikul valikul (paradigmaa-

tiline esinemus). Nii võib öelda, et mingi reegli 100%-line esinemistõenäosus tähendab, et sellel konkreetset reeglil ei ole erandeid ega alternatiive, samas kui väiksem tõenäosus osutab reegluga väljendatava suhte alamklassilisele kuuluvusele mingisse üldisemasse jaotusesse, kus on ka teisi liikmeid. Näiteks võib väita, et kui lauses esineb artikkel, siis järgneb talle alati, 100%-lise tõenäosusega nimisõna (ehkki mitte tingimata vahetult), samas kui nimisõnale võib järgneda jagatud tõenäosustega teine nimisõna, kaassõna või verb. Oma dünaamilise iseloomu tõttu ei ole statistiliste piirangute lisamine leidnud laiemat kasutust mitte keeleteooriates, vaid keeletehnoloogilistes rakendustes.

Optimaalsusteoorias genereeritakse kõigepealt potentsiaalsete väljundstringide hulk ning seejärel filtreeritakse neist kandidaatidest välja optimaalseim, kasutades kitsenduste hierarhiat. Kitsendused võivad olla nn harmoonilised kitsendused, mis on oma sisult invariantseid keeleuniversaalid ning mis antakse vaikeväärtusena. Vaikimisi esitatud kitsendusi võidakse asendada keelespetsiifiliste variantsete kitsendustega, mis on seatud hierarhiasse konkreetsele keelele omases tähtsuse järjekorras. Optimaalne väljund on kandidaat, mis rikub kõige vähemolulisemaid piiranguid ning mida siis semantiliselt ja foneetiliselt interpreteeritakse.

Chomsky enda programm on aja jooksul keskendunud süntaktilise struktuuri tuletamisel eelkõige nihutusreeglite väljatöötamisele. Põhimõtteliselt on ta püüdnud muuta baasreeglid niivõrd üldisteks (keerulisteks, kõiki võimalusi hõlmavateks), et need sisaldaksid imaginaarseid kinnitumissõlmi võimalikult paljudele (imaginaarsetele) mitteterminaalidele, s.o sõlmi lausehierarhiat kujutavates puudes, kuhu mitteterminaalid ja terminaalid võiksid nihkuda. Struktuuri keerukuse mõttes ei ole Chomsky teooria värskeim arendus, nn minimalistlik programm, kindlasti mitte minimalistlik, küll aga õigustab seda nime süntaktiliste representatsioonitasemete vähenemine (süva ja pindstruktuuri puudumine) ning reeglite abstraherumine.

Sellega seoses on huvitav probleem see, et tegelikult tulenevad mitmed tuletusreeglite võimsusega ja Chomsky reeglite ning nende reeglitega kirjeldatavate keelte hierarhiaga seonduvad vahetegemised mitte reeglite tüübist, vaid sellest, missuguse taseme sümbolid valida grammatika terminaalessse ja missugused mitteterminaalessse tähestikku. Tavaliselt valitakse terminaalessse tähestikku kuuluvaks leksiikaalsed sõnad, vahel ka sõnadele vastavad sõnaklassid, sest sõnade

ja sõnaklassipositsioonide vastavus lauses on üksühene. Ent põhimõtteliselt poleks välistatud võimalus, kus sõnaklasside ja sõnade vahele asetatakse sõnaliikide alamkategoriad (loenduvad nimisõnad, sihilised verbid vms), mis praegu esitatakse leksikonis iga terminaalse sõna juurde kuuluva idiosünkraatilise informatsioonina.

Teisest küljest, kui sõnade tähendus esitada kompositsionaalsena, mingitest hüpoteetilisest tähenduskomponentidest koosnevana (nii nagu seda on oma komponentanalüüsis soovitanud Katz ja Fodor), siis oleks võimalik terminaalide piiri liigutada veelgi edasi. Seeläbi saaks protseduraalsena esitada suuremat osa keelest ning derivatsiooniliselt esitatavate reeglite hulka laiendada praegustele leksikaalsemantilistele reeglitele. Viimane nimetatutest on võimalus, mida püüdsid ilmselt arendada generatiivsed semantikud (Lakoff, McCawley, Ross), kes üritasid välja tuua hierarhilisi predikaat-argument suhteid tähenduskomponentide vahel.

3.3. Keele kirjeldamine kujutusreeglite abil

Tuletusreeglite kasutamisele vastandsuunaline esitusviis on nn leksikalistlik lähenemine, s.o niisugune esitus, mis suurendab deklaratiivselt esitatava informatsiooni hulka protseduraalse esituse arvelt. Sisuliselt tähendab see seda, et piiranguid ei esitata tuletusreeglites või spetsiifilisemate mitteterminaalsete kategooriate postuleerimisega, vaid terminaalide (sõnade) idiosünkraatiliste omadustena. Või ehk veel teistmoodi öelduna: lausestruktuuri ehitamist ei alustata üldisemalt lause- ja fraasitasandilt (lausepuu juurest) üha spetsiifilisemaks muutuvate piirangutena suunal mitteterminaalidelt terminaalidele (üldisemalt üksikule), vaid sõnadest (lausepuu lehtedest), iga sõna jaoks antud kaasnevuspiirangutega suunal terminaalidelt mitteterminaalidele (üksikult / konkreetselt üldisele). Siinkohal on oluline märkida, et mainitud vastandus ei ole samane ülalt-alla (*top-down*) ja alt-üles (*bottom-up*) vastandusega. Esimese vastanduse puhul on tegemist lingvistilise teadmise esitamise üldise andmestruktuuriga, teisel juhul selle teadmuse kasutamise algoritmiga mingil konkreetsel analüüsil.

Leksikalistliku representatsiooni suunas on arenenud peajuhitav fraasistruktuurigrammatika, kus tuletusreeglite arv on vähenenud tänu X-primm tüüpi abstraktsemale reegliesitusele (fraasistruktuuri koostist väljendatakse vaid fraasi tuuma ning tuumalaiendite suhtena) ja algselt tuletusreeglite piirangutena mõeldud argumenditüübi

ja selle võimalike väärtuste kujul deklaratiivselt esitatud kitsendused on kasvanud keelekirjelduse keskseks osaks. Tunnustüüpide väärtus-tena esitatakse selles grammatikas nii grammatilist ühildumist mää-ratlev informatsioon kui ka sõnade ja sõnaklasside grammatilised või semantilisemad valiku- ja valentsipiirangud. Derivatsioonilise, hie-rarhilistel sisalduvusstruktuuridel põhineva esituse asendumine re-presentatiivse esitusega on tekitanud peajuhitava grammatika keele-ontoloogias samaväärsuse fraasitasandi ja sõnatasandi vahel, nii et eristus mitteterminaalide (*preterminals*) ja terminaalide vahel kaob (Pollard 1997). Nii sõnu kui ka fraase käsitletakse keelemärkidena (*sign*).

Leksikalistlik on ka Hudsoni sõltuvussuhetel põhinev sõna-grammatika, kus väidetavalt ei lähe tuletusreegleid üldse vaja, vaid kogu keeleline informatsioon esitatakse üksnes leksikaalse andme-baasina. Sõnad esitatakse selles andmebaasis koos ülemklassiks ole-va sõnaklassiga, millelt IS-A-tüüpi sisalduvusuhete tõttu päritakse üldisemad kollokatiivsed omadused. Sõnaklassid esitatakse samuti sellessamas nimistus, nii et näiteks kui nimistus oleva kirje *tegu sõna* kohta on antud, et temast sõltub (HAS-A) subjekt, mis on (IS-A) nimisõna, ning kui nimistus on antud kirje *armastab*, mis on (IS-A) tegusõna, mis nõuab (HAS-A) objekti, milleks on (IS-A) nimisõna, ning kui selles nimistus on veel kirjed *Jaan* ja *Mari*, mis on (IS-A) nimisõnad, siis on niisugune informatsioon piisav lause *Jaan armas-tab Mari* genereerimiseks.

Leksikalistlik lähenemine oma sõnapõhiste (st mitte sõna-klassipõhiste) struktuuridega ei tarvitseks üldse eristada grammatikat ja leksikoni, sest kogu grammatika on võimalik deklareerida leksi-kaalsete üksuste idiodünkraatiliste omadustena. Siiski peab Hudson (Hudson 2000) vahetegemist süntaksi ja semantika vahel oluliseks, kuna sõnade ja nende keeleväliste osutuste vahel ei eksisteeri üks-ühest vastavust. Nii on võimalikud juhud, kui mitu sõna vastab ühele objektile (kolmesõnaline väljend *minu sõber Colin* vastab ühele inimesele, *vedru välja viskama* vastab suremisele jms), samuti see kui üks sõnatüüp vastab mitmele mõistele (polüseemia), mitu sõna ühele mõistele (sünonüümia) jne.

3.4. Süntagmaatiliste ja paradigmaatiliste suhete väljendamine grammatikates

Eraldi huvitav probleem keele reeglipärasel kirjeldamisel on süntagmaatiliste ja paradigmaatiliste suhete väljendamine. Süntagmaatilised suhted keeleväljendite vahel on distributiivsed sõltuvus- ja täiendus-suhted lause- või tekstikontekstis. Paradigmaatilised ehk valikusuhted on suhted alternatiivide vahel, mis võiksid esineda samas süntagmaatilises kontekstis.

Allerton (Allerton 1979: 82–83) väidab, et paradigmaatiliste ja süntagmaatiliste suhete väljendamiseks tuleb kasutada erikujulisi fraasistruktuurireegleid. Nii väljendab reegel kujul $NP \rightarrow Det\ N$ süntagmaatilisi koosnevussuhteid, sest see reegel väidab, et nimisõna fraas koosneb määritlejast ja nimisõnast selles lineaarses järjekorras. Koosnevusreeglid kirjutavad lahti mingi lauseosa sisestruktuuri.

Seevastu reegel $N \rightarrow Nsg, Npl$ väljendab paradigmaatilisi alamklassifikatsioonilisi suhteid, sest ta väidab, et nimisõna võib olla kas ainsuslik nimisõna või mitmuslik nimisõna. Alamklassireeglid kirjutavad lahti alternatiivide valiku, mille hulgast tuleb valida üks. Lausepuus annavad alamklassireeglid sõlmi, kus emasõlmest hargneb vaid üks tütar. Niisuguseks alamklassireegliks on ka reeglid, mis mitteterminaaliga seovad terminaali: $N \rightarrow$ kitseke.

Teisest küljest võib öelda, et fraasistruktuurireeglid väljendavad samaaegselt nii süntagmaatilisi eelnevussuhteid kui ka paradigmaatilisi sisalduvus-/koosnevussuhteid, sest näiteks reegel $NP \rightarrow Det\ N$ väljendab nii seda, et määritleja eelneb nimisõnale, kui ka seda, et nimisõna fraasi üks võimalik alamkonfiguratsioon on $Det\ N$, samas kui on ka teisi võimalusi ($NP \rightarrow N$, $NP \rightarrow N\ PP$, $NP \rightarrow Adv\ Adj\ N$, $NP \rightarrow Det\ N\ RelPron\ S$, jne). Kui mitteterminaal kirjutub lahti rohkemaks kui üheks koostisosaks, siis valitseb nende osade vahel sõltuvussuhe, nii et mitteterminaali tuumaks on element, mis on küll temast sõltuvate elementide skoobis, ent mis ainsana selles kontekstis sobib emasõlme alamklassiks.

3.5. Grammatikareeglid ja semantikareeglid

Nagu ilmneb, keskenduvad ülalkäsitletud võimalused reeglite esitamisel eelkõige grammatikareeglite, s.o sõnaklasse puudutavate seoste väljatoomisele. Semantilist informatsiooni esitatakse vaid kaudselt leksikaalsemantiliste hüponüümiasuhetena (ilmselt algsest tulenevana

Carnapi tähenduspostulaatidest) või süvakäanel ja temaatilistel rollidel põhinevate valikupiirangutena (lähtuvalt Fillmore'ist). Semantika-alase uurimistöö olulisemaid ülesandeid tulevikus peaks olema leksikaalsemantilise, sõnaspetsiifilise poole kokkuviimine rollitasandi abstraktsioonidega (vrd Lappin 1996: 8). Üks viis seda teha on teatavate vahestruktuuridena, nagu leksikaalfunktsionaalne grammatika, mis lisaks sisalduvusstruktuurile (*c(onstituent)-structure*) genereerib ka keeleväljendite lausesiseseid funktsioone eritleva funktsionaalse struktuuri (*f(unctional)-structure*).

Samas on selge, et sõnade lausesiseste funktsioonide kirjeldus ei anna veel lause kogutähendust, ning isegi kui lauseliikmete leksikaalsemantiline kirjeldus on olemas, ei piisa sellest lausetähenduse täpseks määratlemiseks. Niisugust, täpselt defineeritud lausetähenduse arvutamise mehhanismi enamik praeguseid teooriaid ei oma. Chomsky programmide loogiline vorm (LF) ei ole lause semantiline representatsioon, vaid süntaktiline struktuur peale nihkeoperatsioonide teostumist, mida semantiliselt interpreteeritakse, st millele antakse vastavate semantiliste reeglitega tähendus teatava metakeele (tavaliselt esimest järku predikaatloogika) suhtes.

On siiski olemas formaallingvistiline teooria, mis lausetähendusega väga tõsiselt tegeleb, see on Montague semantikal (vt Dowty, Wall, Peters 1981) ja matemaatilisest ning filosoofilisest loogikast (Frege, Tarski, Church, Russell, Kripke) saadud järeldustel põhinev kategoriaalne grammatika (Oehrle, Bach, Wheeler 1988). Kategoriaalses grammatikas genereeritakse kohe paralleelselt nii lause süntaktiline kui ka semantiline struktuur. Mõlemad struktuurid defineeritakse algebraliselt ning esitatakse funktsioon-argument tüüpidena. Semantiline struktuur esitatakse tüüpidena, kus nimisõnadele vastava tüübi osutuseks on entiteedid mingis mudelis, verbitüüpide osutuseks funktsioonid, mille argumendiks on entiteedid ja väärtuseks tõeväärtused jne. Kategoriaalse grammatika kirjeldus on mudeliteoreetiline, sest osutused ja tõeväärtused sõltuvad väärtustest konkreetses mudelis või võimalikus maailmas.

Kategoriaalse grammatika poolt semantiliselt esitusel kasutatav formalism on oma keerukuselt võrreldav Chomsky süntaksikomponendi keerukusega, osaliselt on see tingitud mõlema teooria eesmärgipüstitusest esitada reeglid, mis annaksid väljundiks rangelt ühese esituse. Samas näib õigus olevat Barbara Partee'l (1996), kes väidab, et teooriad, mille grammatikakomponent on lihtne, peavad

seda kompenseerima komplitseeritud semantikaga ning lihtsa semantikakomponendiga teooriad keeruka grammatikamooduliga.

Vaatamata erinevustele kategooriaalse ja generatiivse grammatika keeleontoloogias, jagavad mõlemad paradigmad üht ühist puudust. Nimelt ignoreerivad mõlemad formalismid lausetähenduse komponentaalse ülesehituse kõrval tähendussuhteid lauses osalevate ja mitteosalevate keeleväljendite vahel, jättes ühe osa redundantsetest korrapäradest keeles mitte ainult abstraherimata, vaid ka välja toomata.

Süntaktilise representatsiooni ja semantilise interpretatsiooni tegeliku ühendamisega on kõige sisulisemalt tegelenudki sageli mitte keeleteoreetikud, vaid keele arvutuslingvistilistest rakendustest (vt Rosner, Johnson 1992; Smith 1991: 341 jj) või kognitiivteaduslikest seostest (Fodor 1983) huvitatud uurijad.

4. Kokkuvõte

Käesoleva artikli eesmärgiks oli selgitada semantikakomponendi staatust kaasaja formaallingvistilistes keeleteooriates. Lähtusin seisukohast, et enamus lingvistilisi teooriaid määratlevad end grammatikateooriatena ning peavad keelelise tähenduse modelleerimist vähemoluliseks. Järgnenud arutelus püüdsin tabada nimetatud vaatekohaelistuse põhjuseid. Olulisemate seletustena semantikakomponendi perifeersusele käsitlesin sotsiaalset konteksti, milles keeleteooriad algselt välja töötati ning lingvistiliste formalismide defineerimiseks kasutatud metateooriate võimalusi.

Keeleteooriate formuleerimise ajalis-sotsiaalne kontekst määrab ära küsimused, millele teooriad vastust peavad otsima, probleemid ning suhted, mida seletama. See tähendab ka, et teooriad ei räägi asjadest, mille järgi ei küsita. Teooriate väljendamiseks kasutada olevad formalismid määravad ära selle, kuidas esitatud küsimustele vastus leitakse. Tulemuseks saadav teooria sõltub nii püstitatud eesmärkidest kui ka nende realiseerimiseks kasutatud vahenditest. Valmis teooria saab omakorda metateooriaks konkreetsete keelte keeleteoreetilistele kirjeldustele. Kuna olemasolev teooria määrab oma võimsuse ja võimalustega ära keelekirjelduste üldkuju, siis ei arenda konkreetseid keelekirjeldused ise tegelikult keeleteooriat edasi.

Grammatika- ja tähenduskomponendi eristamise puhul keeleontoloogiates osutub huvitavaks see piirjoon, millest ühele poole kuuluvat peetakse grammatikaks ja teisele poolele jäävat seman-

tikaks. Kui grammatika hulka kuuluvaks pidada seda osa keelest, mis on reeglipärane selles mõttes, et ta koondab elemente, millel on eritletavaid ühisjooni, ja semantika hulka kuuluvaks idiosünkraatliste omadustega osa, siis võib arvata, et keeleteaduse arenguga piir grammatika ja semantika vahel nihkub: üha suuremaks muutub grammatika ja üha väiksemaks jääb semantika uurimisobjekt. Kuid on selge, et see ei saa olla ainus kehtiv seisukoht.

Kirjandus

- Allerton, D.J. 1979. *Essentials of Grammatical Theory: A Consensus view of Syntax and Morphology*. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bresnan, Joan 2000. *Lexical-Functional Syntax*. Oxford: Blackwell.
- Chomsky, Noam 1957 *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge UP
- Dik, Simon C. 1980. *Studies in Functional Grammar*. London: Academic Press.
- Dowty, David R.; Wall, Robert E.; Peters, Stanley 1981. *Introduction to Montague Semantics*. Dordrecht: Reidel.
- Fodor, Jerry A. 1983. *The Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. 2. edition. London: Arnold.
- Harris, Randy Allen 1993. *The Linguistics Wars*. Oxford: Oxford UP
- Hudson, Richard 2000. *Word Grammar*. Birmingham: ESSLLI.
- Hudson, Richard A.; van Langendonck, Willy 1991. *Word grammar. – Linguistic Theory and Grammatical Description*. Toim Flip G. Droste, John E. Joseph. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 307–336.
- Lappin, Shalom 1996. *Introduction. – The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Toim Shalom Lappin. Oxford: Blackwell. 1–8.
- Lyons, John 1970. *Chomsky*. Fontana: Collins.
- Meľčuk, Igor, A. 1988. *Dependency Syntax: Theory and Practice*. New York: State University of New York Press.

- Oehrle, Richard T.; Bach, Emmon; Wheeler, Deirdre (toim) 1988. Categorical Grammars and Natural Language Structures. (Studies in Linguistics and Philosophy 32.) Dordrecht: Reidel.
- Partee, Barbara H. 1996. The development of formal semantics in linguistic theory. – The Handbook of Contemporary Semantic Theory. Toim Shalom Lappin. Oxford: Blackwell. 11–37.
- Pollard, Carl 1997. Lectures on the foundations of HPSG. Unpublished manuscript. Ohio State University.
- Pollard, Carl J.; Sag, Ivan A. 1994. Head-driven Phrase Structure Grammar. Chicago, London: University of Chicago Press and CSLI Publications.
- Prince, Alan; Smolensky, Paul 1993. Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar. New Brunswick, N.J.: Rutgers University; Boulder: University of Colorado.
- Rosner, Michael; Johnson, Roderick (toim) 1992. Computational Linguistics and Formal Semantics. Cambridge: Cambridge UP.
- Smith, George W 1991. Computers and Human Language. Oxford: Oxford UP.
- Wintner, Shuly 1998. Unification-based Linguistic Formalisms. Saarbrücken: ESSLII.

Suulise kõne uurimine ja sõnaliigi probleemid

Tiit Hennoste

Tartu Ülikool

Varasem keeleteadus tegeles eeskätt kirjaliku keele uurimisega. Suulist keelt hakati tõsiselt uurima 20. saj alguses, kui said alguse dialektoloogia ja foneetika. Mõlemad seisid lahus tollasest teoreetilisest keeleteadusest, olles empiirilised distsipliinid.

Pööre keeleteadusesse tuli 1960. aastatel. Noam Chomsky tõi sisse *competence*'i ja *performance*'i vastanduse ning idee, et uurida tuleb kompetentsi. Sellise uurimise meetodiks on suuresti uurija introspeksioon. Sellega koos käis oluline mõte, et tegelik suhtlus (*performance*) on juhuslik ja kaootiline nähtus.

Suur osa keeleuurijaid (ja mitte ainult Eestis) lähtus sealjuures sellest, et keeleteaduse keskne realiseerumisviis, argine dialoog ehk argivestlus (*face-to-face conversation*) on lihtsalt normikeele vigane, lõdvem, lohakam jne variant. Sellise lähenemise aluseks oli implitsiitselt mõtlemisviis, et inimene pürib korrektse keeleteaduse poole. Korrektsuse all mõisteti seejuures kas järgitavaid keelenorminguid (nagu eesti morfoloogias) või kirjaliku redigeeritud keele norme, niiõelda hea keele norme, mille tegelikult olid välja kujundanud kooliõpetus ja retoorika.

Selline seisukoht toob kaasa olulise teoreetilise järelduse: suulise kõne kõrvalekalded normidest ei saa, või pehmemalt öeldes ei pea olema süsteemsed. Lohakusel ei ole süsteemi.

1. Suulise keeleteaduse uurimise põhimõtted

Sellele vaateviisile vastandus 1960. aastatest alates rida uurijaid, kesksed neist Erving Goffmann, Dell Hymes, Harvey Sacks, William Labov, keda ühendavad mõned olulised teoreetilised põhimõtted (vt nt Hymes 1962/1968; Labov 1972; Sacks 1992; Goffmann 1959):

- keele uurimises tuleb lähtuda tegelikust keeleteadusest, mitte introspeksioonist või omaenese arusaamadest selle kohta, mis-moodi keelt kasutatakse või peab kasutama. Tegelikud tekstid on ainus keeleline materjal, mis meile õigupoolest kättesaadav on. Tegelike tekstide uurimises selgus kiiresti, et inimesed kasutavad keelt teisiti kui nad arvavad end kasutavat.

Introspektsioonis tuleb välja ainult teatud hulk tegelikult pruugitavaid vorme ja struktuure. Erinevused allkeelte vahel on statistilised ja ainult osalt inimeste poolt teadvustatud;

- keskne uurimisobjekt peab olema argine spontaanne suhtlus (argidialoog, vestlus, *vernacular vms*), milles realiseerub kõige tugevamalt ja süstemaatilisemalt keele grammatiline potentsiaal;
- suuline keelekasutus ei ole kaos, valesti keele kasutamine vms. Selles on selge süsteem, kuid see erineb kirjas leitud ja on tugevalt seotud suulise kõne realiseerumise tingimustega.

Aga üks asi on väita, teine asi on leida see suulise kõne omasüsteem või tema süstemaatilised erinevused kirjast. Viimaste aastakümnete keeleuurimine on suure osa suulise keele olulisi osi ja põhimõtteid tuvastanud (vt üldpilti Tiittula 1991; inglise keele kohta Chafe 1982; Biber 1988; Longman 1999; eesti keele kohta Hennoste 2000–2001). Meile on oluline, et selle süsteemi leidmine tõi kaasa lihtsa tõdemuse: suuline keel ei mahu ära neisse terminitesse, sealhulgas neisse grammatilistesse kategooriatesse, mida kirja(liku)keele uurijad on kasutanud keelesüsteemi analüüsiks. Näiteks selgus, et

suulises vestluses pole võimalik kõnelda lausest samas tähenduses, nagu tüüpiliselt kirjalikus redigeeritud tekstis. Seal on üksusi, mida saab lausetena käsitleda, ja ka selliseid, mida ei saa (vt üldpilti Hennoste 2000–2001: 2223–2236 ja sealseid viiteid);

lausesarnased üksused on suulises kõnes korraga nii protsess kui produkt, st teksti tehakse vajadusel ringi väljaütlemise käigus ja see ringitegemine väljendub teksti pinnal. See ringitegemise protseduur ise on tugevalt universaalse ehitusega (vt Hennoste 2000–2001: 2689–2710);

kuigi süntaks on põhinenud arusaamal, et lause koosneb lauseliikmetest (pluss mõned muud kindlad nähtused), on suulises kõnes palju üksusi, mis ei mahu kuidagi kirjaliku keelekasutuse baasil välja töötatud lauseliikmete süsteemi;

- suuline kõne kasutab suhtluses üksusi, mida ei ole kerge klassifitseerida sõnadeks, kuigi nad on verbaalsed. Nad ei sobi foneetiliselt või fonotaktiliselt keele süsteemi (nt *mhmh*, *ee*). Sõnade piirid hajuvad: kord hääldatakse kirjaliku keele liitsõnad lahku, kord aga tavalised sõnad kokku jne (vt Hennoste 2000–2001: 1565–1568, 2030–2036);
- sõnade häälduslik, grammatiline, semantiline, pragmaatiline varieeruvus on väga suur. Suulises kõnes kasutatavad sõnad esinevad

paljudes funktsioonides ja tähendustes, mida neil kirjas ei ole (Hennoste 2000–2001: 1352–1365).

Ja mis eriti tähtis: uurimine näitas, et kirja reegleid eiravad nähtused võivad küll moodustada keelekasutuse statistilise perifeeria, kuid nad ei esine mitte juhusliku kaldena, idiolektilise või kontekstuaalse nähtusena, vaid pidevalt, süstemaatiliselt ning suuresti samasugusena eri keeltes. St tegu on keelesüsteemi nähtustega, mis on oma põhimõtteliselt ehituselt ja funktsioonidelt universaalsed.

Sellest tuleb lihtne küsimus: mida nende nähtustega keelekirjelduses teha? Praktikaks oli lahendus ca 25 aastat ühesugune. Kirjaliku keelega tegelevad teoreetikud ei kippunud suulise kõne uurimise tulemusi oma süsteemidesse üle viima. Suulise kõne uurijad eelistasid aga rõhutada pigem erinevusi kui sarnasusi kirjast, mis praktikas seisnes enamasti klassikalisest terminoloogiast loobumises. Kõige selgemalt vastandus selles osas lingvistikale suhtlust uuriv konversatsioonianalüüs (Tainio (toim) 1997; Ten Have 1999).

Pööre suulise ja kirjaliku keele suhete osas hakkas tulema 1980. aastate lõpust. Selles on oma mõju asjaolul, et kõneuurijad hakkasid siis ise kokku panema suulise kõne tervikpilti. Aga tugev mõju oli ka korpuslingvistikal ehk keele uurimisel suurte korpuste põhjal. Sealt selgus mitu olulist tõsisasja:

- suulise ja kirjaliku keele piir pole kohati kuigi are (Biber 1989). On kirjalikke tekste, mis kasutavad nii palju suulise kõne võtteid, et kuuluvad tüpoloogiliselt suuliste tekstidega kokku (nt erakirjad) ja vastupidi (nt tele- ja raadiouudised).
- selgus, et ka kirjalikes tekstides on nähtusi, mida ei saa seniste kategooriate abil seletada. Näiteks kahe punkti vahel võib olla üksusi, mida on väga raske lauserterminites seletada. Ka seal kasutatakse nt üneeme, kuigi ainult dialoogi ehitamisel.
- kirjakeele grammatikad on osa suulise kõne nähtustest tegelikult ka üles leidnud. Nii on seal juttu kiillausest, interjektsioonidest, ilukirjanduse dialoogis esinevatest eripärastest nähtustest. N-ö tavalises lingvistikas on need nähtused aga olnud pigem uurijate jaoks prügikastid. Neid on grammatikates või teoreetilistes ülevaadetes üksnes mainitud või nimetatud lohakusvigadeks, halvaks keelekasutuseks jne.

Uus etapp kahe allkeele kirjeldamises algas 1990. aastate teisel poolel, kui hakati kirjutama grammatikaid, mis püüavad arvesse võtta

suulise kõne ja korpuste uurimisel saadud tulemusi (vt nt Douglas Biberi peatoimetamisel ilmunud inglise keele grammatika (Longman 1999) ja Auli Hakulise peatoimetamisel tehtav soome keele deskriptiivne grammatika). Ühine grammatika ei lase enam leppida olukorraga, kus keelevariantide kirjeldamise terminoloogia on erinev või vähemalt nõuab nende erinevuste seletamist.

Mida saab teha? Võib kuulutada kõne ja kirja erinevateks süsteemideks, mida ei peagi saama ühe terminoloogiaga kirjeldada. See on teoreetiliselt ebausutav lahendus. Võib püüda luua siiski terminoloogiat, mis katab mõlemat süsteemi. See aga nõuab kirjaliku keelekasutuse baasil tehtud grammatilise süsteemi ümbertegemist.

2. Konkreetne näide: sõnaliigid

Vaatame eelneva taustal, kuidas lahendada vastuolusid, mis on tekkinud suulise kõne uurimise tulemusel sõnaliikide käsitlusse.

Sõnaliik on keeleteaduse klassikaline kategooria, pärit põhiosas juba Antiik-Kreekast. Teoreetiliselt on sõnaliik siiani üsna uduselt määratletud. Tavaliselt on liigituse aluseks morfoloogia ja süntaks. Tähendus jäetakse kõrvale kui liiga hämar. Oluline on ka see, et sõnaliiki on vaja morfoloogia ja süntaksi jaoks. Morfoloogias selleks, et panna kokku ühtmoodi muutuvaid sõnu, süntaksis selleks, et siduda lauseliikmeid leksikoniga, st leida sõnarühmad, mis võivad esineda lausetes kindlates funktsioonides. Kuigi eri keelte sõnaliigid ei kattu üksüheselt, on nad põhijoontes siiski sarnased.

Suulise kõne uurimine töö välja rea sõnu (*ahah, pthüi, mhmh, tere, aitäh* jms), mis ei mahu kuigi hästi senisesse sõnaliikide rühmitusse. Uurijad on neid käsitlenud eri nimede all: *D-items, discourse particles, discourse markers, pragmatic particles, pragmatic markers* jne. Me kasutame nende kohta edaspidi sõna *partiklid*. Lisaks on toodud välja pikemad kui ühesõnalised üksused, mille kohta on kasutatud nimetust pragmaatilised väljendid (*pragmatic expressions: you know, you see, I mean*), ning üksused, mida kirja(likus) keeles üldse sõnade hulka ei ole arvatud ja mida ma olen nimetanud üneemideks (*pause fillers: ee, õõ*).

Katseid partikleid määratleda on tehtud viimastel aastakümnetel mitmeid, kuid päris korralikku tulemust pole saavutatud.¹ Küll aga ei

---

¹ Varaseimad katsed partikleid määratleda ja uurida tehti loogilises semantikas ja pragmaatikas (eriti konnektiivid: *and, but, or, because*).

kahtle suulise kõne uurijad selles, et partiklid kui eraldi keeleüksuste rühm on olemas ja vajab eraldi käsitlemist. Vaatleme lühidalt kahte lähenemist: inglise keele ja soome keele grammatika omi. Seejärel püüame paigutada partiklid eesti sõnaliikide süsteemi.²

2.1. Kaks partiklite määratlust ja liigitust

Auli Hakulise muutumatute sõnade tüpoloogia. Auli Hakulinen tõmbab esimese sõnaliigipiiri morfoloogiliselt, jagades sõnad muutuvateks ja muutumatuteks sõnadeks (Hakulinen 2000). Muutumatud sõnad jagatakse kolme rühma: p-positsioonid (eesti terminoloogias kaassõnad), adverbid ja partiklid. Sealjuures võib sama muutumatu sõna esineda eri sõnaklasside liikmena (*läbi: läbi lööma, läbi metsa tulema* jms). Partikleid eristab Hakulinen morfoloogiliste, süntaktiliste ja semantilise tunnuste alusel:

- prototüüpsed partiklid on muutumatute sõnade alarühm, millel pole osalisi muutumissarju nagu on postpositsioonidel ja adverbidel (*vrđ siia:siin:siit*);
- enamik partikleid on süntaktilisest seisukohast lauselaiendid, mis võivad liituda mistahes lauseelemendiga ega seostu mingi kindla sõnaklassiga;
- nad ei või saada laiendeid (*vrđ koos koeraga, peaaegu üksi*);
- neid ei saa fokuseerida, küsida ega eitada nagu p-positsioone ja adverbe (*see ei maksa palju / see maksab palju; vaid mõnikord on lotoga nii palju võidetud; kas sa oled seal?*);
- prosoodiliselt on nad kahesugused ja erinevad muude sõnaklasside sõnadest: osa on rõhutatud, osa võib saada lausungi prosoodia;
- nad ei või moodustada fraase;

Üneeme ja toimetamispartikleid (*um, you know*) on uuritud ka foneetikas (täidetud pausid ja partiklid kui pausitäitjad – *pause fillers*). Katseid partikleid süstematiseerida vt Jan-Ola Östmani artiklid, nt Östman 1982. Diskursuseanalüüsi keskne töö partiklite uurimisel on D. Schiffrini “Discourse Markers” (Schiffrin 1987). Konversatsioonianalüüsis on olulised Marja-Leena Sorjose artiklid, kes on uurinud dialoogipartikleid (nt Sorjonen 1999). Soome keele partiklite kohta leiab kõige enam kogumikust “Kieli 4. Suomalaisen keskustelun keinoja I” (Hakulinen (toim) 1989).

² Sõna *partikkel* on kasutatud eesti keeles kahes tähenduses: kas ühisnimena kõigi muutumatute sõnade kohta või ühisnimena muutumatute abisõnade kohta. Neid sõnakasutusi me selles artiklis ei järgi.

- semantiliselt on partiklid üldise või suhteliselt tühja tähendusega, tähenduse saavad nad alles kontekstis;
- partiklid on semantiliselt lausete propositsionaalsest sisust väljaspool ja toovad propositsiooni mingi lisatähenduse.

Auli Hakulise partiklite sisemise põhijaotuse aluseks on see, millises rollis ja millises kohas lausungis nad esinevad. Esiteks jagunevad partiklid kahte rühma selle järgi, kas nad võivad moodustada täieliku lausungi või kõnevooru üksi või mitte.

Üksiesinevad partiklid jagab ta kolmeks: dialoogipartiklid (*joo, niin*); interjektsioonid (*ah, häh*) ja tähelepanupüüdjad (*hei, halloo*).

Teise rühma moodustavad partiklid, mis võivad esineda vaid muu jutu, tavaliselt kõnevooru sees. Need jagab ta edasi selle alusel, kas neil on voorus kindel koht või vaba liikumine. Kindel koht on lausungipartiklitel, sidesõnadel ja konnektiividel. Liikuvad on modaalpartiklid, värvingupartiklid (sävypartikkelit), intensiivsuspartiklid ja fookuspartiklid.

Hakulinen jätab ebamäärasesse piirialasse nt hellitused, tervitused, emotsionaalsed reaktsioonid (*jestas, oi kamala*), vandesõnad. Teise ebamäärase rühma moodustavad tal toimetamis- ja planeerimisnähtused (üneemid, hesitatsioonivahendid: *tuota noin jms*).³ Kolmanda piirirühma moodustab enam või vähem konventsionaliseerunud naer.

Longmani grammatika insertide tüpoloogia. Inglise keeles ei mängi sõnade muutumine või mittemuutumine erilist rolli ja seetõttu ei arvesta sealne sõnade liigitus morfoloogiat. Esmalt jagatakse sõnad kolme suurde rühma: leksikaalsed sõnad, funktsionaalsed sõnad ja inserdid (Longman 1999: 55–56, 62–94):⁴

- leksikaalsed sõnad: nimisõnad, tegusõnad, adjektiivid, adverbid;
- funktsionaalsed sõnad: määratlejad (*the, a, this book*), pronoomenid, arvsõnad, prepositsioonid (*at, from jms*), primaarsed abisõnad (*be, have, do*), modaalsed abisõnad (*can, may, must*), ad-

³ Pärast käesoleva artikli valmimist kuulasin kevadel 2002 Auli Hakulise ettekannet partiklite liigitamisest, milles ta oli selle rühma sõnad (kuid mitte üneemid) toonud partiklite alla.

⁴ Longmani grammatika üldosa koos sõnade põhiliigitusega on kirjutanud Douglas Biber, suulise vestluse grammatika osa Edward Finegan ja Geoffrey Leech.

verbiaalsed partiklid (*up, down, out* jms); sidesõnad, küsisõnad, *not*, eksistentsiaalne *there*, infinitiivimarker *to*;

- inserdid, mis moodustavad meid huvitava rühma (Longman 1999: 1082–1099). Need on üksused, mis ei moodusta süntaktilise struktuuriga koos tervikut vaid on paigutatud suhteliselt vabalt teksti, kuid neil on tendents siduda end prosoodiliselt suuremasse struktuuri ja sellisena võib neid vaadelda kui selle struktuuri osa.

Piir insertide ja süntaktiliste mittelauseliikmeliste üksuste (*non-clausal units*) vahel on sujuv. Insertide tuuma määratleb kuus tunnust:

- nad on morfoloogiliselt lihtsad ja tihti kaldelise fonoloogilise struktuuriga;
- nad võivad esineda üksi, ilma et oleks mingi suurema grammatilise struktuuri osad, kuid võivad olla prosoodiliselt seotud (*attached*) selle suurema struktuuriga;
- nad esinevad harva kesksena süntaktilises struktuuris;
- nad pole teiste sõnaklasside sõnade homonüümid;
- neil pole denotatiivset tähendust, neid saab määratleda pigem nende pragmaatilise funktsiooni alusel;
- kannavad põhiliselt emotiivset ja interaktsionaalset tähendust.

Insertide funktsionaalsed tüübid Longman 1999 järgi on:

- tagasisided (*responses*): *yes, no, okay*;
- tähelepanusignaalid (*attention signals*): *hey*;
- interjektsioonid (*exclamatory function*): *oh, ah*;
- diskursuse markerid: kalduvad esinema lausungi või kõnevooru alguses ja signaalivad üleminekuid vestluse arenemises ja interaktiivseid suhteid kõneleja, kuulaja ja sõnumi vahel;
- vastuse esilekutsujad (*response elicitors*): üldised küsisõnad lausungi lõpus (*huh?, alright? okay*), mis ei nõua nõustumist või kinnitust kuulajalt, vaid on pigem kõnelejakesksed, küsides signaali, et teatest on aru saadud ja see aktsepteeritud;
- takerdumise väljendajad (*hesitators*): *uh, er, um*;
- tervitused ja hüvastijätud;
- viisakusaktide vormelid (*polite speech act formulae*): tänamised, vabandused, palved, nõudmised, õnnitlused;
- tabu- või pooltabuväljendid (*expletives*), mida kasutatakse eelkõige hüüdreaktsioonina negatiivsele infole: *shit, fuck*.

2.1.3. Kokkuvõtteks

Näeme, et partiklite põhiomaduste suhtes on mõlemad grammatikad suhteliselt üksmeelsed. Lisaks võib öelda, et samadel seisukohtadel on ka mitmed teised määratljad (nt Jucker, Ziv 1998).

1. Partiklid on oma tuumosas morfoloogiliselt muutumatud omaette tüvega sõnad. Nende vormilises perifeerias võib olla päritolult ka mingite muutuvate sõnade üksikvorme või neist kujunenud sõnu (nagu eesti *kurat!*, *kule*, *vata*). Mõned sõnad võivad omada ka osalisi paradigmasid (*kurat!:* *kuradile!*). Samuti kuuluvad perifeeriasse pragmaatilised väljendid ja ühendpartiklid, mis koosnevad mitmest sõnast. Foneetilisest aspektist on osa partiklitest ka kirja keeles olemas olevad sõnad (*siis*, *jah*), osa nende häälduslikud variandid (*sis*, *kule*), osa aga häälikuühendid, mis paiknevad foneetiliselt ja fonotaktiliselt sõna ja häälitsuse piirimail (*öäk*, *pthüi*, *mhmh*) (vt Hennoste 2000–2001: 1565–1568; Palmeos 1982).

2. Süntaktiliselt võivad need üksused moodustada vestluses üksinda terve kõnevooru, seega ka süntaktilise üksuse (*mhmh*). Kui partiklid kuuluvad mingisse intonatsiooniliselt terviklikku pikemasse üksusesse, nt lausesse, siis ei kuulu nad lause grammatilisse struktuuri. Nad ei seostu mingi kindla sõnaklassiga lauses, kuid võivad töötada kogu lause juurde kuuluvate lauselaienditena.

3. Semantiliselt on partiklid n-ö sisutühjad. Neil puudub või on minimaalne propositsiooniline tähendus (sama ka Brinton 1996: vt Jucker, Ziv 1998). Biberi järgi pole neil denotatiivset tähendust, vaid neid saab määratleda eelkõige pragmaatilise funktsiooni alusel. Sealjuures on neil pigem emotiivne või suhtlusfunktsioon, mitte referentsiaalne funktsioon (ka Hölker 1991: vt Jucker, Ziv 1998).

Lausetes on partiklid semantiliselt lausete poolt väljendatavast propositsioonilisest sisust väljaspool ja toovad propositsiooni mingi lisatähenduse. Hölker (vt Jucker, Ziv 1998) toob välja, et nad on seotud kõnesituatsiooniga ja mitte situatsiooniga, millest kõneldakse, ja ütleb, et nad ei muuda lausete tõeväärtust.

Seega näeme, et partiklite tuuma määratlemises on eri uurijad samal meelel: partiklite (või insertide) näol on tegu süntaktiliselt sõltumatute muutumatute sõnadega, mis on semantiliselt sisutühjad ja paiknevad lause propositsionaalsest sisust väljaspool. Nende funktsioonid on eeskätt suhtluslikud ja emotiivsed. Seega: sellised üksused on olemas ja nad tuleb kuidagi ka eesti keele jaoks välja eristada. Selleks tuleb lahendada mitu küsimust.

Esiteks, kas tegu on alati sõnadega või on mõned neist ka fraasid, laused vms. Hakulinen leiab, et osa on sõnad, osa aga mitte. Longmani grammatika paneb kõik sõnade alla. Kuid oluline on, et ka Hakulise partiklitest võib osa moodustada üksinda kõnevooru ja seega olla kas fraasid või laused. Kui aga osa partikleid on laused, tuleb meil nende puhul tegelda lausetasandi küsimustega.

Esimene võimalus on alustada lausest. Sel juhul peame vastama nt sellistele küsimustele: Mis lauseliik on *ah* või *mhmh*? Mis lauseliige see on? Kas sobivad senised lauseliikmed või tuleb leida mingid hoopis uued kategooriad?

Teine võimalus on alustada mittelausest. Sõnaliikide süsteem on lähtunud sellest, et kõik kasutatavad keeleüksused kuuluvad lause juurde. Nüüd võime alustada aga sellest, et tekstides on terviklikke üksusi, mis ei ole laused. Nad küll paiknevad kõnevoorus lineaarselt lausete sees või vahel, kuid kuuluvad hoopis teistele tasanditele, nt kõnevooru, lõigu, teksti, diskursuse vms tasandile. Selliselt alustades tuleks meil ehitada süsteem, mis algab mitte lausest vaid mingilt muult tasandilt. Näiteks võime postuleerida uue kõrgema kategooria tekstiliikmed ja hakata uurima, mis sellesse kategooriasse kuulub. Selle kategooria alamkategooriaks on kindlasti ka lause, kuid sellele lisaks muid kategooriaid, millest üks võiks olla inserdid.

Jätame selle küsimuse siin artiklis lahendamata ja lähtume sellest, et suurem osa partiklitest on sõnad. Vaatame partiklite probleemi eesti keele sõnaliikide taustal, kus partikleid eraldi kategooriana ei ole. Lähtume arusaamast, et partiklid moodustavad mingi rühma sõnaliikide kategooria sees.

2.2. Sõnaliik eesti grammatikas

Eesti sõnaliigi määratlemise aluseks on kolm väidet (EKG I 1995: 14–17; Erelt jt 1997: 133–134):

- ühe sõnaliigi sõnad saavad seonduda ühesuguste morfoloogiliste kategooriatega. Siin on kaks rühma: muutumatud ja muutuvad sõnad;
- ühe sõnaliigi sõnad saavad esineda lauses ühesugustes süntaktilistes funktsioonides. Siin on kaks rühma: iseseisvad sõnad saavad esineda üksi mingi klassikalise lauseliikmena, abisõnad ei saa. Abisõnad kannavad tähendusi, mida keel väljendab ka liidete ja tunnuste abil või seovad omavahel lause moodustajaid;

- semantiliselt jagunevad sõnad täistähenduslikuks ja mittetäistähenduslikuks. Esimesed kannavad selget tähendust ega vaja selle väljendamiseks konteksti abi (*mets, kuri, hunt*). Mittetäistähenduslikud sõnad on suhteliselt tühja tähendusega.

Nende kriteeriumide alusel on eesti keeles välja toodud 12 sõnaliiki, mis koonduvad nelja rühma. Ühe suure rühma moodustavad iseseisvad täistähenduslikud muutuvad sõnad: nimisõnad, omadussõnad, tegusõnad, arvsõnad. Esimesele rühmale vastandlike tunnustega kogumi moodustavad mitteiseseisvad mittetäistähenduslikud muutumatud sõnad: asemäärsõnad, abimäärsõnad, rõhumäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad, hüüdsõnad. Suurte rühmade piiirile jääb kaks liiki: asesõnad ja adverbid. Asesõnad on iseseisvad ja muutuvad, kuid mitte täistähenduslikud. Määrsõnad on iseseisvad, kuid muutumatud ja kõiguvad täistähenduslikkuse piiiril.

Partiklid sõnaliikide süsteemis. Kuhu paigutuksid partiklid selles sõnaliikide süsteemis?

Morfoloogiliselt kuuluvad partiklid muutumatute sõnade hulka. Probleem tekib n-ö osaliste muutumisparadigmadega (*kurat: kura-dile*). Hakulisest lähtudes võime need jätta partiklite alt välja. Aga võime ka lihtsalt selle kriteeriumi kõrvale jätta, nagu seda on traditsiooniliselt eesti lingvistikas tehtud. Lepime praegu viimase lahendusega, sest meie üldise arutluse juures on see piisav.

Tähendusetüübi järgi saame eesti lähenemises jagada sõnad täistähenduslikeks ja mittetäistähenduslikeks tähenduse konkreetsuse, selguse ja konteksti vajalikkuse järgi. See määratlus on äärmiselt udune. Ka Hakulinen kasutab ilmselt sama lähenemist, öeldes et semantiliselt on partiklid üldise või suhteliselt tühja tähendusega ja saavad tähenduse alles kontekstis. Sellise lähenemise korral kuulusid partiklid kindlasti mittetäistähenduslike sõnade hulka.

Kuid eesti ja soome lähenemine ei arvesta erinevate tähenduste või funktsioonide olemasolu. Biberi järgi pole kesketel insertidel denotatiivset tähendust, vaid põhiliselt emotiivne ja interaktsionaalne tähendus. Sellest seisukohast saavad erineva lahenduse tervitused, tänamised, õnnitlused jms. Need ei ole mittetäistähenduslikud ja tühjad ega vaja mõistmiseks konteksti. Seetõttu jätab Hakulinen nad ka partiklite hulgast välja. Kuid nad sobivad Biberi insertide hulka, sest neil on interaktsionaalne või emotiivne tähendus.

Seega oleneb partiklite semantiline piiritlemine sõnaliigi seisukohast sellest, kuidas me tõlgendame tähenduslikkust sõnaliigi puhul. Kui me jääme praeguse eesti tähendusemääratluse juurde, siis tuleb meil partiklite hulgast täistähenduslikud üksused välja jätta. Kui aga teeme semantilise tunnuse ümber, siis kuuluvad partiklite hulka sellised üksused, millel on iseseisev, kuid mittedenotatiivne tähendus. (Võib aimata, et eesti täistähenduslikkuse all on mõeldud denotatiivse või referentsiaalse tähenduse olemasolu. Kuid mitte-täistähenduslikkus jääb selliselt ikka määratlemata nähtuseks.)

Kui võtame kasutusele erinevad tähendused, tekib kohe probleem, millise tähenduste (või funktsioonide) liigituse me valime (M. A. K. Halliday, Roman Jakobson jne). Ja teiseks tuleb mõelda ümber ka muude sõnaliikide tähendused. Praegu lepime senise eesti ja soome semantilise piiritlemisega. Seega paigutame partiklid mittetäistähenduslike sõnade rühma ja jätame täistähenduslikud partiklitena käsitletud sõnad praegu kõrvale.

Kolmas sõnaliigi määratlemise alus on süntaktiline. Hakulinen ütleb, et suurem osa partikleid võib liituda mis tahes lauseelemendiga. Longmani grammatika ütleb, et inserdid on paigutatud suhteliselt vabalt teksti. Mõlemad väidavad, et nad võivad esineda üksi, olemata mingi suurema grammatilise struktuuri osad. Siin ei ole kahe määratluse vahel vastuolu. Erinevus paistab olevat selles, et Hakulise järgi on lauselaiendid partiklid, kuid Longmani grammatikas on nad paigutatud partiklite piirile.

Kuid selliste määratlustega ei sobi kokku kumbki senine eesti sõnaliigi määratluses kasutatav süntaktiline võimalus. Partiklid ei ole iseseisvad sõnad, sest nad ei esine mingi lauseliikmena. Kuid nad ei saa olla ka abisõnad, mis kannavad liidete ja tunnuste tähendusi või seovad omavahel lause moodustajaid. Seega peame tooma sisse uue tunnuse sõnaliikide määratlemisse ja selle kaudu uue süntaktilise liigi. Nimetame seda tunnust (*süntaktiliselt*) *sõltumatud sõnad*.

Kokkuvõttes saame seega öelda, et partiklid on muutumatud, mittetäistähenduslikud süntaktiliselt sõltumatud sõnad. Seega näeme, et eespool väljatoodud neljast praegusest sõnaliikide rühmast seostub partiklite probleem rühmaga, kuhu kuuluvad asemäärsõnad, abimäärsõnad, rõhumäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad, hüüdsõnad.

Rühma võime jagada meie teema seisukohast kaheks. Ühele poolele jäävad asemäärsõnad (= täistähenduslike määrsõnade mittetäistähenduslikud vasted: *siin, millal, nii* jms); abimäärsõnad, mis

annavad tegusõnale uue tähendusvarjundi või konkretiseerivad selle tähendust (*läbi elama, ära sõitma, sisse elama*), ning kaassõnad, mis kuuluvad nimisõna juurde ja annavad edasi samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused (*maja taga, laua all* jms). Need ei ole süntaktiliselt lausest väljaspool seisvad sõnad ja sobivad korrektselt ka praeguse sõnaliigi definitsiooniga. Partiklite sõnaliigilisuse küsimus seostub kolme ülejäänud rühmaga, lisaks on nende puhul probleeme ka praeguses sõnaliigituses.

Hüüdsõnad. Hüüdsõnad paneb Hakulinen partiklite ja Longman insertide alla. Eesti praeguses sõnaliigituses on hüüdsõnadega palju probleeme.

Esiteks, praegune sõnaliigi süntaktiline määratlus jätab hüüdsõnad tegelikult sõnaliikide alt välja. Nad ei ole iseseisvad lause liikmed, ei seo lause moodustajaid ega ole tunnuste asetäitjad. Nad moodustavad omaette üksusi (lauseid?) või on lausete süntaktiliselt sõltumatud osad. Seega on hüüdsõnade paigutamine sõnaliikide hulka vastuolus praeguse sõnaliigi definitsiooniga.

Teiseks on eesti hüüdsõna sõnaliigiline prügikast, kuhu on pandud kokku erinevad üksused: tundesõnad (*oi*), tahteimpulsse väljendavad sõnad (*kõtt*), suhtlussõnad (*noh*) ja helijäljendid (*auh*).

Siin on kolm küllalt selget rühma: käsud jms, tundeid väljendavad hüüdsõnad ning onomatopoeetilised helijäljendused. Viimased aga käituvad süntaktiliselt teisiti kui ülejäänud rühmad: nad ei ole suhtlemiseks kasutatavad sõnad. Interjektsioonide seas on nad ilmselt seetõttu, et interjektsioonid on praegu vaikimisi määratletud ka foneetiliselt aluselt: siia on pandud sõnad, mis on mingil kombel kaldelise foneetilise ja fonoloogilise struktuuriga ning paiknevad selliselt sõna ja mittedõna piiril.

Suhtlussõnad on aga hüüdsõnade rühma prügikast, kuhu on pandud kokku tekstides täiesti erinevalt käituvaid sõnu. Nii on selles rühmas sõnad, mis esinevad dialoogis kõnevooru alguses (*no* jms), tagasisided (*jah*), hesitatsioonisõnad (*noh*), tähelepanupüüdjad ja ehk veel midagi, sest loendid on lühikesed ega ütle midagi selle kohta, millised sõnad sinna veel võiks kuuluda (vt Erelt jt 1997: 161).

Seega on näha, et interjektsioonide rühma on praegu paigutatud sõnad, mida vaadeldakse partiklite keskse rühmana. Siin on Hakulise dialoogipartiklid, tähelepanupüüdjad ja interjektsioonid kitsamas mõttes. Samasugused on Longmani interjektsioonid, teatest arusamist signaalivad sõnad, tagasisided. Siit näeme ka, et mõlemad ka-

sutavad *interjektsiooni* sõna palju kitsamalt, pannes sinna alla ainult tundeid väljendavad emotiivsed reaktsioonid. Seega: praegune hüüdsõnade rühm ilma helijäljenditeta on kandidaat partiklite hulka.

Sidesõnad. Sidesõnad saavad eesti terminoloogias kuuluda abisõnade hulka, sest nad seovad lause moodustajaid. Ka Longmanis on sidesõnad grammatiliste sõnade hulgas. Hakulinen aga paneb nad partiklite alla, sest tema süntaktiline sõnaliigimääratlus on teistsugune. Samas toob Hakulinen välja kolm rühma: sidesõnad, konnektorid ja lausungipartiklid. Esimesed kaks seovad tal lause moodustajaid ja võiks eesti terminoloogias kuuluda ka abisõnade hulka. Aga asi on selles, et suulises kõnes (ja ka kirjas) on rida sidesõnadega vormilt samaseid sõnu, mis aga ei seo lause moodustajaid, vaid lauseid, lausungeid, kõnevoore jms (*ja, aga, et, no* jms). Nende sõnadega ei tegele praegune grammatika üldse.

Seega: meil oleks vaja sidesõnade kõrvale sõnade rühma, mis seovad teksti osi, kõnevoore jne. Sellised sõnad on kindlasti süntaktiliselt sõltumatud ja kuuluvad partiklite hulka, kuigi on osalt vormilt samad sidesõnadega.

Rõhumäärsõnad. Keeruka ja paljude üleminekutega kogumi iseseisvate sõnade, abisõnade ja sõltumatute sõnade piiril moodustavad rõhumäärsõnad (neid on eri käsitustes nimetatud ka modaaladverbideks, vabalt liikuvateks partikliteks, määrsõnade alarühmaks, diskursusemarkeriteks jms). Selle rühma oluliseks jooneks on tegutsemine lauselaiendina, mis annab edasi modaaalsushinnanguid, küsimusi, käske jms. Seega ei kanna ka need sõnad liidete tähendusi ega seo moodustajaid ja on vastuolus eesti sõnaliigi määratlusega.

Longmanis kuuluvad need sõnad ilmselt adverbide alla. Sealse lähenemise aluseks on see, et inserdid kannavad suhtlusfunktsiooni ja selliselt jäävad nende alt välja sõnad, mis väljendavad autori suhet oma teksti. Kuid ka Longman väidab, et osa diskursusemarkeritest signaalivad interaktiivseid suhteid kõneleja, kuulaja ja teksti vahel. Ja näha on, et temas on adverbide hulka arvatud ka üldlaiendina töötavaid sõnarühmi. Hakulisel moodustavad rõhumäärsõnad teksti sees vabalt liikuvad partiklid. Kuid ka tema püüab teha vahet partiklitel ja määrsõnadel.

Siin on probleem selles, et tegu on lauselaienditega, mis ei ole päris sõltumatud lausest, kuid samas ei kuulu konkreetse sõna juurde ega seo lause moodustajaid. Nad kuuluvad n-ö kogu lause juurde. Selliselt moodustab see rühm tegelikult süntaktiliste seoste poolest

omaette, kuid väga uduste piiridega kategooria. Kui läheneme asjale partiklite ja lauseliikmete vastanduse kaudu, siis jäävad nad kahe rühma piirile. Kokkuvõttes on see kõigi sõnarühmade keskel elav umbmäärane kogum sõnu, mille täpsem määratlemine eeldab sõna-sõna haaval uurimist.

Need sõnad, mis osutuvad lauselaienditeks, ei saa meie määratluse alusel kuuluda tavaliste adverbide hulka. Siin on kaks võimalikku lahendust. Nad võib arvata sõltumatute sõnade rühma, st partiklite hulka (nagu on teinud Hakulinen). Teine võimalus on määratleda nende süntaktiline tunnus analoogiliselt adverbide praeguse semantilise tunnusega, st öelda, et nad paiknevad süntaktiliselt sõltumatute ja abisõnade vahepeal. Sellisel juhul moodustavad nad omaette sõnaliikide rühma. Praeguse uurimise taseme juures tundub parem kasutada teist lahendust.

Nüüd jäävad meil mõned sõnarühmad üle:

- Longmani tervitused, hüvastijätud, viisakusväljendid (tänamised, õnnitlused jms) ja afektiivse reaktsioonina kasutatavad tabuväljendid, mis Hakulinen jätab partiklite alt välja perifeeriasse;

Longmani ja Hakulise hesitatsioonivahendid, mida on eesti praeguses terminoloogias (vist) paigutatud suhtlushüüdsõnade alla;

- onomatopoeetilised sõnad, mis praegu on interjektsioonide rühmas, kuid mida me pole paigutanud partiklite hulka. Hakulinen ja Longman ei paista nende määratlemisega tegelevat.

Kuhu kuuluks need uues sõnaliikide süsteemis?

Esimest rühma võime tõlgendada mitte sõnade, vaid millegi muuna. Kui tõlgendame neid sõnadena, siis on nad täistähenduslikud muutumatud sõnad, mis on süntaktiliselt sõltumatud. Seega moodustub uus sõnarühm, mille võime jagada omakorda liikideks vastavalt nende funktsioonidele. Jätame selle praegu tegemata.

Hesitatsioonivahendid on kindla tähenduseta süntaktiliselt sõltumatud ja muutumatud sõnad. Seetõttu jätame need partiklite hulka.

Keerukam on lugu onomatopoeetiliste sõnadega. Need on muutumatud sõnad. Semantiliselt on see kategooria aga heterogeenne. Osa neist on täistähenduslikud, sest nende tähenduse mõistmiseks pole vaja konteksti abi (*röh-röh*, *liiri-lõõri*, *öök* jms), osa aga on piiripealsed või kahtlased (*põmm*, *plärts*, *pliks-plaks*). Süntaktiliselt võivad need sõnad moodustada üksi lause, kuid võivad ka tegutseda viisimääruse või sihitisena (vt EKG 1995: 41). Seega on need muutumatud sõnad, mis jäävad täistähenduslikkuse piirile ja kuuluvad

süntaktiliselt iseseisvate sõnade hulka. Selliselt kuuluvad need sõnad uues klassifikatsioonis ühte rühma määrsõnadega.

2.3. Kokkuvõtteks

Kindel on üks: senine sõnaliikide määratlemise süntaktiline alus ei sobi osa suulise keele sõnadega kokku. Selle probleemi lahendab lihtne asi: tuua sisse uus rühm, süntaktiliselt sõltumatud sõnad. Seda tunnust arvestades jaguneks eesti sõnaliigid seitsmesse põhirühma:

1) muutuvad iseseisvad täistähenduslikud sõnad (leksikaalsed sõnad): nimisõnad, omadussõnad, tegusõnad, arvsõnad;

2) muutuvad iseseisvad mittetäistähenduslikud sõnad: asesõnad;

3) muutumatud iseseisvad täistähenduslikkuse piiril olevad sõnad: määrsõnad ja onomatopoeetilised sõnad;

4) muutumatud mitteiseseisvad mittetäistähenduslikud sõnad (grammatilised sõnad): asemäärsõnad, abimäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad;

5) muutumatud sõltumatud täistähenduslikud sõnad, kuhu kuuluvad mitmesugused tervitused, viisakusväljendid jms;

6) muutumatud sõltumatud mittetäistähenduslikud sõnad ehk partiklid. Sinna rühma kuuluks praegustest sõnaliikidest suurem osa hüüdsõnu. Lisaks kuuluks siia ka siduvad partiklid jm sõnad, millest praeguses sõnaliigituses üldse juttu ei ole.

7) muutumatud sõltumatuse piiril olevad mittetäistähenduslikud sõnad ehk senised rõhumäärsõnad, mille kohta ma kasutaks terminit (vabalt liikuvad) tekstipartiklid.

2.4. Partiklite liigid

Partiklid moodustavad ainult sõnaliikide rühma. Need tuleb jagada edasi sõnaliikideks analoogiliselt muude rühmadega. Siin ei sobi aluseks hüüdsõnade ja rõhumäärsõnade praegune liigitus.

Eespool nägime, kuidas on selle probleemi lahendanud inglise ja soome keele grammatikad. Hakulisega sarnast liigendust on kasutanud ka nt Anna-Brita Stenström London–Lundi kõnekorpuse põhjal leitud suulise kõne eriüksuste liigendamisel (*D-items*), kuigi tema diskursuseüksuste käsitus erineb Hakulise omast ja on väga sarnane Longmani insertidega (vt Stenström 1990). Lisaks jagab Stenström partiklid interpersonaalseteks ja organiseerivateks. Esimesed organiseerivad suhtlust ja teised teksti. Mina olen lähtunud

oma liigenduses osalt Hakulise ja Stenströmi ideedest, kuid liigendanud partiklid teisiti (vt pikemalt Hennoste 2000–2001. 1773–1778). Liigenduse aluseks on suulise spontaanse dialoogi prototüüpne ehitus, mille alusel partiklid liigenduvad esmalt kolme rühma.

Sellises dialoogis teeb kõneleja kõigepealt oma teksti kui produkti. Selles kasutab ta partikleid, mille abil ta liigendab teksti või annab sellele teatud lisatähendusi. See on partiklite teksti organiseeriv funktsioon. Seda rühma nimetame tekstipartikliteks.

Teisalt on suulises vestluses alati tegu ka teksti kui protsessiga. Kõnelejal tekib pidevalt raskusi oma teksti tegemisel ning ta on sunnitud seda ümber formuleerima. Selleks kasutab ta parandusmehhanismi. Selle rolli jaoks on keeles kasutada rühm partikleid, mida me nimetame toimetamispartikliteks.

Kolmandaks toimub suulises suhtluses pidev dialoog vestluspartnerite vahel, milleks kasutatakse ka partikleid. Nimetame neid suhtluspartikliteks. Kokkuvõttes on partiklite süsteem järgmine.

1. Üksiesinevad partiklid ehk suhtluspartiklid

1.1. Dialoogipartiklid (Longmani tagasisided, Hakulise dialoogipartiklid), mis osutavad kuuldel olemist ja samameelsust või sõnumi vastuvõtmist uudisena: *ahah, aa, ah, jah, mhmh* jms.

1.2. Afektiivsed partiklid (Longmani ja Hakulise interjektsioonid), mis on reaktsioonid, mis osutavad eeskätt kasutaja tundeid ja meeleolusid: *ohhoo, hurraa, jess, voh, ai, häh, öök, pthüi* jms

1.3. Aktiivsed suhtluspartiklid (Longmani tähelepanusignaalid, Hakulise tähelepanupüüdjad): *halloo, hei, kuss, säh, oot-oot* jne.

2. Tekstipartiklid. Üksi mitteesinevad partiklid saame jagada vastavalt sellele, milline on nende koht lausungis ja milline on nende põhiroll. Selle järgi jagunevad nad püsiva kohaga piiripartikliteks ja liikuvateks partikliteks.

2.1. Piiripartiklid (Longmani *discourse markers* ja *response elicitors*, Hakulise lausungipartiklid) on sõnad, millel on küllalt kindel koht kõnevoorude ja lausungite piiride lähedal (tavaliselt alguses) ja mis osutavad, kuidas nendega algav üksus seostub käsiloleva tekstiga. Partiklid ei seo omavahel sõnu ja fraase nagu konjuktsioonid. Siia kuuluvad nt: *vä/või, kas, ah, ja, siis/sis, et, no, aga, nii, nojah, kule, ota, vot*.

2.2. Vabalt liikuvad partiklid (Longmanis seda rühma ei ole, me oleme siin kasutanud Auli Hakulise liigitust) paiknevad tüüpiliselt

lausungite sees ja võivad seal vabamalt liikuda. Selle rühma piirid adverbidega jäävad hämaraks ja nad esinevad tihti ka kirjalikus, eriti spontaanses tekstis. Lisaks kuuluvad nad määratluse järgi muudest partiklitest eraldi. Need jagame nelja rühma: värvingupartiklid, modaalp artiklid, fookuspartiklid ja intensiivsuspartiklid.

Värvingupartiklid värvivad lauset samamoodi kui sõnajärg ja prosoodia: *ikka, alles, küll, eks, tõesti, õige, alles*. Modaalpartiklid osutavad kõneleja arvamust või käsitust kõnealuse olukorra tõenäosuse, kindluse või vältimatuse kohta: *vist, kindlasti, loomulikult, ehk, vaevalt, võibolla* jms. Fookuspartiklid tõstavad nende mõjualas oleva lauseosa fookusesse, nii et öeldava muu osa muutub taustaks: *ka, veel, juba, muidugi, ainult, just, eriti, täpselt*. Intensiivsuspartiklid on lähedased intensiivsusedverbidele ja paiknevad adverbi ning partikli piiril. Mõlema rolliks on tugevdada adjektiivi ja adverbi abil väljendatava kvaliteedi või määra astet. Mõned sagedasemad partiklid: *nii (sa oled nii vastik), väga, täitsa, üldse*.

3. Toimetamispartiklid (Longmani *hesitators*). Selle rühma moodustavad sõnad ja üneemid, mille põhifunktsiooniks on tekstitegemisprotsessi abistamine: *ee, õõ, noh, nagu, või, tähendab, ah, mh, jah, odot, vä/või*.

Kirjandus

- Biber, Douglas 1988. Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, Douglas A. 1989. Typology of English texts. – Linguistics, 27 (1), 3–43.
- Chafe, William 1982. Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. – Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy. Toim D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex. 35–53.
- EKG I 1995 = M. Ereht, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. Eesti keele grammatika I: Morfoloogia ja sõnamoodustus. Tallinn: ETA Eesti Keele Instituut.
- Ereht, Mati; Ereht, Tiit; Ross, Kristiina. 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Goffmann, Erving 1959. Presentation of Self in Everyday Life. New York: Anchor Books.
- Hakulinen, Auli 2000. Partikkelit ja konjunktioit. Peatükk ilmuvast soome keele deskriptiivsest grammatikast. Käsikiri.

- Hakulinen, Auli (toim) 1989. Kieli 4. Suomalaisen keskustelun keinoja I. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Hennoste, Tiit 2000–2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I–IX. Akadeemia 2000: 5, 1117–1150; 6, 1343–1374; 7, 1553–1582; 8, 1773–1806; 9, 2011–2038; 10, 2223–2254; 11, 2465–2486; 12, 2689–2710; 2001: 1, 179–206.
- Hymes, Dell 1962 (1968). The ethnography of speaking. – Readings on the Sociology of Language. Toim J. Fishman. Mouton. 99–138.
- Jucker, Andreas H.; Ziv, Yael 1998. Discourse markers: introduction. – Discourse Markers. Description and Theory. Toim A. H. Jucker, Y Ziv. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–12
- Labov, William 1972. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Longman 1999: Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan. Longman Grammar of Spoken and Written English. Longman.
- Palmeos, Paula 1982. Hüüdsõna. – Eesti keele grammatika II. Teine vihik. Sidesõna ja hüüdsõna. Tartu: TRÜ. 34–53.
- Sacks, Harvey 1992. Lectures on Conversation (2 Vol). Blackwell.
- Schiffrin, Deborah 1987 Discourse Markers. Cambridge: Cambridge UP.
- Sorjonen, Marja-Leena 1999. Dialogipartikkelien tehtävistä. – Virittäjä 2, 170–194.
- Stenström, Anna-Brita 1990. Lexical items peculiar to spoken discourse. – The London–Lund Corpus of Spoken English. Description and Research. Toim J. Svartvik. (Lund Studies in English 82). Lund: Lund UP. 137–176.
- Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskusteluanalyysin perusteet. Vastapaino.
- Ten Have, Paul 1999. Doing Conversational Analysis. Sage.
- Tiittula, Liisa. 1991. Puhuva kieli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä. Finn Lectura.
- Östman Jan-Ola 1982. The symbiotic relationship between pragmatic particles and impromptu speech. – Impromptu Speech: A Symposium. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi. 147–178.

Lingvistiline tekstianalüüs

Reet Kasik

Tartu Ülikool

Üks rakendusliku keeleteaduse mitmekülgsematest ja kõige kiiremini arenevatest suundadest vaatlleb keelt diskursusena, tekstidena, suhtlusena. Diskursuste, tekstide ja keelelise suhtluse uurimine analüüsib situatsioonide ja keelekollektiividega seotud keelekasutusviiside küsimusi eri vaatepunktidest, vaadeldes keelt kui tähenduste loojat, tähenduste vahendajat, tähenduste kandjat.

Keelekasutuse uurimise erinevaid suundi ühendab nägemus keele kontekstuaalsusest, uurijaid on aga viinud erinevates suundades see, missugusena nähakse uurimisobjekti, mis on uurimise eesmärgid ja milliseid meetodeid kasutatakse. Kõige selgemalt hakkas sotsiolingvistikas eristuma diskursuseanalüüs oma mikro- ja makrosüsteemidega. Sellest eraldus nn kriitiline diskursuseanalüüs, mis hakkas pöörama tähelepanu eeskätt ideoloogiale, keele ja võimu suhetele, keelele võimukasutusvahendina. Algtõukeks paistab olevat Georg Orwell, eriti tema romaanis "1984" tutvustatud *newspeak*. Seda suunda tuntakse nii kriitilise lingvistikas, kriitilise diskursuseanalüüsi kui ka kriitilise tekstianalüüsi nime all (vt nt Fowler 1996; Fairclough 1995; Heikkinen 1999). Viimastel aastatel on keeleteadlastest tekstiuurijad püüdnud ideoloogiliste ja poliitiliste vaatepunktide asemel fookusesse tõsta taas lingvistilisemaid tunnusjooni ja vastukaaluks kriitilis-ideoloogilisele lähenemisele on hakatud rääkima lingvistilisest tekstianalüüsist (vt nt Hiidenmaa 2000).

1. Kriitiline tekstianalüüs

Üks esimesi katseid vaadelda keelekasutuse ja sotsiaalse võimu, eriti ideoloogia vahelist seost oli diskursuse uurimise alal nn kriitilise lingvistikas uurimiserühm (Roger Fowler, Bob Hodge, Gunther Kress, Tony Trew) East Anglia ülikoolis 1970. aastate lõpul. Neljakesi avaldasid nad raamatu "Language and Control (1979) ning Hodge ja Kress lisaks veel raamatu "Language as Ideology" (1979). Rühm oli huvitatud avaliku keelekasutuse ja ideoloogia vahelistest suhetest ja kasutas tekstide analüüsil M. A. K. Halliday (1978) süsteemfunktsionaalset keeleteooriat. Keskne idee oli, et tekstitootja keelelised

valikud, nt passiivi kasutus või sõnavalikud, võivad olla ideoloogilise tähendusega. Eesmärk oli süveneda nendesse implitsiitsetesse ideoloogilistesse tähendustesse, mida arvati leiduvat kodeerituina ekspliitsiitsete väidete ja väljenduste taga. Teksti autor esitab oma loo mingist vaatepunktist. Vaatepunkti valik tähendab seda, et nn objektiivseid tähelepanekuid ei ole olemas. Juhtiv idee oli, et tähendused (st valikud) ei ole tekkinud lihtsalt niisama, vaid nad on sotsiaalsed ja kultuurilised. Konkreetselt pöörati palju tähelepanu näiteks transitiivsusele, mille all mõeldi seda, kas tegija ja tema konkreetne tegevus on tekstis väljendatud või peidetud, vrd

Kaks palestiinlast sai surma mässajate ja israeli politsei kokkupõrkes.
Israeli politsei laskis kokkupõrkes mässajatega maha kaks palestiinlast.

Üsna palju analüüsiti ka sõnavalikut ning sellega seostuvaid ideoloogilisi varjundeid. Sündmus saab erineva tähenduse sõltuvalt sellest, kas tegijaid nimetatakse *mässajateks*, *sõduriteks*, *terroristideks*, *vabadusvõitlejateks*, *palgasõduriteks*, *relvastatud meesteks* jne. Samas pakub sõnavalik lugejaile võimaliku tõlgenduse lugeja ja kõnealuse rühma vahelistest suhetest. Nimetades rühma vabadusvõitlejateks, oletab kirjutaja potentsiaalse lugeja solidaarsust, nimetuse *terrorist* puhul aga oletatakse lugeja solidaarsust konflikti teise osalisega. Lugeja võib pakutud valikuga nõustuda või olla teistsugusel arvamusel, see omakorda võib aga mõjutada seda, mida lugeja arvab selle lause kirjutajast või ütlejast. Nt see, kas Harri Männilit nimetatakse meediatekstis Venezuela miljonäriks, eesti kunsti toetajaks või sõjaaegse Saksa julgeolekupolitsei töötajaks, võib mõjutada lugeja suhtumist nii Männilisse kui ka temast kirjutavasse ajakirjanikusse.

Valikud ei pruugi olla teadlikud, vaid teatud keelekasutus- ja tõlgendusmallid, mõned nimetamis- ja kategoriseerimisviisid on kindlas sotsio-kultuurilises keskkonnas kujunenud iseenesestmõistetavaks. Kriitilises lingvistikas kasutatakse selle kohta terminit loomulikustumine (*naturalization*). Loomulikustumine väljendab kriitiliste lingvistide meelest keele ideoloogilisust, selle põhjuseks on keelekollektiivi väärtuste ja uskumuste süsteem (vt nt Fairclough 1989; Fowler 1991). Hea soomekeelne ülevaade kriitilise lingvistika ajaloost ja alustest on nt Jyrki Kalliokoski sissejuhatuse kogumikule "Teksti ja ideologia" (Kalliokoski 1997).

Kriitilisele lingvistikale sai osaks mitmesugust kriitikat liiga kitsa vaatenurga ja ilmse vasakpoolse hoiaku pärast, aga selle keskne idee keeleliste tähenduste sotsiaalsest ja kultuurilisest motiveeritusest

on jäänud elama, ja see on innustanud uurijaid jätkama kriitiliste lingvistide tööd. Sellest kesksest ideest on võrsunud mitmeid viise uurida keele ja sotsiaalse võimukasutuse vahekorda. Need versioonid moodustavad tänapäeva kriitilise diskursuseanalüüsi. Kriitiline diskursuseanalüüs on seega üsna lai üldnimetus niisugusele keelekasutuse uurimisele, kus huviobjektiks on, kuidas sotsiaalne keelekasutus ja võimuvahekorrad on omavahel põimunud.

Üks kriitilise diskursuseanalüüsi põhilisi lähtekohti on, et keelekasutus on osa sotsiaalsetest tavadest (*social practice*). Selle all mõeldakse, et keelekasutus on osaliselt sotsiaalse keskkonna ja kultuuri poolt määratud, aga samaaegselt on keelekasutus ka sotsiaalselt konstruktiivne – ta mõjutab ümbritsevat maailma, selles valitsevaid identiteete ja sotsiaalseid suhteid. Selle taga on nägemus dialektilisest suhtest keelekasutuse ja keele kasutaja, suhtlussituatsiooni, sündmusega seotud institutsioonide ja struktuuride vahel. Kuigi keel loob ja kujundab kogu ahelat, on ta ise üks osa sellest ahelast ja seega nendesamade struktuuride poolt mõjutatav. Keelekasutus on sotsiaalselt ja kollektiivselt kujundatud, aga ta on ka sotsiaalselt kujundav.

Kriitiline diskursuseanalüüs tunneb huvi just selle keelekasutuse ja ühiskonna dialektilise suhte vastu. Keelekasutus konstrueerib selle lähenemise järgi kolme sotsiaalse elu välja: ta toodab ja kujundab (1) teadmisi, uskumusi ja väärtusi, (2) rühmadevahelisi suhteid ja rolle ning (3) sotsiaalseid identiteete (Fairclough 1992: 64).

Teine asi, mis kriitilises diskursuseanalüüsis varasemast kriitilisest lingvistikast alles on jäänud, on Hallidaylt (1985, 1994) üle võetud teksti multifunktsioonilisus. Keel mitte üksnes ei kirjelda maailma ja kogemusi, vaid ka loob tekste ja on inimestevaheliseks suhtlusvahendiks. Seega on igal tekstil samaaegselt kolm metafunktsiooni:

- 1) tähistusfunktsioon (*ideational function*), mis loob pildi maailmast ja kogemustest;
- 2) interpersonaalne funktsioon, mis kujundab ja püsistab sotsiaalseid suhteid;
- 3) tekstuaalne funktsioon, mis konstrueerib teksti mõttekaks tervikuks.

Kriitilises diskursuseanalüüsis on keel seega sotsiaalne areen, kus toimub samaaegselt kaks olulist sotsiaalset protsessi: maailma konstrueerimine ja suhtlus.

Teine pool keele ja ühiskonna dialektilise suhte uurimisel on selgitada keelekasutust määravaid või piiravaid tegureid ja struktuure. Sellest vaatepunktist on skaala ühes otsas homogeenne, ühemõtteline tekst. Näiteks käsitledes põlevkivitootmist, käsitletakse vaid selle majanduslikke aspekte. Teises otsas on heterogeenne tekst, kus eri vaatepunktid on segunenud. Põlevkivitootmisest rääkides on siis hõlmatud peale majanduslike aspektide ka näiteks keskkonnanakitselised, rahvuslikud või kohalikud vaatepunktid. Kriitilise diskursuseanalüüsi aspektist on tekstide homogeensus ja heterogeensus (ehk intertekstuaalsus) ühendatav nende võimustruktuuridega, mis on seotud kõnealuse nähtuse ja institutsiooniga. Muidugi – ühiskondlikud struktuurid ei kujunda keelekasutust mehaaniliselt ja sirgjooneliselt, aga kriitiline diskursuseanalüüs näeb seost nende struktuuride ja teksti potentsiaalse heterogeensusu puudumise vahel. Nii võidakse ühiskondlikke struktuure interpreteerida näiteks avalike tekstide intertekstuaalsuse taseme järgi. Sellest vaatepunktist iseloomustab tsenseeritud kommunikatsiooni erinevate ja vastandlike vaateid esitavate diskursuste puudumine, ja see võidakse seostada ühiskondliku situatsiooniga, selles valitsevate ideoloogiate ja võimusuhetega. Sotsiaalset kommunikatsiooni võidakse näha ka areenina, kus eri diskursused võistlevad omavahel selle pärast, milline neist saab kuuldavaks. Mingil ajal saab üks diskursus valitsevaks ja teised jäävad selle varju, mõne aja pärast lükkab mõni muu diskursus selle kõrvale jne. Diskursus osaleb seega samaaegselt käimas olevates muutusprotsessides ja võimusuhetes ning teisest küljest ka kirjeldab neid.

Nüüdisühiskonna sotsiokultuurilised muutused ja diskursuse roll nendes muutustes on olnud 1990. aastate kriitilise diskursuseanalüüsi vaieldamatu guru Norman Fairclough (1992, 1995, 1997) huviobjektiks. Tema 1990. aastate uuringute keskne mõiste on intertekstuaalsus. Muuhulgas vaatleb ta ka näiteks seda, kuidas üksik tekst laenab ja ühendab elemente varasematest tekstidest ja stiililiikidest – poliitiline kõne võib sisaldada elemente meelelahutuslikust vestelisusest või aktuaalsesse intervjuusaatesse põimitakse kerge võistlusmäng või lauluesitus. Fairclough peab nüüdisühiskonna iseloomulikuks diskursusetüübiks varasemate konventsionaalsete diskursusetavade segunemist, eriti meelelahutusliku lobisemisdiskursuse levimist informatiivsetesse ja dokumentaalsetesse faktidiskursustesse. Kujunevad tekstikooslused, mis Fairclough järgi on seotud laiemate institutsionaalsete ja sotsiaalsete muutustega. Selline dialektiline

arusaam keelekasutuse ja ühiskonna vahekorrast aitab hoiduda deterministlikest hüpoteesidest, nagu oleks diskursus määratud üksnes sotsiaalselt ilma isikliku tegevusvabaduseta või kõik sotsiaalne moodustuks üksnes keelekasutuses. Kokkuvõtliku ülevaate kriitilise diskursuseanalüüsi olemusest ja arengusuundadest võib saada näiteks Norman Fairclough ja Ruth Wodaki artiklist (1998) kogumikus "Discourse as Social Interaction". Hea soomekeelse ülevaate pakub näiteks Sari Pietikäise kokkuvõtlik artikkel (2000).

2. Lingvistiline tekstianalüüs

Kõigile sellistele diskursusekäsitlustele on iseloomulik, et keelelised tekstid on küll uurimise materjaliks, mitte aga ise keskseks uurimisobjektiks. Sellepärast on viimastel aastatel hakatud nendest suundadest, kus tekste kasutatakse materjali või vahendina mitmesuguste asjade seletamiseks, eristama päris tekstianalüüsi või tegelikku tekstianalüüsi, mis otsib vastust küsimusele, mis on tekst ja mil viisil ta toodab tähendusi (vt nt Hiidenmaa 2000). Tekste paistavad tänapäeval uurivat kõik. Teksti, kõne ja keele esiletõus on osutus viimastel aastakümnetel toimunud pöördest teaduses, millest räägitakse sageli kui lingvistilisest või retoorilisest pöördest ühiskonnateadustes, mis teiselt poolt kahtlemata on seotud ka keele tehnologiseerumisega (Fairclough 1992).

Kui püüda lingvistilist tekstiuurimist eristada ühiskonnakesksetest tekstiuurimise liikidest, siis kõige sagedamini tõstetakse fookusesse see, et lingvistiline tekstianalüüs otsib kõikvõimalike probleemiasetustega vastust sellele, mis on tekst ja kuidas tekste kasutatakse. Need "teised" – nii palju ja mitmekülgeid kui neid ka on – tunnevad huvi eeskätt tekstide kui vahendi vastu, mille abiga selgitada mõtlemisviise, tegevusi, väärtusi ja teisi inimelu tunnusoone. Seda võib väljendada ka nii, et kui 1970. ja 1980. aastatel oli huviobjektiks eeskätt tegelikkuse ja seda kirjeldavate või kujundavate diskursuste vahetõrje, siis viimasel ajal on hakatud varasemast detailsemalt, "lingvistilisemalt", analüüsima diskursustes kasutatavat keelt ja selle väljendusvahendeid (Heikkinen, Hiidenmaa 1999: 85). Halliday süsteemfunktsionaalse keeleteooria kolme meta-funktsiooni terminites tähendab see, et tähistusfunktsiooni ja interpersonaalse funktsiooni kõrval on tekste uurivad lingvistid üha enam hakanud tegelema tekstuaalse funktsiooniga. Seejuures rõhutatakse,

et uurimisobjektiks peab olema terviktekst, mitte kontekstist välja-nopitud üksikväljend(id).

Kui uurimisobjektiks on tõstetud tekst ise, siis tuleb ta muidugi kõigepealt määratlada. Niisiis – mis on tekst? Kõige sagedamini kasutatavaks määratluseks on kujunenud, et tekst on kasutusel olev keel. Siit sünnivad uued küsimused. Kus ta kasutusel on – raadios, ajalehes, teaduslikus artiklis või sõpradevahelisel lobisemisel? Kes teda kasutab – arst, diskor, luuletaja, kohtunik? Milleks teda kasutatakse – tahetakse kellelegi midagi selgeks teha, tahetakse midagi teada saada või tahetakse panna keegi midagi tegema? Kujult võib tekst olla suuline või kirjalik, kuigi tekstianalüüs tegeleb eeskätt kirjalike tekstidega. Tekstilingvistid eristavad teksti, millel on konkreetne kuju, diskursusest, mis hõlmab peale teksti kogu suhtlusesituatsiooni ja ühiskondlik-kultuurilist konteksti (vt nt Fairclough 1997: 31). Fowleri (1996: 5) järgi mõistavad kriitilised lingvistid diskursust kui kultuuriliselt määratletud tähenduste süsteemi, mis on keele “taga” Hiidenmaa (2000: 166-167) võtab tekstide ja diskursuste mitmemõttelise vahekorra kriitilises diskursuseanalüüsis kokku järgmiselt: tekstid koosnevad diskursustest – muidu ei oleks tekste võimalik mõista. Diskursused on osa teksti tähendusest. Samal ajal tekstid oma valikutega viitavad neile diskursustele, täiendavad ja muudavad neid. Seega on diskursused samal ajal tekstidele kontekstiks ja tekstid moodustavad diskursusi.

Kuna tekstid ja diskursused põimuvad üksteisega, siis ei ole kerge alati lahus hoida ka tekstianalüüsi ja diskursuseanalüüsi. Nad moodustavad teatud skaala, mille ühes otsas on “puhas” tekstianalüüs, siis selline teadusala, kus otsitakse vastust sellele, kuidas tekstis väljendatakse tähendusi, kasutades ära keelesüsteemi võimalusi ja keele ressursse – sõnu, lauseid, atribuute, määrusi jne. Teises otsas on diskursuseanalüüs, mille ühe tähenduse järgi tekste kasutatakse selle uurimiseks, kuidas mitmesugustest asjadest räägitakse (nt perekonnast, kunstist, Euroopa Liidust jne). Tulemuseks on kirjeldus tähendustest, mis sellele teemaväljale kuuluvad. Nende kahe vahel ja neid ühendades paikneb keelele keskenduv teksti- ja diskursuseanalüüs, kus küsitakse, missuguseid tähendusi tekst toodab ja kuidas ta neid toodab.

Selle kirjeldamiseks, kuidas tekst sünnib, kasutavad lingvistilised tekstiurijad erinevate grammatikamudelite instrumentariumi. Tekst ja tähendused on olemas sõnade ja lausete kujul, nii et teksti-

lisust analüüsides on vaatlusobjektiks pindtekst. Analüüsi tulemused sõltuvad omakorda sellest, kas uurija laenab vahendid funktsionaalsest või struktuuraalsest lingvistikast.

Soome diskursuseuurija Minna-Riitta Luukka (2000) eristab oma kokkuvõtlikus ülevaates vaatepunktist lähtuvalt neli erinevat diskursuseanalüüsi suunda. Tekstuaalseks suunaks nimetab ta sellist, mis vaatleb teksti eeskätt lausest suurema hierarhilise struktuurse üksusena. Eesmärgiks on selgitada, mis osadest tekstid koosnevad, mis eristab teksti mittetekstist, millised grammatilised vahendid seovad teksti tervikuks, kuidas kirjeldada tekstiosade vahelisi seoseid ja millised on eri tekstitüüpide tunnused. See suund põhineb mitmetel 1970. aastate tekstilingvistide uurimistöödel (vt nt van Dijk 1972; Halliday, Hasan 1976; Enkvist 1978). Tekstianalüüs on sellise vaatepunkti kohaselt süntaksist järgmine keeletasand ja põhimõtteliselt peaks olema võimalik välja selgitada tekstiehituse universaalsed mallid ja struktuurid, mille põhjal koostada võimalikke teksti-grammatikaid (eesti keeles vt selle kohta Hennoste 1986).

Kognitiivne suund püüab selgitada, milliste kognitiivsete protsesside kaudu muutuvad mõtted tekstiks. Analüüsi objektiks on teksti tootmis- ja mõistmisprotsess, mida kirjeldatakse mitut tüüpi kognitiivsete strateegiate, eesmärkide ja seoste abil (vt nt van Dijk 1980). Diskursus on van Dijki järgi propositsioonide, makropropositsioonide ja makrostruktuuride kompleks. Teksti looja moodustab alguses teatud üldsuunalise semantilise malli (makrostruktuuri) ja keele lineaarset iseloomu arvestades rühmitab ja seostab mõtted (propositsioonid) tekstiks (praktilist tekstianalüüsi näidet vt nt KSK: 100-101). Kommunikatsioon ja tähenduste vahendamine kujutab endast informatsiooni kodeerimist ja dekodeerimist. Nii tekstuaalsest kui ka kognitiivsest vaatepunktist vaadeldakse keelt strukturalistlikult, st vaatlusobjektiks on keele (pindteksti või mõttelise teksti) formaalne struktuur.

Interaktiivne suund vaatleb diskursust funktsionaalsest vaatepunktist, st analüüsib tegelikke suhtlussituatsioone ja nende kulgu. Tähenduste tõlgendus ja mõistmine põhinevad sellel, mis suhtlussituatsioonis toimub. Tähenduste loojaks ja vahendajaks ei peeta teksti tootjat üksi, vaid oluline on vastuvõtja roll, kes loob ise tähendusi oma kogemuste ja varasemate teadmiste toel. Sellistest lähte-kohtadest vaatleb keelekasutust vestlusanalüüs (vt nt Tainio 1997).

Konstruktiivne vaatepunkt määratleb keelekasutuse konteksti laiemalt kui teised siin tutvustatud suunad. Keel ja keelekasutus pole seotud üksnes suhtlussituatsiooniga, vaid laiemalt ühiskondliku kontekstiga, milles keelt kasutatakse. Konstruktiivne vaatepunkt iseloomustab ka kriitilist diskursuseanalüüsi, millest eespool pikemalt juttu oli. Konstruktiivsed keeleuurimissuunad lähtuvad eeldusest, et keelt pole olemaski ilma kasutuseta, keel ja tema kasutuskontekst kuuluvad kokku. Uurimisteema piiratakse mitte niivõrd keeleliste muutujate alusel, vaid institutsionaalselt. Ei uurita mitte teksti kui niisugust, vaid haldus-, õpetus-, õigus- või meediakeelt. Tekstianalüüs tegeleb n-ö kasulike, probleemikesksete teemadega. Teemad lähtuvad seega pigem ühiskondlikest ootustest kui keelest ja uurimis-traditsioonist. Rõhutatakse probleemikesksust ja tulemuste rakendusslikkust. Analüüsi tulemusena saadakse infot, mille abil püütakse kujutada inimkollektiivide olemust ja tegutsemisviise. Teiselt poolt pakub selline tekstianalüüs oma kriitilisuse tõttu vahendeid ühiskondlikeks muutusteks ja nende uurimiseks. Tekstianalüüs ongi sageli, paljude arvates liigagi, üritanud "paljastada" võimu, mittevõrdõiguslikkust, rassismi ja muid negatiivseid ilminguid ja niiviisi püüdnud "maailma parandada"

Tänapäeva tekstianalüüsi all mõeldakse üha enam just teksti tähenduste uurimist ja ka sõna *tekst* kasutatakse üha sihikindlamalt nende tähenduste väljendamiseks, mida keelekasutusega luuakse. Lingvistiline tekstianalüüs erineb seega kriitilisest diskursuseanalüüsist eeskätt rõhuasetuse poolest. Kriitilises diskursuseanalüüsis pööratakse keeleanalüüsi kõrval suurt tähelepanu keeleväliste seikade analüüsile. Rõhuasetus on, et keelekasutuse taga on ideoloogia, sotsiaalsed ja kultuurilised funktsioonid, mis keelekasutust mõjutavad ja "juhivad". Analüüs hõlmab kolme dimensiooni (vt Fairclough 1989: 26-27): kirjeldus (tekstitasand), interpretatsioon (teksti ja suhtluskonteksti suhe) ja seletus (tekst ja suhtlus ühiskondlikus kontekstis). Terminiga *tekstianalüüs* rõhutavad kriitilise diskursuseanalüüsi ideest õhutust saanud lingvistid, et uurimisobjektiks on eeskätt konkreetsete tekstide keel, selle vormid ja tähendused ning keelevälise tegelikkuse, sotsiaalsete ja kultuuriliste funktsioonide loomine on keelekasutuse üks tagajärgi. Piirdatakse siis eeskätt kirjeldus- ja tõlgendustasandiga, kusjuures tõlgendus samastatakse tähendusega (Hiidenmaa 2000: 168). Varasemast tekstigrammatikast ja tekstilingvistikast erineb siin tutvustatav tekstianalüüsi suund aga

eeskätt selle poolest, et analüüs lähtub funktsionaalsest, mitte aga struktuuralsest keelekirjeldustraditsioonist.

Seda, et diskursuseanalüüsist on eraldatud tekstianalüüs, on põhjendatud ka sellise loogikaga, et terminit 'tekst' on kergem laiendada nii, et see hõlmaks ka tähendused, kui piirata mitmetähenduslikku ja paljudel teadusaladel kasutatavad lemmikterminit 'diskursus' veel sellega, et see sisaldaks pelgalt tekstuaalseid tähendusi.

3. Teksti tekstuaalsusest

Tekst on eri asi kui sündmus, mida ta käsitleb. Seega peaks olema võimalik vaadata teda nimelt tekstina ja eraldi reaalse maailma sündmustest. Maailmas ja tegelikkuses ei ole asjadel ja protsessidel nimesid, nad ei organiseeru teemaks ja väiteks, nendes ei sisaldu positiivset või negatiivset suhtumist, kindlust või ebakindlust. Nii viisi teravdatuna tundub "teksti" ja "maailma" erinevus rohkem kui enesestmõistetav, aga praktilises analüüsis lipsab tähelepanu ikka väga kergesti sisu ületähtsustamisele: analüüsija keskendub hõlpsasti sellele, mida tekstis öeldakse, millele viidatakse ja millisena sündmused ja asjad paistavad. Halvemal juhul jääb analüüs pelgaks teksti sisu parafrasiks, kus sisu jutustatakse oma sõnadega ümber. See on paljude diskursuseanalüüsi rakenduste tüüpiline omadus. Analüüsis on sel juhul tähelepanu all eeskätt see, mida tekst meile räägib tekstivälisest maailmast. Tähelepanuta jääb see, kuidas tekst esitab seda, mida ta esitab, missugune roll ja sotsiaalne staatus tekstil on (Hiidenmaa 2000: 172).

Tekstianalüüs eesmärk on näidata konkreetselt keele polüfunktsionaalsust: seda, kuidas keelt kasutatakse samaaegselt asjadest rääkimiseks, situatsioonide, seoste ja suhete loomiseks. Keelekasutust analüüsitakse kontekstist, situatsioonist, tähenduse ja vormi suhtest lähtudes. Analüüsi võib esitada Halliday süsteemfunktsionaalset grammatikat järgides metafunktsioonide kaupa, nii et alguses kirjeldatakse keelelisi valikuid (tähistusfunktsioon) ja seejärel seda, kuidas neist valikutest on kokku pandud konkreetne, uuritav tekst (tekstuaalne funktsioon) ning milliseid suhteid ja identiteete selle tekstiga luuakse (interpersonaalne funktsioon). Materjali esitus võib põhineda ka keeleüksustel, nii et analüüsitakse eraldi süntaktilisi, sõnavaralisi, temaatilisi, argumentatsioonilisi, retoorilisi võtteid ja valikuid ning nende põhjal sündivaid tähendusi.

Sisu analüüs või tähistusfunktsiooni analüüs esitab kirjelduse sellest valdkonnast, mida tekst käsitleb. Tähistuse analüüs toob esile, milliseid tähistatavaid, protsesse, osalisi ja suhteid tekstis luuakse. Sellel teemal on meil valminud esimene magistritöö – Inga Kukk kaitses tekstilingvistilist uurimust Eesti rahvuspoliitilisest diskursusest, kus vaatles, millised on rahvuspoliitilise diskursuse osalised, kuidas neid nimetati, mis rollides ja protsessides (aktiivsetes v passiivsetes) nad tekstides osalesid (Kukk 2001a).

Teksti suhtlusfunktsiooni analüüsides on võimalik näha, kuidas tekst seostub ühiskonnaga, loob ja säilitab sotsiaalseid suhteid. Tekstiga tehakse midagi, tal on eesmärk, funktsioon. Interpersonaalseid tähendusi analüüsides vaadeldakse harilikult eraldi suhtlustähendust ja suhtumistähendust. Suhtlustähendus väljendab (loob) teksti autori ja lugeja rolle suhtluses ja nendevahelist suhet. Näiteks ajalehe juhtkirjas, kooliõpikus või linnavalitsuse määruses lumekoristuse kohta loob keelekasutus teksti kirjutaja ja lugeja vahele erinevad suhted. Suhtumistähendus omakorda seostub kirjutaja suhtumisega teksti: võimalikkus–võimatus, korduvus–ühekordsus, kohustuslikkus–vabatahtlikkus jne. Keeleliselt tähendab see kõige laiemalt võttes teksti modaalsuse uurimist. Interpersonaalse metafunktsiooni analüüs paljastab teksti konstrueeritud sotsiaalse tegelikkuse, rollid ja identiteedid, osalistevahelised suhted. Praktiliste õpilastööde lemmikteemad on olnud poliitilised tekstid, reklaamid ja muud teadlikult manipuleerivad tekstid, kust on põnev analüüsida suhtlusvõtteid, mõjutamise võtteid. Tegelikult on interpersonaalne metafunktsioon loomulikult igal tekstil, kuigi see alati ei paista kohe välja, sest mõjutamisvõtted on loomulikustunud neutraalseks. Interpersonaalse ehk suhtlusfunktsiooni uurimiselasse kuulub see, kuidas asjadesse suhtutakse, millise rolli kirjutaja enda jaoks teksti sisse kirjutab, millise rolli oma lugeja jaoks. Suhtlusfunktsiooni analüüs viib põhja kujutluselt, et kommunikatsioon on vaid sõnumi saatmine mingit kanalit pidi saatjalt vastuvõtjale või et tekst on vaid tükk infot maailmast. Seda on mõnikord peetud süsteemfunktsionaalse grammatika suurimaks panuseks, sest tänu sellele on tulnud esile tekstide tekstilisus ja maailma konstrueeriv iseloom.

Tekstuaalse metafunktsiooni analüüs juhib nägema teksti keelena. Teksti vaadeldakse nimelt keelelise esitusena. Analüüs võib lähtuda vägagi formaalsetest lähtekohtadest – sõnade ja lausete vormilistest, välistest tunnustest, aga konstruktiivses tekstianalüüsis on

tähelepanu keskpunktis eeskätt funktsioonid. Eesmärgiks on selgitada, mis ülesanne väljendil on või missugust tähendust ta konstrueerib. Analüüsi objektiks on teksti liiki (žanri) ja registrit kujundavad keelevahendid, teksti informatiivne struktuur, teema–reema suhted, kohesioon. Tekstuaalse metafunktsiooni alla kuulub ka intertekstuaalsuse analüüs – milliseid teisi tekste on kasutatud, kuidas on kasutatud otsest kõnet, kuidas refereeritud.

Tekst ei ela tühjuses. Tegelikud tekstid esinevad ikka mingis situatsioonis ja keskkonnas. Kontekste on mitmesuguseid ja neid on mitmel viisil liigitatud. Äärmusteks on ühelt poolt selge jaotus tekstiks ja tekstiväliseks kontekstiks, teiselt poolt teksti ja konteksti sulam, kus üht pole olemas teiseta. Konteksti võib mõista mitut moodi. Näiteks Lemke (1990) peab teksti kontekstiks teisi tekste, mida ta liigitab kolme rühma. Ideatsioonilisest (tähistatava) vaatepunktist moodustavad teksti konteksti teised sama teemat käsitlevad tekstid. Näiteks põlevkivi kaevandamist käsitlev tekst liitub majandust, tööstust ja keskkonda käsitlevate tekstidega, olgu nad siis teaduslikud, ilukirjanduslikud, poleemilised, uudised või ükskõik millised. Seos teiste tekstidega võib olla eksplitsiitne (viidatud) või implitsiitne (tekstist väljaloetav, kuigi otseselt nimetamata). Žanrilisest vaatepunktist moodustavad uuritava teksti konteksti teised tekstid, mis kasutavad samasugust esitusviisi. Uudis on kontekstuaalselt seotud teiste uudistega, teaduslik artikkel teiste teaduslike artiklitega. Nad on teatud mõttes “ühtemoodi”, sõltumata sellest, mis teemat nad käsitlevad: uudis on uudise moodi, luuletus on luuletuse moodi jne. Situatiivseks kontekstiks on need tekstid, millega vaadeldav tekst koos esineb. Seos võib olla vägagi konkreetne, nt ajalehe kül. Jutu tõlgendust mõjutab see, kas see on küljendatud silmapaistvalt – lehe keskele suure pealkirja ja fotoga – või silmapaistmatu lühiuudisena lehekülje servale. Täpselt samuti on näiteks luuletuse kontekstiks teised sama kogu luuletused või teadusliku artikli kontekstiks teised kogumiku või ajakirjanumbri artiklid. Need on nn situatiivsed intertekstid, mis mõjutavad teksti interpreteerimist.

Kõigi nende kontekstuaalsete tekstide ja diskursuste toel esineb iga analüüsitav tekst osana laiast tekstivõrgustikust, mis mõjutab selle teksti tõlgendamist ja tekkivaid tähendusi. Kuna tekstidel on mitmesuguseid kontekste, siis ei ole olemas õiget või algupärast keskkonda ega ka ühte õiget või tüüpilist tõlgendust. Muidugi ei tähenda see tõlgenduse suvalisust. Tekstianalüüs eeldab siiski, et

tähenduste analüüsimisel osutatakse, missuguseid tõlgendusi mingist tekstist võib esitada ja kuidas need tõlgendused on seotud tekstis esinevate keeleliste valikutega ja nendest väljaloetavate intertekstide ja kontekstidega (Hiidenmaa 2000: 183–184). Võimalike tõlgenduste otsimine ja analüüs tähendab üksnes, et tekst võimaldab sellist lugemisviisi, ega luba muidugi väita, et teksti autor oleks nii mõelnud.

Tekstianalüüsi lingvistilisemat, tekstikesksemat lähenemisviisi on arendanud eeskätt soomlased (vt ka Kukk 2001b), kellelt on ka pärit ideoloogilise ja lingvistilise vaatepunkti eristamine ja teatud mõttes isegi vastandamine (Hiidenmaa 2000). On viljeldud nii üksikteksti põhjalikku analüüsi (nt Kalliokoski 1991), struktuuriüksuste (sõnad, fraasid, laused, teemad, retoorilised võtted) järgi rühmitatud vaatlusviisi (Karvonen 1995) kui ka metafunktsioonide (tähistus, interpersonaalsus, tekstuaalsus) kaupa esitatud analüüsi (Heikkinen 1999). Praktilise eesmärgiga keelekeskset tekstianalüüsi, kus uuritava tekstirühmale (haldustekstid) tüüpiliste keelejoonte kirjeldusest minnakse edasi üksikute tekstide tervikanalüüsini, esindab Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse tekstihoolde töörühma mitmeaastase töö kokkuvõttena valminud “Teksti työnä, virka kielenä” (Heikkinen jt 2000).

4. Kokkuvõtteks

Keeleliste struktuuride analüüsis on keskseks põhimõtteks valiku mõiste. Kirjutajal ja rääkijal on kasutada suur hulk keele väljendusvõimalusi, tekstis on neist vaid väike osa. Miks just need? Mis põhjendustega? Milliseid alternatiive oluks kirjutajal teksti moodustamiseks, milliseid tähendusi kirjutaja juhtuks väljendama teistsuguste valikutega? Need küsimused juhivad nägema, milline funktsioon valitud väljenditel ja struktuuridel kontekstis on. Milliseid tähendusi tekst loob sellega, et seal on tehtud just niisugused valikud? Muidugi ei ole need alati füüsiliste isikute teadlikud valikud – suur hulk valikuid on läbipaistmatu motivatsiooniga. Väljend valitakse kui iseendastmõistetav. Just see on keskne keele ja ideoloogia suhete uurimises: miks ja millised tähendused loomulikustuvad, nii et me peame neid endastmõistetavaks, terve mõistuse valikuteks, millele me ei näe alternatiive. Lingvistilises tekstianalüüsis pakub huvi teine pool: milliseid tähendusi need loomulikustunud valikud loovad, milliseid tähendusi võiks luua alternatiivsete valikutega, mis meile “pähegi ei tule”

Valikuid juhivad sageli kultuurilised konventsioonid, mille põhjal kujunevad välja tekstiliigid ehk žanrid. Tekstilingvistilisest vaatepunktist ei ole näiteks "tarbetekstilisust" kui niisugust maailmas valmis kujul olemas, see sünnib igal tekstiloomejuhul uuesti. Tarbetekstilisus on kultuuriline tõlgenduskategooria, mille abil tekste luuakse ja loetakse. Ta muutub aja jooksul ja tal on mitmesuguseid variante. Tarbetekstilisust toodetakse, täpselt samuti nagu toodetakse ajaviitetekstilisust, uudisteksti, tundelist teksti, valides sobivasti sõnu, lauseid ja muid keelelisi vahendeid. Siin on üks süsteemfunktsionaalse lähenemise tuum: keelesüsteemid, mille abil keelt kasutatakse, ei ole staatiliste ja püsivate struktuuridena olemas, vaid nad saavad endale vormi iga teksti ja esinemise korral. Iga tekstiesinemus ja iga keelekasutuskord loob keele funktsionaalset süsteemi, tugevdab ja muudab seda. Süsteem on pidevas liikumises. Süsteemsus on aga kogu aeg olemas, sest ainult selle najal suudab lugeja või kuulaja tõlgendada tekstide tähendusi.

Süsteemid on ühest küljest keelesüsteemid, nagu käänamine, lauseehitus, sõnajärg ja sõnamoodustus. Teiselt poolt on nad keele vahenditega väljendatavad ja muutuvad kultuurisidusad tähendus-süsteemid, nagu diskursused, tekstiliigid ja nende kasutusviisid, kollektiivide keelekasutustavad. Süsteemfunktsionaalses tekstianalüüsis vaadeldakse kõiki neid süsteeme ja selgitatakse välja, missuguseid valikuid igas süsteemis tehakse ja missugune on iga valiku seos tähendustega. Ehk kokkuvõtlikult: keel on kirjeldatav tähendusvalikutena ja valikuvõimaluste kogum on kirjeldatav süsteemina (Heikkinen jt 2000: 13).

Kirjandus

- Enkvist, Nils Erik 1978. *Tekstilingvistiikan peruskäsitteitä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1997. *Miten media puhuu*. Tampere: Vastapaino.
- Fairclough, Norman; Wodak, Ruth 1998. *Critical discourse analysis. – Discourse as Social Interaction. Discourse studies: A Multidiscipli-*

- nary Introduction. Volume 2. Toim Teun A. van Dijk. London: Sage. 258–284.
- Fowler, Roger 1991. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Fowler, Roger 1996. On critical linguistics. – *Text and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*. Toim C. R. Caldes-Coulthard, M. Coulthard. London, New York: Routledge. 3–14.
- Fowler, Roger; Hodge, Bob; Kress, Gunther; Trew, Tony 1979. *Language and Control*. London: Routledge.
- Halliday, M. A. K 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Arnold.
- Halliday, M. A. K. 1985 (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, Ruqayia 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Heikkinen, Vesa 1999. Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 728. Helsinki.
- Heikkinen, Vesa; Hiidenmaa, Pirjo 1999. Me ja muut tekstintutkijat. – *Virittäjä* 1, 83–89.
- Heikkinen, Vesa; Hiidenmaa, Pirjo; Tiililä, Ulla 2000. *Teksti työnä, virka kielenä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Hennoste, Tiit 1986. *Tekstigrammatikast tekstiteooriani*. – *Keel ja Kirjandus* 1, 26–34.
- Hiidenmaa, Pirjo 2000. *Lingvistinen tekstintutkimus*. – *Kieli, diskurssi ja yhteisö*. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 161–190.
- Hodge, Bob; Kress, Gunther 1979. *Language as Ideology*. London: Routledge.
- Kalliokoski, Jyrki 1991. Yhtiö, laki, kielenkäyttö ja alamaiset. Erään lehtihaastattelun analyysiä. – *Leikkauspiste*. Kirjoituksia kielestä ja ihmisestä. Suomi 158. Toim Lea Laitinen, Pirkko Nuolijärvi, Mirja Saari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 87–106.
- Kalliokoski, Jyrki 1997. Johdanto. – *Teksti ja ideologia*. *Kieli ja valta julkisessa kielenkäytössä*. *Kieli* 9. Toim Jyrki Kalliokoski. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. 8–36.
- Karvonen, Pirjo 1995. *Oppikirjateksti toimintana*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 632. Helsinki.
- Kukk, Inga 1999. Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamine meedias. *Kriitiline tekstianalüüs*. *Magistritöö TÕ eesti keele õppetoolis*.
- Kukk, Inga 2001a. Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides – kriitiline tekstianalüüs. – *Keele kannul*. Pühendusteos Mati Ereli 60.

- sünnipäevaks. Tartu ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 17. Toim Reet Kasik. Tartu. 146–165.
- Kukk, Inga 2001b. Tekstianalüüsist teispool lahte. – Keel ja Kirjandus 5, 349–355.
- KSK: Kieli ja sen kielioipit. Opetuksen suuntaviivoja. Helsinki: Opetusministeriö. 1994.
- Lemke, Jay 1990. Talking Science: Language, Learning and Values. New York: Ablex.
- Luukka, Minna-Riitta 2000. Näkökulma luo kohteen: diskurssintutkimuksen taustaoletukset. – Kieli, diskurssi ja yhteisö. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 133–160.
- Pietikäinen, Sari 2000. Kriittinen diskurssintutkimus. – Kieli, diskurssi ja yhteisö. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 191–218.
- Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskusteluanalyysin perusteet. Tampere: Vastapaino.
- Van Dijk, T. A. 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague: Mouton.
- Van Dijk, T. A 1980. Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction and Cognition. New York: Erlbaum.

Grammatika suhtluses

Leelo Keevallik

Tartu ja Uppsala ülikool

1. Sissejuhatus

Grammatika mõiste sisaldab koolis käinud eestlase jaoks vist eelkõige lause- ja vormiõpetust ning karmi kellegi teise poolt paika pandud õiget ja valet. Aga kust tuleb grammatika ja miks ta just selline on?

Põhimõtteliselt peaks grammatika olema meie keelekasutuse süsteemne osa ja selle kirjeldus. Süsteemse osa piiritlemisel ollakse aga siiani eri seisukohtadel — me ei teagi täpselt, kus grammatika algab või lõpeb. Pole näiteks kuigi selge, kas lauseõpetusest on mõtet rääkida ilma suhtluse mitteverbaalseid komponente ja konteksti arvestamata. Mitmed uurijad on märkinud, et süntaksit ei saa uurida ilma prosoodiata, teised on leidnud, et tegevusjärjendid või tegevustüübid (ingl *action sequences, activity types*) mängivad otsustavat rolli. Seda eelkõige suulises kõnes, mis ju enamiku kõnelejate jaoks igapäevaselt esmane keelekasutusviis. Samas aga kajastavad traditsioonilised grammatikad valdavalt kirjakeelt ning jätavad välja suure osa nähtusi, millega (suhtlus)keeke süsteemi tõetruu kirjeldus peab kindlasti arvestama.

Viimase aastakümne jooksul on nii USAs kui ka Euroopas konsolideerunud keeleteaduse haru, mida on Ameerikas hakatud kutsuma *suhtlus ja grammatika* (1996. aastal ilmus sellenimeline koguteos “Interaction and Grammar” toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson.), aga nt Saksamaal pigem *interaktiivne lingvistika* (koguteosed “Prosody in Conversation: Interactional Studies” 1996 ja “Studies in Interactional Linguistics” 2001, mõlemad toim E. Couper-Kuhlen, M. Selting). Nimi nimeks, aga eesmärgid ja meetod on neil suundadel väga sarnased: valdavalt tugeva keeleteadusliku tagapõhjaga uurijad on pööranud pilgu sotsioloogia poole, saamaks abi suhtluse hõlmamisel grammatika kirjeldusse. Järk-järgult on aga jõutud enam või vähem veendumusele, et pelgalt hõlmamisest ei piisa. Suhtlus peaks hoopis olema lähtekohaks. Kuidas me keelt (süntaktilisi vahendeid, intonatsiooni, rütmi, sõnavara, aga ka keelevariaableid jne jne) kasutame on lahutamatu seotud sellega, mida me keele abil teha tahame.

Suhtluse ja grammatika suunda iseloomustab rangelt empiiriline meetod: ükski näide ei ole leiutatud, ühtegi tõestust ei rajata ainuüksi keeleteadlase enda mõttekonstruktsioonile (vrd nt kõneaktiteooriaga, kus näiteid mõtleavad välja keeleteadlased ise). Interaktiivse grammatika uurimismaterjal on (video)lindis ja analüüs tehakse kõnelejate endi tegevuse baasil. Siinkohal on keeleteadlastele suureks abiks sotsioloogiline suhtluse mikroanalüüsimise meetod *vestlusanalüüs*.

2. Lähtekohad keeleteaduses ja sotsioloogias

Suhtluse ja grammatika uurimine sai alguse keeleteaduse, sotsioloogia ja etnoloogia sõlmpunktis. Sotsioloogide-etnoloogide eesmärgiks on kirjeldada suhtluspraktikat ning neid norme, mida kõnelejad vestluses järgivad. Selle kaudu saab omakorda uurida ühiskonda laiemalt, näiteks ühiskondlikke institutsioone, võimustruktuure, eba-võrdsuse mehhanisme ja kultuurierinevusi. Keeleteadlaste huviks on muidugi keele olemus.

Uurimissuuna keeleteaduslikud juured on **funktsionaalses lingvistikas**, millest tõstaksin esile vaid paari olulist asja. Funktsionalistid ei otsi keelenähtuste põhjusi mitte grammatika süsteemist endast, vaid keelevälistest teguritest. Püütakse leida keelenähtuste kognitiivseid, sotsiaalseid, psühholoogilisi vms põhjusi, leida see, mis üht või teist keelenähtust motiveerib. Mitmed funktsionalismi harud on orienteeritud keelekasutusele ja käsitlevad keelekompetentsigi ainult läbi kasutuse, mitte kui iseseisvat arbitraarset süsteemi (vrd näiteks generativistid).

Teise funktsionalistliku mõistena tooksin esile rutiniseerumise, mis tähendab lihtsustatult seda, et sagedased tavategevused saavad pikapeale mingisuguse kindla vormi (Bybee 1985; Haiman 1994). Nii on meil teretused, vabandused, aga ka näiteks ütlused nagu *no kule okei siis, mis seal siis ikka, jääb siis nii*, mida me just niisuguste konstruktsioonidena teatud vestluspositsioonides ja konkreetsetes funktsioonides kasutame. Need on lihtsad automatiseerunud lahendused sellistele suhtlusülesannetele, mida meil väga sageli täita tuleb (näiteks vestluse lõpetamine). Nad on rutiniseerunud, nende leksikaalne ja isegi prosoodiline vorm on kinnistunud. Tugevnenud on vormi ja funktsiooni vaheline side, mis aga ongi grammatika põhi-olemus.

Rutiniseerumise loogiline osa on nn grammatikaliseerumine: keelend, mida sageli ühes ja samas funktsioonis kasutatakse, võib

muutuda vähem leksikaalseks ja rohkem grammatiliseks. Kui me sellist rutiniseerumise-grammatikaliseerumise protsessi usume, võime järeldada, et grammatika ongi välja kujunenud vestlustavadeist. Vestluses tihti samas funktsioonis kasutatavad keelevahendid võivad pikapeale areneda grammatikaüksusteks.

Ülalkirjeldatud arusaama grammatika olemusest nimetatakse ingliskeelses kirjanduses vahel terminiga *emerging grammar*, st pidevalt esilekerkiv grammatika, mis pole kunagi valmis ja mille kategooriad ei ole diskreetsed. Termin on pärit P. Hopperilt, kes on ka sellise keelenägemuse peamisi ideolooge. Keel nagu kultuuri on ajalik, kujunev ja vaieldav nähtus (Hopper 1987, 1988). Grammatika on protsess ja tema struktuur pole ühelgi hetkel täiuslik, vaid muutub pidevalt. Muutused aga saavad toimuda ainult inimestevahelistes kontaktides. Ka struktuuri taastootmine toimub vaid läbi kasutuse ja suhtluse. Seega on meil keele uurimiseks tõenäoliselt vaja mõista, kuidas toimub suhtlus, millised on kõnelejate jaoks olulised kategooriad ja üksused suhtluses.

Suhtluse mikroanalüüsiks on meil olemas väga otstarbekas tööriist **vestlusanalüüsi** näol (head ingliskeelsed sissejuhatused on Heritage 1984: 233–292; Hutchby, Wooffitt 1998; Have 1999, soome keeles Tainio 1997; eestikeelset lühitutvustust vt Hennoste jt 2001 ja rakendusi nt Rääbis 2000; Strandson 2001). Vestlusanalüüs on sotsioloogia haru, mis on elegantselt tõestanud, kuivõrd täpselt vestlejad igapäevases suhtluses järgivad voorude moodustamise ja järjestamise norme.

Norm ei tähenda aga seda, et kõrvalekalded oleksid keelatud või et tegemist oleks kõige sagedasema käitumisviisiga, vaid et kõnelejad orienteeruvad sellele kui normile. Näiteks kui potentsiaalne küsimusele vastaja annab hoopis selgituse, miks ta küsimusele vastata ei saa, siis ta orienteerub normile, et küsimus eeldab vastust. Vastus on nii-öelda märgatavalt puuduv (inglise *noticeably missing*). Vestlusanalüüsis on tõendatud kõnelejate orienteeritus mitmetele tegevusjärjenditele, näiteks hinnang millegi kohta eeldab vastaskõnelejalalt nõustumist või vastuvaidlemist ning nõustumine viiakse sel puhul enamasti läbi sama hinnangu intensiivistamisega (nt *A. ilus – B: õudsalt ilus*).

Vestlusanalüüsi tugevaks küljeks on empiirika – lähtekohaks ei võeta mitte teadlase intuiitiivseid tõlgendusi, vaid vestluses osalejate endi tegevus. Kuna kõnelejad seovad iga vestlusvooru väga täpselt

eelnevaga, siis peegeldub igas voorus kõneleja enda analüüs eelnevast (voorust). Näiteks vastuse produtseerimine näitab, et kõneleja tõlgendas eelnevat küsimusena (mis ei pruugi muidugi olla eelneva kõneleja seisukohalt adekvaatne). See vestlejate endi analüüs annab aga ka teadlasele võimaluse empiirilisel kontrollida oma mõttekäikude õigsust. Rõhk on alati seesugustel tõestustel ja mitte lihtsalt kirjeldamisel ega hüpoteesidel.

Lisaks võetakse vestlusanalüüsis arvesse tõesti suhtlus tervikuna, seega mitte ainult verbaalne osa, vaid ka kõik muud vahendid, mida tavakõnelejad endastmõistetavalt igapäevases elus kasutavad: žestid, kehapöörded ja muud liigutused, miimika, hingamine, kõikvõimalikud häälistsused ja prosoodia. Nende suhe grammatikaga on keeruline, kuid on ilmne, et vestlejad neid enda arusaadavaks tegemisel mõneti komplementaarselt kasutavad.

3. Suhtlusmotiveeringuga keelenähtusi

Tulles nüüd konkreetsemalt küsimuse juurde, miks peaks keelt uurima just suhtluses, on esimene endastmõistetav vastus, et keelenähtuste motivatsiooniks võib olla mingi suhtlusvajadus. Nii näiteks on C. Ford (1993) inglise keele põhjal demonstreerinud järelasendis adverbialkõrvallause interaktiivset motiveeritust. Analooiline eestikeelne näide on järgmine.

(1) *Helistan*

Krõõt: =aa okei (0.2) siis ma elistan sulle ku ma tööle jõuan

Endel: no kui sa viitsid

(1.5)

Krõõt: <@ n:oh ku ma sind ei sega @>

Selles näites lubab Krõõt tööle jõudes helistada. See on ettepanek, mis eeldab Endlilt nõustuvat või keelduvat vastust. Too aga lisab hoopis tingimuskõrvallause *no kui sa viitsid*, mis ei ole eriti entusiastlik vastus neiu ettepanekule. Et ka Krõõt ei tõlgenda seda piisavalt positiivsena, on näha järgnevast pausist ning sellele järgnevast tingimuskõrvallausest *n:oh ku ma sind ei sega*. See järelasendis tingimuskõrvallause võtab paljuskki maha Krõõda esialgse ettepaneku otsekohesust ja annab Endlile võimaluse järgmises voorus ebasobivast ettepanekust lihtsamini keelduda. Sellised väljapääsupakkumised esinevad niisuguses järjendipositsioonis regulaarselt, st et ettepanekule, millele järgneb põiklev või puuduv vastus, lisab sama

kõneleja väljapääsupakkumise. Antud juhul pakub Krõõt välja võimaluse, et tema helistamine võiks Endlit segada.

Keeleteadlase jaoks on aga palju huvitavam fakt see, et väljapääsu võidakse pakkuda justnimelt tingimuskõrvallausetega. C. Ford ongi näidanud, et järelasendis adverbiallaused on sageli motiveeritud kaaskõneleja puuduva või mitte-eelistatud (ingl *dis-preferred*) vastusega. Ka näites (1) on Krõõda kõrvallause real 4 tingitud vastaskõneleja tegudest, seega suhtluses toimuvast — Endel ei ole otseselt andnud nõusolekut helistamiseks, mis oleks olnud eelistatud (ing k *preferred*) vastus neiu algsele ettepanekule. Seejärel lisab Krõõt tingimuslause *n:oh ku ma sind ei sega*, mis ennetab Endli üht võimalikku helistamisest keeldumise põhjust. Siit edasi võib küsida, kas pole mitte tõenäoline, et sellised igapäevased suhtlusvajadused (nt vajadus oma ettepanekuid või küsimusi pehmemendada ja eitavat vastust vältida) on mänginud olulist rolli grammatika kujunemisel just selliseks, nagu ta on?

Ka järelasendis põhjuskõrvallauseste kasutamise motivatsiooni võib leida suhtlusest. Näites (2) küsib müüja telefonile vastajalt, millal ta saaks oma kliendiga rääkida. Kui vastaskõneleja sellele vaid pika ja prosoodiliselt ühtlase *mmmm*iga reageerib, siis lisab müüja seletuse, et ajaleht on tellitud just selle inimese nimel. Üneem *mmmm* võib nimelt markeerida mitte-eelistatud vastuse algust, mis siinkohal võiks tähendada seda, et klient kas ei soovi või ei saa müüja küsimusele vastata. Seega lisab müüja selgitava põhjuskõrvallause, millega tegelikult ennetab kliendi ühe võimaliku mitte-eelistatud vastuse (miks just selle inimesega on vaja kontakteeruda).

(2) *Tema nimel*

Müüja: .h ja millal ma saaksin taga kontakteeruda

Klient: mmmm

(0.4)

Müüja: sest nagu tema nimel on: nigu tellitud h

Keeleteadlasele on seejuures eriti oluline tähele panna, miks nn ülalt alla perspektiiv suhtluskeeles analüüsil ei toimi – me ei saa mööda vaadata faktist, et *ja millal ma saaksin taga kontakteeruda, sest nagu tema nimel on nigu tellitud* ei ole produtseeritud ega planeeritud (!) ühe üksusena. Voor real 4 on lihtsalt nii konstrueeritud, justnagu jätkaks ta eelnevat süntaktilist üksust. Selline jätku konstrueerimine on võimalus, mida kõnelejad tegelikult keelepruugis erinevates kontekstides kasutavad.

tähele, et sama hästi võib Jüri pakutud *dublante* mõista Eve alustatud sihitisfraasi osana ((*veel*) *teisi dublante*). Viimast tõlgendust võib mõnevõrra toetada mitmusevormi kasutamine, sest tegelikult otsitakse vaid üht inimest. Samas on Eve ise mitte päris lõplikult langeva intonatsiooniga real 1 avanud võimaluse jätkuks. Seega võib üksuse, mida saaks juba lõpetatuks pidada (ja mida mõni osaline ilmselt peabki lõpetatuks), lisandusega n-õ ümber teha. Kas mõistame asesõna *teisi* real 1 kui sihitist või täiendit, sõltub osaliselt sellest, kui kaugele me ajas edasi vaatame. Kõnelejate endi jaoks selline ümber tegemine ja üksuste mitmeti tõlgendatavus kindlasti probleem ei ole, nagu ülalolevast ladusast näitestki näha. Probleemseks saab see vaid traditsioonilisel lauseanalüüsil, mis ei arvesta grammatika ilmnemise ajalist mõõdet.

4. Tegevusjärjendid ja grammatika

Ülalolevat arvestades võiks meid hakata juba laiemalt huvitama see, mida siis ikkagi grammatikaga tehakse ja kuidas erinevad tegevused (nt kandidaatsõnade pakkumine) omakorda võivad olla mõjutanud grammatika kujunemist ning peaksid seega olemuslikult kuuluma kui mitte grammatika mõistesse, siis selle mõistmisse küll.

Seni kõige äärmuslikuma seisukoha grammatika ja suhtluse vahekorra kohta on esitanud sotsioloog ja vestlusanalüüsi juhtfiguur E. Schegloff, kelle meelest neid kaht lahutada on pea võimatu. Grammatiliste vahendite kasutatavus on tema järgi otseselt seotud suhtlushetke ja vestlusjärjendi positsiooniga. *One has a range of grammatical resources, grammars if you will, whose relevance is positionally sensitive to organizational features and contingencies of the sequential and interactional moment in which the conduct is situated* (Schegloff 1996: 110).

Selle keeleteadlastele esialgu väga võõrastava järelduse kasulikkus ilmneb ehk kõige selgemini niisuguste nähtuste puhul, mida seni oleme liigitanud elliptilisteks. Vaadagem üht väga lihtsat küsimusvastus järjendit.

(4) *Õled*

Eve: kas õled on vä

(0.8)

Aino: e võtame omme ommikul kaasa

Võtma on transitiivne verb, mille juurde peaks kuuluma sihitis. Siinses näites leiame aga potentsiaalse sihitise *õled* vaid eelmise kõneleja

voorst. Nüüd on probleem selles, kas analüüsida Aino öeldut kui elliptilist konstruktsiooni (st et kõneleja mõtleb *õled*, aga ei ütle) või konstateerida, et sellises vastusepositsioonis on kõnelejal võimalus kasutada ilma sihitiseta vormi (sealjuures ei pea me midagi oletama kõneleja mõtteprotsessi kohta). Võib-olla on küsimusepositsiooni ja vastusepositsiooni grammatilised võimalused ja valikud erinevad? Võib-olla on muudegi tegevuste grammatilised võimalused erinevad?

Lisaks on nii mõnigi grammatiline nähtus piiratud kindlate tegevustega. Nii näiteks sobib süntaktiline reduplikatsioon eesti keeles läbi viima kinnitusi ja nõustumisi. Järgnevas näites (5) kinnitab Mall, et ta *ikka ikka* helistaks Enele “juhul kui midagi on”

(5) *Telefon*

Ene: mhmh .hh k:as teil minu telefon on (.) [kodune]

Mall: [on:] (0.2) on ole[mas]

Ene: [ä]häh

.hh et juhul kui midagi on siis ikkagi elista[da enne]

Mall: [jaa] (.) i:kka ikka

elistan jaa=

Ene: =mhmh=

Muuhulgas paistab ka, et selliseid reduplitseerunud konstruktsioone kasutatakse (nii eesti kui vene keeles), sageli korratud tegevustes (Keevallik 2001; Israeli 1997). Ka näites 5 kordab *ikka ikka* kinnitust, mida vastus *jaa* juba väljendanud on (rida 4). Aga reduplikatsiooni abil võib korrata (ja intensiivistada) isegi käsku, nt *räägi räägi*.

Arvestades seda, et vähemalt mõnede grammatiliste vahendite ja tegevuste vahel võib esineda korrelatsioon, tekib endastmõistetavalt taas küsimus, kuivõrd ja kas üks motiveerib teist. Ühelt poolt on reduplikatsioonil kui grammatilisel vahendil universaalselt märgatud intensiivistavat tähendust, mistõttu ta sobib läbi viima nt tugevaid kinnitusi ja korduvaid käskke. Teisalt on tugevad kinnitused ja korduvad käsud just see keskkond, kus on ilmselt vaja väljendada intensiivsust. Nii et muna või kana?

Analoogiliselt on L. Lindström (2001) kirjeldanud *või/vä*-küsimuste kasutust suulises kõnes. Tema järgi on ülimalt tõenäoline, et voorulõpuline *või* on küsipartikliks grammatikaliseerunud kindlas järjendipositsioonis, nimelt teise isiku algatatud paranduses. Ühelt poolt on *või*-l omadusi, mis sobivad just küsimuse esitamiseks (eba-kindluse, oletuse markeerimine), teiselt poolt on konstruktsiooni

hakatud kasutama just selles väga loomulikus küsimusjärjendis (vt näide 6).

(6) *Täna õhtul*

Kati: mis sa õhtul teed

Merilin: .hh täna vä

Kati: mhmh

Merilin: mina ei tea

Suhtluse kaasamine keeleuuringuisse on aga osutunud lausa võtmeks partiklite mõistmisel. Ilma vestluse voorujärjendeid uurimata on näiteks võimatu selgitada, mida teeb eesti keeles *ahah/ah(h)aa/ah/-aahah*. Minu korpuse 752 juhtu paistsid alati esinevat uue info järel, st *ahah*, *ahhaa* vms vastas just see vestluspartner, kellele eelnev informatsioon oli olnud uus (Keevallik 1999). Näiteks järgnevas lõigus seletab Iisak Käo tänava asukohta ja Meelis vastab sellele *ahah*.

(7) *Käo tänav*

Iisak: ja siis on Lõukese tänav tuleb kohe

Meelis: jaa

Iisak: noh ja: Lõukese tänavat pidi (.) otse alla niikaua kuni annab ja tuleb üks:: risttänav see ongi Käu tänav

Meelis: *ahah* jaajah

Peale uudsuse on *ahahi* kasutus seotud ka eelneva info terviklikkusega, st vastuvõtja ütleb *ahah* siis, kui info tema tõlgenduse järgi on olnud piisav ja/või terviklik (nagu real 4). Kui aga info pole olnud uus, ei ole veel piisav või lõpule jõudnud, ütleb vastuvõtja tõenäoliselt pigem *jaa* (nt real 2) või *mhmh*. Selliste järelduste tegemiseks on kindlasti vaja arvestada vestluse voorujärjendeid.

Muidugi võib kahelda, kas partiklid ikka kuuluvad grammatikasse (ja seega ikka ja taas küsida, mis on grammatika). Mõnel puhul on eriti raske otsustada, näiteks partikli moodi käituvad süntaktilised konstruktsioonid inglise keeles (*I think* (Kärkkäinen 1998), *I don't know/dunno*, *never mind* — seegi vana eitus (Couper-Kuhlen 2001)) või ka eesti keeles, kus *maitea* partiklistumist võiks samuti uurida. Mitmed partiklid ei saa üldse üksinda esineda ning peaksid seega kuuluma keele süntagmaatilisse struktuuri. Nii näiteks projitseerib (inglise *projects*) eesti *et* järgnevat.

Järgnevas vestluslõigus (näide 8) ei oska ajalehe tellija oma võimalike pretensioonide asjus “midagi öelda” Sellele järgneb müüja oletus põhjuse kohta, miks klient ei oska midagi öelda. *Et*-algulise vooru abil omistab ta oletuse vestluspartnerile ja seda oletust peab too omakorda kinnitama.

(8) *Pretensioonid*Müüja: kas pretensioone ka mingeid onKlient: .hh e:i: oska praegu midagi öelda mhhMüüja: et liiga vähe veel käind jah

Klient: jaa

Et-i kasutamine just niisugustes omistustes on eesti keeles vägagi regulaarne, olgu tegu iseendale, vastaskõnelejale või hoopis kellelegi kolmandale omistatud propositsioonidega (Keevallik 2000). *Et* kuulub seega käesoleval hetkel eesti keeles omistava tegevuse süntagmaatilistesse üksustesse.

5. Keeleüksused suhtluses

Üksused, mida rääkides kasutatakse, ei ole tavamõistes laused, ja senistest grammatikatest lähtudes tuleks suurt enamust neist kirjeldada kui elliptilisi konstruktsioone. Aga fakt, et neid “puudulikke” üksusi saab põhimõtteliselt millegagi täiendada, ei ole veel tõestus, et selline täiendamine peegeldaks mingeid tegelikke (psühholoogilisi?) protsesse (vt ka Hennoste 2000: 2249). Ehk teiste sõnadega — meil pole tõendeid selle kohta, et kõnelejad suhtluses tõesti pidevalt täislauseid ellipsitele taandavad.

Kui aga võimalike ja võimatute täislausete väljamõtlemise asemel kasutada keeleuurimise lähtekohana empiirilist suhtlusmaterjali, võib probleemile läheneda teisest otsast ning hakata hoopis abstraherima üksusi, millega kõnelejad igapäevases suhtluses opereerivad. Siinkohal tuleb meil ilmselt unustada nii mõnigi kirjakeele põhjal paika pandud kriteerium, kuigi mingi hierarhiline struktuur on keeles loomulikult olemas. See struktuur annab meile muuhulgas interaktsiooni jaoks väga olulise võimaluse üksusi projitseerida.

Mikrosotsioloogilisest vestlusanalüüsist on nimelt selgunud, et vestlejad projitseerivad mingeid suhtlus- ja/või keeleüksusi (vt klassikaline artikkel Sacks jt 1974). Kaasvestlejad ei sisene kõneleja vooru ega võta voore üle sugugi mitte juhuslikult, vaid orienteeruvad teatud projitseeritavatele lõppudele. Need lõpud võivad olla näiteks kombinatsioonid intonatsioonist, pragmaatikast ja süntaksist. Orienteeritus niisugustele lõppudele ja nende eri komponentidele on empiirikas väga täpselt näha, mistõttu me saame analüüsil toetuda kõnelejade endi tegevusele, st nende enda analüüsile igas järgnevas voorus.

Vaadakem üht väga lihtsat näidet (9). Helistaja Hannes tahab, et Veiko teda oma perekonna autoga kuhugi ära viiks. Veiko aga selektab, et auto on hõivatud (read 1, 3 ja 5).

(9) *Trenn*

Veiko: aa (.) k:ule präegu mul:-

(1.0)

Veiko: mt isa läheb toob õe ära.

Hannes: jah

Veiko: trennist.

Hannes: ahah

Veiko alustab *kule präegu mul*, pikendab viimast *l*-i ja peab siis pika pausi, mis vältab terve sekundi. Selle ajal jõuaks vastaskõneleja päris kindlasti uut vooru alustada, sest voorude vahel on harva nii pikki pause. Kuid Hannes vaikib ja tema vaikimist just niisuguses järjendispositsioonis võib pidada tõendiks selle kohta, et Hannese arust pole Veiko oma üksust veel lõpetanud. Mis aga annab Hannesele ja ka meile alust arvata, et üksus *kule präegu mul* ei ole lõppenud? Esiteks muidugi süntaks, teiseks pragmaatika (see pole sobiv vastus küsimusele auto kasutamise kohta) ja kolmandaks prosoodia – *l*-i venitus ning intonatsioon, mis 1. rea lõpus ei lange, vaid on püsiv, projitseerides seega jätku. Võimalik, et Hannes reageerib kõigile neile markeritele ja ootab seega üksuse jätkumist. Hannese käitumise järgi otsustades pole vooruvahetuskoht tema arust veel kätte jõudnud.

Kuna Hannes peale pausi vooru ei alusta, saab Veiko võimaluse oma üksuse ise lõpule viia. Nagu mitmest teisestki ülalolevast näitest näha, võivad ka kõnelejad ise üksusi hetketi erinevalt tõlgendada ning praktilisi probleeme sellest ei paista tekkivat. Üksuste ilmumine sõltub kõigi vestlejate käitumisest ja omavahelisest koostööst.

Pangem siiski tähele, et igal ajahetkel on kõnelejatel võimalus tegevusi mingil määral valida. Nii näiteks võiks Hannes pausi järel pakkuda *pole aega*, lõpetades seega Veiko alustatud üksuse. Veiko peaks sellega omakorda nõustuma või sellele vastu vaidlema. Sel juhul oleks meil hoopis teistsugune voorujärjend ja ka hoopis teistsugused grammatilised üksused. Nagu ülal juba öeldud, ilmneb grammatiline struktuur alles ajas.

Ajas on üksused ka ümbertehtavad. 3. rea lõpus Veiko intonatsioon langeb ja üksust *kule präegu mul*: (1.0) *isa läheb toob õe ära* võib siinses positsioonis nii süntaktiliselt kui ka pragmaatiliselt lõpetatuks pidada. Hannes paistab igatahes 3. rea lõppu pidavat sobivaks vooruvahetuskohaks, sest ta vastab kohe *jah*. (Nii täpselt ilma

pausita ajastatud vastus näitab, et ta oskas Veiko üksuse lõppu ette ennustada.) Vastusest hoolimata lisab Veiko kohamääruse *trennist*, mille morfoloogiline vorm seob eelneva süntaktilise üksusega. See on ka hea näide sellest, kuidas keele- või suhtlusüksusi ei määra ei intonatsioon, pragmaatika ega süntaks üksi, vaid neid parameetreid kasutatakse mõnevõrra sõltumatult ning rääkimisel ilmnevad üksused on nende kooskasutusest tulenev epifenomen (vt nt Auer 1996a; Ford jt 1996; Ford, Thompson 1996; Selting 1996; vrd Hennoste 2000: 2234–2236).

Vestlusanalüüsis nimetatakse selliseid kõnelejate käitumisjärgendite põhjal eristatavaid kompleksseid üksusi vooruehitusüksusteks (ingl *turn-constructive unit*), mis on määratud nn vooruvahetuskohtadega (ingl *transition relevance places*). Lisaks süntaktilistele, pragmaatilistele ja intonatsioonilistele markeritele võib vooruvahe-tuskohti määrata ka muu käitumine. Kuna eesti keeles seda veel täpsemalt uuritud pole, peame siinkohal appi võtma ühe klassikaks saanud ingliskeelse näite.

Ingliskeelsest lausest *I gave up smoking cigarettes one week ago today actually* 'ma jätsin sigarettide suitsetamise maha täna nädal tagasi tegelikult', on C. Goodwin kirjutanud terve peatüki oma monograafias (1981), tõestades esmakordselt, et pilkude mäng võib lause ehitamisel määravaks saada. Linnuperspektiivist analüüsides on tegemist täiesti tavalise grammatiliselt korrektse lausega, aga selle lõppvorm oli hoopis tingitud sellest, et esialgsele variandile *I gave up smoking cigarettes* ei reageerinud see kaaslane, kellele kõneleja oli pilgu suunanud. Seepeale lisas kõneleja *one week ago today* ning suunas pilgu järgmisele juuresolijale, kes aga uudisele ka üldse ei reageerinud, ei verbaalselt ega pilguga. Viimaks suunas kõneleja pilgu kolmandale juuresolijale ning lisas *actually*, mille peale lõpuks sai tollelt nii verbaalse kui ka mitteverbaalse reaktsiooni. Seega tingis lause vormi keerukas interaktsioon. Mitteverbaalse komponendi, sh pilkude tähtsust ei saa kuidagi alahinnata. Sama autor on muuhulgas tõestanud, kuidas mõned keelelised võtted (sh taasalustus, ingl *restart*) on kasutatavad kuulaja pilgu püüdmiseks vooru alguses (Goodwin 1980, 1981).

Just niisugustest empiirilistest tähelepanekutest võib alguse saada murrang keeleteaduses, kui hakkab selguma, kuidas kõik need vahendid ja tegurid – süntaks, pragmaatika, intonatsioon, miimika, žestid, järjendipositsioon, keele abil tehtav – koos vormivad keelelisi

põhiüksusi, millega kõnelejad igapäevases elus tegelikult opereerivad.

6. Lõpetuseks

Traditsiooniliselt on grammatikat uuritud kui (kirja)protsessi fikseeritud lõpptulemust ja maailma representatsiooni vahendit, mida passiivne kuulaja dekodeerib. Arvestamata on jäetud kõneleja-suhtleja kui aktiivne subjekt, kes keelega igapäevases elus tegutseb ning suhtluspartneritega koostöös grammatikat kasutab, taastoodab ja loob. Grammatika ja suhtlus on uurimisharu, mis keskendub kõnelejate tegevuse ja keelevahendite korrapärase kasutuse vahekorrale.

Nagu paljude uurijate ponnistused viimastel aastatel on näidanud, ei ole suhtluse kaasamine grammatikakirjeldusse sugugi lihtne. Ühelt poolt on kõlanud ettepanekud pidada grammatikat vooruehitusüksuste siseorganisatsiooniks ja hakata seega keele struktuuri hoopis teisest otsast uurima, lähtudes voorust ja mitte nt lauseliikmetest (Schegloff 1996; aga ka Lerner 1991; Ford jt 2002). Teisalt on püütud varasemaid grammatikakategooriaid kuidagi paigutada üldisesse suhtlusgrammatikasse. Nii näiteks räägib P. Linell sise- ja välissüntaksist, esimene tähistab traditsioonilist fraasi- ja osalause süntaksit (aga kindlasti mitte lauseid), teine vestlusjärjendis toimuvat (Linell 2000). Saksa ja rootsi lauseanalüüsis kasutatavad nn väljad (sks *Feld*, rts *fält*) paistavad olevat vooruehitusprintsipidega üsna kenasti ühitatavad (nt Auer 1996b; Lindström 2002; vrd vooruehitus ja –vahetuspõhimõtted, eelkõige Sacks jt 1974; Schegloff 1996).

Praktilised raskused aga ei tohiks segada meid küsimast, kuidas seostub grammatika suhtlusega, sest kuidagimoodi peab ju grammatika olemas kohanenud ühe oma põhilise kasutuskeskkonnaga ja vähemalt osaliselt sellest välja kasvanud. On selge, et me ei leia kõikidele tänapäeva grammatikanähtustele suhtlusmotivatsioone, sest nagu öeldud, on grammatika suures osas rutiniseerunud keelekasutus, mis on muutunud kontekstiüleseks. Just niisuguseid arengujadasid näeme ju grammatikaliseerumisel, kus paljudest arengufaasidest võib tänapäevaks olla järel vaid viimane. Sünkroonselt saame aga uurida keelenähtusi, mis hetkel selgemat suhtlusfunktsiooni kannavad, ja neid on rohkem kui arvata võiks. Seepärast ongi keele uurimisel kasulik jälgida suhtluse üksikasju reaalaajas.

Kirjandus

- Auer, Peter 1996a. On the prosody and syntax of turn-continuations. – Prosody in Conversation: Interactional Studies. Toim E. Couper-Kuhlen, M. Selting. Cambridge: Cambridge UP 57–100.
- Auer, Peter 1996b. The pre-front field in Spoken German and its relevance as a grammaticalization position. – Pragmatics 3, 295–322.
- Bybee, Joan L. 1985. Morphology: A Study of the relation between Meaning and Form. (Typological Studies in Language 9.) Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth 2001. Prosody, grammar, and interaction: The case of *never mind*. Symposium on Prosody and Interaction. Uppsala, November 10–11. Ettekanne.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth; Selting, Margret (toim) 1996. Prosody in Conversation: Interactional Studies. Cambridge: Cambridge UP.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth; Selting, Margret (toim) 2001. Studies in Interactional Linguistics. (Studies in Discourse and Grammar 10.) Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins.
- Ford, Cecilia E. 1993. Grammar in Interaction: Adverbial Clauses in American English Conversations. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4.) Cambridge: Cambridge UP
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A. 1996. Interactional motivations for reference formulation: *He* had. *This* guy had, a beautiful, thirty-two O:lds. – Studies in Anaphora. (Typological Studies in Language 33.) Toim B. Fox. Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins. 145–168.
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A.; Thompson, Sandra A. 1996. Practices in the construction of turns: the “TCU” revisited. – Pragmatics 3, 427–454.
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A.; Thompson, Sandra A. (toim) 2002. The Language of Turn and Sequence. (Oxford Studies in Sociolinguistics.) New York, Oxford: Oxford UP.
- Ford, Cecilia E.; Thompson, Sandra A. 1996. Interactional units in conversation: syntactic, intonational, and pragmatic resources for the management of turns. – Interaction and Grammar. Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP. 134–184.
- Goodwin, Charles 1980. Restarts, pauses, and the achievement of state of mutual gaze at turn-beginning. – Sociological Inquiry 50, 272–302.
- Goodwin, Charles 1981. Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers. New York: Academic Press.

- Goodwin, Majorie H.; Goodwin, Charles 1986. Gesture and coparticipation in the activity of searching for a word. – *Semiotica* 1/2, 51–75.
- Haiman, John 1994. Ritualization and the development of language. – *Perspectives on Grammaticalization*. (Current Issues in Linguistic Theory 109.) Toim W Pagliuca. Philadelphia, Amsterdam: Benjamins. 3–28.
- Have, Paul ten 1999. *Doing Conversation Analysis: A Practical Guide*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Hennoste, Tiit 2000, 2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I–IX. – *Akadeemia*, 5–12, 1115–1150, 1341–1374, 1551–1582, 1772–1806, 2009–2038, 2221–2254, 2463–2486, 2687–2710, 178–206.
- Hennoste, Tiit; Lindström, Liina; Rääbis, Andriela; Strandson, Krista; Vellerind, Riina 2001. *vä ja teised. Ühe vestluse pisianalüüs*. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Toim R. Kasik. Tartu. 90–112.
- Heritage, John 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hopper, Paul 1987. Emergent grammar. – *Berkeley Linguistics Society* 13, 139–157.
- Hopper, Paul 1988. Emergent grammar and the a priori grammar constraint. – *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding*. Toim D. Tannen. Norwood NJ: Ablex. 117–134.
- Hutchby, Ian; Wooffitt, Robin 1998. *Conversation Analysis: Principles, Practices, and Applications*. Cambridge: Polity Press.
- Israeli, Alina 1997. Syntactic reduplication in Russian: A cooperative principle device in dialogues. – *Journal of Pragmatics* 27, 587–609.
- Keevallik, Leelo 1999. Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestlustes. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 1997* Tartu. 34–56.
- Keevallik, Leelo 2000. Keelendid *et ja nii et* vestlustes. – *Keel ja Kirjandus* 5, 344–358.
- Keevallik, Leelo 2001. Estonian reduplication in action sequences. – *Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course*, Tartu, June 2000. (Studies in Languages 36.) Toim J. Niemi, J. Heikkinen. Joensuu: University of Joensuu. Faculty of Humanities. 23–33.
- Kärkkäinen, Elise 1998. The marking and interactional functions of epistemic stance in American English conversational discourse. University of California at Santa Barbara. Doktoritöö käsikiri.
- Lerner, Gene 1991. On the syntax of sentences-in-progress. – *Language in Society* 20, 441–458.
- Lerner, Gene 1996. On the “semi-permeable” character of grammatical units in conversation: conditional entry into the turn space of another speaker. – *Interaction and Grammar*. (Studies in Interactional

- Sociolinguistics 13.) Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP 238–276.
- Lindström, Jan 2002. Från satsschema till turschema? Förfäkt i fokus. Manus. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet. <http://www.nordiska.uu.se/samtal/>
- Lindström, Liina 2001. Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian cognitive linguistics. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Toim I. Tragel. Tartu. 90–118.
- Linell, Per 2000. En dialogisk grammatik? Bidrag till projektet Samtalsspråkets grammatik, Linköping maj 2000. <http://www.nordiska.uu.se/samtal/>
- Ochs, Elinor; Schegloff, Emanuel A.; Thompson, Sandra A. (toim) 1996. Interaction and Grammar. (Studies in Interactional Sociolinguistics 13.) Cambridge: Cambridge UP
- Rääbis, Andriela 2000. Telefonivestluse sissejuhatus. – Keel ja Kirjandus 6, 409–418.
- Sacks, Harvey 1992. Lectures on Conversation. Volumes I–II. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
- Sacks, Harvey; Schegloff, Emanuel A.; Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. – Language 4, 696–735.
- Schegloff, Emanuel A. 1996. Turn organization: one intersection of grammar and interaction. – Interaction and Grammar. (Studies in Interactional Sociolinguistics 13.) Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP 52–133.
- Selting, Margret 1996. On the interplay of syntax and prosody in the constitution of turn-constructional units and turns in conversation. – Pragmatics 3, 357–388.
- Strandson, Krista 2001. Kuidas vestluskaaslane parandusprotsessi algatab? – Keel ja Kirjandus 6, 394–409.
- Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskusteluanalüüsin perusteet. Tampere: Vastapaino.

Funktsionalistlik keeleteooria ning rakenduslingvistilised arusaamad Eestis

Krista Kerge

Tallinna Pedagoogikaülikool

1. Rakenduslingvistika ja kas teda Eestis on?

Soome rakenduslingvist Kari Sajavaara määratleb rakenduskeeleteaduse alaks, kus *pyritään ratkaisemaan sellaisia ihmisyyksilön tai -yhteisön ongelmia, jotka ovat tavalla tai toisella sidoksissa kieleen* (Sajavaara 2000: 15). Ta rõhutab ala paratamatut integratsiooni teiste teadusaladega (sotsioloogia, psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia, pedagoogika, kirjandusteadus, rakendusmatemaatika jne), ühtlasi aga ka sellest tulenevat eklektilisust (samas: 16–18). Objekti haare ja ala eklektilisus on põhjused, mis sunnivad rakenduslingvistika olemust ja võimalikku siseliigendust taas määratlema ka mujal (vt Andegwandte 2000). Põhilised erinevused näivad olevat kahe mõtestuse vahel: 1) rakenduslik/rakenduseesmärgiga väljund, mis nõuab keeleteaduslikku alust, ja 2) keeleteoreetiline väljund, mis on suunatud keelekasutuse ja keelelise käitumise juhtimisele või mõtestamisele. Viimati viidatud allikas koondab esimese juhu nimetuse *angewandte angewandte Linguistik* alla, teisel juhul aga kasutab terminit *theoretische angewandte Linguistik*. Kolmandat suunda, mida iseloomustab arvutirakendus mõlema suuna huvides, võiks hõlmata arvutuslingvistika olemuselt laiem termin. Selle viimase kohta on ilmunud ülevaatlikke töid (Koit, Õim 1998) ja alaga tegelejatelt värske artiklikogu, mistõttu arvutivaldkonda puudutatakse allpool libamisi.

Eestis end rakenduslingvistikaga tegelejana ei määratleta ja/või ei reklaamita. Kummatigi tegutsetakse: EKI-s, ülikoolides, riigi ek-sami- ja kvalifikatsioonikeskuse juures, õigustõlkekeskuses, koguni justiitsministeeriumis ja riigikantseleis.

Leksikograafia koos oma üldistatud praktikaga; keelekorraldus oma mitmekesise väljundiga; keelte võrdlus; õiguskeelevõrdlus; keelekorraldus; keelelise mõjutamise uuringud; tekstide tõlke- ja tõlgendusteoreetiline analüüs on vaid üks osa rakenduslingvistikast. Lisanduvad keeledidaktika ja vastavate õppekavade arendus; tase-mestandardite ja standardtestide väljatöötamine ning keelepoliitika

selle taustal jne. Kogu ala nõuab keeleoskuse komponentide, keele ja ühiskonna, keele ja kultuuri seoste mõtestust, pannes ühtaegu aluse õpetajate jm keelepraktikute ettevalmistusele ning tagades nende täiendkoolituse. Suundi ja seoseid on lugematult. Eespool on juba märgitud lingvistikasse tagasi suunduv arvutitöö: automaatsõnastike ja tekstikorpuste koostamine, nende analüüsi- ja sünteesisuutlikkuse pidev avardamine. Siduvaks lüliks on teoreetiliselt mõtestatud, ettekannetes, loengutes, artiklites jm publikatsioonides kajastatud rakenduslingvistiline väljund, mida siinkohal üles lugeda oleks võimatu.¹

Nimetatu toetub (vähemalt ideaalis) kaasaegsele teooriale. Leksikograafia teooriana peab käima sõnastike (s)ees, kirjakeeleteooria keelekorralduse (s)ees, tõlketeooria tõlkimise (s)ees, keele semantiline kirjeldus, korraldus ja tõlgendusteooria õigusteksti koostamis- ja tõlgenduspraktika (s)ees. Samuti eeldavad emakeeleõpetus, riigikeele kui teise keele õpe ja tasemestandardite kirjeldus nii arengupsühholoogia ja kasvatus- või didaktikateooria tundmist kui ka keele toimimise teoreetilist mõistmist, k.a kultuuriline raam. Teadus omakorda peaks üldistama praktikat, milleks annavad muuhulgas võimaluse tekstikorpused.

Kui praktika alati ei ole teoreetiliselt mõtestatud ettekannete, raamatute, artiklite jms näol, siis peab seesugune mõtestus olema olema keelepraktiku peas. See on ka põhjus, miks otsene keelekasutus suunav praktika sünnib EKI hõlmas või ülikooliõpilaste kaudu. Näiteks puudub raamat “Kuidas koostada ÕS-i” kuid on olemas uus eesti keele sõnaraamat. Riigi teaduspreemia määramine selle koostajatele peaks mõtlema panema neid, kelle jaoks leksikograafia teadus ei ole. Praegu on praktikas olemas hea võrdlus. Täiesti toetuseta töötavad erakirjastused on püüdnud pakkuda midagi nii akadeemilise väljundi kõrvale, ette kui ka asemele, aga tihti jääb puudu “see üks sammuke” – enese majandajal kas ei ole aega teoreetiliseks

---

¹ Vähem tuntud väljaannetest võiks nimetada järgmisi: Õigusaktide keelekasutus: Õiguskeel 1995–2001; emakeeleõpetuse eesmärgid, komponendid: Eesti 1996, tekstikesksed õpikud, nt Ehala 2000; riigikeeleoskuse määratlemine: Kerge 1996/1998; Ehala, Saarso, Vare, Õispuu 1997; Laur 1998; Loog, Kerge 1999; selle omandamisele suunatud kirjandus, vt ülevaadet Kerge 2001b; ja õpetajamaterjalid, nt Kraut 2000; Metslang, Tomingas, Õispuu 2000/2001; Kerge 2001a; keele ja kultuuri seosed Pajupuu 2001 jne.

süvenemiseks või pole tal valida teostajaid, kelle eeldused hetke-ideaalile vastaksid.

Rakenduslingvistika on isegi enam kui keelekirjeldus sunnitud keele toimemehhanisme tundma, kusjuures Eesti ühiskond maksab ikka veel meelsamini kinni eesti keele kirjelduse ja selle õpetamise kui keeleteooria koos tema õpetamisega või rakenduslingvistilise tulemiga, sh perspektiivseim kõnetehnoloogiline väljund (vt Õim 2001b). Samas väidab Bernd Spillner: *Die Arbeit in der Angewandten Linguistik ist .. ungleich komplexer und methodisch komplizierter als in anderen Teilbereichen der Sprachwissenschaft* (Angewandte 2000: 10).

Sageli aga ei osata rakenduslingvistikat või mõnd selle väljundit mõtestada. Lingvistikasisesi on kohati jäänud mulje, et keelekorraldustööl pole teoreetilist alust ja preskriptiivsus on seetõttu lubamatu (nt Erelt, Metslang 1998) või lubamatult ulatuslik (Hennoste 1999), kuid keeleteadusoludes mõtestatud vaatenurka eituse ei paku. Kõike muud kui rahul on ühiskond seaduste jm õigusaktide sõnastusega, kuid õiguskeele määratlemise katsed on lingvistika poolt katmata (vt Mereste 1996), jättes üsna nõutuks (vt A. Mõttuse artikleid 1997. a Õiguskeeltes ning E. Silveti, J. Sootaki, A. Kirise, J. Adamsi, R. Maruste jt artikleid samas 2000 ja 2001). Ka riigikeele tasemestandarditega ei olda rahul (Hennoste 1999 jm). A.-R. Hausenberg ja M. Rannut kahtlevad Sirbi veergudel argumenteeritult standardtestide aastavanustes tulemustes, ilma et neist endast sõltuvat õpetajate ettevalmistustaset suudetaks riigi ja avalikkuse nõudmistega korrelatsiooni viia. Akadeemilist grammatikat (EKG 1993, 1995) analüüsi-des on korduvalt positiivsena märgitud preskriptiivsuse puudumist kirjeldusviisis, ei märgata aga, et see on sisse kirjutatud mõne osa kirjeldusobjekti kaudu (morfoloogia aines) või mõne keeleüksuse kirjeldusse (nt lisand), samal ajal kui teisel ei liigendata materjali funktsionaalsust arvestades peaaegu üldse (sõnamoodustus). Kogu teoreetiline pagas niisiis ühtaegu kergendab rakendusliku mõtte liikumist, vabastades keelekorralduse kirjakeele kujundusaja paratamatust ja toona mõttekast jäikusest, kuid samal ajal ka raskendab uut tüüpi rakendusliku mõtestuse ehitamist grammatika ja suursõnastike akadeemilisel vundamendile. Mingi samm on inimeste vähesuse tõttu kogu aeg puudu. Keeleteadus on väga hea ja pidevalt aja tasemel, kuid selle koguteadmine ei jõua seletav-didaktilise rakendusling-

vistilise väljundi vähesuse tõttu filoloogilise avalikkuseni selle sõna laias mõttes.

Kõik see viitab siinkirjutaja arvates asjaolule, et funktsionaalses – ja ühtlasi funktsionalistlikus – lähenemises keelele on eesti lingvistikal puudujääke, mis piiravad teabe rakendatavust.

Enne nende juurde asumist mõelgem veel ühele seigale. Soome edukas rakenduslingvistika on suuresti välja arenenud võõrfiloloogia baasil, samal ajal kui Eestis elaks võõrkeelesuunitlus justkui omaenese eraldiseisvat elu. Vahetu koostöö nende vahel on hetkel enam kui väike. Samas on väikesearvulise rahva keelekeskkonna edendamine suuresti keelekontaktide tulemus, nagu keelekorralduse nüüdisprobleemidki on enim võõrkeelsete alustekstidega töötamise tulemus (Kerge 1998), mistõttu võõrfiloloogide ettevalmistus ja ettevalmistajad peaks selge(ma)lt kuuluma eesti lingvistika konteksti ja haakuma kohaliku diskursusega. Võõrkeele akadeemiline õpe Eesti keskkonnas on olemuslikult rakendusliku eesmärgiga ja tema akadeemilise väljundi haakuvus ülejäänud lingvistikaga seetõttu vältimatu.

2. Teoreetiline keeleteadus Eestis

Ei saa esitada küsimust, kas Eestis on vaja teoreetilist keeleteadust. Kui hästi oleks kirjeldatud keel kui süsteem, selle süsteemi rakenduskülj tõstab otsekohe üles küsimuse, kuidas keel toimib, see aga on juba keeleteooria. Järelikult on teoreetilist keeleteadust Eestis enam kui vaja. Õnneks on autoreid, kes meid keeleteaduse teoreetiliste arengutega ka otseselt kursis hoiavad – ennekõike muidugi Haldur Õim, kes on analüüsinud ka eesti keeleteaduse üldist teoreetilist haakuvust ja adekvaatsust (Õim 2001a).

Üheks heaks näiteks keeleteoreetilise mõtte teatud suunal on 1999. a. Tartu ülikoolis toimunud diskussioon “Eesti keele allkeeled” mida kajastab samanimeline kogumik (Hennoste 2000a). Just Eesti keelesituatsioonile eriomasest rakenduslikust tarbest välja kasvanud diskussioon annab tõendust, kui laialivalguv on ühe valdkonna mõistekasutus rahvusvahelises literatuuris. Järelduvad mõistepäpsustused sõltuvad diskussioonis küll mitme eri kirjutaja vaatenurgast, kuid võiksid koos keelesituatsiooni adekvaatse analüüsiga pakkuda mõndagi teoreetiliselt manuaalset, näidates käibemõistete rakendatavust ja kohatist rakendamatumust ning tarvet täpsustuse järele nii teksti- ja korpuseanalüüsi erinevatest aspektidest ja eesmärkidest lähtumisel kui ka sotsiolingvistikas ja pragmaatikas. Seejuures pole

tegemist fenomeniga, mis eestikeelse (nagu iga rahvuskeelse) keeleteaduse igal juhul muudab informatiivseks – see on mõistete täpsustamine konkreetse keele mõistesüsteemi loogika tõttu.²

3. Funktsionalism rakenduskeeleteaduse taustana

Siinkirjutaja ei kavatsenud funktsionaalset keeleteadust defineerida. Esimene põhjendus on see, et funktsionalismi ja strukturalismi paradigmatel on selgeid põimumisi juba kujunemisloos ehk alates eelmise sajandi algusest. Lingvistikaentsüklopeediad (nt Malmkjær 1996; Matthews 1997; Finch 2000) defineerivad neid kahte paradigmat vastandina. Kui aga liikuda mööda märksõnu, siis ei ole üldse võimatu, et lugeja suunatakse funktsionaalse lingvistika juurest Praha koolkonna ja A. Martinet' nime juurde, osutades nende märksõnade alt omakorda edasi strukturalismile või koguni asjaolule, et mõnd Martinet' teost võib strukturalismis pidada üheks aabitsaks. Iseäranis ilmikas on koht, kus väidetakse, et tema "Üldkeeleteaduse elemendid" (1960) on *brief introduction to structural (or functional) linguistics* (Matthews 1997: 218). On ka üsna ilmne, et funktsionaalsus on ühtaegu postuleeritud strukturalismi klassikas F de Saussure'i *parole*'i mõistega ning et strukturalismi etapita ei saaks funktsionaalne paradigma ammendavalt rakenduda. Põimumi-

---

² Võin ühe näitena tuua oma uurimisvaldkonda jääva liitsõna mõiste: keeltesse, kus talle vastab mitu terminit sõltuvalt sellest, milline seos on moodustise osade vahel või kuidas mitmetüveline moodustis on saadud, on raske edastada diskussiooni, kas liitsõna katusmõistet on vaja. Eestis domineerib arvamus, et ei ole – moodustusviisi esiletõstmine (liitsõna *korv+pall* ja tuletis *korvpall/ur*) tundub ainuvajalik (Vare 1984; Erelt 1997). Traditsioonilist ehituslikku tähendust on terminile *liitsõna* moodustusliku kõrval aga vaja (vt Kerge 1990), sest tekstiökonomia aspektist (st süntaksis) käituvad mitmetüvelised sõnad moodustusviisist sõltumata ühtviisi: *korv- ja võrkpall*, *korv- ja võrkpallurid*. Soome värskeim selleteemaline uurimus (Mäkisalo 2000) veenab, et samas on ehitusliku terminina üldistumas inglise *compound*, mistõttu häda näib olevat vastupidises: ühesugused tunnused omistatakse – sh tajueksperimentide puhul – järelosas verbitüve sisaldavatele mitmetüvelistele kompleksidele, ehkki need tuletatuna semantiliselt põhja ei sisaldagi (õieti on selleks kategoriaalse tähendusega morfoloogiline põhi, nt eesti *abiellu/mine*). Jällegi võiks n-ö lokaalne arutelu tõlgituna teoorias levivaid mõisteid täpsustada, jagades tunnused üldisteks ja moodustusviisiomasteks.

sed ongi ilmsed. Lihtsam on paradigmati domineerivate rõhuasetuste eristamine, kuid jätan selle teoreetikute hooleks – infot leiab lihtsal kujul ka entsüklopeediatest.

Teine raskus on selles, et funktsionalismi mõiste on äärmiselt laia hõlmega. Näiteks seostatakse uut paradigmat, nagu kognitiivne keeleteadus, funktsionalismi üldise suunaga. Wolfgang Dressler (1990, vt ka 1995) on kirjutanud loomuliku keeleteaduse ja kognitiivistika ühis- ja erijoontest, ühistest ja erinevaist taotlustest nimelt funktsionalismi ühendava märksõna all.

Loomuliku keeleteaduse mõjul või isegi rööpselt on eesti keelekirjeldusse jõudnud avatud morfoloogia mõiste, mille rakenduslikku väärtust nt leksikograafias või morfoloogia õpetamisel muulastele on raske ülehinnata. Sama loomulikkuse mõtteviisiga seostub omakorda keelemuutuste kirjelduse 1970.–80. aastate laine Eestis, mille harjal võiks näha Mati Hindi sellesuunalisi töid: ta tõdeb morfofonoloogilisi tüübinihkeid ja nende põhjusi, avastab v-kesksõna funktsionaalse muutuse, eitusvahendite ning eituse süntaksi nihked, paar kaassõnastumist jm (vt rakenduslikku ülevaadet Hint 1996 ja seal-seid viiteid autori enda töödele). Hindi ja tema üliõpilaste tulemused kajastusid kuigivõrd ka keelekorralduse praktikas (vt KT 1985), jäid aga 1980. aastatel n-ö poolele teele nõrga rõhu tõttu keele variatiivsusele. Nii see kui ka järgnev sunnivad tõdema, et ühiskondlikud protsessid on äärmiselt aeglased just selle hariduse tõttu, mille alusel uusi tekste vastu võetakse ja maailma semiotiseeritakse või ümber märgistatakse.³

Keelemuutuste praegune, grammatikaliseerumise mõiste (vt nt Hopper, Traugott 1994) ümber koonduv lainegi kuulub üsna ilmselt keeleteaduse funktsionaalsesse paradigmasse, vastandudes strukturalistlikule sünkrooniapostulaadile pankroonia mõiste rakendamisega. See uurimissuund on pakkunud teoreetilise vastandkoha keelekorraldusliku mõtlemise jäigale, süsteemsust deklareerivale väljundile (vt M. Erelt, Metslang 1998). Tõsi, viimane ei peegeldu enam ammu keelekorralduses, vaid argiteadvuses, eriti kui keelekorralduslike soovitude vältimatu rakenduse ulatus ühiskonnas määratleda

---

³ M. Hindi uurimuste keelekorralduslik esituslaad on saanud kriitika osaliseks (nt Erelt, Metslang 1998), mis aga ei vähenda tulemuste väärtust – kriitika eeldab nende olemasolu ja on suunatud Hindi hoiakute, mitte tulemuste vastu, millele artiklis viidatakse.

(vt Kerge 1999) ja uurida keelevariantide (nt Hennoste 2000b; Kerge 2000) aktuaalset põimumist tekstis.

Igasugune tekstiuurimine, mis Eestiski aasta-aastalt enam maad võtab ja mida on hiljuti valgustanud Inga Kukk (2001), on funktsionalistlik oma objekti kaudu, kuivõrd tekst ise on keele minimaalne funktsioon (Beaugrande, Dressler 1981). Nimetatagu, et seda ei pruugi olla korpuseuurimus, kuivõrd objektiks on võimalik valida ka struktuurielement vm süsteemi tunnus. Keele-, sh ka tunnuste dünaamika mõtestus korpuste kaudu peaks omakorda teenima keele funktsionaalset mõtestust, millele rakenduslik teave saab toetuda.

Kogu kirjuse juures lähtutakse alljärgnevas valdavalt raamist, millele funktsionalism kitsamas tähendus toetub ja mille puhul kesksel kohal on M. A. K. Halliday nimi. Tema, Richard A. Hudsoni ning nende eelkäijate (B. Malinowski ja J. R. Firthi) järgi räägitakse ka Londoni koolkonnast, tuues esile seoseid Praha koolkonnaga. Näiteks eesti grammatikakirjelduses on ammendavalt arvestatud, eesti keelele kohaldatud ja selle raames arendatud Halliday üht suunda, mille ideeline päritolu omistatakse prahalasele Mathesiusele (vt Malmkjær 1996), s.o lause aktuaalse liigenduse ehk funktsionaalse perspektiivi teemat. Praha markeerituse teooria on Eestis 1970. aastatest filoloogiline aabitsatõde. Ka kitsamad koolkonnad nagu S. C. Dik'ist lähtuv funktsionaalne grammatika oma arusaamadega leksikaalsete kategooriate mõjust grammatikale (vt Dik 1978; Bolkestein, de Groot, MacKenzie 1985a, 1985b) on eesti keeleteadust selgelt mõjutanud, haakudes seejuures Halliday (1985) arusaamadega keelesüsteemist kui leksikogrammatilisest tervikust.

4. Eesti rakenduslingvistika funktsionalistlike arusaamade taustal

Kitsamalt kirjakeeleteooria ja sedakaudu nii keelekorralduse kui ka tasemestandardite ja õppekavaarenduse kõige laiemaks raamistuseks võibki niisiis pidada Praha koolkonda (1926–1945) kui funktsionalismi alusepanijat keeleteaduses, kelle väitel keele fonoloogilised, grammatilised ja semantilised struktuurid on tingitud funktsioonidest, mida neil tuleb täita ühiskonnas, kus nad toimivad, nagu toob esile Malmkjær (1996). Selgelt on Praha lingvistidele oma töös toetunud Henn Saari. Näitena mõtteviisist sobib arutelu normi ja normingu üle (Saari 1974), samuti 1976. a ÕS-i koostamise samasuuna-

lised põhimõtted võrreldes varasemaga, ÕS-i ilmunisele järgnenud diskussioon jpt artiklid toonases Keeles ja Kirjanduses.

Halliday-suunast välja kasvanud funktsionalistlikke arusaamu on artikli autor käsitlenud varem (Kerge 2000; vt ka Kerge 1998) ja püüdnud neid arvestada kogu oma (rakenduslikus) töös. Tiit Hennoste mitmekülgses käsitluses on nii otseselt kui kaudselt arvesse tulnud sama tüüpi mõtlemine keelest kui funktsioonist, hõlmates avaramalt ja loengulise ülevaatlikkusega paradigma arenguid (Hennoste 2000a). On üsna ilmne, et piisav rakenduslik mõtestus on nendele kasvavatele ja lähenevatele arusaamadele toetuvana alles tulevik.

Selgeid küsitavusi on meie sõnastike märgendisüsteemis ja konkreetseis märgendites⁴, eriti kui avada mõni oluline sõnastik muulase pilguga. Samas nõuab tasemeorientatsioon juba gümnaasiumi alguses registrite eristamist. Lausa puudu on märgendite tänapäevane mõtestus keelekasutaja jaoks. Emakeele riiklikku, keelekasutus- ja tekstikeskse suunitlusega õppekavasse (Eesti 1996) on sõnastike kasutusvilumuse loomine (ja kasutuse loomulikuks pidamine kontrolli olukorras) sisse kirjutatud, kuid tegevõpetajatel – sh ka venekeelses koolis – puuduvad põlvkondade kaupa olemuslikud arusaamad keele enda funktsionaalsest liigendusest ja tekstiteooriast. Nii ei saa ei õppimist ennast ega sõnastike toetavat kasutamist viia laiema mõistmise pinnale, kus valdkonna-, registri-, stiili- ja konnotatsioonide (otsesed ja kaudsed) märgendid aitaksid suunata slängimaigulise igapäevasuhtlusega noori (vt Kerge 1999), saati kui neil on muu emakeel. Töötekstid omakorda suunavad neid kas kalkatõlkele või ametliku keelekasutuse tegeliku normi ehk kantseliidi juurde, nii et ka kursisolek tekstidega ei õpeta, vaid desorienteerib. Arusaamades on vaja murrangut, selleks aga parandada nende rakenduslikku alust, alaku see või rangest nõudmisest, et keeleüliõpilased lakkaksid keelendite kohta kasutamast väljendeid “õige” ja “vale”, kui nad ei määratle keelendi kasutuskonteksti ega arutle autori eesmärgi üle.

Ka puudub eesti keele sõnaraamatus (T. Erelt 1999) väga väheste eranditega igapäevakeele morfoloogia, mida uut tüüpi ÕS-i kavandades pidas väga oluliseks Henn Saari. Suunavas sõnaraamatus ei saa lihtsalt mööda vaadata asjaolust, et suurt osa sõnu muudaks eestlane oma ühiskeeles justnagu valesti (nt *raamatukaani*, *ohtlikute*

⁴ Märgendusprobleemidega tegeleb praegu K. Rossi juhendamisel TPÜ magistrant Liisi Piits.

või *naases*) – igapäevakeele vormid tuleb kaasata ja märgendada, see aga nõuab arusaamist nii märgendite mõttest kui ka märgendamata vormide neutraalsusest kindlas kontekstis (avalik asjalik tekst).

Tagamaa on paraku mujal: ÕS-i tegijatelt ei saa nõuda grammatilist infot, mis EKG-s (1995) ja tõenäoliselt ka EKI automaatse morfoloogia andmebaasis lihtsalt puudub. Rakenduslikud tagajärjed ulatuvad jällegi õpetusse ja õpetajate õpetusse, kus modernne arusaam jääb õhku ning üksiknäidete varale. Kuivõrd aga muulaste testimisel ei ole viga see, mis eestlaste emakeeles nt keelemuutuste tagajärjel ette tuleb, siis jääb ka testi hindamine teatud osas küsimärgi alla: registritundmise viga või... Allikate puudus on nagu nõiaring, mille tagajärjel peetakse ideaaliks olukorda, kus ühed-samad akadeemilised inimesed juhiksid, korraldaksid, õpetaksid, testiksid, parandaksid jne, sest vajalik info on olemas nende peas (alati isegi mitte akadeemiliselt paberil). Kui aga midagi on paberil, ei vaevu teised sama ringi inimesed seda isegi lugema, sest neil... pole aega. Selle tulemusel omakorda ei suunata algajaid juba ilmunud teabe juurde, ommata ise kompetentsi selle tuumteemasid tutvustada. Uus nõiaring on käes.

Probleem ulatub ka emakeeleõpetusse ja selle riigieksamite hindamisse: kas igapäevakeelsus on keele- või stiiliviga (sh registrieksimus), seda ei mõista ei õpetajad ega hindajad ühtviisi. Algab aga emakeeleõpetus klassiõpetaja käe all, kes EV seaduste järgi töötab (nagu Soomeski) lastega ja nende emakeelega kuus aastat. Kraaditööde retsenseerija kogemus ütleb: vähe on olla tugev didaktikas, kui tänapäevaselt ei vallata ainet, millele seda rakendada, ega eesmärke, mida aine omandamine hõlmab. Ebafunktsionaalsena leviv arusaam “keelevabadustest” ja ebamäärasest kontekstivabast “soovituslikkusest” teeb ainult kurja.

Grammatikagi tuleks läbi kirjutada funktsionaalselt aluselt. EKG (1993) on nt küll puudutanud leksikaalsete kategooriate mõju verbivormide tähendusele, kuid see jääb näidete tasemele. Rakenduslikus plaanis on niisama oluline nimisõnavormide seni kirjeldamata sõltuvus leksikaalsetest tunnustest. On üsna ilmne, et muulastele pole eesti kombel vaja käändeid kui süsteemi osa, vaid nende kontekstitähendusi (inglise *reading*), mis esmapilgul sõltuvad nii lause kui fraasi süntaktilistest tunnustest ja loovad neid (vrd *Mul on külm* ja *Saarel on külm*). Nii suunab morfosüntaktilise prototüübi lõhkumine loovale intepretatsioonile (vrd *Laul oli hea tuju* – personifikat-

sioon? hüüdnimi?) või hoopis prototüüpsetele vormieelistustele (vrd *Laul* ELUTU on kärbes ja *Isa peal* ELUS on kärbes). Siinkirjutaja on põlve otsas püüdnud midagi rakenduslikku süntaksi- ja vormisemantikastki paberile panna (Kerge 2001a), kuid uurimusliku aluseta ei saa tulemus olla parim. Teemasid, mis vajavad funktsionaalset mõtestust, on muidki, kuid piirdun siin veel paariga. Süsteemigrammatika räägib sõnajärjetüüpidest, kuid kontekstivaba sõnajärjega lauseid esineb vaid teksti üksikutes kindlates positsioonides. Omandada on muulasel vaja tekstilauseste sõnajärg ja eestlasel tekstilause sõnajärje mõte, mis mõlemad on ühtlasi seotud põhitüübist hoopis kõrvale jäävate vabade laiendite hulgaga. Sõnamoodustuse materjali ei liigendata EKG-s (1995) keele toime aspektist lähtuvalt peaaegu üldse, nii et sellegi alged on tulnud enese napi uurijakogemuse ulatuses süntaksikäsitlusse hõlmata (Kerge 2001a). Reet Kasiku (1996) toel võinuks õnnestuda sõnatuletuse poolel.

Hint kirjutab Oma Keeles: keelereeglid tuleb avastada, mitte leiutada. Temaga võib vaielda, kui ta sellesama postulaadi järgi vahel kritiseerib XX sajandi esipoole keeleideoloogiat, kus polüfunktsionaalne vahend tuligi kujundada ning selgeks õpetada (ja nii läkski), edasises aga mitte. Leiutamise sündroom on liitumistüübi normingutes (vt Vare 2001) ja ehk ka tuletustüvede normimises. Ei ole teada, kas uurimine annaks mingi tuletusspetsiifilise põhjenduse vältle nõrgenemistele, millega õpetajad koolis osati vaevlevad kui (klusiili) kirjaveaga, nt (*kas oleks*) *mõtekas* vms. Neidki pisiasju on vaja uurida kontekstis, kus nad leiab, et otsustada neutraalsuse üle – kus ja kelle silmis nad seda on.

Riigikeele tasemete määratlemine on olnud eestlasele üsna õpetlik tegevus. Keele mitmetasandilisuse ja keelekirjelduse komponendirohkuse temaatika on Eestis laiemalt tuntud just eesti keele kui võõrkeele kirjelduse kaudu (Kerge 1996/98; Ehala jt 1997; Laur 1998; Loog, Kerge 1999). Põhjusi on selge – selles valdkonnas toetutakse Euroopa Liidus levinud nõuetele, milles arusaamad registrilisest ja dialektilisest variatiivsusest, suhtlus- ja kompensatsioonistrateegiatest, keeleoskuse sotsiokultruurilisest defineeritusest jms on laialt omaks võetud. Põhjendatud etteheited väljundile (nt Hennoste 1999) tulenevad sellest, et keelekirjeldus ei paku kaugeltki ei rakenduslikku ega teoreetilist baasinfot. Nõuda nt 1997 ilmunult adekvaatset ülevaadet vaba konversatsiooni sidumisel kasutatavaist väljenditest ja nende pragmaatilisest tähendusest ei saa öelda muud, kui

et nõutakse valdkonnale uurimisraha: EKG (1993) pakub küll mingi valiku modaalspartiklitest ja siduvaist üldlaienditest, kuid tase-mekirjeldus nõuab lisaks laiemale skaalale (dialoogi sidumine) nendegi seostamist kasutusoludega laiemas tähenduses, registrilise väärtuse kirjeldust jpm.

5. Lõpetuseks

Miks kiita hallidiaanlikku lähenemist keelele, kui on palju põneva-maid uusi mängumaid, terve uue kognitiivse keeteaduse paradigma?

1. H. Õim (1996) on küll nimetanud, et keele kui interaktsiooni-vahendi problemaatika ei mahu lingvistika raamidesse, kuid sellel koolkonnal on oma sotsiolingvistiline plaan Richard A. Hudsoni (1996, esmatrükk 1981) püsivalt väärtustatud arusaamade näol, ilma et Halliday ise oleks sotsiolingvist.

2. Halliday on lingvist üsna traditsioonilises tähenduses; tema jaoks lihtsalt ei ole olemas suhtlusest lahutatud "keelt" Leksiko-grammatika vahendid on primaarse, s.o tähenduse teenistuses. Ka pole nad kas kõigi keelekasutajate jaoks ühtviisi neutraalsed, ei sobi keelekasutuse erinevaise olukordadesse või neid ei vajata seal. (Vt Halliday, Hasan 1985) See haakub üha laiemalt levinud arusaamaga, et keele minimaalse funktsioonina on keelekirjelduse keskseks vaatlusobjektiks tekst, mis on allutatud diskursusele. Näiteks ei saa siin-kirjutaja arvates Halliday registri mõistest tagasi ega edasi, samas on see mõiste lingvistiliselt hõlmatav, kirjeldatav lingvistilistes kategooriates.

3. Just see viimane omadus võimaldab kirjeldatud funktsionalismi haakida erinevatest teooriatest ja koolkondadest pärineva lingvistilise mõtlemisega. Millises tahes võtmes kirjeldatud struktuuri, millises tahes teoorias leitud arendust on võimalik funktsionalistliku analüüsiga haakida, kui me määratleme keelevariandi, mida me uurime. Tulemused ei käi siis rakendamatuna "eesti keele" kohta, vaid kehtivad kindlas keelekasutusvaldkonnas (abstraktsioonina kindlas allkeeles), kindla suhtluslaadi kohta (formaalne, poolformaalne, vaba), iseloomustades domineerivat tekstilaadi (narratiivne, deskriptiivne, argumenteeriv) jne. Eelduseks on tekstikorpusega hõlmatud keelekasutusvaldkondade ringi laiendamine väljaspoole aja-ja ilukirjandust ning detailiseerimine nii, et tavakasutaja pääseks sellele vajadusel ligi ka tekstikaupa (st jälgides kindlat tekstitüüpi). Viimasel juhul tekiks võimalus mistahes uuringuid teostada ka valdkonna-

üleste tekstitüüpide võtmes. Tulevikuvisioonina võiks niisugusel juhul näha allkeelte jm keelevariantide ühis- ja eriosa kirjeldust, mille rakendatavuses vast kedagi veenma ei pea.

Õnneks edeneb uurimise poolel kõik äärmiselt jõudsalt. Noori uurijaid on uskumatul määral, nende tööd kajastavad küpsust. Loodagu ainult tingimused: raha nende enda ja piisava abitööjõu palkamiseks, raha uurimiseks. Vahest poleks halb raha saamise tingimuste hulka kirjutada *rakendatavus* või koguni *rakenduslingvistiline väljund*.

Siinkõnelejale tundub, et tegelik eesmärk on ikkagi nihe filoloogilise avalikkuse keeleteadvuses (sh tõlkijad, toimetajad, õpetajad jne). Ei tule imestada, et nt Uno Merestel (vt 1996) tuleb maadelda laiema avalikkuse keeleteadvusega, mida seaduste sõnastamisel esindab riigikogu ja mida suunavad juristid on täies veendumuses, et tegelevad oma oskuskeele pärusmaal ega pea õiguse semantiliselt sfääri kuuluvat avalikkuse hüveks kodeerima (mõisted Kerge 2000). Me oleme keeleteoreetiliselt teadlikud asjadest, mida ei olda valmis rakendama, sest puudub vahelüli, rakenduskeeleteaduslik väljund, millele omakorda ehitada kooli keeleõpetus ja keele kasutuse õpetus. Mis sellest omakorda tuleneb, jäägu päevakajalisemaisse allikaisse.

Kirjandus

- Andegwandte Linguistik 2000. M. Stegu, R. Wodak, R. A de Beaugrande, R. de Cillia, R. Rathmayr, B. Lutz, B. Spillner. Universität Wien. Vt www.google.com/u/univie?q=Angewandte+Sprachwissenschaft&sa.
- de Beaugrande, R. A.; Dressler, W. U. 1981. Einführung in die Textlinguistik. Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 28. Tübingen: Niemeyer.
- Bolkestein, A. M.; de Groot, C.; Mackenzie, J. L. (toim) 1985a. Syntax and Pragmatics in Functional grammar. Functional Grammar Series 1. Dordrecht, Holland/Cinnaminson, U.S.A.: Foris Publications.
- Bolkestein, A. M.; de Groot, C.; Mackenzie, J. L. (toim) 1985b. Predicates and Terms in Functional Grammar. Functional Grammar Series 2. Dordrecht, Holland/Cinnaminson, U.S.A.: Foris Publications.
- Dik, S. 1978. Functional Grammar. North-Holland Linguistic Series 37. Amsterdam: North-Holland.
- Dressler, W. U. 1990. The cognitive perspective of "naturalist" linguistic models. – Cognitive Linguistics I (1), 75–98.

- Dressler, W. U. 1995. Form and function in language. – Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium, Odense University, Nov. 1992. Ed. by Sh. Miller, J. Mey. Odense University Press, 11–39.
- Eesti 1996 = Eesti põhi- ja keskhariduse riiklik õppekava. Emakeel. (Eesti õppekeeleaga koolile.) 1996. – Riigi Teataja I osa, 65–69 (27. september 1996), 1972–1987
- Ehala, M. 2000. Kirjutamise kunst. Tallinn: Künnimees.
- Ehala, M.; Saarso, K.; Vare, S.; Öispuu J. 1997 Eesti keele suhtluslävi. Kaasaegsed keeled. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- EKG 1993, 1995 = M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus, 1995. II. Süntaks. Lisa: kiri, 1993. Tallinn: ETA EKI / KKI.
- Erelt, M. 1997. Sõnamoodustus. – M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat. Tallinn: EKSA. 315–369.
- Erelt, M.; Metslang, H. 1998. Oma või võõras? – Keel ja Kirjandus 10, 658–668.
- Finch, G. 2000. Linguistic Terms and Concepts. Macmillian Study Guides. Houndsmills, London: Macmillian Press.
- Hudson, R. A. 1996. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge UP
- Halliday, M. A. K. 1985. An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, R. 1985. Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Deakin, Victoria: Deakin University Press.
- Hennoste, T. 1999. Eesti keele arengud: totalitaariast polioloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hennoste, T. (toim) 2000a. Eesti keele allkeeled. TÜ eesti keele õppe-
tooli toimetised 16. Tartu.
- Hennoste, T. 2000b. Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. TÜ eesti keele
õppe-
tooli toimetised 16. Toim T. Hennoste. Tartu. 9–56.
- Hint, M. 1996. Eesti keel okupatsiooni järel. – Keel ja Kirjandus 12, 802–808.
- Hopper, P. J.; Traugott, E. C. 1994. Grammaticalization. Cambridge Textbooks in Linguistics. New York, Melbourne: Cambridge UP
- Kasik, Reet 1996. Eesti keele sõnatuletus. TÜ eesti keele õppe-
tooli toimetised 3. Tartu.
- Kerge, K. 1990. Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Tallinn: ENSV TA ühiskonnateaduste osakond.
- Kerge, K. 1996 /1998. Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine. Tallinn: EV Haridusministeeriumi Metoodika- ja Koolituskeskus,

1996. = www.ekk.edu.ee. Vt: Riigikeel > Testid > Tasemetestid >. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1998.
- Kerge, K. 1998. Nüüdistekstid: kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, K. 1999. Kirjakeele mõiste ja roll. – Õiguskeel 2, 3–12.
- Kerge, K. 2000. Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16. Toim T. Hennoste. 75–110.
- Kerge, K. 2001a. Eesti süntaks keeleõppe praktikule. Tallinn: TEA.
- Kerge, K. 2001b. Phare keelesari ehk Mida eurooplane Eestile kinkis. – Oma keel 2, 86–92.
- Koit, M.; Õim, H. 1998. Arvutuslingvistika mujal ja meil. – Keel ja Kirjandus 1, 1–7.
- Kraut, E. 2000. Eesti keele hääldamine. Tallinn: TEA.
- Kukk, I. 2001. Tekstianalüüsist teisel pool lahte. – Keel ja Kirjandus 5, 349–355.
- KT 1985 = Kirjakeele teataja 1979–1983. Tallinn: Valgus.
- Laur, M. 1998. Esimene verstapost. Eesti keele suhtluse algtase. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Loog, M.; Kerge, K. 1999. Tuul tiibades. Eesti keele suhtluse kõrgtase. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Luukka, M.-R.; Salla, S.; Dufva, H. (toim.) 1998. Puolin ja toisin. Suomalais-virolaista kielentutkimusta. AFinLAn vuosikirja 1998 / No. 56. Soveltavan kielentutkimuksen yhdistyksen (AFinLA) julkaisuja. Jyväskylä.
- Malmkjær, K. (toim) 1996. The Linguistics Encyclopedia. London, New York: Routledge.
- Matthews, P. H. 1997. Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford, New York: Oxford UP.
- Mereste, U. 1996. Seadusloome ja sotsiolingvistika. – Akadeemia 1, 3–39.
- Metslang, H.; Tomingas, S.; Õispuu, J. 2000/2001. Eesti keele grammatika seinatabelid. Tallinn: TEA; Õpetaja tabeliraamat. Tallinn: TEA.
- Mäkisalo, J. 2000. Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds. Studies in Languages 35. University of Joensuu, Faculty of Humanities. Joensuu: University of Joensuu.
- Pajupuu, H. 2001. Kuidas kohaneda võõras kultuuris. Tallinn: EKSA.
- Saari, H. 1974. Keelehääling. Tallinn: Valgus.
- Sajavaara, K. 2000. Soveltava kielentutkimus. – Näkökulmia soveltaan kielentutkimukseen. Soveltavan kielentutkimuksen teoriaa ja käytäntöä. Toim K. Sajavaara, A. Piirainen-Marsh. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, soveltavan kielentutkimuksen keskus. 13–30.

- Sajavaara, K.; Piirainen-Marsh, A. (toim) 2000. Näkökulmia soveltavaan kielentutkimukseen. Soveltavan kielentutkimuksen teoriaa ja käytäntöä. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, soveltavan kielentutkimuksen keskus.
- Vare, S. 1984. Sõnamoodus. – P. Nemvalts, S. Vare. Eesti keele õpik X klassile. Tallinn: Valgus.
- Vare, S. 2001. Üldkeelee ja oskuskeelee nihestunud suhe. – Keel ja Kirjandus 7-8, 455–472, 563–571.
- Õiguskeel 1995–2001. Valitsuse õigusterminoloogiakomisjoni, al. 2000 Justiitsministeeriumi väljaanne. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS.
- Õim, H. 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–744.
- Õim, H. 2001a. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus 7, 468–479.
- Õim, H. 2001b. Keeletehnoloogiast ja keelest – Keel ja Kirjandus 7, 499–501.

Tähendus vestluses: kontekst, kavatsused ja suhtlemine

Piibi-Kai Kivik

Tartu Ülikool

Käesolev artikkel on ajendatud probleemist, kuidas defineerida konteksti vestluse analüüsis, mis vaatleb tähenduste konstrueerimist emakeele ja võõrkeele rääkija vahelises suhtluses. Vajadus määratleda lausungi tähendust kontekstis kätkeb endas lisaks empiirilistele otsustele teoreetiliselt olulisi tähelepanekuid lausungi tähenduse ja pragmaatilise funktsiooni omavahelisest suhtest ning tähenduse konstrueerimisel osalevatest mehhanismidest ja nende suhtest. Üheks keskseks mõisteks on kontekst, mis on ühenduslüliks erinevate keelelist tähendust käsitlevate lähenemiste vahel.

Artikkel keskendub konteksti mõistele, tuues välja võrreldavaid lähenemisi semantilise teooria, interaktsioonilise sotsiolingvistika ja arvutuslingvistika vallas kirjutavatelt autoritelt. Pikemalt peatume mõnel mõistel, mis on abiks konteksti praktilisel kasutusel vestluse analüüsis, nagu kontekstualiseerimine, osalusraamistik ja raamistamine (*framing*). Seejärel vaatame paari näidet eestikeelsest vestlusest eestlaste ja ameeriklastest eesti keele õppijate vahel, kus tähenduse konstrueerimise protsessi analüüsis on tulemuslik rakendada eelpoolkirjeldatud teoreetilisi kontseptsioone.

1. Kontekst ja pragmaatika

Konteksti mõiste seondub eelkõige pragmaatikaga. Paarkümmend aastat tagasi võis väita, et kontekst on oma laialivalguvuse tõttu teatud "kontseptuaalne prügikast" (Clark, Carlson 1981, vt Akman 2000: 745). Kahekümne aastaga on see paljuski täpsustunud ja selginenud. Nt Akman (2000) annab põhjaliku ülevaate erinevate kontekstiaspektide analüütilistest käsitlustest antropoloogilises lingvistikas, etnometodoloogias, sotsiolingvistikas.

Teoreetiline lingvistika huvitub kontekstist nn indeksikaalsete keelenähtuste (anafoor, deiksis, grammatiline aeg) analüüsimisel, ent nagu Bunt ja Black (2000) märgivad, ei ole kontekstuaalse informatsiooni kodeerimine lingvistilises vormis piiratud mitte väikese arvu keelelise vormi aspektidega, vaid on väga levinud

nähtus. Nii näiteks kodeerib definiitse nimisõnagraafi kasutaja ka oletusi uskumuste kohta, mis tal on kuulajaga ühised, sõnajärg ja prosoodia kodeerivad kõneleja kavatsust liigendada informatsioon kuulaja jaoks uueks ja teadaolevaks jne. Pragmaatiliste suhete lingvistilises osas tuleb arvesse võtta praktiliselt kõike: süntaksit, prosoodiat ja semantikat.

Bunt ja Black (2000) peavad selguse toomist konteksti mõistesse väga oluliseks ka sotsiolingvistika seisukohalt, sest sageli on transkriptsiooni ja andmeanalüüsi suhtes rakendatavad kontseptsioonid ebatõrgetelised ja juhuslikud.

Arvutuslingvistika seisukohalt on oluline konkreetsete representatsioonide loomine, mis on olnud küllalt edukas nt anafoori, deiksise, presupositsiooni jmt puhul, kuid vähem teiste kontekstuaalsete nähtuste juures. Bunt ja Black (2000: 15) rõhutavad, et arvutuspragmatikas, nagu kogu lingvistilises pragmatikas ei piisa ainult tähelepanust keelelistele nähtustele, mis on keelekasutuse aspektidega seotud, vaid on vaja uurida nende nähtuste ja konteksti vahelisi süstemaatilisi seoseid.

Nad eristavad **staatilist** konteksti, sh uskumusi, mille osalejad toovad endaga suhtlussituatsiooni (nt ettekujutus tüüpilisest teendindusdialoogist, sarnane skeemi mõistele) ja **dünaamilist** konteksti, mille tekitab igasugune suhtlusakt, mis nii suunab kui ka piirab osapoolte järgnevat käitumist ja annab ressursid vastastikku ligipääsetavate teadmiste jaoks, mida saab kasutada järgnevate lausungite kavandamiseks ja tõlgendamiseks. Näiteks on viitava väljendi referendi kindlustamine lausungi tõlgendamise üks aspekte, milleks on vaja piisavat konteksti representatsiooni. Vahetus inimestevahelises suhtlussituatsioonis ei kasuta kõnelejad ainult lingvistilist konteksti ("see, millest oli juttu eelnevalt"), vaid ka visuaalset ja semantilist konteksti, integreerides keelelist ja mittekeelelist informatsiooni.

Bunt (2000: 98) eristab dialoogi kontekstis viit kontseptuaalset kontekstidimensiooni: semantiline, kognitiivne, füüsilis-tajuline, keeleline ja sotsiaalne; kusjuures kognitiivse dimensiooniga samastub kaht liiki informatsioon: teadmised dialoogipartneri kohta ja teadmised iseenda infotöötlemisseisundi kohta. Et laialivalguvat konteksti mõistet piiritleda (kõnelejat mõjutab ju näiteks ka päikese- paiste või peavalu) võtab Bunt kasutusele konteksti **lokaalse** aspekti, mis on ainult selline kontekst, mida saab suhtluse läbi muuta. Igal

eelpoolnimetatud dimensioonil on lokaalsed ja globaalsed aspektid. Bunt (2000: 146) väidab, et lokaalse konteksti representatsiooni saab kõige paremini konstrueerida neljast komponendist koosnevana:

- agendi uskumused ja kavatsused ülesande valdkonna (*domain*), suhtluse ja partneri uskumuste ja kavatsuste kohta;
- informatsioon infotöötlemisseisundi ja füüsilise ning tajukonteksti kohta (suhtlus ja tajukanalid, osalejate kohalolek ja tähelepanu);
- interaktiivne ja reaktiivne surve teostada suhtlusakte vastavalt sotsiaalsetele kohustustele (lokaalne sotsiaalne kontekst);
- keeleline kontekst: sündmuste kirjeldus, millest dialoog senini koosneb ja võimaliku kavandatud tulevase dialoogi representatsioon.

2. Sotsiaalne keeleteadus, kontekst ja kavatsused

Konteksti on püütud jagada laiemaks ja kitsamaks, mikro- ja makro-, lokaalseks ja globaalseks, “väliseks” ja “suhtlussiseseks”, keeleväliseks ja metalingvistiliseks jne kontekstiks.

Interaktsioonilises sotsiolingvistikas ja kõneetnograafias on konteksti mõiste mitmekihiline. Eristatakse laiemat ja kitsamat konteksti, ning tuuakse sisse kontekstualiseerimise mõiste, mis pärineb Gumperzilt. Auer (1992: 4) defineerib kontekstualiseerimist kõige üldisemalt kui kõiki kõnesituatsioonis osalejate tegevusi, mis muudavad asjakohaseks, revideerivad või tühistavad ükskõik millise konteksti aspekti, mis omakorda vastutab lausungi tõlgenduse eest selle konkreetsetes esinemiskohas, näiteks kõnežanr, kõneakt, toonaalsus (*key*), teema, või osalejate rollid (kõneleja, pealtkuulaja jt), sotsiaalsed suhted osalejate vahel, kõneleja ja edastatava informatsiooni vaheline suhe (modaalsus). Kitsam, Gumperzi traditsioonis kontekstualiseerimine tähendab konkreetsete kontekstualiseerimis-märguannete (*contextualization cues*) kasutamist osalejate poolt.

Sotsioloogilise ja etnograafilise lähtekohaga keeleuurimine mõistab keelt kui sotsiaalset tegevust. Samas nendivad näiteks Bauman ja Briggs (1990: 62): *to say that language use is social action is, however, much easier than to develop frameworks that can identify and explain the nature of this dynamism.*

Duranti ja Goodwini toimetatud kontekstiteemaliste artiklite kogumik (1992) keskendub dünaamilisele kontekstikäsitlusele, mis vastandub traditsioonilise sotsiolingvistika arusaamale kontekstist kui staatilisest ja püsivast, mida iseloomustavad ette kindlaks mää-

ratud karakteristikud, mis põhinevad peamiselt Hymes'i SPEAKING mudeli elementidel (Hymes 1972). Goodwin ja Duranti nimetavad konteksti mõiste laiendamisse ja täpsustamisse panuse andnud alade hulgas kõneetnograafiat, kommunikatsiooniuuringuid, etnometodoloogiat, konversatsioonianalüüsi, intertekstuaalsuse uurimist. Peamine teoreetiline seisukoht nendel aladel on konteksti vaatlemine protsessina, mida loovad suhtlussituatsioonis osalejad, mis viitab diakroonilistele ja sünkroonilistele sidemetele eri "tekstide" või diskursuste vahel (Goodwin, Duranti 1992).

Konteksti mõiste juurest liigutakse edasi "kontekstualiseerimise" juurde (Gumperz, vt Bauman, Briggs 1990). Bauman ja Briggs (1990: 69) iseloomustavad kontekstualiseerimist kui aktiivset läbirääkimisprotsessi, kus osalejad refleksiivselt jälgivad esiletulevat diskursust, väljendades hinnanguid selle struktuurile ja tähendusrikkusele kõnes endas: *...involves 'an active process of negotiation in which participants reflexively examine the discourse as it is emerging, embedding assessments of its structure and significance in the speech itself'* Kontekst mitte ainult ei peegelda sotsiaalseid suhteid, vaid ka muudab neid.

Intentsionaalsus st keelekasutajate kavatsused (nagu ka teised psüühilised seisundid) on keeleuurimise empiirikas teadagi problemaatiline uurimisobjekt. Seepärast hoiatab nt Duranti (1997), et individuaalsetele kavatsustele saab viidata ainult juhul, kui need kavatsused on mingil moel keelekasutuses selgelt väljendunud. Veelgi rangem on etnometodoloogiast juhinduva konversatsioonianalüüsi suhtumine: mida ei ole võimalik empiiriliste andmete põhjal näidata, see tuleb analüüsist kõrvale jätta. Samas on uurijaid, kes lubavad endale opereerimist kavatsuste ja uskumustega ka vestluskorpuse analüüsis (nt Andersen 2001, milles pragmaatiliste partiklite kvalitatiivne analüüs lähtub vestluses osalejate kavatsustest ja suhtumistest).

Schegloff (1996: 109) peab kavatsust võimalikuks lähtepunktiks ainult traditsioonilise, isoleeritud lausele või lausungile keskenduva lähenemise puhul. Ent kui lähtuda konkreetsest lausungist konkreetse kontekstis konkreetsetel hetkel, ei saa Schegloffi väitel lausung ega kõneleja lähtuda mitte kavatsustest, vaid ainult sealt, kus eelnev diskursus pooleli jäi. Kuna konversatsioonistruktuuris on oluline järgnevus, mõjutab lausungi positsioon vestluses ka lausungi grammatikat, ning tuleb rääkida

mitmetest, positsioonitundlikest grammatikatest (Schegloff 1996: 111).

Duranti (1997: 319) vaidleb vastu intentsionaalsuse, teadvus-seisundite esmatahtsaks pidajaile (nt kõneaktide teooria, eriti Searle'i käsitluses), et "tähendus ei ole mitte ainult inimeste teadvuses, vaid ka (minu rõhuasetus – PK) rutiinsetes tegevustes ja kasutuselolevates esemetes" Seega on Duranti kui lingvisti seisukoht väljendatud mõnevõrra leebemalt kui etnometodoloogide ja konversatsioonianalüütikute oma, kes tähtsustavad vaid sotsiaalsetes suhetes loodavat ja esiletulevat tähendust.

Rangelt andmetel põhineva empiirilise analüüsi vajaduses ei saa kahelda, ent keskseks saab küsimus, mida ikkagi andmete hulka lugeda. Ilmselt ei saa tekkida olukorda, kus sotsioloogilise, etnograafilise või pragmaatilise taustaga uurimistöö püüaks tähendust käsitleda kontekstist lahutatuna. Ent mis ikkagi on kontekst ja mida täpselt on vaja piisava analüüsi jaoks, sõltub sageli konkreetsest aladistsipliinist ja uurimuse eesmärgist. Konversatsioonianalüüs eelistab enim lokaalset, suhtlussisest konteksti. Kitsalt järgnevusele ja vooruvahetusmehhanismidele keskendumist on kritiseerinud nt Goffman (1981 [1979]: 441), kes väidab et eelnevast kõnevoorst ei piisa kontekstiks, mida arvesse võtta. Etnometodoloogid rõhutavad laiemat institutsioonilist ja sotsiaalset konteksti vajalikkust (nt Cicourel 1992).

3. Osalusraamistik

Interaktsioonilise sotsiolingvistika tähtsaks mõisteks on osalus. Osalus on keskseks sellistes analüütilistes struktuurides nagu *Participant Structure* (Philips), *Participation Framework* (Goffman) ja *Participant Framework* (Goodwin). Kaasaegne konversatsioonianalüüs kombineerib enamasti Goffmani osalusuhete analüüsi kitsamas mõistes vestlusstruktuuri analüüsiga. Goffman võttis kasutusele ka raamistiku (*framing*) mõiste, mis tähistab seda, kuidas suhtluses osaleja mingil hetkel interpreteerib suhtlussituatsiooni ja oma osa selles (vt Goffman 1981 [1979]).

Nagu eespool öeldud, hinnatakse sotsioloogilises ja antropoloogilises lingvistikas juba sooritatud tegu tema sotsiaalsete tagajärgede põhjal (Duranti 1997: 319) ja "mõtete lugemine" ehk siis kavatsuste postuleerimine peab toimuma informatsiooni põhjal, mis asub "kõneleja meelest" väljaspool.

Raamianalüüs (*frame analysis*) ja osalusstruktuur (*participant structure*) koos kontekstualiseerimismärguannetega on üks analüütilistest võimalustest sellist informatsiooni saada, ning laiema konteksti kaasamine võimaldab teha ka oletusi kavatsuste kohta, isegi juhul kui introspektiivseid andmeid koguda ei ole võimalik või mõttekas.

Samas näib, et Goffmani osalejaraamistiku kasutamine analüüsis võib tekitada samasuguse ohu kui kavatsustele viitamine: väita midagi, mida ei saa tõestada. Seega on vaja välja selgitada, kuidas täpselt väljenduvad osalejarollid ja nende vahetus/muutmine vestluses, missuguselt positsioonilt vestluses osalejad lähtuvad, ja kuidas positsioonid muutuvad. On ikkagi vaja teada, kui palju laiemat ja kitsamat konteksti on oluline teada konkreetse voo või lausungi tõlgendamiseks.

Hanks (1996: 168) teeb ettepaneku, et osalusraamistikke oleks parem analüüsida kõnesündmuste või tegevusžanride (*genre of practice*) perspektiivist. See võimaldaks kõnesündmuse kirjeldust, kus uurija ei omista intentsionaalsust kõnelejale, vaid kavatsusi ja eesmäärke nähakse tulenevalt osalusraamistikest ja püüdest neid nihtuda.

Goffman (1981 [1979]) täheldab, et muutused suhtlussituatsioonis osaleja lähtepositsioonis (*footing*) on tavaliselt keelega seotud, või vähemalt on olemas paralingvistilised tundemärgid, mis seda muutust tähistavad. Neid kontekstualiseerimismärguandeid on Gumperz püüdnud identifitseerida, eriti kultuuridevahelise suhtlemises.

Shea kritiseerib Gumperzi vaateid keele emakeelena rääkija ja võõrkeelena rääkija vahelise vestluse analüüsi kontekstis. Ta soovib rääkida pigem struktureerimisest kui struktuurist ja positsioonidesse asumisest (*positioning*) kui positsioonidest (1994: 363). Lähtudes Goodwini ja Goodwini (1992) hinnangute analüüsist, väidab Shea, et kogu kõne on alati hinnanguline ja esitab ühe konkreetse versiooni sündmustest, mis asetab teised kõnelejad vastavatesse positsioonidesse ja kujundab diskursuse konteksti (Shea 1994). "Osalus kvaliteet", mis nähtub näiteks tagasisides, ühises kõne ülesehitamises jne, võib olla otsustav faktor keele võõrkeelena rääkija kõne ladususe jaoks. Konversatsioonianalüüsi meetodikat teise/võõrkeele kontekstis on kasutanud ka Wong (2000), kes väidab näiteks, et mitte-emakeele kõneleja kasutuses võib vestluspartikkel olla sageli hoopis teise funktsiooniga kui vestluspartneril.

4. Eesti keele kohvitund: näiteid kõnesündmuse analüüsist

Eespool kirjeldasin kokkuvõtvalt erinevaid lähenemisi kontekstuaalsele tähendusele, ja püüdeid neid ühtsesse analüütilisse süsteemi paigutada. Järgnevalt esitan mõned näited kontekstuaalse informatsiooni eri aspektide kasutamisest etnograafiliselt motiveeritud vestlusanalüüsis.

Järgnevad näited pärinevad kõnesituatsioonist, kus on paralleelselt kasutusel vähemalt kaks osalejaraamistikku. USA ülikoolis eesti keele programmi juures toimub iganädalane konversatsioonitund (kohvitund), kus eestikeelses vestluses osalevad nii endised kui ka praegused keeleõpilased, keeleõpetaja, külalised Eestist, teised eesti keele oskajad. Osalemine on vabatahtlik. Ameerika keeleõppijad ja eestlased (eriti ülikooli keeleprogrammi õpetaja) on samaaegselt nii võrdses positsioonis vestluspartnerid (kõnesündmuse füüsiline kontekst on väga erinev tunni omast, kuna see toimub linnas, kohvikus, eemal ülikoolihoonetest, taustal mängib muusika, kõrvallaudades vesteldakse, aeg-ajalt sekkuvad ettekandjad jne) kui ka õpilase-õpetaja erineva võimupositsiooniga suhetes. Seega on kaks võimalikku raamistust (*framing*) juba kõnesündmuses endas olemas, mis mõnevõrra hõlbustab analüüsi. Kuna õpilased ja õpetaja on enam-vähem samavanused ja sama akadeemilise positsiooniga (mitmed keeleõpilased on doktorandid ja õpetavad kursusi oma erialal), püütakse seda keeleoskusest tulenevat ebavõrdsust igati vähendada, "etteantud" osalejarolle muuta ja raamistikke nihutada.

Kõigepealt paar näidet, kuidas eesti keele õpilase tagasiside kasutus erineb mõnevõrra eestlasest vestluspartnети poolt oodatust.

(1) [AM on ameerika naisüliõpilane, EST on eestlane, keskealine mees, tervishoiuspetsialist]

AM1: um /kas on uhm/ et mõned inimesed/ uhm uhm/ ei ei võta osa /
uhm haigekassale/ ja kuidas see juhtub?

EST1: See on niimoodi et/ nad ei tööta mitte kusagil [ja teine suur grupp

AM: [uhuh

EST1: on Eestis väga palju inimesi maal/ taludes/[ja ei [maksa

AM: [uhuh [jaa

EST1: haigekassa maksu

Vestlust pealt kuulnud eestlase jaoks oli AM "jaa" üllatav ja isegi ebaviisakas, sest ta näis väljendavat nõusolekut EST väitega enne,

kui ta jõudis lõpetada, ning “jaa” tundus kannatamatusena. Eestlane oli ameerika üliõpilasest vanem ja kõrgema positsiooniga.

(2) *[AM on üliõpilane, EST on eesti keele õpetaja Eestist, AM käis Tartus paar aastat tagasi, EST kirjeldab kino Tartus]*

EST1: See näeb samasugune välja/ nagu kaksikümmend aastat tagasi
AM: jaa / jaa

Eestlane tõlgendas AM rõhulist *jaa jaa* tagasisidet nõusolekut väljendavana, mis on vastuolus tema arusaamisega enda ja kuulaja ühistest teadmistest: AM ei saa teada, kuidas nägi kino välja kaksikümmend aastat tagasi. Nõusolekupartikli kasutamine tagasisideks on tavaline ka eestlaste vestluses, kuid see eeldab enamasti mingit ühist teadmist, mis on välistatud esimese näite küsimuse kontekstis ja teise näite eelneva diskursuse kontekstis (AM käis Tartus hiljuti, EST on sealt pärit).

Järgmises näites on kontekstualiseerimissignaaliks prosoodia (vt Couper-Kuhlen, Seltig 1996), AM kasutab inglise keelele omast tõusvat intonatsiooni, mis kombineerituna sõnaalguse rõhuga paneb tema neutraalsena kavatsetud küsimuse eestlase jaoks iroonilisse võtmesse, millele see vastab oma seisukohta eriliselt rõhutades, ja siis oma reaktsiooni naeruga pehmedades.

(3) *[EST on küllaline Eestist, u 40 a. naine, AM on naisüliõpilane, nad räägivad hommikuti televisioonis näidatavast tervishoiuprogrammist, mis eesti külalise arvates on kasulik]*

EST1: jah ja **igal** hommikul siin näidatakse
AM: kas Te arvate/ et see / **ai** **tab**?

EST2: arvan **muidugi** / minagi saan targemaks (naerab)

Järgnev katkend (4) näitab, kuidas P (eesti keele õpetaja Eestist) kasutatud impersonaalne 2. isiku konstruktsioon (1, 3, 6) annab võimaluse K-l ja D-l (edasijõudnud eesti keele õpilased, ameerika naisüliõpilased) tõlgendada seda omamoodi väljakutsena, ning sellele vastates tugevdada oma positsiooni “võrdse vestluspartnerina” D tõlgendab *sina* viitava asesõnana ja kasutab seda kohe vastuküsimuses (8). See on ka hea näide Shea “positsioonide võtmisest”, sest K ja D räägivad koos ja teineteist aidates, saavutades “õpetaja” positsiooni, ning nad näivad nautivat seda, et saavad õpetada P-d, kes tavaliselt selles rollis on. P aga ei oska kontekstualiseerida hääldest *ebonics*: kuuldes sõna dialekt (10) ja lähtudes eelnevast eesti murrete mainimisest, on ta eksiarvamusel, et

tegu on regionaalse variandiga (11), ning alles sõna *valge* (21) selgitab tähenduse, mispeale P kasutab inglise keelt ("Black English"), aktsepteerides K ja D juhtrolli vestluses.

(4) EBONICS

(1) P: Ma just kuulsin et / Ameerikas on see proficiency mis on see / nagu teise keele test / et seal / kui sul on kõige kõrgem tasand / sa pead aru saama ühest dialektist / ühest murdest selles keeles-

(2) D: oh yeah?

(3) P: midagi pead sa aru saama / kui sa tahad et-

(4) K: uhm

(5) D: uhm

(6) P: sul on eesti keeles kõige kõrgem tase

(7) D: uhummm (naer)

(...)

(8) D: kas sa saad aru / um ebonics ist?

(naer)

(9) P: ebonics?

(10) D: ebonics on / eesti / uhumh eesti / inglise keele dialekt umm ja / või keel / on suur debatt kas ebonics on keel või / dialekt

(11) P: kuskohas / kuskohas see on

(12) D: see on-

[naer]

(13) D: on aafrika ameeriklane-

(14) P:=uhum

(15) D: aafrika ameeriklase keel / ja on suur probleem eriti Californias

(16) P: see on nagu üle Ameerika igal pool?

(17) D: [jah]

(18) K: [jah / see oli üks aasta tagasi / see oli väga suur probleem-

(19) D: um

(20) K: no isegi kaks või kolm / see on niimoodi / et mõned koolid / eriti need kes on kesklinnas / um / na:d ütlesid et meie lapsed ei saa aru raamatutest / sellepärast et nad on kirjutatud / kirjutatud inglise keeles / inglise keeles nagu me:: /teame-

(21) D: [valge=

(22) K: [oskame / ja valge / ja nad tah -

(23) P: = see on nagu see Black English?

(24) D: jaa jaa TÄPSELT / see on

(25) K: ja nüüd on / um // raamatud / ja mis veel on / ma ei tea /

textbooks / ja veel on ka

Järgnevas katkendis (5) põhjustab erineva mõistmise P kasutatud "õpetajakeel", st selle asemel et kasutada (19) umbisikulist konstruktsiooni "kas saab /on võimalik kirjutada" [Eestist kui arengumaast], ta lihtsustab ja kasutab 2. isikut. K tõlgendab seda kui viitavat asesõna, ja asub põhjendama, et ta saab kirjutada ja seega osaleda kursusel, ja miks selline nõudmine on. P küsimus oli aga

mõeldud algatama diskussiooni, kas Eestist on võimalik kirjutada kui arengumaast. Erinev on siin diskursuse kontekst: K ja D (üliõpilased, ameeriklased) kontekstualiseerivad/raamistavad vestlust kui arutlust kursusele pääsemise üle, P (õpetaja, eestlane) kui arutlust Eesti käsitlemisest arengumaana, nagu selgub ka P hilinevad paranduskatsetest (27).

(5) UNDERDEVELOPED COUNTRY

- (1) P: mis see oli / nagu see / kas sa said sellele kursusele / see statistika / misse see oli nagu-
- (2) K: ja mhm jaa
- (3) P: jaa / mul tuli meelde seoses selle Kosovoga / Kay tahtis minna=
- (4) K: =see on see Brian xxxxxxester
- (5) D: oh yeah
- (6) K: kas sina võtad / või võtsid juba=
- (7) D: =ma tahan jaa
- (8) K: mina ka / sügisel Ron võttis seda / ta ütles et on väga väga hea
- (9) D: oo::: yeahh:: ja ma tahan //
- (10) P: aga ta ütles et/ eesti kuidas see oli et / alguses et sa ei saa
- (11) D: o:h
- (12) K: jaa ma rääkisin temaga / ja ta ütles siis alguses / et ma ei saanud võtta / sest Eesti EI [ole underdeveloped country
- (13) D: [ei ole underdeveloped
- (14) K: ja ta ütles / et ma pean kirjutama / Eestist ja miks on underdeveloped country / ja oli üks / naine ma arvan / kes tegi oma töö Ukrainast --
- (15) D: yeeah::
- (16) K: ja ta pidi väga palju kirjutama et saada // ma ei tea / sest no rohkem on Aafrikast ja -
- (17) D: [yea
- (18) K: [teistest riikidest / aga ta ütles et / no kui sina saad kirjutada sellest / ja selgitada MIKS see on underdeveloped country /ja siis
- (19) P: kas sa arvad sa saad
- (20) K: ja (.) / me juba rääkisime sellest / see on niisugune seminar / sa võtad seda ja siis kõik õpilased / kes on saanud / läbi / nad saavad proovida / raha saada (*nimi*) foundationist
- (21) D: yeah
- (22) K: see on niisugune / sa võtad kurss / ja siis pärast / võib-olla sa saad raha=
- (23) P: =saad raha lõpuks
[naer]
- (24) K: ja raha / nad annavad raha ainult inimestele / kes õpivad underdeveloped countries
- (25) D: oh
- (26) K: ja see on sellepärast / et ta ta arvab et ma pean kirjutama // See ei ole nagu / ainult selle professori jutt / see on rohkem-
- (27) P: =ja ma [mõtlesin
- (28) K: -[see foundation

Järgnevas näites (6) on kontekstualiseerimismärguanne mitteverbaalne, aga selle teeb mõistetavaks laiem kontekst.

(6) *PETERBURG*

[D on edasijõudnud eesti keeleõpilane, A algtaseme õpilane, P õpetaja ja N eesti-vene päritolu ameerika üliõpilane. D rääkis, et ta õppis vene keelt Peterburis]

(1) D: kas sul on sugulased Venemaal praegu ?

(2) N: jaa Peterburgis

(3) D: oh / on?

(4) N: ma olin käinud Peterburgis /kui ma olin väga väike / ma olin // kolmas // um grade?

(5) P: klass

(6) N: klass / ja ma ei ole Peterburgis käind / pärast seda

(7) D: **väga** ilus linn

(8) P: väga ilus

(...)

(9) P: kas sa elasid um uhm / perekonnas

(10) D: jaa

(11) N: **vene** perekonnas?

(12) D: yea uhuh / nad olid **ni**::::::::: kenad / olid kenad

(13) A: kenad? (vaatab P-le otsa)

(14) D: jaa

N ja A tunnevad end eestikeelses vestluses ebakindlamalt kui D, ja võtavad P suhtes õpilase rolli, küsides abi tõlkimisel (4). D tõlgendab situatsiooni rohkem vestlusena. A istub D kõrval, ja D mõistab tema küsimust (13) tema väitele (12) järgneva sisuküsimusena, st A näib kahtlevat, kas D perekond ikka oli kena, mida D siis kinnitab (14). A küsimuse ajal on tal aga silmside vastas istuva P-ga, kes teades A kohta, et ta ei valda hästi keelt, ja ka seda, et A pigem väldiks konfrontatsiooni kaasvestlejaga kui alustaks seda, eriti tundlikul teemal, interpreteerib küsimust (13) õigesti kui palvet tõlkida sõna *kenad*.

Vaadeldud kõnesituatsioonis on oluline osalejate "kaksikroll": ühelt poolt keeleõppijate/õpetajana ja teiselt poolt võrdsete vestluspartneritena. Ühe või teise rolli esiletõusmine või -tõstmine võib olla määrav lausungi tõlgenduse ja seega vestluse edasise arengu jaoks. Kindlasti ei piisa antud juhul kitsalt lokaalsest verbaalsest kontekstist, ja lisaks mitteverbaalsetele kontekstualiseerimissignaalidele on oluline ka laiem kultuuriline (Eesti, Ameerika, eestlaste ja venelaste suhted) ja institutsiooniline (keeleõpetaja, üliõpilased) taust, mis mõjutab tähenduste loomist ja tõlgendamist. Kuigi antud kõnesituatsioon lubab analüüsijal ühe osalejana teha mõningaid oletusi osalejate kavatsuste ja eesmärkide kohta, oleks siiski

empiirilisel vajalikul ka intervjuud ja osalejate introspektsioon, et rakendada väiteid kavatsuste kohta diskursuses.

Kuigi "mõtetelugemine" on võimatu ja kõnesündmusest väljaspool seisva analüütiku katsed kõnelejate kavatsustele toetuda on kahtlase väärtusega ettevõtmine, on siiski võimalik saada informatsiooni selliste kontekstiaspektide kohta nagu osalejate kavatsused ja eesmärgid, emotsioonid, reaktsioonid, tõlgendused jms, mis ei ole otseselt väljendatud kõnes, kuid on siiski olemas suhtlussituatsioonis. Praktilises andmekogumises ja –analüüsis võib sellist informatsiooni saada osalusvaatluse, etnograafilise uurimuse ja introspektiivsete meetoditega. Teoreetiline mudel peaks samuti sisaldama suhtluses osalejate individuaalseid kognitiivseid aspekte, mitte neid interaktiivse kõne sotsiaalsetele aspektidele vastandades, vaid nende vahelisi tihedaid seoseid peegeldades.

Kirjandus

- Akman, Varol 2000. Rethinking context as a social construct. – *Journal of Pragmatics* 32, 743–759.
- Andersen, Gisele 2001. *Pragmatic Markers and Sociolinguistic Variation*. Pragmatics and Beyond New Series. Amsterdam: Benjamins.
- Auer, Peter 1992. Introduction: John Gumperz' approach to contextualization. – *The Contextualization of Language*. Toim P. Auer, A. di Luzio. Amsterdam: John Benjamins. 1–38.
- Bauman, Richard; Briggs, Charles L. 1990. Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. – *Annual Review of Anthropology* 19, 59–88.
- Bunt, Harry 2000. Dialogue pragmatics and context specification. – *Abduction, Belief and Context in Dialogue: studies in computational pragmatics*. (Natural Language Processing, vol. 1). Toim H. Bunt, W. Black. Amsterdam /Philadelphia: John Benjamins. 81–150.
- Bunt, Harry; Black, Bill 2000. The ABC of computational pragmatics. – *Abduction, Belief and Context in Dialogue: Studies in Computational Pragmatics*. (Natural Language Processing, vol.1). Toim H. Bunt, W. Black. Amsterdam /Philadelphia: John Benjamins. 1–46.
- Cicourel, Aaron V 1992. The interpretation of communicative contexts: examples from medical encounters. – *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Toim A. Duranti, C. Goodwin. Cambridge: Cambridge UP 291–310.

- Couper-Kuhlen, Elizabeth; Selting, Margret 1996. Towards an interactional perspective on prosody and a prosodic perspective on interaction. – *Prosody in Conversation: Interactional Studies*. Toim E. Couper-Kuhlen, M. Selting.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge UP
- Goffman, Erving 1981 [1979]. *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goodwin, C.; Duranti, A. 1992. Rethinking context: an introduction. – *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Toim A. Duranti, C. Goodwin. Cambridge: Cambridge UP 1–42.
- Goodwin, Charles; Goodwin, Marjorie 1992. Assessments and the construction of context. – *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Toim A. Duranti, C. Goodwin. Cambridge: Cambridge UP. 147–190.
- Hanks, William F. 1996. Exorcism and the description of participant roles. – *Natural Histories of Discourse*. Toim M. Silverstein, G. Urban. Chicago and London: University of Chicago Press. 160–202.
- Hymes, Dell 1972. Models of interaction in language and social life. – *Directions of Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Toim J. J. Gumperz, D. Hymes. New York: Holt, Rinehart & Winston. 35–71.
- Shea, David P. 1994. Perspective and production: structuring conversational participation across cultural borders. – *Pragmatics* 4, 357–389.
- Schegloff, Emmanuel A. 1996. Turn organization: one intersection of grammar and interaction. – *Interaction and Grammar*. Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP. 52–133.
- Wong, Jean 2000. Delayed next turn repair initiation in native/non-native speaker English conversation. – *Applied Linguistics* 21 (1), 244–267.

Funktsionaalsest grammatikast

Irina Külmoja

Tartu Ülikool

Funktsionaalse grammatika teooria on tekkinud võõrkeelte efektiivsema õpetamise vajadustest. Keele ühikute ja kategooriate funktsioone on käsitletud kõigis grammatikates alates antiikajast (näiteks pärineb preesensi vormi teatud funktsiooni arvestav termin *praesens historicum* juba sellest perioodist), siiski on olemas erinevus traditsioonilise ja funktsionaalse lähenemise vahel.

Kui traditsiooniline grammatika vastab eelkõige küsimusele: **missugune on keele süsteemi struktuur**, siis funktsionaalne grammatika, arvestades keelesüsteemi struktuuri, püüab vastata küsimusele: **kuidas keelesüsteem funktsioneerib?** Traditsiooniline grammatika analüüsib ja kirjeldab keelt lähtudes vormist, uurimissuund on “vormilt sisule”, funktsionaalses grammatikas (edaspidi FG) eeldatakse keelematerjali analüüsimisel domineerivaks suunda “täenduselt vormile” (*от семантики к форме*), ehk funktsioonilt selle realiseerimisvahendile (*от функции к средствам*). Sellesuunaline uurimisviis on seotud püüdlusega peegeldada grammatikas kõneleja positsiooni, kelle mõte liigub mõistelt, tähenduselt selle võimalikele väljendusvahenditele.

FG on selgelt suunitletud keele põhifunktsiooni – kommunikatsiooni – teenindamisele, kuna püüab vastata küsimustele **mis? milleks? missugusel otstarbel?** Sellel eesmärgil uuritakse keeleühikute funktsionaalset ulatust, potentsiaali ja selle väljendusvõimalusi keeles ja kõnes. Selgitatakse välja iga funktsiooni realiseerimistingimused, st keskkond, milles ta saab realiseeruda; funktsiooni ja vastava vormi ühtsus; samuti erinevate keeleühikute funktsioonide seosed ja vastastikune toime nii keelesüsteemis kui ka kõnes, samuti eri keeletasanditesse kuuluvate ühikute vastastikune toime/mõju ja seosed. Uuritakse sarnaseid funktsioonide tüüpe, nende diferentseerumist. Oluline on ka tõik, et FG uurimisobjektiks on eri keeleühikute funktsioonid nii lauses kui tekstis.

Funktsionaalses grammatikas on olemas erinevaid suundi: on kontseptsioone, mis arendavad Praha strukturalismi ideid, prantsuse või inglise funktsionalismi. On välja kujunenud funktsionaalne

tüpoloogia, semantika funktsionaalsed teooriad jpm. (eelkäijatena võib mainida selliseid nimesid nagu M. A. K. Halliday (1973, 1985), S. C. Dik (1978), W. Foley, R. van Valin (1984), R. W. Langacker (1987), W. U. Dressler (1995), G. Zolotova (Золотова 1973). Kaas- aegne FG teooria ja Eesti russistid toetuvad oma uurimustes eelkõige Sankt-Peterburgi Venemaa TA Keeleuuringute Instituudis prof. A. Bondarko toimetamisel ja juhtimisel valminud kuueköitelisele “Funktsionaalse grammatika teoriale” (Теория функциональной грамматики, 1987–1996). Üks selle autoreid on ka TÜ emeriitprofessor M. Šeljakin.

“Funktsionaalse grammatika teooria” olulisimad mõisted on funktsioon, funktsionaal-semantiline väli ja kategoriaalsituatsioon.

Funktsiooni mõiste ei ole veel üheselt defineeritud, võib leida mitmeid definitsioone, mille üle vaieldakse. Üks diskussioonidest on toimunud ka Eestis 1992 Käärikul aset leidnud FG seminaril kolme nimeka teoreetiku – A. Bondarko, M. Šeljakini ja FG kommunika- tiivset suunda esindava G. Zolotova vahel. Enamasti peetakse keele- vahendi funktsiooniks tema rolli, otstarvet, kasutuseesmärki, mää- ratlust: “*Функция того или иного языкового средства – это его роль, назначение, предназначение, цель его употребления*” (Якобсон 1965: 372–377; Ахманова 1966: 506–508). Samuti mõis- tetakse funktsiooni kui keeleelementide (või keelesüsteemi tervi- kuna) võimet täita teatud ülesannet: “*Способность языковых элементов или системы в целом к выполнению того или иного назначения.*” (Шелякин 2001).

Selleks üleandeks võib olla teatud semantika või pragmaatika- nüansi väljendamine. Siiski ei saa funktsiooni mõistet samastada semantikaga. Igat tähendust saab vaadelda keeleelemendi või ele- mentide kompleksi funktsioonina (nt imperatiivi vorm väljendab käsu eri variante), kuid mitte iga funktsioon pole seotud semantikaga (nt ühildumisvahendite strukturaalfunktsioonid *структурные функ- ции средств согласования*). A. Bondarko märgib, et semantiline funktsioon on laiem mõiste kui tähendus, kuna hõlmab peale kee- lendite semantika veel ka kõnes realiseeruvaid mõisteid (*речевые смыслы*), mille kujundamisel on oluline roll kõnesituatsioonil ja taustteadmistel (*фоновые знания*). Näiteks küsilausest *Kas te ei saaks ulatada/ulataks soola?* kasutatakse palve väljendamiseks ning just see ongi antud lause funktsioon, vaevalt keegi kasutab seda liht- salt informatsiooni saamiseks, kas keegi saab või ei saa soola

ulatada. Keeleühiku tähendus vastab küsimusele *mis on selle ühiku sisu?*; ühiku funktsioon – küsimusele *milleks on seda ühikut vaja, mis on selle kasutuseesmärk?*

Funktsionaal-semantiline väli põhineb teatud semantikakategoorial ning kujutab enesest eri keeletasanditele kuuluvate vahendite korrastatud hulka. Välja struktuuris eristatakse kesk- ja perifeeriaosa, keskmes asuvad vahendid, mille põhifunktsiooniks on antud välja semantika väljendamine, nad on n-ö spetsialiseerunud sellele, perifeerse osa moodustavad vahendid, mis ei ole määratud väljendamaks otseselt seda tähendust, kuid teatud tingimustel (nt teatud kontekstis) võivad seda väljendada.

Näiteks *temporaalne semantika* on temporaalsuse funktsionaal-semantilise välja aluseks. Välja keskmes on tempuse (aja) kategooria (st grammatiline kategooria). Välja, mille keskmeks (tuumaks) on grammatiline kategooria, nimetatakse **monotsentriliseks** väljaks. Peale tempuse vastavate vormide kuuluvad temporaalsuse välja ka teatud leksikaalsed vahendid: ajamäärsõnad (*eile, homme*), sõnaühendid, fraasid (*möödunud suvel*), sellesse võivad kuuluda ka sekundaartarinidiga laused, mõningad põimlaused (ajalause), ka nende elementide kombinatsioonid. Eesti keelele iseloomuliku monotsentrilise välja näiteks võiks olla evidentsiaalsuse väli, mille keskmes on kaudne kõneviis põhilise, sellele spetsialiseerunud vahendina ning hulk teisi vahendeid (vt EKG 1993: 36–37): eelkõige perfekt, *da*-infinitiiv jt, mille põhifunktsioon on küll teine, kuid mis teatud kontekstis võivad täita sama funktsiooni kui kvotatiiv.

Mitte iga funktsionaal-semantilise välja tuumaks ei ole grammatiline kategooria. On välju, mille kese ei ole nii selgelt eristatav perifeeriast, mille semantika väljendub eelkõige leksikaalselt või mille keskmes on mitu enamvähem võrdselt kasutusel olevat väljendusvahendit. Näiteks võib tuua evidentsiaalsuse välja vene keeles, kus vastav tähendus väljendub partiklite (*мол, де, дескать, якобы*) või lausekonstruktsiooni abil (kiillauses *автобус, говорят, ушел*) või ka kvalitatiivsuse välja. Viimasel on kaks keset – atributiiv- ja predikatiivkese. Atributiivkeskmeks on adjektiivi täisvormid ja partitiivid atribuudifunktsioonis, perifeersel positsioonil asuvad mitte-kongruueeruvad (mitteühilduvad) atribuudid (*впереди стоял человек высокого роста*). Predikatiivkeskmes on adjektiivi täisvormid predikaadifunktsioonis (*она умная*) ja lühivormid, mis täidavadki alati vaid predikaadifunktsiooni (*она умна*). Niisugune funktsionaal-

semantiline väli on **polütsentriline**. Enamus vene keele ligi 40-st funktsionaal-semantilisest väljast on polütsentrilised.

Iga keele puhul võib rääkida erinevaist tähtsamatest funktsionaal-semantilistest väljadest, samas saab neid vaadelda ja võrrelda tänu ühisele võrdlusalusele – semantikale ja/või funktsioonile. Seetõttu on funktsionaalset lähenemist, kuigi mitte otseselt funktsionaal-semantiliste väljade kirjeldustena, kasutatud ka vene tüpoloogide töödes V Hrakovski ning varem A. Holodovitši juhendamisel valminud kollektiivmonograafiates kausatiiv- (Типология 1969), resultaatiiv- (Типология 1983), iteratiiv- (Типология 1989), imperatiiv- (Типология 1992) ja tingimuskonstruksioonidest (Типология 1998), ka konstruksioonidest predikaataktantidega (Типология 1985). Tingimuskonstruksioonide tüpoloogiakirjelduses on ka eesti keelt puudutav osa (Кюльмоя 1998).

Funktsionaal-semantiliste väljade uurimisel lähtutakse eelkõige semantikast ning vaadeldakse, missuguste formaalsete keelevahenditega saab antud tähendust edastada. Niisuguse lähenemisviisi eeliseks on see, et saab kindlaks teha eri keeletasanditesse kuuluvad vahendid, mis on eriti oluline juhul, kui ühes kõrvutatavaist keeltest on olemas grammatiline kategooria, mis teises puudub. Näiteks võib tuua aspektikategooria vene keeles võrrelduna eesti või mõne teise mittedlaavi keelega. Vene verbiaspekti õpetamist hõlbustab formaalsete näitajate kindlakstegemine, mis aitab omandada aspektivormide õiget kasutust. Samas kaotab sellise lähenemisviisi puhul mõtte grammatika jaotus morfoloogiaks ja süntaksiks. Nt USA ülikoolide slavistid õpetavadki sageli kursust, mida nimetavad morfosüntaksiks. Õpetamise lähtepunktiks on sellel juhul semantikakategooriad, millest lähtudes jõutakse neid väljendavate keelevahenditeni.

FG-s eksisteerib ka teine uurimissuund – vormilt tähendusele (*от формы к семантике*), ehk realiseerimisvahendilt funktsioonile (*от средств к функции*), mis täiendab eelmist. Toetudes O. Jesperseni arvamusele, võib väita, et mõlema lähenemisviisi puhul on grammatika faktid samad, erineb vaid lähtepunkt, mõlemad grammatika osad täiendavad teineteist ning just koos annavad selge ettekujutuse keelefaktidest. Ka vormilt semantikale lähenemine saab olla funktsionaalne, kui vaadeldakse grammatiliste vormide tähendust ja nende funktsioneerimise seaduspärasusi. Grammatiliste vormide funktsioneerimisreeglite väljaselgitamine on ka üks FG eesmärkidest.

Kolmandaks FG põhimõisteks on kategoriaalsituatsioon. Kategoriaalsituatsioon toob esile lausungis väljendatud üldsituatsiooni ühe aspekti, rõhutab situatsiooni või sündmuse üht kategoriaalset eripära. See võib olla domineeriv antud lausungis või tekstilõigus, kuid võib olla ka teiste aspektidega võrdväärne. Vahest ei olegi olemas lausungeid, milles oleks esitatud vaid üks kategoriaalsituatsioon. Nt:

(1) **Когда-то** все эти вещи принадлежали Кириллу. **Когда-то** он писал в этих тетрадах. **Когда-то** учебники стояли на этажерке, синий чертёж был аккуратно **наколот** на стене, матрац **застелен** белым одеялом. **Когда-то...** Нет, **вот сию минуту** Кирилл **сидел** на этом стуле, посредине комнаты, **вот только что** он **уронил** этот стул (К. Федин).

Kunagi kuulusid kõik need asjad Kirillile. **Kunagi** ta kirjutas neis vihikutes. **Kunagi** seisis õpikud riulil, sinine joonis **oli** hoolikalt seinale **kinnitatud**, madrats kaetud valge tekiga. **Kunagi...** Ei, **just sel hetkel** istus Kirill sellel toolil keset tuba, **just äsja** ajas ta selle tooli ümber.

Esitatud üldsituatsioonis sisaldub rida kategoriaalseid aspekte: modaalne, temporaalne, aspektuaalne, lokatiivne, personaalne, subjekti, objekti, kvantiteedi, kvaliteedi aspekt. Domineerib siiski temporaalne aspekt, seetõttu on see eelkõige temporaalne kategoriaalsituatsioon, mis rõhutab antud juhul kaugema ja lähimineviku suhet.

Tekstis või lausungis esitatud üldsituatsioon ei ole alati sugugi nii üheselt klassifitseeritav kindlasse kategoriaalsituatsiooni liiki, kuna tugev domineeriv joon võib puududa. Nt:

(2) Они вдвоем ночью, пьяные, сломали замок и взяли оттуда первое, что попало, Их поймали. Они во всем сознались. Их посадили в тюрьму, где слесарь, дожидаясь суда, умер. (Л. Толстой)

Õösel kahekesi purjus olles, mürdsid nad luku lahti ja võtsid sealt esimese, mis ette juhtus. Nad saadi kätte. Nad tunnistasid kõik üles. Siis pandi nad vanglasse, kus lukksepp kohut oodates ära suri.

Selles tekstilõigus on esitatud terve rida kategoriaalsituatsioone, mis peegeldavad üldsituatsiooni eri tahke: reaalsuse modaalsituatsioon, minevikku kuuluva tegevuse temporaalsituatsioon, tegevuste järgnevuse taksisesituatsioon, aspektuaalsuse situatsioon, milles on esitatud terminatiivsed konkreetset faktid, isikuline ja umbisikuline personaalsituatsioon (Bondarko 1999: 23–27).

Kategoriaalsituatsioonis saab eristada semantilist süsteemset alust või dominant (aspektuaalsust, modaalsust, eksistentsiaalsust, possessiivsust jms) ning seda väljendavat vormi või konstruktsiooni

mõjutavaid keeleelemente, mis osalevad kategoriaalsituatsiooni semantika loomisel ja väljendamisel. Tähistamaks kategoriaalsituatsiooni nn formaalset osa, mis koosneb erinevaise keeletasanditesse kuuluvatest ühikutest ning moodustab terviku, väljendamiseks teatud semantikat, on välja pakutud terminit funktsionaalne kompleks (Кюльмоя 2001: 55). Nt tegevuste järgnevust väljendav taksise kategoriaalsituatsiooni grammatiliste vormide osa moodustub vähemalt kahest perfektiiivse aspekti verbist, mis võivad olla kas tuleviku või mineviku vormis:

(3) Мы **принесли** из сарая ящик, **засыпали** его доверху землей и **пересадили** в него маленькую березу (К. Паустовский).

Me tõime kuurist kasti, puistasime ta mulda täis ja istutasime väikese kase sellesse ümber.

Antud näites on kolm perfektiiivset minevikuvormi (СВпрош, СВпрош и СВпрош), mis moodustavad ühtse funktsionaalkompleksi. Funktsionaalkompleksi võivad kuuluda ka mõned lekseemid. Näiteks tegevuste järge näitavate määrsõnade *сначала*, *потом* jms, olemasolu korral tuleks need arvata samuti kompleksi komponentide hulka. Aspekti kategoriaalsituatsiooni funktsionaalkompleksi võivad kuuluda sidesõnad või teatud lausemall. Nt:

(4) Убеждал, да не убедил.

Veensin, kuid ei suutnud (ära) veenda.

Tegemist on konatiivse aspektisituatsiooniga, mis realiseerub eelkõige sellises või *но*-sidesõnaga liitlauses, seega funktsionaalkompleksi moodustab mall: НСВпрош, *да* СВпрош.

Konkreetses uurimustes analüüsitakse nii kategoriaalsituatsioone kui ka teatud semantika väljendusvõimalusi ja -vahendeid ühes või mitmes keeles. Eesti russistide uurimuste seas domineerivad suunda 'vormilt funktsioonile' esindavad, kuid on ka vastupidist lähtumist kajastavaid töid. Mõlemaid leidub sarjas "Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия.", milles on aastail 1997–2002 ilmunud 6 köidet.

Kirjandus

- Ахманова, О. С. 1966. Словарь лингвистических терминов. Москва.
- Бондарко А. В. 1999. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: изд-во С.-Петербургского университета.
- Dik S. C. 1978. *Functional Grammar*. Amsterdam: North Holland.
- Dressler W. U. 1995. Wealth poverty of functional analyses, with special reference to functional deficiencies. – *Form and Function in Language: Proceedings of the first Rasmus Rask Colloquium*, Odense University, november 1992. Odense.
- EKG 1993 = M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. *Eesti keele grammatika. II. Süntaks*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Foley W.; van Valin R. 1984. *Functional Syntax and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge UP
- Halliday M. A. K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
- Halliday M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Якобсон Р. О. 1965. Разработка целевой модели языка в европейской лингвистике в период между двумя войнами. – *Новое в лингвистике*. Москва.
- Кюльмоя И. 1998. Условные конструкции в эстонском языке. – *Типология условных конструкций*. СПб.: Наука. 350–370.
- Кюльмоя И. 2001. Категория вида и семантико-синтаксическая структура предложения в русском языке. – *Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия V. Русский язык: система и функционирование*. Тарту. 54–63.
- Langacker R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Золотова Г. А. 1973. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва.
- Теория функциональной грамматики. 1987–1996. Под общ. ред. А. В. Бондарко. Т. 1–6. Л.-СПб.: Наука.
- Типология каузативных конструкций (морфологический каузатив). 1969. Отв. ред. А. А. Холодович. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект). 1983. Отв. ред. В. П. Недялков. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.

- Типология конструкций с предикатными актантами. 1985. Отв.ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология итеративных конструкций. 1989. Отв. ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология императивных конструкций. 1992. Отв. ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Шелякин М. А. 2001. Функциональная грамматика (trükis).

Divergentsiteooria ja konvergensiteooria praegune jõukatsumine

Ago Künnap

Tartu Ülikool

On täiesti loomulik, et eesti – nagu ka kogu maailma – keeleteadus tegeleb tänapäeval oma uurimisobjektiga valdavalt sünkrooniatasandil. Kuid ei vaja vist erilist põhjendust, miks ei tohi diakrooniatasandit täiesti unarusse jätta. Asi pole mitte ainult keeleajaloo sajanditepikkuse traditsiooni jätkamise n-ö moraalses kohustuses. Pigem on küsimus selles, et paljudel juhtudel ei suuda me kaasaegse keele nähtusi õigesti mõista, tundmata nende ajaloolist tausta.

Kuid maailma ajaloolises keeleteaduses on praegu käimas teoreetilise paradigma kardinaalne uuenemine, mille keskmes on jõukatsumine divergentsiteooria ja konvergensiteooria vahel. Viimase ajani oli praktiliselt ainuvalitsevaks keelkondade tekke seletamine divergentsi, s.o keelte lahknemise, lahkukulgemise teel. Sellest annab kaudselt tunnistust ka senine keeleajalooline terminoloogia, mis on läbinisti biologistlik ja pärineb sisuliselt darwinistlikust liikide tekke õpetusest: *language family*, algkeel (“keele-ema”), selle tütarkeeled, algkeelsest tüvest võrsuv keelepüü oma hargneva võraga jne jne. Nüüd on kiiresti levimas keelkondade tekke seletamine konvergenti, s.o keelte lähenemise, koonduvuse teel.

Maailmanimega inglise arheoloogi Colin Renfrew’ varasem seisukoht, mille järgi Euroopa keeleline indoeuroopastamine toimus sedamööda, kuidas indoeuroopakeelsed põldurid liikusid Türgist kõikjale üle Euroopa, on üldtuntud (vt eelkõige Renfrew 1987). Hiljaaegu muutis Renfrew oma seisukohta kardinaalselt (Renfrew 1999; 2000). Seda muutust võib iseloomustada lühidalt ning veidi lihtsustatult nii, et deemilise difusiooni ehk rahvastikurände kõrval on lingvistiliste protsesside mõjustajana oluline tähtsus kultuurilisel difusioonil ehk kultuurinähtuste (sealhulgas keelte) levikul ühtedelt rahvastelt teistele ka ilma rahvastiku ulatusliku migratsioonita (vt eriti Renfrew 2000: 8). Miks Renfrew muutis oma seisukohta? Kõige lühema vastuse saame sellele küsimusele tema esimese artikli resümeeist, kus ta kirjutab, et tema seisukohamuutuse on esile kutsunud

ajaloolise lingvistika hiljutised tulemused konvergensiteooria alal (Renfrew 1999: 257).

Värib tähelepanu, millisena näeb Renfrew ajaloolise keeleteaduse praegust situatsiooni (Renfrew 1999: 260–262). Ta osutab, et indoeuropistide komparatiivne meetod on saanud laialt tunnustatud paradigmaks ajaloolises keeleteaduses üldse. Meetod põhineb sugulaskeelte aja jooksul toimival lahkuarengul keelte üksteisest eraldatuse tingimustes. Vastavalt on keelepuumalli peetud end õigustanud viisiks seletada keelkondade päritolu ja kujunemist. Seejuures on eelistatud keelepuumalli liikumapaneva jõuna divergentsiprotsesse. Renfrew mõnab, et samas pole konvergensiprotsesse küll täielikult ignoreeritud. Iga ajaloolise lingvistika käsiraamat nimetab Johannes Schmidti laineteooriat ning ka lingvistilise areaali mõiste on aktsepteeritud. Kuid samas võib harva leida oletusi, et keelkond (või see, mida keelkonnaks peetakse) on tekkinud erinevate keelte konvergentsi teel, ilma et oleks tegemist ühise eellaskeelega. Edasi osutab Renfrew, et hiljuti on austraalia lingvist Robert M. W. Dixon toonud esile, et umbes 100 austraalia keelega pama-njunga “keelkond” on tekkinud pikaajaliste konvergensiprotsesside tulemusena. Seetõttu ei olnud kunagi kuskil algkodus pama-njunga eellaskeelt ega ka keelepuud. (Dixon 1997: 90.) Dixon on loonud katkeva tasakaalu (*punctuated equilibrium*) lingvistilise teooria, mille kohaselt kogu inimsoo ajaloo kestel on valitsenud sotsiaalne ja keeleline tasakaal väikeste erikeelsete inimrühmade vahel, mis vaid lühiajaliselt on mõnikord katkenud, põhjuseks looduslikud muutused, nagu põud või uputus, või uute tööriistade või relvade kasutuselevõtt, või põllunduse areng, või uued paadid, millega mindi uutele aladele, või imperialism (Dixon 1997: 3–4).

Renfrew märgib, et esimene lingvist, kes väljendas kahtlust indoeuroopa keelkonna divergentse päritolu suhtes, oli nähtavasti Nikolai Trubetzkoy (1939) (Renfrew 1999: 261). Renfrew osutab, et Trubetzkoy ja Dixoni seisukohti on täpsustanud Daniel Nettle (1999). Nettle väidab (vt ka Renfrew 2000: 12–13), et kui inimesed liikusid uutele asualadele, oli nende jaoks rohkesti mitmesuguseid geograafilisi nišše ning populatsioonid jagunesid järsku ja sageli. Uusjagunenud keeled võisid muutuda kuni selleni, et neid sai pidada erinevateks keelkondadeks. Kuid seejärel liitub Nettle Trubetzkoy ja Dixoni konvergensiseletusega ning eeldab eri keelkondade arvu kahanemist. See toimus kas ühtede populatsioonide absorbeerimise

teel teiste poolt või teatud keeleliste üksuste laiaulatusliku areaalse konvergentsi teel. Tulemuseks olid uued (ja laiemad) keelkonnad koos areaali keelkondade koguarvu vähenemisega. Osutaksin, et Nettle peab siin silmas eelkõige inimese esialgset levikut oma Ida-Aafrika algkodust kogu maailma, täiendades selles osas Dixonit.

Konvergensiteoorial on olnud veendunud pooldajaid nii enne kui ka pärast Trubetzkoyd, näiteks indoeuropist Hugo Schuchardt ning fennougristid Dmitri Bubrih ja Valter Tauli (vt ka Honti 2000: 135–138). Eestis pole konvergensiteooriat avalikult ulatuslikumalt omaks võetud, aga ka mitte tõrjutud. Seejuures ei ole ilmselt põhjust arvestada üksikute selliste asjatundmatute tõrjekatsetega, nagu näiteks kirjandusteadlase Andres Langemetsa lahmiv arvamus, et “Soome keeleteadlane Wiik ei ole eriti millegagi hakkama saanud, aga eesti ajakirjandus kubiseb tema ulmejuttudest” (Langemets 1997). (Asjatundjad teavad, et Kalevi Wiik on varemgi korduvalt toonud uusi tuuli Soome keeleteadusse.) Või etnoloog Ants Viirese artikkel, milles ta kirjutab: “Igal juhul tundub piltlikul keelepuul vähemalt kaugvaates siiani olevat hoopis rohkem faktilist alust kui selle nüüdsete innukate maharaiujate lennukatel konstruktsioonidel.” (Viires 2000: 271). Paljugi mis keegi arvab või mis kellelegi kaugvaates tundub. Seevastu käib välismaa fennougristide siseriingis probleemi üle äge diskussioon, aga see ei peaks praegu siin vaatluse alla kuuluma. Kuid diskussioon avaldab kindlasti mõju eesti keeleajaloolastele, liiatigi on mitmed välismaa fennougristide divergentsimeelsed diskutiivsed kirjutised avaldatud just Eestis (nt minu enda palvel Itkonen 1999).

Igas kolmest iseseisvast soomeugrikeelsest riigist on olnud juba mõnda aega küllalt silmahakkavalt tegev üks konvergensimeelne fennougrist (tuntud rohkem kontaktiteoreetikute nime all). Ungaris kirjutab oma diakroonilisi töid konvergensiteooria vaimus juba 1980. aastatest peale János Pusztyay, Eestis teen seda 1990. aastate algusest alates mina ja Soomes 1990. aastate keskpaigast Kalevi Wiik (meie ideestiku koondit vt Künnap 1998, 2000). See ongi paljude meie traditsiooniliste divergentsimeelsete kolleegide poolt rohkelt sarjatud ja *science fiction*i harrastajate “troikaks” tembeldatud kaasmõtlejate rühmitus.

Nüüdseks on sellest välja kasvanud mitteformaalne rahvusvaheline multidistsiplinaarne töörühm “The Roots” Viimasesse kuulub hetkel umbes 30 inimest kogu Euroopast, kelle hulgas on

lingvistidele lisaks populatsioonigeneetikuid, füüsilisi antropolooge, arheolooge, ajaloolasi, etnolooge, paleobotaanikuid, klimatolooge jne. Realt nende teiste teaduste esindajatelt tulebki teaduslikult põhjendatud toetus lingvistilisele konvergensiteooriale (nt sobib eespool toodud kirjeldus arheoloog Colin Renfrew praegustest vaadetest). Sümbioosita nimetatud teadustega polegi tänapäeval keeleajaloo uurimine mõeldav, sealhulgas Eestis. Ei ole juhus, et Leipzgis on mõne aasta eest loodud Max Plancki Instituudi evolutsioonilise antropoloogia keskus, mille üksusteks on teiste hulgas lingvistika ja populatsioonigeneetika. Euroopa Teadusfond ei anna toetusraha-soovitusi eraldi ei lingvistikale ega geneetikale, vaid sümbioosile temaatikale nimega "Geenid, keel ja keeled", mida on taotlenud ühiselt ka Tartu Ülikooli populatsioonigeneetikud ja fennougristid, saades oma taotlusele oktoobris 2001 fondi ekspertiisi heakskiidu, kuigi rahaallikaist pole esialgu midagi teada.

Kirjandus

- Dixon, Robert M. W 1997 *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge UP
- Honti, Laszló 2000. Grundsprache oder Ursprache? (Eine kurze Information über jüngste wunderliche Ideen in der Uralistik.) – *Amant alterna Camenae*. Toim A. Carli jt. Torino: Edizioni dell'Oro. 129–154.
- Itkonen, Esa 1999. There is nothing wrong with the comparative method: Part two. – *Fenno-Ugristica* 22. Indo-European–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts. Toim A. Künnap. Tartu. 85–90.
- Künnap, Ago 1998. Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu: Tartu Ülikool.
- Künnap, Ago 2000. Contact-induced Perspectives in Uralic Linguistics [München–Newcastle] (LINCOM Studies in Asian Linguistics 39): LINCOM Europa.
- Langemets, Andres 1997. Eesti vajab hädasti konservante! – *Sirp* 4.4.1997.
- Nettle, Daniel 1999. *Linguistic Diversity*. Oxford: Oxford UP.
- Renfrew, Colin 1987. *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins*. London: Penguin.
- Renfrew, Colin 1999. Time depth, convergence theory, and innovation in Proto-Indo-European: 'Old Europe' as a PIE linguistic area. – *The Journal of Indo-European Studies* 27, 257–293.

- Renfrew, Colin 2000. At the edge of knowability: Towards a prehistory of languages. – *Cambridge Archaeological Journal* 10, 7–34.
- Trubetzkoy, Nikolai 1939. Gedanken über das Indogermanenproblem. – *Acta Linguistica (Hafniensa)* 1, 81–89. (Uustrükk: A. Scherer (toim), *Die Urheimat der Indogermanen*, Darmstadt 1968, 212–223.)
- Viires, Ants 2000. Kauge mineviku kimäärid. – *Keel ja Kirjandus* 12, 891–893.

Sõnaraamat keeleteaduses: generatiivse leksikoni teooria

Margit Langemets

Eesti Keele Instituut

Selles kirjutises vaadeldakse sõnaraamatu (leksikograafia, leksikoloogia) suhet teoreetilise keeleteadusega, mis omakorda on tänapäeval seotud arvutilingvistikaga või vähemalt arvutis olevate tekstikogudega. Samuti tutvustatakse üht leksikaalsemantilist teooriat – generatiivset leksikoni –, mis on saanud tunnustust mitmelt tuntud leksikograafiakorüfeelt ja leidnud kasutamist just arvutilingvistikas.

Leksikograafia ja lingvistika

Üsna üldiselt on peetud lingvistika peaesmärgiks eeskätt keele grammatika kirjeldamist, mitte “aina rafineeritumate sõnastike koostamist” (Rajandi 1999 (1968)). Leksikograafia (leksikoloogia) ja lingvistika vahel on keeleteaduse ajaloos olnud pigem isatapjalik lõhe kui sild (viimane on tekkinud alles uuemal ajal) ning ikka kangastub inimeste silme ette pilt sõnaraamatust kui igavesest ootajast riivil või arvutis. On pakutud, et üldkeele sõnaraamat pole lingviste huvitanud vähemalt kahel põhjusel: esiteks on kiputud seda pidama liiga kommertslikuks ettevõtmiseks, mida toodetakse ilma mingisugusele lingvistilisele teooriale toetumata, ja teiseks, kuna see on raamat sõnadest, siis teatava ajani jäi see (nagu semantikagi) üldise uurimishuvi alt täiesti kõrvale – leksikoloogiat lihtsalt ei loetud lingvistika haruks (Béjoint 1994). Sõnastikud peegeldavad küll hästi inimeste kõige vahetumat kogemust keelest, nimelt seda, et sõnadel on tähendus, ning ka kasutajad soovivad lihtsalt “vaadata sõna järele” (isegi eri tüüpi sõnaraamatutest otsitakse kõige enam just sõna tähendust¹), ent näiteks omaaegsete generativistide seisukoht oli

---

¹ Seda kinnitavad prantsuse ja inglise sõnaraamatute kasutajate uurimistulemused: nii ükskeelse emakeelse, ükskeelse võõrkeelse kui ka kakskeelse sõnastiku puhul on esimesel kohal tähenduse otsimine (Svensén 1993). Võimalik, et eesti keele vormirohkus tõstab esimeseks morfoloogilise info järelevaatamise, seda vähemalt õigekeelsussõnaraamatus.

karm: "grammatikale ei anna need semantilised väited midagi juurde" (Rajandi 1999 (1968)).

Leksikograafiat saadab müüt, mis jutustab visalt, kuidas prakti- list sõnaraamatutööd tehakse ilma teooriat kasutamata ja kuidas see töö, mis sõnaraamatuartikliks vormub, ei saa mingil juhul olla teaduslik. Sellele on kaasa "aidanud" ka tegijad ise, sest täpselt samamoodi nagu Eestis on ka mujal täheldatud leksikograafide endi tagasihoidlikkust artiklite ilmutamisel, sest nad on "täiesti hõivatud sõnaraamatute koostamisega, selle asemel et selle üle teoretiseerida" (Kilgarri 1992). Kaheldakse ka nn leksikograafi intuitsioonis, mille najal keeleandmeid analüüsitakse, mis siis, et tihti jõutakse nüüdsete arvutivõimaluste abil samasuguste tulemusteni.

Lingvistilise teooria mõttes iseloomustatakse kõigile teada suuri üldkeele sõnaraamatuid kui Saussure'i eelseid teoseid, mis kesken- duvad pigem üksiksõnale kui kogu leksikaalsele ja lingvistilisele süsteemile. Niisugust tüüpi esindab näiteks ka Saussure'i kaasaegne, brittide "Oxford English Dictionary" (ilmus vihikutena 1884–1928), kõnelemata kõigist varasematest ja paljudest hilisematest leksiko- graafilistest suurtöödest. Saussure'i üldideed, et sõna tuleb vaadelda selle paradigmaatilistes ja süntagmaatilistes seostes, alles hakatakse teadlikult sõnaraamatutesse juurutama. F Hausmann kritiseerib meieaegseid üldkeele sõnaraamatuid just selle poolest, et seal on liiga vähe lausemalle, kollokatsioone, sünonüüme ja antonüüme, morfosemantilistest paradigmadest rääkimata (Béjoint 1994).

Ka lingvistid ise on sõnaraamatust eemale hoidnud. H. Béjointi hinnangul muutus olukord Ameerikas varem kui Euroopas – oli lingviste, kes kuulusid kirjastuste kolleegiumidesse (L. Bloomfield, Ch. C. Fries jt). Ent samas luhtus täielikult katse saada 1961. aastal ilmunud "Webster's Third New International Dictionary, Un- abridged" koostamise juurde lingvisti: kõik, kelle poole pöörduti, keeldusid, võibolla ebakindlusest testida praktikas oma teooriaid mitte ainult mõnede sobivate näidete, vaid kogu sõnavara ulatuses. Niisamuti on Eestis, suurte sõnaraamatutega kaasnev "töö vähene uudsus, argine süsteemipärasus tõrjuvad midagi omalaadset teha soo- vivaid noori kõrvale" (Rätsep 1987) – seletussõnaraamatu mant on pagenud grammatikauurijad Mati Erelt, Ülle Viks, Joel Sang, Ene Vainik.

Üldiselt on teoreetiline lingvistika sõnaraamatut puudutanud parimal juhul vaid riivamisi. Uuemad suunad sobituvad üldkeele

sõnaraamatuga halvasti või ei sobitu üldsegi mitte: generativistid on ise öelnud, et nende teoorial pole leksikograafiale suurt midagi pakuda (Béjoint 1994).

1970.–80. aastatest alates on leksikograafia ja lingvistika suhted tublisti soojenenud, seda kahtlemata suuresti tänu arvutilingvistika püüdlustele analüüsida ja sünteesida loomulikku keelt. Kui juba vägisi kippus levima arvamus, et kaasaegne lingvistika ei paku arvutianalüüsi jaoks midagi kasulikku, siis kontrastiks varasema aja süntaksikesksusele ilmus keelekirjeldusmudelitesse semantika. Sellega seoses tuli välja töötada semantilise analüüsi ja semantilise esituse vahendid (Koit 1996) ning peagi leiti, et semantilist infot on võimalik ammutada ka olemasolevatest sõnastikest.

Tänapäeval ollakse üldiselt ühel meelel, et teoreetiline lingvistika (eriti semantika) peaks pakkuma leksikograafiale erinevaid vaateid keelele ja sõna tähendusele ning olema lingvistilise info esitamise aluseks teatavat tüüpi sõnaraamatus. Paljutöötavaimaks lingvistiliseks toeks on peetud prototüüpide teooriat ja semantiliste tunnusoonte teooriat, ent mõlemad on siiski seni praktikas läbi proovimata (Béjoint 1994). Vahendustööd lingvisti ja sõnaraamatuinimese vahel peaks tegema metaleksikograaf, aga leidub ka inimesi, kes on korraga nii lingvistid, leksikograafid kui ka arvutispetsialistid, näiteks B. Atkins, N. Calzolari, Ch. Fillmore, D. Geeraerts ja J. Pustejovsky ja mõned teised (Swanepoel 1994). Nemad on moodsa leksikograafia ja leksikoloogia käekäiku suunanud ja mõjutanud kõige enam.

Kokkuvõtteks võib nentida, et ühelt poolt läheb leksikograafia igal pool maailmas vältimatult seda teed, mis on äriliselt edukas, ent selle kõrval loodetavasti säilib tahe (teadmised) ja võimalus (inimesed, aeg, raha) edendada leksikograafiat ka lingvistikateooriate suunalt.

Sõnaraamat ja tähendus

Tähendust, eriti seda, mitu tähendust sõnal on, kuidas neid tõestada, eristada ja seletada, on uuritud keelefilosoofide ja semantikute poolt vähemalt Aristotelesest alates. Tavainimesele on asi selge: tuleb vaid avada sõnaraamat ja järele vaadata – enam levinud ehk põhitähendus on harilikult kohe esimesena kirjas. Lingvistide, eriti aga filosoofide jaoks on küsimus pikka ja põhjalikku arutlemist väärt. Enam-vähem ühel meelel ollakse, et tähendust väljendatakse enamasti keele abil, ent mis on sõna tähendus? Jätan siinkohal kõrvale filosoofide

tähendusõpetuslikud arutlused ja püüan, kui see üldse võimalik on, piirduda keeleteadusega, tegelikult veelgi kitsamalt, sõnaraamatuga.

On teada, et deskriptiivne lingvistika “vihkas” tähenduse kriteeriumi (Rajandi 1999 (1968)), sest pidas keele tähendusliku külje formaalset kirjeldamist võimatuks, kuigi loogikas olid formaalsed semantikateooriad ammu olemas. Semantilise komponendi ilmutumist keelekirjeldustesse on põhjalikult seletanud H. Õim (Õim 1974, 1976), sealhulgas täheldades, et generatiivse semantika mudel – enne mõte (semantilised esitused), siis väljendus (pindstruktuurid, foneetiline esitus) – on “intuitiivselt loomulikum ja kergemini mõistetav” kui Chomsky vastupidine rida.

1970. aastatel ei huvitanud keeleteadust otseselt see, mis sünnib inimeste peades, kui nad kõnelevad, vaid keel kui “füüsiline reaalsus”: sõnad, laused, tekstid (Õim 1974). Tänapäeval peab eriti kognitiivne lingvistika keelt inимтunnetuse lahutamatuks osaks, mitte iseiseisvaks nähtuseks ega süsteemiks. Keelenähtusi üritatakse seletada universaalsete kognitiivsete sündmuste ja võimete põhjal, grammatika on üksnes inimese teadmiste struktureeritud varamu (Vainik 1992; Hanks 2000). Sõnaraamat on lingvistilise kirjelduse esitamise koht, teooria ülesanne oleks seletada suhteid lingvistiliste üksuste ja tähenduste vahel. Kui keel on pigem protseduurne kui deklaratiivne, nagu väidab kognitiivne lingvistika, siis on tähendused pigem sündmused kui objektid ning sõnaraamatu seletused pigem “potentsiaalsete tähenduste” korrastatud loendid kui sätestatud tähendused (Hanks 2000).

Sõna tähenduse uurimine on hiljuti uuesti elustunud, eriti palju tegeldakse mõiste visandamise ja kirjeldamisega, polüseemia ja konteksti interpreteerimisega. Raskeimini käsitletav on polüseemia, kus enim mõjutab erinevaid lahendusi just kontekst. Traditsiooniline polüseemia käsitus on enamasti deskriptiivne tähenduste loetlemine, uuemad suunad otsivad teatavat tüüpi sisemisi (loogilisi) struktuure ja reegleid, mis juhivad sõna tähenduse loomist ja kasutamist.

Arvutilingvistika huvitub sõnaraamatu semantilisest infost kahel küllalt erineval viisil (Wilks jt 1996). Esiteks, kui lähtutakse *teoreetilisest* huvist loomuliku keele semantiliste struktuuride vastu, siis kasutatakse sõnaraamatut kui keelelist abivahendit või andmekogu. Ja teiseks, kui lähtutakse *praktilisest* huvist ületada keeletöötuse “pudelikaela”, siis püütakse sõnaraamatu seletustest automaatselt

eristada formaalsed tähenduse ja teadmiste esitused. Need kaks suunda võivad eksisteerida koos, aga ka teineteisest sõltumatult.

Otseselt sõna tähendusega tegelevad leksikograafid, kes päev-päeva kõrval peavad a) otsustama, mida mingi sõna tähendab, mitu tähendust, tähendusvarjundit või erisugust tarvitust sel on, ja b) kõike seda sõnaraamatutähendusena üldmõistetavalt kirjeldama. On paratamatu, kuigi mõneti absurdne, et leksikograafid peavad seletama ka sõnu, mille tähendusest pole neil tegelikult õrna aimugi. Sageli küsitaksegi, kuidas leksikograaf ikkagi teab, mida mingi sõna tähendab? Ja kui ta teab, siis kuidas ta seda ammendavalt väljendab? Leksikograafi kolm elutähtsat abivahendit on:

- a) hästi disainitud, mahukas, autentset keeleainestikku sisaldav tekstiarhiiv (tekstikorpus)²;
- b) tema enda kui emakeele kõneleja teadmised ja intuitsioon; ning
- c) varem ilmunud sõnaraamatud ja grammatikad.

Eesti keele käsiraamatu semiootilise lühimääratluse järgi on leksikaalne tähendus "märgiga vastavusse seatud sisu" (Erelt jt 1997: 58). Sõnaraamatu tähendus on üldjuhul denotatiivne, aga kirja pannakse ka enam levinud konnotatsioonid (eesti seletussõnaraamatus nt *kana* naise kohta või *poisike* mehe kohta³), ja seletatakse pigem püsivat tavatähendust kui kontekstis loodavat-tekkitavat juhutähendust, kuigi ka siin on piiri tihti raske tõmmata.

Tähenduse seletus

Sõnaraamatutähendus ehk, täpsemini, tähenduse seletus, kirjeldab (ühe) sõna tähendust (teiste) sõnade abil. Seletuseks on tavaliselt vabas vormis tekst – harilikult definitsioonid, ümberütlevad lühifraasid (ehk perifraasid), sünonüümid –, mille teooriat, inimlik ebatäielikkus ja ebasüsteematus on põhjustanud uskumatult palju kriitikat (vt näiteid allpool). Mõned sõnaraamatud pakuvad sõna tähenduse ja kasutuse täpsustamiseks rohkelt lisainfot, nii grammatilist kui ka stilistilist, ka autentseid katkeid tekstikorpusest, pildimaterjali, etümoloogilist infot jpm. Tihedalt tähendusekomponendiga seotud on tuletised, liitsõnad ja mitmesõnalised ühendid (ühend- ja väljend-

² Eesti seni parimad allikad on Eesti Keele Instituudi eesti kirjakeele arhiiv (4,2 mln sõnasedelit) ja Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpus TÜKK (1990. aastate korpuses on ca 1 mln sõnet).

³ Piret Vollilt saadud näited.

verbid, fraseologismid, kollokatsioonid), mis otseselt justkui sõna tähendusse ei kuulu.

Enamikul juhtudel pole seletuses kasutatava keele/sõnastuse kohta kehtestatud eksplitsiitseid piiranguid, ent on siiski ka näiteid, kus sõnaseletuste süstemaatilist käsitlust kergendab spetsiaalselt välja töötatud defineerimissõnavara⁴ või definitsiooni avarust vältida üritavad piirangud.⁵

Üldine seletamise põhimõte on, et tundmatut selgitatakse tuntu abil ehk tundmatu/keeruline objekt (märksõna) tehakse mõistetavaks tuntud või vähem keeruliste sõnadega. Märksõnal ja tähenduse seletusel on iseenesest üks ja sama tähendus, nad on vastastikku asendatavad. Tähenduse seletus (lad *definiens*) on oma "laiali laotatuse" tõttu tihti arusaadavam kui seletatav sõna (lad *definiendum*) ise. Ent ikkagi jääb küsimus: mida ja mismoodi "laotada"? Juba inglise leksikograafia isa Samuel Johnson tegi 18. sajandil tähelepanekuid, et pea võimatu on lingvistilistes terminites väljendada väga peeni tähendusnüansse, samuti näiteks sõnu, mis tähistavad loomi. Mis on elevandi mõte? Kas lisada pilt? Missugune pilt on õige? Kuidas definitsioon tegelikult "töötab", sellest palju ei teata. Mõned seletused tunduvad lihtsamad kui teised. Kas asi on lühiduses? Mõnikord on pikemad analüütilisemad seletused mõistetavamad, aga need on tihti jälle entsüklopeedilisemad.⁶ Milline peaks olema seletuse ideaalne sisu?

Ükskeelsete sõnaraamatute seletused on pärvinud iseäranis karmi kriitikat väga paljude lingvistide poolt. Olgu siinkohal näiteks toodud väike valik (viitamata väited pärinevad H. Béjointilt (Béjoint

---

⁴ Teadaolevalt ainus sõnaraamat, kus see ka järjekindlalt läbi on viidud, on inglise ükskeelne *Longman Dictionary of Contemporary English* (LDOCE): välja töötatud (ehk nn kontrollitud) defineerimissõnavara koosneb ca 2000 sõnast, mis sageduselt esinevad igas kolmandas sõnaseletuses. Need sõnad ise on aga ca 6 korda polüseemilisemad kui ülejäänud, nn mittekontrollitud sõnad (ca 25 000) (Wilks jt 1996: 99).

⁵ Seletuse täpsuse huvides ja mitmetähenduslikkuse vältimiseks kõrvaldati *Collins Cobuild English Language Dictionary* (COBUILD) sõnaraamatust ähmased lühendid nagu *etc.*, konventsioone murrab ka esitusviis, mis täislausetega kirjeldatud sõnaseletusi lubab lugeda nagu tavalist inglise keelt.

⁶ Entsüklopeedilise ja lingvistilise info vahekorda on lahanud Enn Veldi (vt Veldi 2001).

1994), kes on omakorda refereerinud Weinreichi, Apresjani, Lakoffi, Mel'čuki jt):

- puuduvad teoreetilised põhjendused;
ei arvestata rahvalikke seletusi;
aetakse segi info maailma asjade ja lingvistilise märgi kohta;
- tähistamata on süntaktilised mallid;
- ebajärjekindlad terminid ühe sõnaraamatu piires;
- ei tehta vahet tähenduse ja kontekstiga seotud tarvituste vahel;
- tähistamata on konnotatiivsed väärtused;
- seletused on liiga ebamäärased, et neid saaks kodeerida;
polüseemsete sõnade puhul jääb identifitseerimata, mis tähendust seletuses parasjagu kasutatakse;
- "Ilmsete, aga ikka vaid ebatäpsete kirjeldavate semantiliste vaatluste nimetamine definitsioonideks on muidugi täiesti põhjendamatu." (Rajandi 1999 (1968));
seletus ületab entsüklopeedilisuselt mõlemad eestikeelsed entsüklopeediad (Mäger 1971);
- eriti jäme viga on see, kui ta [= leksikograaf] mingit konkreetset tarvitusjuhtumit käsitab tähendusena (Mäger 1971);
- ühendi kogutähendus omistatakse ühele komponendile (Mäger 1971);
- vigaselt seletatakse isegi võõrsõnu (Mäger 1971).

Kritiseeritud on ka ringseletusi ($A=B$, $B=C$, $C=A$), ent samas on osutatud, et niisuguseid ringe ei saa ega tulegi kunstlikult vältida, sest need väljendavad meie mõtlemise struktuure. Vaid kahest liikmest koosnevaid ringseletusi tuleb pidada leksikograafiliseks läbikukkumiseks – ei anna need ju midagi tähenduse mõistmise ja seletamise heaks.

M. Kay ei usu üleüldse, et "abstraktne" sõnaraamat – see, mis väidab end olevat teoreetiliselt "neutraalne" – võiks kõigi oma puudujääkidega realselt peegeldada mõtlemise struktuure (Wilks jt 1996). Ja B. T. Atkins küsib: "Kas on mingit põhjust – peale traditsiooni või kohusetundliku optimismi – uskuda, et sõnaraamatu artikkel annab reaalse pildi sellest, mida emakeele kõneleja teab sõna semantilistest omadustest?" (Béjoint 1994).

James Pustejovsky: "Jah!"

Eelmises osas püstitatud murelikule küsimusele annab oma generatiivse leksikoni teooriaga kindla jah-vastuse Chomsky ambitsioonis õpilane James Pustejovsky, kelle meelest on sõnaraamat üks ütlemta väärtuslik varaait ja kes veenab, et "sõna on väga kasulik koht suure hulga info edastamiseks"⁷ ja "suur osa lause struktuuri puudutavast infost on kõige paremini kodeeritud leksikaalsest perspektiivist lähtudes" (Pustejovsky 1995: 5). Eeldades, et sõnaraamatu siht on seletada sõnade tähendusi, usub ta, et just seal on keele semantiline struktuur eksplitsiitselt nähtav ning võrreldav teadmiste esituse semantilise struktuuriga. Eriliselt rõhutab Pustejovsky, et ollakse jõutud punkti, kus lingvistika ja arvutileksikoloogia ilma vastastikuse infota enam hakkama ei saagi. Nende (vastandlike) uurimisalade "ühinemine" (ingl *wedding*) on tema arvates nii tähtis, et peatselt on võimatu teha (arvuti)lingvistilisi uuringuid ja keeletööstust, toetumata elektroonilistele leksikograafiliste kogudele. Kusjuures selle sünteesi keskmesse jääb sõna tähendus, leksikaalne semantika.

Ühtlasi toonitab ta oma kahte metodoloogilist lähtekohta:

- a) semantikat ja süntaksit tuleb vaadelda koos, nende lahutamine kukutaks uuringu läbi;
- b) sõnade tähendused peaksid kuidagimoodi peegeldama kognitiivse süsteemi mõistelisi süvastruktuure ja valdkonda (ingl *domain*) või ümbrust, kus sõna kasutatakse.

Järgnevalt püüan põgusa ekskursina kirjeldada generatiivse leksikoni teooria põhimõtteid, mõisteid ja väga lühidalt ka selle kasutamist maailmas.

Generatiivse leksikoni teooria

Generatiivse leksikoni teooria (edaspidi GL) vastandub ühelt poolt generatiivsele grammatikale ja teiselt poolt traditsioonilisele ükskeelsele sõnaraamatule. Kui generatiivne grammatika analüüsib keelepädeva lause struktuuri ja on üldiselt alati hoidunud seda seostamast

---

⁷ Intervjuu James Pustejovskyga. Ilmunud Hollandi tudengite arvutilingvistika ajakirjas Ta!. Internetis: <http://www.coli.uni-sb.de/~mineur/Itv/Pustejovsky.html>

“semantilist laadi tähelepanekutega” (Rajandi 1999 (1968)), siis generatiivne leksikon keskendub just tähenduste süstematiseerimisele ja modelleerimisele. Kui traditsiooniline sõnaraamat kirjeldab mitmetähenduslikkust kõikide tähenduste ja tähendusvarjundite eksplitsiitse loetlemise teel, siis generatiivne leksikon püüab seda liiasust ja ka lõplikkust vähendada ja neid tähendussuhteid reeglistada. GL põhineb loogikal ja selle formaalne läbitöötatus võimaldab ka semantilist arvutitöötlust: luuakse sõnade tuumkirjed (ingl *core entries*) ja reeglid, mille abil põhitähendusest genereeritakse teisi, ka uusi, potentsiaalseid tähendusi.

GL-i teooria “ristiisaks” on peetud D. A. Cruse’i (1986 ilmus tema raamat “Lexical Semantics”), kes kirjeldas nähtust, kuidas leksikaalset vormi võib siduda mõnede tähendustega, mis pigem on potentsiaalsed kui eksplitsiitselt sõnaraamatus esitatud ja kuidas kontekst võib stimuleerida reeglid, mis genereerivad vastava tähenduse. Uurijate tähelepanu on hakanud köitma polüseemse sõna tähenduste vahelised semantiliste suhete *ennustatavad regulaarsused*, mis omakorda võiks pakkuda malle või mustreid mitmetähendusliku sõna kirjeldamiseks sõnaraamatus.⁸

GL vaatab lausungi konteksti kui nähtust, mis koosneb paljudest erinevatest *generatiivsetest faktoritest*, mis kokku seletavad ära viisi, kuidas inimesed loovad kontekste ja manipuleerivad nendega teatavate kitsenduste piires.

Pustejovsky vaatleb alustuseks just substantiive ja adjektiive (ingl *nominals*), sõnu, mis senimaani on tema väitel verbide kõrval põhjendamatult vähese tähelepanu osaks saanud, tohtides olla vaid “augutäiteks” verbifreimides. Uuritakse ka põhjussuhete semantikat (eriti kausatiivsust), semantiliste tüüpide kitsendavat mõju süntaktilistele konstruktsioonidele, sündmuste (ja osasündmuste) formaalset käsitlemist, polüseemiat üldiselt.

Loogiline polüseemia

Viisid, mil moel sõnad tähendusi kannavad, on erinevad. Lisaks Weinreichi pakutud kontrastiivsele ja laiendavale polüseemiale defi-

⁸ Kõiges selles on ka kaheldud. Näiteks Lakoff peab polüseemiat motiveerituks, mitte suvaliseks ega ette ennustatavaks: iga uus tähendus on seletatav vähemalt ühe eelnenud tähenduse seosega metafoori või metonüümia kaudu (Béjoint 1994).

neerib Pustejovsky loogilise polüseemia⁹ kui niisuguse laiendava mitmetähenduslikkuse, kus leksikaalne kategooria ei muutu ning sõna eri tähendustel on osaliselt kattuv, sõltuv või jagatud tähendus. Näiteks nimisõnade süstemaatilised tähenduse vaheldused¹⁰:

loendatav–loendamatu, nt *lammas*

- a *Valge, must lammas.* [1. imetaja]
 b *Sõin lõunaks lammast.* [1. ... || lambaliha]

• anum–sisu, nt *pudel*

- a1 *Täitis pudeli veega.* [.. (vedeliku) anum]
 a2 *Annad sa titele rinda või pudelit 'pudelist piima'* [.. (vedeliku) anum]
 b1 *Poiss on hakanud pudeli poole piiluma* [|| ka piltl. kõnek. alkoholipudel, selle sisuks olev alkoholne jook]
 b2 *Jõin paar pudelit õlut.* [|| pudelitäis]

otsene–kujundlik, nt *uks, aken*

- a1 *Vaatan aknast välja* [1. ... avaus; selle raamid, ka aknalaud]
 a2 *Aknal on lilled;* [1. ... avaus; selle raamid, ka aknalaud]
Rinnutas aknal 'aknalaul'
 b *Aken Euroopasse* [1. ... || piltl.]

• toode–tootja, nt *Postimees*

- a *Postimees* vallandas mitu toimetajat.

⁹ Sedasama nähtust on kirjanduses nimetatud mitmel eri moel: süstemaatiline polüseemia (*systematic polysemy*, Nunberg & Zaenen), regulaarne polüseemia (*regular polysemy*, Apresjan), edasiviide/edasisuhe (*deferred reference*, Nunberg), semantilise ülekande reeglid (*semantic transfer rules*, Leech), tähenduse ülekanne (*sense transfer*, Sag), konnektorid (*connectors*, Fauconnier), tähenduse laiendused (*sense extensions*, Pustejovsky, Briscoe, Copestake), leksikaalne võrgustik (*lexical networks*, Lakoff), allregulaarsused (*subregularities*, Wilensky), leksikaalsed implikatsioonireeglid (*lexical implication rules*, Ostler & Atkins) (vt Nunberg, Zaenen 1992). Samade näidete toel illustreeritakse tihti ka metonüümiat, kus asja (entiteedi) enese nimetuse asemel kasutatakse üht selle omadust (atribuuti).

¹⁰ Nurksulgudes on vastavad tähenduse seletused "Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus" Kõik näitefraasid on samast pärit. Nagu näha, on sõnaraamat pidanud kasutama mitut eri moodust tähenduse täpseks väljendamiseks. On võimalik, et mõned näitemärksõnad ise (nt *lammas*) on esialgu inglise keele "kallakuga", sest eesti keele polüseemia uurimine on alles algusjärgus.

b Laual vedeleb Postimees.• taim–toit, nt *pirn*

a <i>Mahlane</i> <u>pirn</u>	[1. pirnipuu vili]
b1 <i>Pirnid</i> on õites	[2. pirnipuu]
b2 <i>Pirn</i> on üks kõvemaid puiduliike	[2. .. selle puit]

protsess–tulemus, nt *katse*, *eksam*

a1 <i>Haige tegi</i> <u>katseid</u> <i>istukile tõusta</i> .	[1. püüe, üritus midagi teha, sooritada v. saavutada]
a2 <i>Perenaine tõi</i> <u>katseks</u> <i>suure tüki õunakooki</i> .	[1. .. katsetus, proov ..]
b1 <i>Sportikooli astujatel tuleb sooritada kehalised</i> <u>katset</u> .	[2. hrl. pl. võimete v. teadmiste ning oskuste kontroll]
b2 <i>See teooria põhineb arvukatel</i> <u>katsetel</u> .	[3. uurimise eesmärgil mingi nähtuse esilekutsumine v. mõjustamine, eksperiment]

• koht–inimesed, nt *linn*, *Tartu*

a1 <i>Jalutasime</i> <u>linnast</u> <i>välja</i> .	[1. .. asula]
?a2 <i>Linn</i> 'linlikkus, linna elulaad' <i>meelitab noori</i> .	[1. .. asula]
b1 <i>Linn</i> 'linnavalitsus' <i>otsustas</i> ..	[1. .. asula]
b2 <i>Seda teab terve</i> <u>linn</u> 'kogu linna rahvas'	[1. .. asula]
a3 <i>Jõudis</i> <u>linnast</u> , <i>linna pealt</i> <i>tagasi</i> .	[1. .. kõnek. kesklinn, vastandatuna äärelinnale, kodule, töökohale]

Loogilist polüseemiat kandvate sõnade õige tähendus on tuvastatav üksnes konteksti abil. Pustejovsky väidab, et kuigi tavapärase leksikoni ülesehitusest piisab kontrastiivse mitmetähenduslikkuse väljendamiseks, on selle abil võimatu haarata polüseemia tegelikku olemust. Et kompositsioonilisust säilitada, tuleb rikastada kompositsiooni väljendamise semantikat.

Piirid sõna fikseeritud tähenduste vahel on tihti liiga jäigad. Alati pole selge, mis on õige tähendus antud kontekstis, tihti sisaldab üks tähendus teist. Niisugused verbid on näiteks *küpsetama* (ingl *bake*), *keetma* (ingl *cook*) ja *praadima* (ingl *fry*), mis kasutuses võivad tähendada kaht tüüpi tegevust: sama asja seisundi muutust (a1, a2) või millegi uue tekkimist (b):

a1 <i>Küpsetatud</i> <i>kaalikad, kartulid, õunad</i>	(seisundimuutus)
[1. toorest toiduainet (kuivas) kuumuses toiduks valmistama]	
a2 <i>Päike</i> <i>küpsetas</i> <i>selja pruuniks</i>	[1. .. piltl.
(päikesekuumuse kohta:) väga tugevasti mõjuma, praadima]	

b Ema küpsetas sünnipäevaks kringli (loov tegevus)
 [1. toorest toiduainet (kuivas) kuumuses toiduks valmistama]

Probleem on, et kattub just tähenduse tuumkomponent (ingl *core*) ja ainuüksi valikuliste kitsendustega pole võimalik tagada õiget tähendust. Sõna eri tähenduste tuum- ja perifeersete komponentide osalise kattumise tõttu on traditsiooniliste sõnaraamatute tähenduste lame lineaarne loetlev esitus ebaadekvaatne (Atkins 1991).¹¹

Semantiliste tüüpide süsteem

GL püüab keelt kirjeldada nii, et saaks hõlmata leksikaalset loovust ja tähenduse laienemise nähtusi. New Mexico ülikooli 1990. aastate projekti käigus loodi leksikaalsete struktuuride baas¹², kus semantilised teadmised on sõnadega seotud. Leksikaalse üksuse α struktuuri kirjeldab neljast semantilise esituse tasemest koosnev valem:

$$\alpha = \langle A, E, Q, I \rangle$$

1. ARGUMENDISTRUKTUUR (A) kirjeldab leksikaalse üksuse loogilisi argumente (arv, tüüp ja süntaktiline esitus). Sellest tasemest üksi ei piisa leksikaalse üksuse semantiliseks iseloomustamiseks, ent see on vajalik komponent, just argumendi struktuur on loogiline lähe semantikasse. (Lastekeele uurijad on oletanud, et see on määravaim tegur verbi tähenduse omandamisel (Pustejovsky 1995).)

2. SÜNDMUSESTRUKTUUR (E) kirjeldab sündmuse tüüpi (olukord, protsess, üleminek) ja sisemisi loogilisi osasündmusi. Nimi-sõnade puhul: mis sündmusele nimisõna osutab.

3. *QUALIA*-STRUKTUUR (Q) kirjeldab leksikaalse üksuse tähendust. Just selle taseme info on kõige otsesemalt sõnaraamatuga seotud. Pustejovskyt on inspireerinud Moravciku käsitlus (vt Moravcik 1975), mis näeb generatiivsust Aristotelese teoorias olemise ja sündmuste põhjuste (kr *aitia*, lad *causa*) kohta. Nii rõhutab generatiivse leksikoni teooria Pustejovsky väitel just sõna tähenduse neid külgi, mis seni on leksikaalse semantika formaalsetes mudelites

¹¹ See kriitika ei kehti eesti sõnastike (nt EKSS) ja selle eesküjuks olnud vene sõnastike puhul, millel on oma peen süsteem alltähenduste ja tähendusvarjundite märkimiseks.

¹² Kirjed tekitati automaatselt ükskeelse *Longman Dictionary of Contemporary English*'i (LDOCE) põhjal, mis sisaldab 55 000 sõna-artklit.

tähelepanuta jäänud. Tähenduse olemuslikke külgi (lad *qualia*¹³) kirjeldavad seletusviisid, kus on tähistatud erinevad suhted:

- KOOSTIS (OLEMUSLIKUD KOMPONENDID) (ingl *constitutive*, lad *causa materialis*¹⁴) = objekti (asja) moodustajasuhe oma olemusega (materjal, kaal, osad, komponendid);
- KUJU (ingl *form*, lad *causa formalis*) = objekti formaalsed tunnused (orientatsioon, suurus, kuju, mõõtmed, värvus, asend);
- EESMÄRK (ingl *telic*, lad *causa finalis*) = objekti eesmärk või funktsioon (tegija eesmärk tegevust sooritades, sisemine funktsioon või tegevust täpsustav eesmärk);
- TEGIJA (SÜND) (ingl *agentive*, lad *causa efficiens*) = objekti suhe looja, loomise v tekkimisega (looja, kunstlikult tehtu, loomulik, põhjuslik ahel).

Mõnes mõttes võib *qualia*'t kujutleda kui leksikaalse üksusega seotud omaduste või sündmuste hulka, mis kõige paremini annab edasi sõna tähendust. Näiteks erinevused sõnade *romaan* ja *sõnaraamat* vahel on seletatavad selle abil, mida nende objektidega tehakse. Mõlemad on tüüpiliselt raamatud [KUJU = raamat], aga nende kasutus erineb: *romaan* on *lugemiseks* [EESMÄRK = lugemine], *sõnaraamat* *kasutamiseks* [EESMÄRK = kasutamine].

See eristus pole muidugi ainus viis neil mõistetel vahet teha. Erinevad on nad ka sisemise struktuuri poolest: romaani teksti struktuur on harilikult jutustav [KOOSTIS = jutustav], sõnaraamat aga on sõnade korrastatud või süsteemipärane loend [KOOSTIS = korrastatud/süsteemipärane]. Ka on nad eri viisil tekkinud: romaani üldiselt kirjutatakse [TEGIJA = kirjutamine], sõnaraamatut koostatakse [TEGIJA = koostamine].

Kui nüüd võrdluseks vaadata, kuidas nimetatud suhteid kajastab eesti seletussõnaraamat, siis nähtub, et tuvastatavad on pea kõik nimetatud omadused. Ainuke "häda", et üksi tähenduse seletusest ei piisa – olulist lisa tuleb otsida ka näitematerjalist:

romaan – kirj. ulatuslik jutustav keerukama süžeeaga kirjandusteos.
 .. Romaani kirjutama, lugema, tõlkima. ..

¹³ Et paremini mõista: lad *qualis*, *quale* – milline, mis tüüpi, (nii nagu); lad *qualia* – omadused, laadid, väärtused. Sama tüvi esineb ka võõrsõnas *kvaliteet*.

¹⁴ Ladinakeelsed vasted on võetud H. Seideli raamatust (Seidel 1984).

sõnaraamat – eri raamatuna väljaantud süsteemipärane sõnastik.

.. *Sõnaraamatut koostama, kasutama.* ..

sõnastik – korrastatud sõnavarakogu, sealhulgas (hrl. väiksem) sõnaraamat.

Näide. Sõnade *romaan, sõnaraamat* ja *sõnastik* kirjed "Eesti kirjakeele sõnaraamatus" Alla joonitud on eelnevalt suhetes mainitud sõnad.

Pustejovsky lisab siiski, et niisugused piirid pole absoluutselt selged, ent üldiselt on need siiski olemas. *Qualia* ei ole lihtsalt huvitavate faktide kuhjamine leksikaalse üksuse või objekti kohta, vaid pakub Pustejovsky meelest lähtepunkti semantilise analüüsi jaoks.

4. LEKSIKAALNE PÄRILUSESTRUKTUUR (ingl *lexical inheritance structure*) tuvastab tulenemissuhte ühe leksikaalse struktuuri ja teiste struktuuride vahel (mis millest tuleneb), ükskõik, kuidas see sõnaraamatus on organiseeritud.

Generatiivsed mehhanismid semantikas¹⁵

Sõna tähendusele võib läheneda kaht eri teed pidi: primitiivipõhiste (ingl *primitive-based*) või suhtepõhiste (ingl *relation-based*) teooriate abil. Primitiivide pooldajate (Wilks, Katz, Lakoff, Schank) meelest saab sõna tähendust defineerida määratud hulga primitiivide abil. Vastupidiselt sellele väidab suhtepõhine teooria (Quillian, Fodor, Carnap, Brachman), et sõnu pole tarvis primitiivideks lahutada, kui on olemas eksplitsiitselt määratletud ja loogilistele järeldusreeglitele toetuv võrgustik, mille abil seletatakse seoseid leksikaalsete tähenduste ja propositsioonide vahel.

Pustejovsky pakub uudse lähenemise, vaadeldes pigem leksikaalse semantika generatiivseid ehk kompositsioonilisi aspekte kui tähenduse lahutamist (dekompositsiooni) teatavaks hulgaks primitiivideks. Enda sõnutsi esindab ta konservatiivset tähenduse dekompositsiooni, kus leksikaalseid üksusi on vaid minimaalselt lahutatud teatavatesse struktuuridesse (või mallidesse).

Eelmises alaosas kirjeldatud neli semantilise esituse taset on omakorda seotud generatiivsete mehhanismide abil, mis varustavad kontekstis sõna kompositsioonilise interpreteeringuga. Nende generatiivsete operaatorite hulgas on kolm semantilist transformatsiooni – tüübikohustus (ingl *type coercion*), valikuline sidustus/sidumine (ingl

¹⁵ Kuna käesolevasse kirjutisse ei mahu nende keeruliste mehhanismide lähem iseloomustamine, siis toon nad siin vaid nimetamisi ära.

selective binding) ja kaaskompositsioonilisus (ingl *co-composition*) – mis hõlmavad semantilist seotust süntaktiliselt erivormiliste väljendite vahel. Pustejovsky põhiline järeldus on, et süntaktilist fraasi ei saa interpreteerida väljaspool süntaktilist ja semantilist konteksti, milles ta esineb.

Generatiivse leksikoni teooria kasutamisest

GL on viimastel aastatel äratanud küllaltki suurt huvi ja leksikaal-semantikaga tegelejad on mõnelgi korral selle poolt või vastu sõna võtnud. Adam Kilgarriff testis GL-i mehhanismi nende korpuses esinevate sõnade puhul, millele sõnastikud seletust ei andnud: tulemus oli, et selliseid mittestandardseid juhtumeid oli üldse 5% ja neist omakorda vaid 5% oli seletatav GL teooria abil (Kilgarriff 2001). Kilgarriff peab seda küll elegantseks, aga mitte täielikuks leksikaalse produktiivsuse teooriaks.

Produktiivsem on GL kindlasti sõnastikemaailmas. GL-i lihtsustatud versiooni on kasutanud kaks suurt sõnaraamatuprojekti: Acquilex ja SIMPLE. Lihtsustus seisneb selles, et sõnakirjetes kasutatakse üksnes semantilise info esmast esitust (sh *qualia*-struktuuri) ja ei kaasata semantilisi transformatsioone (Badia, Sauri 2000).

Projekti SIMPLE (lõppes 2000) käigus koostati 12 Euroopa keele¹⁶ jaoks semantilised tuumleksikonid, mille aluseks on ühtne semantilise info mudel. Leksikograaf kasutab mingi leksikaalse üksuse tähenduse semantiliseks kodeerimiseks kindlaid skemaatilisi struktuure (mustreid).

SIMPLE'i mudelis on formaliseeritud järgmise info esitus:

- semantiline tüüp (*)¹⁷ nt kunstlikult tehtud ese;
- valdkond (*), nt üldkeel, matemaatika;
- leksikograafiline lühiseletus (*);
- argumendistruktuur (*);
- valikulised kitsendused argumendi juures (*);
- verbi sündmuse tüüp (*);
- argumentide seos (ingl *link*) süntaktiliste freimidega (välja töötatud eelnenud projekti PAROLE raames);
- tüübihierarhia info;

¹⁶ Olgu need siis ka üles loetud: katalaani, taani, hollandi, inglise, soome, prantsuse, saksa, kreeka, itaalia, portugali, hispaania, rootsi.

¹⁷ Tärniga info on obligatoorne iga kodeeritud tähenduse juures.

- *qualia*-info;
info sõna tähenduse võimaliku loogilise polüseemia kohta¹⁸;
info sõnaliikide vahelkordade kohta (nt *intelligent – intelligence*;
writer – to write);
- juhuslik valik kollokatsioone korpuselt;
sünonüümasuhted.

Kodeeriti ca 10 000 tähendust (ca 7000 nimisõna, ca 2000 verbi, ca 1000 adjektiivi – sõnad pärinesid projekti PAROLE loendist), igaüks koos olulise süntaktilise kirjeldusega. Kasutati SGML märgendust. PAROLE ja SIMPLE ei kasuta üldiselt mõistet “leksikaalne üksus”, kõneldakse eri kihtide kaupa: morfoloogiline üksus, süntaktiline üksus (SynU), semantiline üksus (SemU).

Joonis. Valik semantilisi suhteid SIMPLE'i leksikonis

Suhteid kokku on 66

Semantilise suhte nimi ¹⁹	Kirjeldus	Näide	Semantiline tüüp
is_a_member_of	<SemU1> on <SemU2> liige või element	<senaator>; <senat>	KOOSTIS (CONSTITUTIVE)
is_a_part_of	<SemU1> on <SemU2> osa	<pea>; <keha>	KOOSTIS (CONSTITUTIVE)
used_for	<SemU1> kasutatakse tavaliselt <SemU2> jaoks/heaks	<siilm>; <vaatama>	EESMÄRK (TELIC)
used_as	<SemU1> kasutatakse tavaliselt <SemU2> poolt väljendatud funktsioonis	<puu>; <materjal>	VAHEND (INSTRUMENT)
resulting_state	<SemU1> on üleminek ja <SemU2> on ülemineku tulemus	<surema>; <surnud>	KOOSTIS (CONSTITUTIVE)
created_by	<SemU1> saadakse v luuakse teatava inimtegevuse <SemU2> käigus v poolt	<raamat>; <kirjutama>	TEGIJA (ARTIFACTUAL_ AGENTIVE)
purpose	<SemU2> on sündmus, mis vastab <SemU1> kavatsusele	<saatma>; <vastu võtma>	EESMÄRK (TELIC)

¹⁸ SIMPLE'is nimetatakse seda regulaarseks polüseemiaks.

¹⁹ Eesti keele tesauruse suhted (seisuga 15. 5. 2000) on loetletud Vider jt 2000: 146.

Laiemas perspektiivis nähakse võimalust seostada eri keelte semantilised kirjeldused omavahel seotud mitmekeelseks leksikoniks (Villegas jt 2000). Taanlased on SIMPLE'iga seotult eraldi tegelnud püsiühendite ja metafooridega (Nimb, Pedersen 2000).

Kokkuvõtteks

Ei ükskeelse sõnaraamatu põhjal tuletatud leksikaalsed struktuurid ega kakskeelse sõnaraamatu vasted suuda täielikult kajastada tegelikku rikkalikku keelepruuki, mille kirjalikku varianti registreerivad tänapäeval ükskeelsed ja paralleelsed tekstikorpused. Uurida, täiustada ja katsetada tuleb nii meetodeid, abivahendeid kui ka allikaid, et tabada tabamatut – keelt, mida ühed loovad ja teised mõistavad.

Kirjandus

- Atkins, B. T. 1991. Building a lexicon: Reconciling anisomorphic sense differentiations in machine-readable dictionaries. – *International Journal of Lexicography* 1, 84–126.
- Badia, T.; Sauri, R. 2000. Towards a filtering of the relevant semantic information from MRDs. – *EURALEX 2000 Proceedings I–II*. Toim Ulrich Heid jt. Institut für Machinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart. 651–662.
- Béjoint, H. 1994. *Modern Lexicography: An Introduction*. Oxford UP.
- Hanks, P. 2000. Contributions of lexicography and corpus linguistics to a theory of language performance. – *EURALEX 2000 Proceedings I–II*. Toim Ulrich Heid jt. Institut für Machinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart. 3–13.
- Kilgariff, A. 1992. Polysemy. PhD thesis. University of Sussex. <http://www.itri.bton.ac.uk/~Adam.Kilgariff/publications.html#1992>
- Kilgariff, A. 2001. Generative lexicon meets corpus data: the case of non-standard word uses. ITRI technical reports. <ftp://ftp.itri.bton.ac.uk/reports/ITRI-01-10.pdf>
- Koit, M. 1996. Arvutuslingvistika arenguloost ja stuudiumist. – *Keel ja Kirjandus* 3, 171–178.
- Erelt, M.; Erelt, T.; Ross, K. 1997. *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Moravcik, J. M. 1975. Aitia as generative factor in Aristotle's philosophy. – *Dialogue* 14, 622–636.
- Mäger, M. 1971. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu proovivihiku puhul. – *Keel ja Kirjandus* 1, 39–46.

- Nimb, S.; Pedersen, B. 2000. Treating metaphoric senses in a danish computational lexicon – different cases of regular polysemy. – EURALEX 2000 Proceedings I–II. Toim Ulrich Heid jt. Institut für Machinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart. 679–691.
- Nunberg, G.; Zaenen, A. 1992. Systematic polysemy in lexicology and lexicography. – EURALEX '92 Proceedings I–II. Toim Hannu Tammola jt. Tampere. 388–396.
- Pustejovsky, J. 1995. The Generative Lexicon. The MIT Press.
- Rajandi, H. 1999 (1968). Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (Kandidaadiväitekiri 1968.) Eesti Keele Instituudi toimetised, 3. Tallinn.
- Rätsep, H. 1987. Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid. – Keel ja Kirjandus 3, 129–135.
- Seidel, H. 1984. Aristoteles und der Ausgang der Antiken Philosophie. Berlin: Dietz Verlag.
- Svensén, B. 1993. Practical Lexicography: Principles and Methods of Dictionary-Making. Oxford University Press.
- Swanepoel, P. 1994. Problems, theories and methodologies in current lexicographic semantic research. – EURALEX '94 Proceedings. Toim. W. Martin jt. Netherlands. 11–26.
- Vainik, E. 1992. Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3–4, 156–160, 216–223.
- Verspoor, C. M. 1997. Contextually-Dependent Lexical Semantics. PhD thesis. The University of Edinburgh.
http://www.cogsci.ed.ac.uk/~kversp/ftp_html/thesis.html
- Veldi, E. 2001. Entsüklopeediad ja sõnaraamatud. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Tartu. 322–334.
- Vider, K. Kahusk, N.; Orav, H.; Õim, H.; Paldre, L. 2000. Eesti keele teaurus. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. 127–152.
- Villegas, M.; Bel, N.; Lenci, A.; Calzolari, N.; Remy, N.; Zampolli, A.; Sadurni, T.; Soler, J. 2000. Multilingual linguistic resources: from monolingual lexicons to bilingual interrelated lexicons. – Proceedings of the Second International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2000). Vol I–III. 1193–1200.
- Õim, H. 1974. Semantika. Tallinn: Valgus.
- Õim, H. 1976. Elementaartähendused keele semantilises struktuuris. – Keel ja Kirjandus 10–11, 598–605, 675–682.
- Wilks, Y.; Sator, B.; Guthrie, L. 1996. Electric Words: Dictionaries, Computers, and Meanings. (ACL-MIT Press Series in Natural Language Processing). Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.

Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal¹

Helle Metslang

Tallinna Pedagoogikaülikool

1. Keeleteaduse huvi grammatika vastu on läbi elanud rõhuasetusi kord ajaloole, kord sünkroonsele süsteemile. Üks viimaste aastakümnete huvikeskmeid on **grammatikalisatsioon** – grammatika kujunemise reeglipärane protsess, mis ilmneb nii ajaloolises kui ka sünkroonses plaanis. Grammatikalisatsiooni võib mõista kahes tähenduses:

- 1) laiemalt kui grammatika komponentide ja elementide kujunemise protsessi üldse, mis kätkeb endas nii morfeemide, lausetüüpide, sõnajärgereeglite, konstruksioonide, sõnaliikide, kategooriate kui ka palju muu kujunemist;
- 2) kitsamalt kui grammatilise ainese kujunemist leksikaalsest, nt pöördelõppude kujunemist personaalpronoomenitest, määravate artiklite kujunemist demonstratiivpronoomenitest, umbmääraste artiklite kujunemist asesõnastunud arvsõnast tähendusega 'üks', abiverbide kujunemist verbidest.

Tavaliselt mõeldaksegi grammatikalisatsiooni all seda viimast, kitsamat tähendust, mille kohta ajalooline keeleteadus on tootnud rohkesti interpreteerimisvõimalust pakkuvat lähtematerjali. Eesti keele grammatikalisatsiooni kuldnäiteks on komitatiivi kujunemine järgmises muutusteahelas (1) (Rätsep 1979).

kansak > käsak > kása⁷ > kása > kâs > kas > -ka > -Ga

Muutus toimus paari sajandi jooksul, sellest annavad tunnistust vana kirjakeele näited nagu 16. sajandist *Ißantswkas* Kullamaa käsikirjas, 17. sajandist *Sannade kahs* Mülleril, *herje kaa* Gösekenil. Sama protsess on praegu toimumas soome keeles: *pojankaa* – *pojan kanssa*, *autonkaa* – *auton kanssa* (Lehtinen, Laitinen 1997: 7). Enamasti kujunevad vormid aga palju aeglasemalt, üksnes pika kirjakeeletraditsiooniga keelte uurijail on õnnestunud jälile saada sajandeid väldanud protsessidele nagu *d*-lõpulise minevikuvormi kujunemine abiverbi *do* baasil või progressiivivormi kujunemine tegevuse juures

---

¹ Tööd on toetanud Eesti Teadusfond, grant nr 3858.

olemist väljendava, kaassõnaga *at* konstruktsiooni baasil inglise keeles. Üsna kiire ja jälgitav lüli muutusteahelas on täistähendusliku sõna muutumine abisõnaks, praegusaja eesti keeles näiteks sõnavormide *vaatamata, hoolimata, võrreldes, sõnul* toimimine kaassõnadena, sõnade *üks* ja *see* toimimine artikloididena, verbi *laskma* toimimine kausatiivse abiverbina.

2. Omaette haruks keeleteaduses on **grammatikalisatsiooniteooria** kujunenud küll alles 20. sajandi teisel poolel, kuid grammatika kujunemise seaduspärasusi on otsitud ammu, juba näiteks 14. sajandil Hiinas. Tänapäevase teooria allikad peituvad 19.–20. sajandi suundades – indoeuroopa keelte ajaloolises keeleteaduses ja keeletüpoloogias, selliste keeleteadlaste töodes nagu F. Bopp, A.W. Schlegel, W. Humboldt, G. Gabelentz, J. Greenberg, E. Sapir, kes tundsid huvi ühelt poolt grammatiliste üksuste arengu ja kujunemise, teiselt poolt keele morfoloogilise tüübi tsüklilise muutumise vastu. Ajaloolise keeleteaduse jõulise arenguga kaasnes uuritavates keeltes toimunud muutuste seaduspärasuste otsimine, keeletüpoloogia pürgis kõige muu hulgas kokku võtma ka keelemuutusprotsesside üldisi reeglipärasusi. Termin *grammatikalisatsioon* (pr k *grammaticalisation*) võttis kasutusele 1912. a. prantsuse lingvist Antoine Meillet oma töös “Grammatiliste vormide kujunemine” (“L’évolution des formes grammaticales”). Kuni 1970. aastateni nähti grammatikalisatsioonis diakroonilise arengu analüüsi ja ajaloolise rekonstrueerimise vahendit. 1970. aastatel vaatenurk avarus: grammatikalisatsioon sai selgitusparameetrikaks ka sünkroonse keeleteaduse jaoks, ning teooriat hakati rakendama ka mitte-indoeuroopa keelte andmetele. (Vt nt Heine jt 1991: 5–23; Lehmann 1995: 1–9.)

Nii kujunes teooria, mis uurib ühtsest vaatenurgast nii diakroonilise arengu kui ka sünkroonilise varieerumise seaduspärasusi, rakendab ja kontrollib neid eri keelte andmete analüüsimisel. Üldiselt üsnagi ühtses grammatikalisatsiooniteoorias võib eristada kaht suundumust: diskursuse- ja pragmaatikakeskne lähenemisviis (T. Givón, P. Hopper) ja lausekeskne, kognitiivne suund (B. Heine, E. Sweetser). Esimene näeb grammatiliste tähenduste ja nende vormiyahendite kujunemise allikaid ja tõukejõude ennekõike lausest ja sõnast väljapool, diskursuses ja keelekasutuses; ehk nagu on öelnud T. Givón (1971: 394): tänane morfoloogia on eilne süntaks, tänane süntaks on eilne diskursus. Teine suund peab grammatikalisatsiooni lähteks keele tähistusfunktsiooni, jälgib lause tasandil toimivaid

tähendusnihkeid ja näeb neis olulist kasutusmuutuste käivitajat. Kesksel kohal on siin leksikaalsete üksuste, eriti verbide tähenduses toimuvad nihked. Kolmanda suunana võiks esile tuua tüpoloogilist lähenemisviisi, mida esindavad nt J. Bybee, Ö. Dahl ja B. Heine (Heine jt 1991: 20–21, 238–243).

Praeguseks on grammatikalisatsiooniteooria üldised põhiseisukohad välja kujunenud ning jätkub nende kasutamine ning testimine eri keelte üksiknähtuste kirjeldamisel. Grammatikalisatsioonis võib näha vahendit ja võtit, mis aitab seletada ja mõista nii seda, mis keeles on toimunud, kui ka parasjagu käimas olevaid nihkeid. Lisaks tüpoloogilisele ning üksikkeelee vaatenurgale on aktuaalseks muutunud ka võrdlev grammatikalisatsioonikäsitus (Gildea 1998). Üldisemas plaanis süveneb huvi grammatikalisatsiooni perifeeria ja piiride vastu. Veel ei ole grammatikalisatsiooniteooria raames tekkinud sügavamat huvi grammatikalisatsiooni vastu selle laiemas tähenduses, mis hõlmaks kõikvõimalikke grammatikat loovaid arenguid.

3. Grammatikalisatsiooniteooria **põhimõttetuuma** võiks sõnastada järgmiselt: grammatikaelemendi kujundavad järkjärgulised paralleelsed, üldreeglina ühesuunalised muutused keelendi tähenduses, vormis ja funktsioonis, mille käigus toimub ümbermõtestamine ja tekkinud ümbermõtestuse levimine.

3.1. **Tähendusnihe** on grammatikaliseerumise käivitaja. Tähendusnihe suund on konkreetsemalt abstraktsemale, konkreetsemale tähendus on mudeliks abstraktsemale, leksikaalsem grammatilise-male. Täendusnihkeks võib olla metafoor (näiteks ruumilist liikumist väljendav verb hakkab väljendama liikumist ajas ehk tulevikku – nii on kujunenud tuleviku abiverbid Lääne-Euroopa keeltes minemisverbide, Põhja-Euroopa keeltes tulemisverbide baasil, nagu inglise *is going to-* ja soome *tulla*-futuurimis), metonüümia (nt sõna *käsi* baasil *pars pro toto* abil kujunenud kaassõna: *minu käes* 'minu valduses') või nihe järeldussuhte piires (näiteks algusverb muutub futuuri abiverbiks, kuivõrd see, mis algab, peab ka järgnevalt toimuma: väljend *hakkab elama* ei väljenda niivõrd elamise algust kui edasist elamist). Keeltes on levinud hulk püsimeetafoore ja -metonüümiaid, mida on esitanud G. Lakoff ja M. Johnson oma töös "Metaphors we Live by" (1980). Üks Lakoffi ja Johnsoni metafoore on näiteks VAHEND ON KAASLANE: kaaslast märkiv keelevahend (komitatiiv, kaassõna nagu saksa *mit*, jne) hakkab märkima ka vahendit, s.o toimima instrumentaali funktsioonis. See metafoor

toimib ka eesti keeles – komitatiiv märgib nii kaaslast (2) kui ka vahendit (3a, 3b, 3c); samuti saksa ja vene, kuid mitte soome keeles, vt Metslang 2001.

- (2) Ema jalutab lapsega
- (3a) vanaema käib kepiga
- (3b) laps joonistab pliiatsiga
- (3c) ta sõidab rongiga
- (3d) ta räägib valju häälega

Ühes grammatikalisatsiooniteooria põhiesitustest, B. Heine, U. Claudi ja F. Hünemeyeri raamatus “Grammaticalization. A Conceptual Framework” (1991: 160) on välja pakutud tähendusvaldkondade järjestus (I), mida mööda vasakult paremale tähendusnihked tavaliselt kulgevad:

(I) ISIK > OBJEKT > TEGEVUS > RUUM > AEG > KVALITEET

Näiteks komitatiivi funktsioonide lisandumine oleks selle loogika põhjal selline nagu näiteis (2) ja (3): kaasnevalt isikult (2) (*lapsega*) kaasnevale objektile (3a, 3b, 3c) (vahend: *kepiga*, *pliiatsiga*, *rongiga*) ja sealt edasi kaasnevale tegevusele (3d) (viis: *valju häälega*).

Verbi *hakkama* tendentsil toimida tuleviku abiverbina on seljaga tee isiku või objektiga seostumisest (mis kajastub ühendverbides *külge hakkama*, millegagi *peale hakkama*) tegevuse alguseks ja sealt edasi ajasuhte väljendajaks (4). (Kõik kolm etappi on esindatud lõunaeesti verbil *nakkama*.)

- (4) See haigus hakkab lastele külge. Poiss hakkab sööma. Poiss hakkab omaette elama.

Nagu kõik grammatikalisatsioonis toimuvad muutused, nii ka tähendusmuutused on sujuvad ja järkjärgulised, uus tähendus lisandub vanale ja hakkab tasapisi levima, varasem tähendus säilib või kaob tasapisi, jättes jälgi grammatikaliseerunud keelendi kasutusvõimalustesse. Nii on eesti keeles kujunemas aspektipartikkel *ära*, mille lähtetähendus on kohatähendus ‘kusagilt ära, mujale’ Aspekti väljendama sobib *ära* hästi hävimist ja lõppemist, seega kujuteldavalt vaateväljalt kadumist väljendavate verbidega (*ära kaduma*, *ära surema*, *ära kaotama*), kuid mitte tekkimist väljendavate verbidega (*?ära tekkima*, *?ära sündima*) (Metslang 1997). Algset oleviku-tähendust üritavad säilitada verbisufiksist **-pa/-pä/-βα/-βä* kujunenud vormid, nii toimib *-b* küll ainsuse kolmanda pöörde lõpuna, kuid

üksnes olevikuvormis, *-vad* on eri aegadel ja aladel ka minevikuvormis esinenud.

3.2. Vormi muutumisejärjestus grammatikaliseerumise käigus kulgeb tüüpiliselt (vt Givón 1979: 82–83) vasakult paremale mööda järgneva ahela lülisid (II).

(II) vaba sõnaühend > perifrastiline vorm > liitvorm > morfoloogiline vorm > morfofonoloogiline vorm > Ø

Vorm muutub järjest kompaktsemaks ja kulub. Protsess on väga pikaldane, tähendusmuutused käivad ees ja vormimuutused järel, tähendus ja funktsioon võivad läbida mitu muutust, ilma et vormis midagi toimuks. Vormimuutus võib aga lõpuks viia vormivahendi kadumiseni, nii et keelel tuleb kas leppida nullvormistusega, kogu keelevahendist loobuda või otsida uus vahend samasse funktsiooni.

Selline ühe vormi ajaloos toimuv ahel on kooskõlas keelte morfoloogilise tüübi tsüklilise muutmise järjestuses isoleeriv – aglutineeriv – flekteeriv – isoleeriv – ... Samasuguste muutuste kumuleerumine kogu keeles toob kaasa keele tüpoloogilise loomuse tsüklilisuse.

Eeltoodud näidetest on komitatiiv läbinud etapid vabast sõnaühendist (sõnaga *kansa*) morfoloogilise vormini, verb *hakkama* kaks esimest etappi. Tsükli algusest lõpuni (pronoomenist nullvormistuseni) on tõenäoliselt läbinud eesti keelest kadunud akusatiiv lõunaeeesti verbivormistikus 1. pöörde vormi nagu *ma loe*, *ma tule lõpp*. Pärast tsükli läbimist on eesti keelest kadunud akusatiiv (etapid: pronoomenitüvi > liide > käändelõpp > genitiiviga homonüümne lõpp > nullväljendus > käände kadumine süsteemist – Rätsep 1977: 55).

Kui grammatikaliseerub üksik sõnavorm, nagu partiklistuv imperatiivivorm (eesti *kuule*, *näe*, *vaata*, *anna*, *oota* – Tragel 2000; Keevallik 2001; vt ka Hennoste 2000), on peamiseks vorminähtuseks redutseerumine – hääldus lüheneb (*kule*, *vat*, *ota*), häälikuid võib kaduda (*vaat*, *nää*, soome *katso* > *kato*.)

3.3. Funktsionaalsete kasutusvõimaluste ja distributsiooni muutumine keelendi ümbermõtestumise, mingiks grammatikavahendiks tõlgendumise tõttu moodustab grammatikalisatsiooni põhi-olemuse. Grammatilise tähenduse omandanud sõna kaotab leksikaalsele sõnale omase autonoomsuse, teda hakatakse kasutama iseseisva sõna juures kindlas funktsioonis ja positsioonis. (Kui nt nimisõnal *pea* või *kansa* on nimisõnale omased kasutusvõimalused iseseisva lauseliikmena, siis kaassõna *peal*, varasemat kaassõna *kaas*, täna-

päevast käändelõppu -ga saab kasutada ainult koos nimisõnaga selle järgnedes või liitudes.) Täendus muutub üldisemaks ja abstraktsemaks, sedamööda lisandub kasutuskontekste. Nii saab komitatiivi moodustada ja ilmselt mingis tähendusvariandis ka kasutada kõigist nimisõnadest, kaassõnal *kaas* olid kasutusvõimalused piiratumad. Kaassõnakolmik *kätte – käes – käest* ei väljenda mitte üksnes inimese valduses, vaid ka mingite välisjõudude mõjualas olemist. Kaassõna *tänu* tähendus on üldistumas põhjuse tähenduseks, kauge- nedes oma leksikaalsest allikast; sellega kaovad kasutuspiirangud: põhjustaja ei pea olema elus ega aktiivne, tagajärg ei pea olema positiivseks hinnatav. Vrd leksikaalsele allikale lähemat kasutust (5) ja enam grammatikaliseerunud kasutut (6).

(5) *Tänu* headele sõpradele leidsin võõras linnas öömaja.

(6) Matk ebaõnnestus tänu halvale ilmale.

Autonoomia kaotamisega kaob ühtlasi sõna võime võtta endale varasemas etapis sobinud laiendeid. Iseseisvat sõna nagu *käsi* saab laiendada omadussõnaga: *parem käsi*, *tugev käsi* jne, kuid kaassõna *käes* juurde need tavaliselt ei sobi: ei saa öelda näiteks *tormi võimsas käes*.

Ümbertõlgendumine, **reanalüüs**, on üks grammatikalisatsiooni mehhanisme. Keelendi struktuuri ja funktsiooni hakatakse käsitleda algsest erinevalt. Nt ühend *lapse kätte* on algselt nimisõnaühendi *lapse käsi* sisseütleva vorm, kus *lapse* on fakultatiivne omadussõnaline täiend. Reanalüüs seisneb selle ühendi mõtestamises kaassõnaühendiks: *kätte* on tagasõna, mis märgib valdust, mis nõuab enda juurde omastavalist nimisõnavormi ja millel puuduvad nimisõna omadused esineda üksi lauseliikmena ning alistada täiendeid.

Sõna *kätte* võimalikke etappe kaassõnaks muutumisel esitab järgnev skeem.

iseseisev sõna	→	abisõna
<i>Nuga lõikas lapse (paremasse) kätte haava</i>	<i>Andsin paki ametniku kätte Jätsin oma korteri võtmed sõbra (*paremasse) kätte</i>	<i>Jäin vihma (*paremasse) kätte</i>
lähetarind genitiivne täiend + substantiivivorm (+inimene, 'käsi')	reanalüüs laiend + postpositsioon (+inimene, valdus)	laienemine laiend + postpositsioon (-inimene, mõjuala)

Joonis 1. Sõna *kätte* grammatikaliseerumise etapid

Nii saab leksikaalsest üksusest järkjärgulises protsessis keele standardüksus (abisõna, afiks), millel on abstraktsem tähendus, kindla-piiriline kasutusviis ja koht grammatika süsteemis.

4. Grammatikalisatsiooniprotsesside seostumisest. Kujunenud grammatikaüksused võivad edasi grammatikaliseeruda ehk regrammatikaliseeruda; nende ümbermõtestumine toob kaasa nihkeid grammatika süsteemis. Nii on eesti imperatiivi 3. pöördest kujunenud uus kõneviis jussiiiv: *mina tehku, sina tehku* jne. Ka eesti kaudne kõneviis (*tegevat*) on oleviku kesksõna partitiivivormi regrammatikalisatsiooni tulemus. Soome keeles on infiniitsete verbivormide baasil kujunenud arvukalt verbikonstruktsioone, nt *on tehtävä* 'peab tegema'

Nõnda moodustavad keelendite grammatilisi tähendusi ja funktsioone loovad muutused ahelaid ja hargmikke, koonduvad ja hargnevad. C. Craig (1991) on kasutanud terminit *polügrammatikalisatsioon* samast lähtepunktist hargnevate grammatikalisatsiooniahelate kohta. Nii on eesti verbisufiks **-pa/-pä/-βα/-βä* andnud hulga morfeeme verbivormistikku (vormidesse nagu *teeb, teevad, tegev, tegevat, teinuvat*). Saksa demonstratiivpronoomen **daz* on eri kontekstide kaudu andnud nüüdiskeelde artikli (7) ja alistava sidesõna (8), lisaks ka relatiivpronoomeni (9), jäädes ühtlasi ka (10) demonstratiivpronoomeniks (vt Diewald 1997: 114).

(7) Hier ist das bestellte Buch

(8) Daß Du ihr nicht schon längst die Meinung gesagt hast, kann ich nicht verstehen

(9) Ich zeige dir gleich das Haus, das ich nur zu gerne einmal von innen sehen möchte

(10) Was ist das?

Grammatikalisatsiooni mõju keele eri komponentidele võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Grammatikalisatsiooni avaldumisi keele komponentides
(Heine jt 1991: 213)

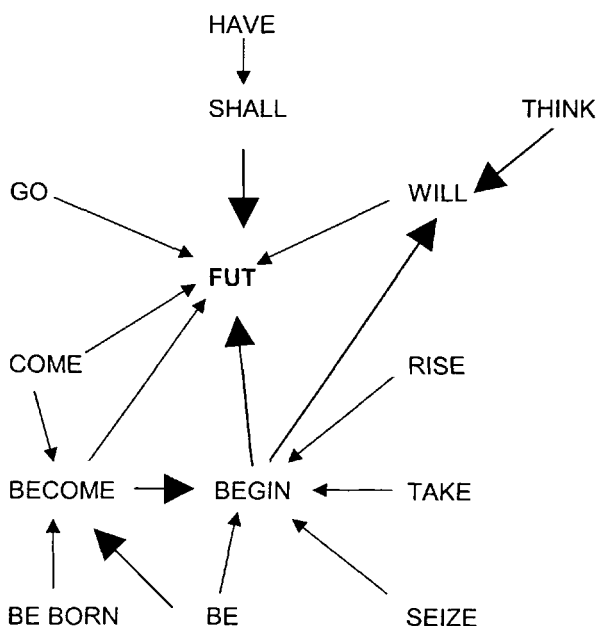
Semantika	Konkreetne tähendus	> Abstraktne tähendus
	Leksikaalne sisu	> Grammatiline sisu
Pragmaatika	Pragmaatiline funktsioon	> Süntaktiline funktsioon
	Madal sagedus tekstides	> Kõrge sagedus tekstides
Morfoloogia	Vaba vorm	> Kliitik
	Kliitik	> Seotud vorm

	Sõnaliitmine	> Tuletus
	Tuletus	> Sõnamuutmine
Fonoloogia,	Täielik vorm	> Redutseeritud vorm
	Redutseeritud vorm	> Segmentaalstaatus kadu

5. Grammatikalisatsiooni mõiste on küll kujunenud keeleajaloo andmete üldistamise põhjal, kuid grammatikalisatsioon ise on arengulooliline, pankrooniline protsess, mis avaldub nii diakroonilises muutumises kui ka sünkroonilises varieerumises. Ei ole võimalik, et keelend esineb täna vanas ja homme uues funktsioonis. Uus kujuneb ja hakkab levima vana kõrval. Kui neid nähakse keeleajaloos üksteisele järgnevatena, on see kõrvutieksisteerimist mittearvestav üldistus. Sünkroonse keelekirjeldaja jaoks võib keelendi varieerumine palju peavali valmistada. Kuidagi ei leia vastust küsimusele, kas eesti keeles on futuurum, progressiiv, personaalne passiiv, grammatiline aspekt, abiverbid, ja miks justkui olemasolevad kategooriad nagu juksiiv annavad küsitavaid keelendeid nagu *sina tehku*. Siin pakubki grammatikalisatsiooniteooria dialektilist vaatenurka. Grammatika ei ole ega saa kunagi valmis, nii et kõik võimalikud lahtrid oleksid korrastatud ja täidetud. Kuigi keel püüdleb süsteemi stabiilsuse poole, leidub temas igal ajal vorme ja kategooriaid, mis on teel grammatikasse või sealt kadumas, ja keelekirjeldaja ülesanne on suuta kirjeldada ka nende nähtuste kohta ja arenguetappi grammatika kujunemises. Probleeme tekitab grammatikalisatsioon ka keelekorraldusele, kelle ülesanne on keeles toimuvaid muutusi hinnata: mida toetada, mida taunida, millesse suhtuda ükskõikselt. Kuivõrd kirjakeel on loomult konservatiivne ja grammatikalisatsioon kujuneb ennekoike kõnekeeles, siis tekitab grammatika evolutsiooniline uuenemine enamasti vorme, mis korrektsesse kirjakeelde ei sobi (*vä-küsimus*, partikli *ära* üldistumine, artiklode kasutamine, kaassõnade nagu *tänu* või *läbi* tähendusnihked jne.). Olukord on omamoodi paradoksaalne, kui võrrelda suhtumisega vähem loomulikesse, revolutsioonilistesse uuendustesse nagu keeleuuenduslikud vormid (*ma-infinitiivi* käändevormid, *nuks-* ja *nuvat-*vormid, lühike superlatiiv). Lisamiinuseid saavad need vormid, mille kujunemisel on võimalik oletada teiste keelte mõju.

6. Keeletüpoloogia seisukohalt pakub huvi, mis kategooriaid keeltes üldse leidub, mis allikatest nad kujunevad, mis tähendused gramma-

tikeliseeruvad. Seniste uurimuste põhjal (nt Dahl 1985, 2000; Heine jt 1991, Heine 1997, Bybee jt 1994) võib uskuda, et **grammatikaliseerumiskanaled**, mida mööda grammatikalisatsiooniprotsessid kulgevad ja ahelduvad, on keeltes piiratud hulgal, samad arengud toimuvad ka kokkupuuteta keeltes. Nii kujunevad artiklid sõnadest tähendusega 'üks' ja 'see' perfektid resultatiivkonstruktsioonidest, progressiivid lokaalkonstruktsioonidest, üldküsümuse markerid eraldavatest sidesõnadest (nt eesti *vä*, vene *ли*, läti *vai*). Futuurumite võimalikke leksikaalseid ja semantilisi allikaid keeltes (Dahl 2000, Metslang 1996) esitab joonis 2. (Eesti keele käsitlusi tüpoloogia jm aspektidest on esitatud jaotises 8.)

Joonis 2. Futuurumimarkeri grammatikaliseerumiskanaled
Euroopa keelte ja soome-ugri keelte andmeil

Areaalsed mõjud grammatikalisatsioonis on kahtlemata olemas, avaldudes ennekõike kontaktkeelte vahelises grammatikalisatsioonimallide ja tähendusülekannete jälgendamises. Ühelt poolt võib mingi kategooria saadagi alguse kontaktkeele eeskujust, nagu futuurum eesti keeles saksamõjulise *saama*-konstruktsiooni näol. Teiselt poolt võib kontaktkeele eeskuju suunata valikueelistusi, nagu võib oletada

eesti mõju Lõuna-Soomes leviva *kaa*-komitatiivi korral. Areaaltüpoloogilistes uurimustes ilmnevad sageli piirkonnad, kus üht või teist võtet on eelistatud, nii jagunevad näiteks futuurumitüübid Euroopas Dahli (2000) andmeil järgmiselt: COME-tüüp põhjas (rootsi, norra, taani, soome), GO-tüüp läänes (inglise, prantsuse, hispaania, portugali), WILL-tüüp loodes (inglise, fääri, norra, taani) jne.

7. Grammatikalisatsiooni piiride ja perifeeria problemaatika, mille üle viimasel ajal arutletakse (vt nt Giacalone Ramat & Hopper 1998), hõlmab selliseid küsimusi nagu kuhu kuuluvad derivatsioon, pragmaatilised partiklid jm pragmaatikavahendid, grammatikavahendi funktsioonivahetus, kalkeeritud ja kunstlikult keelde tulnud vormid, mitmesugused funktsioonisõnad. Esitatakse vastunäiteid grammatikalisatsiooni ühesuunalisusele: tavaline muutumissuund on küll leksikaalsest grammatiliseks vahendiks, üksikutel juhtudel võib aga ka grammatikavahend muutuda leksikaalseks (nagu eesti *eba*, *ism*, *aga* – liited ja abisõnad, mida kasutatakse ka nimisõnadena).

8. Grammatikalisatsioonikäsitlusi Eesti keeleteaduses. Eesti keele uurimisse on grammatikalisatsiooni mõiste tulnud 1990ndail aastail, algul pigem teoretiseeringute plaanis, tegelikud uurimisvõimalused on tekkinud tänu Tartu Ülikoolis loodud eesti keele korpustele, kus on esindatud eesti kirjakeel tänapäeval ja saja aasta lõikes, vana kirjakeel, tänapäeva suuline kõne (vt <http://www.cl.ut.ee/>). Grammatikalisatsiooniteooria ideede levitamise seisukohast oli väga oluline 2000. a. Karl Pajusalu kaaskorraldamisel Tartus toimunud NORFA suvekool kraadiõppuritele, kus üheks õppejõuks oli Bernd Heine. Grammatika kujunemise reegleid ja seaduspärasusi on põhjalikult analüüsitud juba ajaloolis-võrdleva keeleteaduse raamistikus, paljud A. Kase, H. Rätsepa, J. Mägiste, P. Alvre seisukohad annavad olulist infot eesti keele kujunemise käigus toimunud grammatikalisatsiooniprotsessidest.

Grammatikalisatsiooniteooria raames (või sellega haakuvalt) on käsitletud järgmisi aspekte ja nähtusi.

1. Grammatikaliseerumine üldteoreetilises kontekstis: Martin Ehala (1996: grammatikalisatsioon integreeritud keeleteooria, keele muutumise teooriate raames), Kadri Sildvee (2000).

2. Eesti keele vahendite uurimine sünkroonses plaanis:

- kaassõnastumine: Ellen Uuspõld (2001) *võrreldes, vaatamata, hoolimata*;

artikli kujunemine: Renate Pajusalu (1997, 2000) *see, üks*; Ilona Tragel (1999) *antud*;

- verbikonstruktsioonid: Reet Kasik (2000) konstruktsioonid abiverbidega *ajama, panema, laskma*; Mati Ereht (2001) *pidama*, Ilona Tragel (2000) *andma*, tuumverbid (2001); Helle Metslang (1994) perfekt, futuurum, progressiiv;

- grammatilised partiklid: Liina Lindström (2001) *vä*, Helle Metslang (2000) *las*, (1997) *ära*;

pragmaatilised ja tekstipartiklid: Ilona Tragel (1999, 2000) *anna jt*, Leelo Keevallik (2000, 2001) *nii, nii et, oota*;

ajaväljendid: Ann Veismann (2001)

grammatikalisatsiooni ja leksikalisatsiooni seosed: Külli Habicht (2001), Krista Kerge (valmiv doktoritöö).

3. Eesti keele vahendite uurimine **diakrooniliselt**:

modaalverbikonstruktsioonid, kaassõnad: Külli Habicht (2001).

4. Kontrastiiv-tüpoloogiline vaatenurk grammatikalisatsioonile:

- partitsiibi finitiseerumine eesti ja läti keeles: Helle Metslang, Liena Muižniece, Karl Pajusalu (1999);

eesti ja soome-ugri keelte futuurumikonstruktsioonid: Helle Metslang (1996).

Väljaspool Eestit on ilmunud järgmisi eesti keele käsitlusi:

- kvotatiiv, üldküsimus: Lyle Campbell (1991);
käsi eesti ja soome keeles: Krista Ojutkangas (2001);
eesti *ka* ja soome *-kaa*: Tapani Lehtinen (Lehtinen & Laitinen 1997);
- *peast* kaassõnastumine: Eve Mikone (2000);
- partiklid *nüüd, küll* jms: Tiiu Grünthal-Robert (2000).

Edaspidiseks uurimiseks võiks grammatikalisatsiooni vaatenurk huvi pakkuda seni muudest aspektidest uuritud nähtuste juures nagu grammatikavahendite ajalugu, verbikonstruktsioonid (nt passiivikonstruktsioonid), kaassõnastuvad sõnad (nt *teatel, sõnul, ajal*), pragmaatilised ja tekstipartiklid (*onju, eksju, eksole, kule, vata, nagu*), võõrmallid väliseestlaste grammatikas.

9. Kokkuvõtteks. Grammatikalisatsiooniteooria on keelte ajaloo ja tüpoloogia uurimisest üldistunud suund keeleteaduses, mis otsib grammatika kujunemise seaduspärasusi. Seni on olnud põhitähelepanu grammatikavahendite kujunemisel leksikaalsetest, mille kohta on teooria tuum välja kujunenud. Praegu pakub huvi teooria rakedamine ja testimine konkreetsete keelte materjalil, eriti tänapäeva

keeltes toimuvate protsesside analüüs. Teiselt poolt püütakse leida grammatikalisatsiooni piire muude keelemuutuste suhtes. Vähem tähelepanu on pööratud muudele grammatikat kujundavatele protsessidele. Eesti keele materjali on grammatikalisatsiooniteooria vaatenurgast hakatud analüüsima küll suhteliselt hiljuti, kuid juba on ilmunud terve rida eesti keele nähtusi selgitavaid töid.

Kirjandus²

- Bybee, Joan L. 1985. Morphology. A study of the Relation between Meaning and Form. (Typological Studies in Language 9.) Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins.
- Bybee, Joan; Perkins, Revere; Pagliuca, William. 1994. The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Campbell, Lyle 1991. Some grammaticalization changes in Estonian and their implicatons. – Approaches to the Grammaticalization. Vol I. (Typological Studies in Language 19:1.). Toim E. C. Traugott, B. Heine. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins. 285–299.
- Craig, Colette G. 1991. Ways to go in Rama: A case study in polygrammaticalization. – Approaches to the Grammaticalization. Vol II. (Typological Studies in Language 19:1.) Toim E. C. Traugott, B. Heine. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins. 455–489.
- Dahl, Östen 1985. Tense and Aspect Systems. Oxford: Blackwell.
- Dahl, Östen 2000. The grammar of future time reference in European languages. – Tense and Aspect in the Languages of Europe. Toim Östen Dahl. Berlin: Mouton de Gruyter: 309–328.
- Diewald, Gabriele 1997 Grammatikalisierung: eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Tübingen: Max Niemeyer.
- Ehala, Martin 1996. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses II. – Keel ja Kirjandus 6, 375–384.
- Erelt, Mati 2001. Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18. Tartu. 7-25.

---

² Loend sisaldab lisaks artiklis viidatud töödele ka tekstis viitamata, huvi pakkuda võivaid grammatikalisatsioonialaseid kirjutisi.

- Giacalone Ramat, Anna; Hopper, Paul 1998. The Limits of Grammaticalization. (Typological studies in language, vol. 37.) Amsterdam / Philadelphia: Benjamins.
- Gildea, Spike (toim) 1998. Reconstructing Grammar. Comparative Linguistics and Grammaticalization. (Typological Studies in Language 43.) Amsterdam: Benjamins.
- Givón, Talmy 1971. Historical syntax and syntactic morphology. An archaeologist's field trip. – Chicago Linguistic Society 7: 394–415.
- Givón, Talmy 1979. From discourse to syntax. Grammar as a processing strategy. – Syntax and Semantics, vol 12. Discourse and Syntax. Toim T Givón. New York: Academic Press.
- Grünthal-Robert, Tiit 2000. Grammaticalisation des particles énonciatives in estonien. – Grammaticalisation aréale et sémantique cognitive: les langues fenniques et sames. (Sous la direction de M.M.Jocelyne Fernandez-Vest.) (Oural – Ural n° 1.) Eesti Keele Sihtasutus. 81–94.
- Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahl'i keele eripärast selle taustal. Tartu Ülikool.
- Heine, Bernd 1997. Cognitive Foundations of Grammar. New York, Oxford: Oxford UP.
- Heine, Bernd; Claudi, Ulrike; Hünemeyer, Frederike 1991. Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV Suulise kõne sõnavara III. Partiklid. – Akadeemia 8, 1772–1806.
- Hopper, Paul; Traugott, Elisabeth Closs 1994. Grammaticalization. Cambridge UP.
- Kasik, Reet 2000. Analüütilised kausatiivsed konstruktsioonid. (Ettekanne eesti–soome kontrastiivseminaril Turus 12.–13.05.00.) (Ilmub kogumikus Lähivertailuja 11.)
- Keevallik, Leelo 2000. Keelendid *et* ja *nii et* vestlustes. – Keel ja Kirjandus 5 344–358.
- Keevallik, Leelo 2001. Tracing grammaticalization of *oota* 'wait' in Estonian conversation. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 119–144.
- Lehtinen, Tapani; Laitinen, Lea (toim) 1997. Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta. (Kieli 12) Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- Lehmann, Christian 1995. Thoughts on Grammaticalization. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 01.) LINCOM EUROPA, München, Newcastle.
- Lindström, Liina 2001. Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 90–118
- Metslang, Helle 1994. Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu.
- Metslang, Helle 1996. The developments of the futures in the Finno-Ugric languages. – Estonian: Typological Studies I. Toim M. Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4. Tartu. 123–144.
- Metslang, Helle 1997. Eesti prefiksaaladverbist *ära* soome keele taustal. – Lähivertailuja 9. Suomalais–virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. (Castrenianumin toimitteita 53.) Helsinki. 31–46.
- Metslang, Helle 2000. Reflections on development of a particle in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim Mati Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu. Tartu. 59–86.
- Metslang, Helle 2001. Metafoorid grammatikas. – Keele kannul: pühendusteos Mati Ereht 60. sünnipäevaks. Toim Reet Kasik. Tartu. 222–231.
- Metslang, Helle; Muižnice, Leena; Pajusalu, Karl 1999. Mineviku partitsiibi finiidistumisest eesti ja läti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 522–534.
- Metslang, Helle 1997. Eesti prefiksaaladverbist *ära* soome keele taustal. – Lähivertailuja 9. Suomalais–virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. (Castrenianumin toimitteita 53.). Helsinki. 31–46.
- Mikone, Eve 2000. Idiomit ja kieliopillistuminen. – Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii. Juhlakirja Mauno Kosken 70-vuotispäivän kunniaksi. Turku. 16–32.
- Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopillistumine suomessa ja virossa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 845.) Helsinki.
- Pajusalu, Renate 1997. Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Toim Mati Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8. Tartu. 146–177
- Pajusalu, Renate 2000. Indefinite determiners *mingi* and *üks* in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim Mati Ereht. Publications of

- the Department of Estonian of the University of Tartu 14. Tartu. 87–117.
- Rätsep, Huno 1977. Eesti keele ajalooline morfoloogia I. Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu Riiklik Ülikool.
- Sildvee, Kadri 2000. Tähendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – Keel ja Kirjandus 1, 841–853.
- Tragel, Ilona 1999. Verbi *andma* kognitiivlingvistiline analüüs. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Tragel, Ilona 2000. Partikkelverbidest. (Ettekanne Tartu Ülikooli ja Tallinna Pedagoogikaülikooli kraadiõppurite kevadseminaril Arba-veres 27.5.00).
- Tragel, Ilona 2001. On Estonian core verbs. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 145–169
- Uuspõld, Ellen 2001. *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Toim Reet Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17 Tartu. 306–321.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 22–47

Keeleteaduse teaduskeelest

Peep Nemvalts

Ega vist keegi kujuta ette teoreetilist keeleteadust Eestis ilma eesti keeleta. Välistamata teisi keeli on eesti keel meil niihästi kirjeldatav aines kui ka kirjeldusvahend. Seepärast on põhjust arutleda veidi sellegi üle, milline on eesti keeleteaduse teaduskeel.

Ei tohi unustada et juhtlause “Kahtle kõiges!” on üks peamisi teaduse ja teoreetilise mõtte edendajaid. Just olemasolevais teooriais kaheldes sünnivad ju uued teooriad. Kas ja kuivõrd eesti keeleteaduslikud tööd rajanevad ühel või teisel teoorial? Kuidas see ilmneb terminikasutuses? Järgnevas keskendun eeskätt mõningaile kekseile küsitavustele süntaksi kirjeldamisel.

Mahukaima eesti keele grammatika (EKG I–II 1995, 1993) eessõna teatab: “...käesolev teos on eelkõige keele praegust seisu fikseeriv deskriptiivne grammatika. Mõnikord on sellist tüüpi grammatikat nimetatud ka teaduslikuks või akadeemiliseks. Meie grammatika nendele nimetustele ei pretendeeri, sest nendest järelduks iga rakendusliku keeleõpetuse pidamine mitteteaduslikuks.” (EKG I 1995: 5)

Raske uskuda et ühe grammatikakäsitluse nimetamine teaduslikuks välistaks teiste teaduslikkuse. Teaduses ei saa olla ühtainust tõe. Teisalt, kui nõustuda et teadus on mõistetes, seadustes ja teooriates väljendatav teadmiste süsteem (vt EE 9 1996: 317), siis ei saa välistada et EKG ikkagi on teaduslik grammatika, kuigi selle teoreetilisi lähtekohti kuskil sõnaselgelt ja kokkuvõtlikult ei esitata. Sellele teooriatausta puudumisele ja segadusele mõningate terminitega on tähelepanu juhtinud ka Haldur Õim (1996). Ainuke kogu teost hõlmav määratlus on lisaks eeltsiteeritule “deskriptiivne süvagrammatika” (EKG I 1995: 6).

Kirjelduskontseptsiooni killukesi on sõnastatud järgmiselt (esiletõstetud paksus kirjas siin ja järgnevaski minu – P.N.): “...kui morfoloogias on kirjeldussuund vormilt funktsioonile, siis süntaksis on see funktsioonilt vormile. [...] Vormimoodustuse aluseks on Ülle Viksi morfoloogiamudel.” (EKG I 1995: 6) “Erinevalt senistest eesti keele süntaksitest, mis oma põhiolemuselt on sõna(ühendi)-süntaksid, on käesoleva grammatika oma moodustajasüntaks.” (EKG

I 1995: 7) Viimane väide ei pea paika, sest siinkirjutaja moodustisüntaks ilmus kümmekond aastat varem (Nemvalts & Vare 1984).

Ent mis üldse on teooria? Võetagu üks üsna juhuslik näide: “**X’-teooria** ... on **generatiivse grammatika** eelviimase, kuid siiani kõige levinuma versiooni, nn **GB teooria** (*Government and Binding*, e.k. ‘mõjustus ja sidustus’) **komponent**, mis keskendub lause moodustajate vaheliste suhete kirjeldamisele...” (Ehala 2001: 25).

Kas generatiivne grammatika ja GB-teooria on mõlemad ühtviisi teooriad? Mida tähendab “nn [= niinimetatud] GB-teooria”? Võibolla on see GB – või peaksime ütleva MS? – hoopis üks generatiivgrammatika teooria uurimissuundi, suundumusi? Või malle, mudeleid? Või hoopis meetodeid? Kas **X’-teooria** on ikka teooria, või äkki lihtsalt üks GB-suuna meetod?

Igatahes olen veendunud, et ei eesti ega mistahes muud keelt pole mõtet suruda ühegi valmisteooria Prokrustese sängi, sh ka mitte generatiivgrammatika teooria binaarmõõdulisse, milles kõikide keelte kõik laused oleksid justnagu kirjeldatavad valemist $S \rightarrow NP + VP$ lähtudes. Niisugune binaarsus võib olla otstarbekas küll formaliseerimisel, aga see viitab juba üsna spetsiifilisele kirjelduse eesmärgile, näiteks raaliprogrammide tarbeks. Isegi kui selline kirjeldusmeetod osutuks mõne keele puhul adekvaatseks, poleks see kuigi ülevaatlik. Keele struktuur on märksa huvitavamalt mitmeharuline kui pidev aste-astmelt kahenemine.

Kuidas eesti keeleteadus seda huvitavat struktuuri kirjeldab? Milline on teooria, meetodi ja terminoloogia suhe? Mil määral on terminid teooria- või meetodikesksed?

Inglise *government* on enamasti tähendanud sama mis eesti lingvistikas *rektsioon*, eesti keeli *sõltumus* ~ *sõltuvus*. Kas nn GB-teoorias peab see olema *mõjustus*? Kui eesti lingvistikas on kasutusel termin *sidusus* tähenduses *koherents(us)*, ingl *coherence*, *cohesion*, kas siis tarvitseb ingl *binding* vastena kasutada paronüümset terminit *sidustus*?

Lingvistika nagu mis tahes muugi teadustöö vajab selgust nii terminoloogias kui ka mõttekäikudes. Keelekirjeldus saab seda selgem, mida täpsemalt keelestruktuuri elemente eristatakse. Kahjuks tarvitatakse mitmeid termineid justkui iseenesestmõistetavalt, ent tegelikult erineva mõistesisuga. Osa nõnda kasutatavaist termineist polegi seotud mõne kindla teooria või meetodiga, vaid kuuluvad n-ö keeleteaduse ühiskeelde, nt *tasand* ja *kiht* ; vrd sm *taso* ja *kerros*,

ingl *level*, *layer* ja *rank*. Mulle tundub olevat kõige otstarbekam ja ülevaatlikum kirjeldada keelesüsteemi struktuuri koosnevana kolmest **kihist**: *semantikakiht*, *süntaksikiht* ja *morfo(fono)loogiakiht*. Iga kihi sees saab eristada mitut **tasandit**: semantikakihis on *sõna-* ehk *lekseemitasand*, *mõistetasand* ja *situatsioonitasand*; süntaksikihis *sõnetasand*, *fraasitasand*, *lausetasand* ja *tekstitasand*; morfoloogia-kihis *morfeemitasand* ja *sõnavormitasand*, servapidi ka *foneemitasand*. (vt Nemvalts 1996a, 2000, 2001a)

Mida sügavamale keele struktuuri tungitakse, seda enam kasvab terminikasutuse teooriakesksus. Kõik terminid ei tarvitse ühtviisi rahuldada kõiki teoreetilisi tõekspidamisi. Näiteks vanema deskriptiivlingvistika *lauseliige* (sm *lauseenjäsén*, ingl *part of sentence*) pole samastatav ei fraasistruktuurigrammatika (*vahetu*) moodustiga ega funktsionaalse grammatika *süntaktilise funktsiooniga*, kuigi nende kokkupuutepind on kohati üsna lai.

Vanas deskriptiivses tavagrammatikas oli lauseliikme mõiste lahutamatu seotud *sõnaühendi* mõistega. Osutasin juba paarküm-
mend aastat tagasi sellele, kuidas too **lauseliige** polnudki tegelikult mõtestatud **lausetasandi** nähtusena, vaid paradoksaalselt hoopis sõnaühendi kaudu (Nemvalts 1980). Uus deskriptiivne süvagrammatika annab terminile *lauseliige* teistsuguse mõistesisu: "...moodustajasüntaks on hierarhiline. Nagu enamikus tänapäeva süntaksites, on ka siin tähtsal kohal lauseliikme mõiste. Lauseliikmena käsitatakse aga moodustajate, mitte sõnavormide grammatilist klassi." (EKG I 1995: 7)

Paraku ei järgi mõiste ja termini *lauseliige* tegelik kasutus EKG-s väidetavat hierarhilisust. Ei saa pidada ühtviisi lauseliikmeiks alust ja täiendit, ilma et süntaksikihi tasandistruktuur hägustuks. Kui üldse kasutada terminit *lauseliige*, siis on tõeliselt hierarhilises käsitluses tingimata vaja eristada lauseliiget kui lausetasandi mõistet ja *fraasiliiget* kui fraasitasandi mõistet. Nii olengi juba varem (Nemvalts 1984, 1988) käsitlenud öeldist, alust, sihitist ja määrust lauseliikmeina ning täiendit, lisandit ja (öeldis)täidet fraasiliikmeina. Et aga *liige* on termin mille mõistesisu osutab vältimatult mingile liikmeist koosnevale tervikule, siis on nii *lauseliige* kui ka *fraasiliige* eksitavalt lähedal *moodusti* mõistele. Minu meelest tuleb teadusliku täpsuse nimel eristada sisaldumist-koosnemist ja koostisosade funktsionaalsust väga selgelt. Eestikeelses keeleteaduses on see võimalik, kui kasutada sisaldumist kirjeldades terminit *moodusti* (mille mõiste

hõlmab fraasi, sõnet jt) ja moodusti rolli lauses või mistahes muus tarindis nimetada üksnes selle moodusti *funktsiooniks* ehk *toimeks*.

Põhi, pea ja tuum

Tavagrammatika sõnaühendi kui keskse kirjeldusüksuse elemente oli *põhisõna*. Selle *põhisõna* paariline sõnaühendis oli *laiend*. EKG-s on *laiendi* paarilisena aga defineeritud termin *põhi*: "Alistusseose puhul tingib üks vahetu moodustaja teise moodustaja grammatilise vormi või kuulumise mingisse substitutsiooniklassi. Moodustajat, mis täidab 'alistaja' funktsiooni, nimetatakse PÕHJAKS, moodustajat, mis täidab 'alistuja' funktsiooni – LAIENDIKS. Tarindit, mille moodustab põhi koos kõigi oma laienditega, nimetatakse PÕIM- ehk SUBORDINATIIVTARINDIKS." (EKG II, 1993: 7) Omaette küsimus on, kas *laiendit* üldse vaja läheb (vt Nemvalts 1989).

Siiski pole see terminivahetus järjekindel. Vrd:

...adjektiivtribuut ühildub oma substantiivist **põhisõnaga** käändes ja arvus: *väikes(t)ele tüdruku(te)le*. (EKG II, 1993: 7)

"Kohakäändelised nimisõnafraasid, kus kvantifitseeritus nähtub **põhisõna**, nagu *määr, osa, hulk, jagu, kogus, ulatus, laius, pikkus* jms leksikaaltähendusest" (EKG II, 1993: 88)

...üte on vormilt sõltumatu, lisand aga ühildub **põhisõnaga**." (EKG II, 1993: 107)

"Lähtevormiks on fraasi **põhisõna**, mida asendusvorm laiendab. (EKG II, 1993: 200)

"*Ise* on aga adjektiivne, nimisõna laiendav asesõna, mis on samaviiteline oma **põhisõnaga**." (EKG II, 1993: 205) ...lahkasendis oma **põhja** suhtes; võimaluse korral jääb **põhisõna** ja ka öeldis implitsiitseks." (EKG II, 1993: 206)

"Substantiivne *oma* asendab erinevate genitiivtribuutidega nimisõna fraasi ühist **põhisõna**. (EKG II, 1993: 212)

"Näiteks fraaside *suur tüdruk* ja *väike tüdruk* rinnastamisel asendub ühine [?] **põhisõna** esimeses rindliikmes ellipsiga... Ka rinnastatud üksteist välistavate **põhisõnadega** tarind, nagu *tubli naine ja mees*, on mõistetav kui rindühend kahest nimisõnafraasist (EKG II, 1993: 223)

"Substantiive, mis võivad (mujal) esineda *da*-infinitiivse atribuudi **põhisõnana**... (EKG II, 1993: 239)

"Nende infinitiivtribuutide põhimassi, mis on substantiivse **põhisõna** suhtes seotud, moodustavad objektatribuudid... (EKG II, 1993: 242)

"Supiinitarind paikneb harilikult oma **põhisõna** ees, (EKG II, 1993: 257)

...subjektitarindi genitiivtribuut, mille **põhisõna** väljendab atribuudiga tähistatu võõrandamatut omadust... (EKG II, 1993: 262)

"Kui kõrvallausel sidesõnaga *et* on tõesuseele, tuleneb see **põhisõna** leksikaalsest tähendusest. Nt kui **põhisõnaks** on verb *teadma*, on kõrvallausega väljendatu alati tõene. (EKG II, 1993: 283)

...relatiivpronoomen asendub vastava demonstratiivpronoomeniga *ja/või* mitterestriktiivlause **põhisõnaga**. (EKG II, 1993: 313)

"Mitterestriktiivlausena on kõrvallauset võimalik käsitada üksnes substantiivifraasi **põhisõna** juurde kuuluvana. [---] ...kui Ng kuulub rindühendisse, s.t kui kahel genitiivtribuudil on üks ja sama **põhisõna**. (EKG II, 1993: 314)

Nagu osutavad ülalesitatud näited, on termini *põhi* sünonüümina üsna rohkelt ikkagi kasutusel ka *põhisõna*. See tavagrammatika *põhisõna* võis olla ka põimlause kõrvallausel *pealause*. Lauselühendiga lauses aga öeldi olevat *peasõna* ja *põhilause*. (vt nt ELP 1974, Mihkla & Valmis 1979) Samasugune terminite metamorfoos *põhi*- > *pea*- ja *pea*- > *põhi*- on säilinud ka EKG-s:

"Kui tarindi tegevussubjekt on küll täielikult identne **põhilause** subjektiga, kuid sisaldab asesõna *kõik*, siis kustutatakse vaid asesõna **põhisõna**. (EKG II, 1993: 271)

Ent see mis tavagrammatikas oli ühemõtteliselt *pealause*, võib EKG käsitluses olla kas *pealause* või *põhilause*:

"Põimlause on liitlause, mis koosneb alistavast osalausest ehk PÕHILAUSEST (PL) ja põhilausele tervikuna või selle mingile elemendile alistuvast lausest ehk KÕRVALLAUSEST (KL). [---]

Kõrvallauselise põimlause põhilause *et ta tuleb siis* kannab nii alistava kui ka alistuva osalause tunnuseid, iseseisva [?] põimlause **põhilaulsel** *ma tean* on üksnes **alistava** lause tunnused ja seda nimetatakse PEALAUSEKS. Järgnevas piirduetaksegi ainult iseseisvate põimlausete kirjeldamisega ja seetõttu kasutatakse **põhilause** asemel terminit **pealause**." (EKG II, 1993: 281)

Teaduskeeles tuleks siiski hoiduda kasutamast sünonüüme mõistesistult erinevate terminitena. Ja igal juhul peab vältima ühe ja sama termini tarvitamist mitme erineva mõiste jaoks. Paraku on EKG-ski tehtud mõlemat. Et terminite *põhi*, *põhisõna* ja *peasõna*

kasutamine pole teoreetiliselt lõpuni läbi mõeldud, saab eriti ilmseks, kui võrrelda eeltsiteerituga veel järgmist:

“Infiniittarindid on verbifraasid, mille **põhjaks** – **peasõnaks** – on infiniitne verbivorm; nominalisatsioonid on substantiivifraasid, mille **põhjaks** – **peasõnaks** – on deverbaalsubstantiiv [---]

Et pidevalt on vaja eristada **põhja** kui tarindi keskset elementi sellest **põhjast**, mille juurde tarind kui tervik kuulub, siis nimetame edaspidi esimest tarindi **peasõnaks**, teist tarindi **põhjaks**.” (EKG II, 1993: 232)

Semantilise süntaksi vaatevinklist olen väitnud varemgi (Nemvalts, Vare 1984, 1988; Nemvalts 2001a) ja väidan üha, et selgem on rakendada mõistet *tuum*, mis eri tasandil võib avalduda eri vormis, kuid seepärast ei tarvitse neid vorme nimetada kord *põhjaks*, kord *põhisõnaks*, kord *peasõnaks*, sest alati on tegu tarindi keskse moodustiga. Ja eriti loomulik on see hierarhilise käsituse korral.

Lausetuum: [Lingvist **mõtleb** teooriaist, [kui ta just **ei mõtle** meetodeist]]

Vajadusel on hõlpus ka täpsustada: pealause tuum ja kõrvallause tuum.

Infiniittarindi tuum: [[**Mõteldes** teooriaist,] istub lingvist raamatukogus] [Teooriaist **mõtlevad**] lingvistid] peavad konverentsi]

Fraasituum: [[Lingvistide **mõtted** teooriaist] avaldatakse kogumikus]

Nõnda saame selgelt eristada süntaksi mõistet *tuum* sõnamoodustuse mõistest *põhisõna*. Ka selles tähenduses on viimast kasutatud EKGs:

... fraasid, kus **põhjaks** on ... liitsõnad **põhisõnaga** -täis” (EKG II, 1993: 144)

Predikaadi mitu palet

On termineid mis püsinud keeleteaduse algaegadest tänaseni. Ent kas nende mõistesisu on olnud niisama püsiv? Kui terminid *subjekt* ja *predikaat* (*alus* ja *öeldis*) tähistanuksid läbi aegade muutumatult ühte ja sedasama mõistesisu, vaevalt et siis nende kõrvale oleksid tekkinud veel *subjektiosa* ja *predikaadiosa* (*alusrühm* ja *öeldisrühm*) ning *teema* ja *reema*, *väitealis* ja *väide* (vrd ingl *theme* ja *rheme*, *topic* ja *comment*). Vähe sellest – käibel on ka terminid *grammatiline subjekt*, *pragmaatiline subjekt*, *psühholoogiline subjekt*, *loogiline*

subjekt, tegevussubjekt. Miks? Millised on nende kasutusalaad? Minu vastus leidub raamatus "Aluse sisu ja vorm" (Nemvalts 2000).

Milline on õigupoolest terminite *predikaat, predikaatne, predikaatus, predikatiivsus, predikatiiv, predikatiivne, predikatsioon* omavaheline suhe? Või kas need kõik on üldse ühtviisi terminid? Kui jah, siis kas on neid kõiki tingimata vaja? Kui mõni neist polegi termin, millise mõistega see siis seostub või mis eesmärgil ja mil viisil seda kasutatakse? Kuidas on nendega seotud inglise termin *predicator*? Kas *predikaat* peab olema tõesti sünonüümne *verbi(vormi)ga*? Niisugusedki küsimused kerkivad muuhulgas EKG-d lugedes. Võrreldes:

"Eesti keele lauseliikmed on ÕELDIS ehk GRAMMATILINE PREDIKAAT... (EKG II, 1993: 9)

"Õeldis on tüüpjuhul finiidne verbivorm." (EKG II, 1993: 10)

"Semantilise predikaadi funktsiooni täidab öeldis" (EKG II, 1993: 11)

Neist väiteist järeldub, et öeldis ehk grammatiline predikaat = semantiline predikaat = finiidne verbivorm. Millistel kaalutlustel võiksid need kõik hädavajalikuks osutuda? EKG-s leidub järgmine mõttekäik:

"Ehkki öeldis kattub üldjuhul **semantilise predikaadiga**, ei pruugi see siiski alati nii olla. Olulisimaid erandeid sellest on omaduse või seisundi märkimine öeldistäite või seisundimääruse abil. Nt Linnalapse tee looduse juurde ei ole *lihtne*. Sa oled mul *tubliks abimeheks*."

Öeldisverb *olema* kannab sel juhul põhiliselt [?] grammatilist infot, **predikaadi** semantiline sisu jääb öeldistäitesse. Poleks järjekindel tuua süntaktilistel seostel põhinevasse lauseliigendusse semantikast tingitud erandeid ja lugeda verb *olema* kui kõide koos öeldistäitega **liitöeldiseks**. See tooks kaasa põhimõttelise erinevuse kõigist muudest öeldistest: niisuguse öeldise koosseisu kuuluks täiesti iseseisev nominaalne element, mida saaks asendada nii asendussõnadega kui ka teiste samaliigiliste elementidega ja mis oleks suvalisel määral edasi laiendatav. Sellised täistähenduslike nominaalsete komponentidega öeldised nagu 'Linnalapse tee looduse juurde *ei ole sugugi lihtne* / *ei ole selline*, nagu sa arvad / *ei ole sugugi mitte alles tänapäeval tekkinud probleem*' tooksid **ähmasust** lauseliigenduse käsitlusse. Seetõttu loetakse ka köitmena toimiv *olema* omaette öeldiseks ja öeldistäide iseseisvaks lauseliikmeks." (EKG II, 1993: 18)

Kui kõide on grammatiline predikaat ehk öeldis põhjendusega, et see peab olema finiidne verbivorm, siis ei klapi sellega väide "Semantilise predikaadi funktsiooni täidab öeldis", sest siin osutub semantiliseks predikaadiks hoopis öeldistäide või nn seisundimäärus. Pigem tekitab hoopis see ähmasust. Võrreldagu kas või väidet "Juhul, kui kaks nimetavalist **nimisõna**fraasi ei erine sobivuse poolest **semantiliseks predikaadiks**, on öeldistäite ja aluse grammatiline erinevus neutraliseerunud." (EKG II, 1993: 58)

Kui tarvitatakse termineid *grammatiline predikaat* ja *semantiline predikaat*, kummaga siis seostub üksinda kasutatav *predikaat*? Mida öieti tähendab "predikaadi semantiline sisu" ülaltoodud väites? Kas peetakse silmas grammatilist või semantilist predikaati? Kas see on sünonüümne "predikaadi tähendusega" järgmises väites: "Kontekstivaba, st neutraalse teatestruktuuriga lause teema valik aga oleneb **predikaadi tähendusest**, st **igal predikaadil** on (lisaks primaarsele semantilisele orientatsioonile) kindel primaarne pragmaatiline orientatsioon." (EKG II, 1993: 13) Sõnastust "igal predikaadil" saab tõlgendada nii, et mõeldakse niihästi grammatilist kui ka semantilist predikaati. Vastasel korral osutub "igal" eksitavalt ülearuseks.

Kusagil EKG-s pole ka määratletud, mis on **predikaadi semantiline orientatsioon** või milline on selle suhe "predikaadi semantilise sisuga" ja "predikaadi tähendusega". Küll aga on mõõdamannes mainitud situatsiooni semantilist orientatsiooni, mis näib olevat samastatud tegumoe: "Predikaatverbi grammatiline vorm, ...osaleb ... situatsiooni aja, modaalse hinnangu ja semantilise orientatsiooni (tegumoe) väljendamisel." (EKG II, 1993: 13)

Teaduskeel vajab selgust, seepärast pole hea segada erinevate kategooriate mõisteid:

"Tüüpilise seisundipredikaadina talitleb **verb olema** koos öeldistäite või seisundiadverbiaaliga (*on roheline, on president, on katki, on presidendiks*). (EKG II, 1993: 13) Kui *olema* loetakse omaette öeldiseks, siis olnuks järjekindel piirduda kas funktsioonidega: öeldis koos öeldistäite või seisundiadverbiaaliga; või sõnaliikidega: verb *olema* koos adjektiivi, substantiivi või adverbiga.

Kirjelduse selgusele ei aita sugugi kaasa seesugune terminikasutus:

"Latiivne habitiivadverbiaal laiendab järgmisi **predikaate**.

- 1) **Verbe**, mis väljendavad millegi siirmist... [---]
- 2) Seisundi- ja modaals**predikaate**... [---]

3) Predikaate *olema, tulema*...[---]

4) Muid transitiiv**verbe** juhul, kui... (EKG II, 1993: 63)

Mida siin adverbial laiendab, kas verbi või predikaati? Kas grammatilist või semantilist predikaati? Näib et *verb* ja *predikaat* on ikkagi kasutusel sünonüümidenä; seda kinnitavad järgmisedki väited:

"Kaasaütlevat tingivad a) retsiprook**predikaadid**... b) mitteretsiprooksed **verbid**, mis..." (EKG II, 1993: 70)

"Intransitiiv**predikaati** laiendava infinitiivadverbialilähtelause objekt..." (EKG II, 1993: 231)

"**Predikaat infinitiivistub** ning moodustab intransitiivverbiga liitpredikaadi, kaotades seejuures teisedki laiendid. (EKG II, 1993: 250)

Teaduskeeleselguse koha pealt pole see küll eriti järjekindel. Finiitne verb võib teadagi infinitiivistuda, aga predikaat?

Muidugi poleks järjekindel tuua sisse semantikast tingitud erandeid puhtvormilisse süntaksikirjeldusse. Häda on vaid selles, et EKG pole sugugi järjekindlalt formaalsüntaktiline või rangelt "süntaktilistel seostel põhinev" vaid neid "semantikast tingitud erandeid" on kõikjal, eriti rohkesti muidugi kogu adverbialide käsitluses, ent mujalgi (nt sihtis).

Kuidas mõista määratlust "täiesti iseseisev nominaalne element" eeltoodud lõigus (EKG II, 1993: 18)? Ilma koopulata ei saaks see element ju funktsioneerida. Ja teisalt: miks "öeldise koosseisu" ei tohiks "edasi laiendada", kui aluse, sihitise ja määruse puhul seda loomulikuks peetakse?

Veelgi kahtlasem on vajadus niisuguste terminite nagu *liht-* ja *liitöeldis* järele. "Öeldist, milleks on üksikverbi liht- või liitvorm, nimetatakse LIHTÖELDISEKS. Öeldis, millena talitleb perifrastiline verb, kaksikverb või üksikverbi perifrastiline vorm, on LIITÖELDIS." (EKG II, 1993: 19) Sedalaadi nimesiltide kleepimine on teaduskeeles üsna tavaline, aga osutub tihtipeale ainult nimetamiseks nimetamise pärast. Terminit *lihtöeldis* ei leiagi kogu teoses mitte kuskilt mujalt kui ainult selles nimetamise lauses; *liitöeldis* esineb mõne üksiku korra, kuid sellises kontekstis, kus saaks vabalt läbi selletagi. Liigitamine ei tohiks olla eesmärk iseeneses.

Verb olgu verb kui sõnaliigi mõiste ja ei midagi muud. Verb kuulub keele leksikoni ja seepärast ei lisa minu meelest teaduskeelele selgust väide, nagu oleks olemas "öeldise leksikaalsed kategooriad" (EKG II, 1993: 22). Öeldis pole ometi leksikoniüksus.

Verbifraasi mõistetagu süntaksikihi moodustina. Sellele ei lisa mingit olulist infot väide “Õeldis on VERBAALNE lauseliige, kõik ülejäänud lauseliikmed on NOMINAALSED.” (EKG II, 1993: 10), kui õeldis on niikuinii defineeritud verbivormina.

Õeldist ei saa võrdsustada ei verbiga ega verbifraasiga. Õeldis ehk predikaat on kõige täpsemalt defineeritav kui lausetuumaks oleva verbifraasi funktsioon. Niisiis saab teaduslikku täpsust järgides kõnelda vaid predikaatverbifraasist ja predikaatverbist.

Veel üks ebaselge terminikasutus: “Ütte peasõna positsioonis võivad kindlat referenti tähistada needki sõnad, mis tavaliselt on mittereferentsed (**predikaatsed**):” (EKG II, 1993: 106) See mis on *predikaatne*, peaks olema predikaadile (ehk õeldisele?) omane.

“**Predikaatne atribuut** on semantilise **predikaadina toimiv atribuut**, mis määrab ära substantiivi tähendusklassi [?] ja põhijuhul ühildub substantiiviga arvus ja käändes. Lauses **vastab** niisugusele atribuudile tavaliselt kas **predikatiiv** või seisundiadverbiaal.” (EKG II, 1993: 114)

EKG enda õeldisedefiniitsiooniga läheb vastuollu väide: “Lause (nii iseseisvana kui ka moodustajana-osalausena) on seega **PREDIKATIIVNE TARIND**, vastandudes fraasile kui **mittepredikatiivsele tarindile**.” (EKG II, 1993: 8) Ilmne vastuolu tekib sellisel lause üldmääratlusel ka väitega “Sisuliste ja vormiliste kaalutluste konflikti korral ... on soovitatav eksistentsiaallause asendada **predikatiivse** normaallausega. Nt “*Tal ei ole sinised silmad ~ siniseid silmi.* – parem: *Ta silmad ei ole sinised.*” (EKG II, 1993: 158) Siin ja ainult siin on tegu tõeliselt predikatiivse lausega, st sellise lausega, milles leidub predikatiivfraas.

Ent kaugeltki mitte igas lauses pole õeldistäidet ehk predikatiivi – seega ei saa lauset määratleda **predikatiivse** tarindina. Küll aga on igas (kontekstivabas) lauses olemas õeldis ehk predikaat.

Kui teaduskeeles ei olda järjekindel terminikasutuses, võib kergesti tekkida vastuolusid ja halvimal juhul koguni loogiline ring.

Vastuolud vaadeldavas mõistestikus kaovad, kui predikatsiooni defineerida keele kui kommunikatsioonivahendi ilminguna – uue (elementaar)teate liitmisena olemasolevale infole, nagu on teinud Õim (1973a, 1973b) – ja mitte ühena grammatilistest seostest, nagu esitab EKG II (1993: 7). EKG predikatsiooni käsitlemise küsitavusi olen vaadelnud varem (Nemvalts 2000: 24–25). On põhimõtteline erinevus ühelt poolt keele vormistruktuuris ilmnevate seoste koordinat-

siooni ja subordinatsiooni ning teiselt poolt keelelist suhtlemist struktureeriva predikaatsuse vahel. Niisiis võib lauset nimetada *predikaatseks tarindiks*, sh ka subjektfraasita lauset (vt Nemvalts 1996a, 2000).

Ka ingliskeelses keeleteaduses tõlgendatakse terminit *predicate* mitut moodi. Mõnikord eelistatakse seetõttu terminit *predicator*, millele on antud ühemõttelisem mõistesisu: lausemoodustina toimiv verbifraas (vt ODEG 1993: 308). Võibolla tuleks eesti keeleteaduse keeleski läbi viia radikaalne muudatus ning kasutusele võtta *predikaator*, vältimaks hägusaks muutunud *predikaati*. Sel juhul võiks termini *predikaat* "tagastada" loogikale koos terminiga *argument*. Viimast ei lähe keeleteaduses vaja, kui kasutusel on *aktant* ehk *osaline* ja *sirkonstant* (või pigem *tsirkumstant*) ehk *asjaolu*.

Missuguse teooriaga seostub eesti keeleteaduses *komplement* (vrd sm *komplementti*, ingl *complement*)? Ingliskeelses lingvistikas on *complement* sageli kasutusel samas tähenduses nagu eesti keeleteaduses *predikatiiv*. Soome keeleteaduses on terminiga *komplementti* tähistatud väga erinevaid mõisteid (vt Hakulinen, Karlsson 1979: 33 jm; Vilkuna 1996).

Siiski on nii inglise kui ka soome pruugis *komplement* mõiste, mida nii või teisiti kasutatakse lihtlausegi kirjeldamisel. Kuid EKG lihtlausekäsitlusest seda ei leia; see ilmub välja alles põimlause kirjelduses ühe kõrvallauseliigina adverbiaal- ja relatiivlause kõrval:

"Komplementlause on pealause predikaadi vm liikme **seotud laiendid**, mis täiendavad sisuliselt vastavat sõna või sõnade ühendit [?]." (EKG II, 1993: 283)

Kui *komplementi* ei läinud vaja lihtlause seotud laiendite kirjeldamisel, miks seda siingi vaja on? Kui "seotud laiendid on nii sisult kui ka vormilt konkreetsest põhjast tingitud" (EKG II, 1993: 8), kuidas siis on lauses *Ma kuulsin, et sa olid haige* komplementlauseks nimetatav kõrvallause (EKG II, 1993: 282) sisult kui ka vormilt tingitud predikaatverbist *kuulsin*? Vrd:

Ma kuulsin, kuidas väljas müristas.
Ma kuulsin, kuhu kass jooksis.
Ma kuulsin, kes ta on.

Kui seotud laiend on samane aktandiga – "valents, s.o võime tingida kindlat arvu aktante ehk seotud laiendeid" (EKG II, 1993: 17) – siis oleks küllap selgem rääkida otse aktantlausest ehk aktantsest kõrvallausest? Liigitelu "Korrelaadi süntaktilise funktsiooni põhjal

saab eristada **aktantseid komplementlauseid...**" (EKG II, 1993: 282) näib olevat liiane.

Igal juhul on ebatäpne vastandada predikaatseid ja aktantseid lauseid. Äärmisel juhul võiks nõnda liigitada ainult kõrvallauseid, aga kui palju seegi selgust loob, on iseasi.

• •

Terminiga *sõnajärg* tähistatakse küllaltki erinevaid nähtusi. Seetõttu tuleb käibeale ka alammõisteid nagu *põhisõnajärg* ja *baassõnajärg*:

"Põhisõnajärg on statistiliselt kõige levinum moodustajate järjestus lause pindstruktuuris. [...] Baassõnajärje mõiste seevastu püüab väljendada lause moodustajate järjestust infoliigendusest sõltumatult, n-ö süvastruktuuri tasandil. Sellel tasandil on määravaks teguriks fraasi **põhisõna** asend oma laiendite suhtes." (Ehala 2001: 24–25) Nõnda on baassõnajärg tegelikult vist hoopis **põhisõna** järg.

Nagu olen varem osutanud (Nemvalts 1996a, 2000), on minu arvates otstarbekas rakendada terminit *fraasijärg*, kui kõneldakse lausemoodustite järjestusest ning alles fraasimoodustite tasandil *sõnajärjest* (nt hulgasõna–omadussõna–nimisõna). **Fraasijärg** on seega kas SPO (AÖS), XPS (XÖA) vms.

Kas terminid nagu *nominatiiv*, *akusatiiv* (vrd sm *akkusatiivi*), *partitiiv* on ikka ühemõttelised? (vt Nemvalts 1996b, 2001b) Mõiste *partitiivsus* (vrd ingl *partitivity*) ei kattu ilmselt *partisjaalsusega* (vrd ingl *partiality*). (vt Nemvalts 1996a, 2000).

Milline on terminite *sihitis* ja *siht* vahekord eesti keeles ja kuidas on nendega seotud nt sm *kohde* ja ingl *goal*? (vt Nemvalts 2001b).

Terminite tähendus, nende kasutusala muutub paratamatult uute tõekspidamiste ja käsitluste lisandudes – ja seetõttu on oluline iga termini mõistesisu alati võimalikult täpselt piiritleda. Kui seda ei tehta, jääb alati vääriti mõistmise võimalus. Kasutada nn üldtuntud termineid eeldusel et kõik saavad neist niikuinii täpselt ühtemoodi aru – isegi see võib osutuda illusiooniks.

Enamik lingvistikateooriaid on lähtunud indoeuroopa keeltest, aga küllap on teistmoodi struktuuriga eesti keelel ka midagi pakkuda muule maailmale. Seepärast ei tarvitse teoreetiline keeleteadus Eestis nii väga muretseda selle üle, millised suunad meil pole esindatud või mis on meil üle- või alaesindatud.

Ent eriti siis, kui lähtume muukeelseist teooriaist või meetodeist, on kasulik eesti keeleteaduse teaduskeele täpsuse eest hoolitse-da. Lisaks iga üksiktermini selgusele tuleb muidugi pürgida ka kogu mõistestiku vastuoludeta haakumise ning väidete ühemõttelisuse poole.

Kirjandus

- EE 9 1996 = Eesti Entsüklopeedia 9. kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Ehala, Martin 2001. Eesti keele baassõnajärjest. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Erealti 60. sünnipäevaks. Toim R. Kasik. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. 24–41.
- EKG I 1995 = M. Erealt jt. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõna-moodustus. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKG II 1993 = M. Erealt jt. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tal-linn.
- ELP 1974 = K. Mihkla jt. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Liht-lause. Tallinn: Valgus.
- Hakulinen, Auli; Karlsson, Fred 1979. Nykysuomen lauseoppia. Suoma-laisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 350. Jyväskylä.
- Mihkla, Karl; Valmis, Aavo 1979. Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn: Valgus.
- Nemvalts, Peep 1980. Eesti lauseliigenduse põhialustest. – Keel ja Kirjandus 1-2, 86–88, 153–154.
- Nemvalts, Peep 1989. Parandatud õpik – kas ka parem? Pararetsensioon X klassi emakeeleõpikule. – Õpetajate Leht 2. 12. 1989; 9. 12. 1989.
- Nemvalts, Peep 1996a. Case Marking of Subject Phrases in Modern Standard Estonian. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 25. Uppsala.
- Nemvalts, Peep 1996b. Mittatilaustyökalu tai Prokrusteen vuode? Ling-vistiikan terminologiaa pohtien. – 1:a skandinaviska fennistik-symposiet 26–28 maj 1994. Abstracts. Finska Institutionen, Stock-holms Universitet.
- Nemvalts, Peep 2000. Aluse sisu ja vorm. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nemvalts, Peep 2001a (ilummas). Süntaksi ja semantika koostoime eesti keeles. – Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu.

- Nemvalts, Peep 2001b (ilmumas). Terms in the linguistic dialogue. Translated, transmuted, interpreted? – Proceedings of the 35th Colloquium of Linguistics. Peter Lang Verlag.
- Nemvalts, Peep; Vare, Silvi 1984. Eesti keele õpik X klassile. Tallinn: Valgus.
- Nemvalts, Peep; Vare, Silvi 1988. Eesti keele õpik X klassile. 2., parandatud trükk. Tallinn: Valgus.
- ODEG 1993 = The Oxford Dictionary of English Grammar. London, New York, Sydney, Toronto: BCA.
- Õim, Haldur 1973a. On the semantic treatment of predicative expressions. – Generative Grammar in Europe. Toim F Kiefer, N. Ruwet. Dordrecht-Holland. 360–386.
- Õim, Haldur 1973b. Keel, keeleteadus ja pragmaatika. – Keel ja struktuur 8. Tartu. 107–144.
- Õim, Haldur 1996. Sissejuhatavalt eesti keele akadeemilisest grammatikast. – Keel ja Kirjandus 12, 852–854.
- Vilkuna, Maria 1996. Suomen lauseopin perusteet. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 90. Helsinki: Edita.

Paar märkust Peep Nemvaltsi kirjutise "Keeleteaduse teaduskeelest" kohta

Mati Erelt

Tartu Ülikool

Artiklis "Keeleteaduse teaduskeelest" jätkab Peep Nemvalts imetlusväärse visadusega juba kümmekond aastat kestnud puhastustööd eesti keeleteaduse mõistemaastikul, keskendudes üsna arusaadavatel põhjustel EKG süntaksile. Eesti grammatikast, eriti süntaksist, peab vist küll saama üks korrikaunis ehitus, nagu ütles kunagi Johannes Voldemar Veski arendatud eesti keele kohta.

Kahtlemata on Nemvaltsil mitmeski asjas õigus. Näiteks kas või selles, et komplemendi mõiste sissetoomine alles liitlause süntaksis on küsitav. Miks liht- ja liitlause süntaks peaksid selles suhtes erinema? Tunnistan, et lihtlause süntaksis ei kasutatud komplemendi terminit ainult seetõttu, et rahvusvaheliselt levinud süntaksikäsitlustes puudus sellel ühene sisu – kord kasutati teda meie predikatiivi ja predikatiivadverbiaali tähenduses, kord seotud laiendi tähenduses. Kõrvallauseste liigitamine komplement-, relatiiv- ja adverbialauseteks on aga ühemõtteline ja üldlevinud. Praegu paistab, et inglise akadeemiline grammatika on loobunud komplemendi kasutamisest esimeses tähenduses ja kasutab selle asemel terminit *predicative*, seega siis üsna meie moodi (vt Douglas Biber jt, Longman Grammar of Spoken and Written English. London: Longman, 2000, lk 122).

Nemvaltsi arvukatest mõistearutlustest väärivad tähelepanu peamiselt kaks: arutlused sõnajärje ja fraasijärje ning põhja ja peasõna üle. Nemvalts on seda meelt, et tuleb ranget vahet teha fraasijärje kui lausemoodustite (loe: lause moodustajate) ja sõnajärje kui fraasimoodustite (loe: fraasi moodustajate) vahel. Fraasijärg on seega kas AÖS (loe: SVO), XÖA (loe: XVS) vms, sõnajärg aga nt hulgasõnaomadussõna-nimisõna. Sõnajärje uurijate seas (ei meil ega mujal) seda vahet eriti rangelt ei tehta, kuigi Nemvalts on korduvalt püüdnud neile aru pähe panna. Ei usu siiski, et tegu on lihtsalt terminoloogilise lodevusega, pigem ikkagi sellega, et fraasid ei kipu lauses sugugi mitte alati tervikuna liikuma. Verbi liitvormigi osad on teineteisest lahutatavad, nagu lauses *Peep ei ole täna veel EKGd*

kritiseerinud. Katkestatud moodustajate puhul on fraasijärge üsna raske esitada.

Teine küsimus on põhja ja peasõna vahekord. Nemvalts on EKG tegijate peale pahane esiteks sellepärast, et nad kasutavad kord põhi, kord põhisõna. Jah, põhi on moodustaja, seega üldisem, põhisõna on selle erijuhtum. Näiteks fraasis *teine parandatud trükk* on sõnavormi *teine* põhjaks *parandatud trükk*, sõnavormi *parandatud* põhjaks ja ühtlasi põhisõnaks aga on *trükk*. Teiseks, Nemvalts pole rahul sellega, et kasutatakse kord põhi, kord peasõna. Peasõnana käsitatakse moodustaja enda koosseisu kuuluvat sõna, moodustaja tuumsõna, põhjana aga teist moodustajat, millest esimene sõltub. Näiteks fraas *ühe oma tuttavaga* sõltub lauses *Ma rääkisin ühe oma tuttavaga* verbist *rääkima*, mis on nimetatud fraasi põhi(sõna). Selle fraasi peasõnaks on aga *tuttavaga* (sest kui me jätame täiendi *ühe* ja *oma* ära, siis ülejäänud osa süntaktiline funktsioon ei muutu). Selgemini on see eristus esitatud EKKs (vt Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2000, lk 351), aga EKGs on sellest tõepoolest juttu vaid sekundaartarindite juures. Mõistagi võiks peasõna asemel kasutada ka *tuum*, kui see kellelegi rohkem meeldib.

Nemvalts toonitab, et tema moodustajasüntaks ilmus kümme-kond aastat varem kui EKG süntaks. Ilmus küll, kuid ärgem unustagem, et tegemist on kooliõpikuga, mille autor võttis lihtsalt üle EKGd koostava grammatikarühma (mille üheks liikmeks ta isegi algul oli) ideed. Rühma liikmed olid neid ideid korduvalt ja üsna üksikasjalikult ka trükisõnas käsitlenud. Grammatikarühmast ei lähtu muidugi see kaunis "grafiit" mida Nemvalts oma õpikus kasutab, Tauli inglispärane komakasutus, mida Nemvalts juba kakskümmend aastat visalt propageerib ja seni vist küll ainsana kasutab, ja muu seesugune pinnavirvendus.

Ja lõpetuseks. Loomulikult ei ole ma kunagi kavatsenud väita, et EKG pole teaduslik grammatika. Nii rumal ma nüüd ka pole! Ma ei tahtnud omal ajal lihtsalt grammatikale juba nimetuses (alapealkirjas näiteks) niisugust silti külge riputada, ehkki mõned mul seda teha soovitasid.

Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria

Karl Pajusalu

Tartu Ülikool

Artiklis püüan anda esmase sissevaate sellesse, kuidas käsitlevad keele varieerumist kaks tänapäeva keeleteaduse olulist suunda: sotsiolingvistika kvantitatiivne paradigma ja optimaalsusteooria. Iseloomustan nende sidet formaalses keeleteaduses keskse generatiivse grammatikaga ja toon näiteid sellest, kuidas on kummagi meetodiga uuritud eesti keelt. Esitlen uuemaid käsiraamatuid meetoditega tutvumiseks ja vastavat tarkvara.

Varieerumisreeglid sotsiolingvistika kvantitatiivses paradigmas

1960. aastad olid generatiivse grammatika läbimurdeaeg, aga sel kümnendil sündis ka sotsiolingvistika. William Labov näitas töödega New Yorgi kõnekeelest (vt Keevallik 2001) esmakordselt, kuidas keelevormide nn vaba vaheldus on tegelikult sotsiolingvistiliselt struktureeritud ning samas ka keelelise ümbruse poolt kitsendatud (vt Labov 1969, 1972; Sankoff 1974; Cedergren ja Sankoff 1974). Labovi, Gillian ja David Sankoffi jt tööde põhjal formuleeritud sotsiolingvistika kvantitatiivne paradigma ei muutunud oluliseks mitte üksnes ühiskonna (keelelise) mitmekesisuse sotsiaalsete põhjuste uurimise jaoks, vaid ka keelevarieerumise üldteoorias. Kui generatiivne grammatika tegeles kategooriliste grammatikareeglitega, siis sotsiolingvistika kvantitatiivse paradigma loojad nägid oma rolli varieeruvalt ilmnevate keelendite ehk variaablite (*linguistic variable*) esinemist määravate reeglite selgitamises.

Variantseid keelendeid käsitleb sotsiolingvistika kvantitatiivse paradigma raames formuleeritud variaablusreeglite (*variable rules*) teooria. Selle oluliseks mõisteks on keele struktureeritud mitmekesisus (*structured heterogeneity*). See väljendub variantsete keelendite (nagu *kirjutanud* vs *kirjutand*) ilmnemises variaablitenä, mis on haaratud koosvaheldusse (*covariation*) ühes teiste lingvistiliste ja/või sotsiaalsete muutujatega. Variaablusreeglite aluseks on valik, mida mõjutavad erinevates kontekstides erinevad faktorid. Seejuures peab valikuprotsess olema korduv ja selle väljund vähemalt mõnikord

ennustamatu konteksti poolt (st mittekattegoriline). Variaablusreeglite eesmärgiks on esile tuua tõenäosusliku iseloomuga regulaarsusi juhuslikkuse komponendiga andmestikust.

Variaablusreeglite teooria keskne idee on, et variantide valikut võivad mõjutada samal ajal erilaadsed keelevälised ehk ekstralingvistilised ja keelelised ehk intralingvistilised faktorid. Näiteks sõnalõpulise vokaali kadu või säilimist (nagu *annam pro anname* eesti murretes ja kõnekeeles) võivad mõjutada ekstralingvistilistest faktoritest nii kõnelejaga seotud faktorid (meestel, harimatutel, noortel jne on vokaalikaoga vormide tõenäosus suurem kui naistel, haritutel, keskealistel jne) kui ka situatiivsed faktorid (mitteformaalsed, mitteavalikud, suulised registrid soosivad kadu võrreldes formaalsete, avalike, kirjalike registritega jne). Samas mõjutavad variandi valikut ka keelelised faktorid, mis võivad ilmned a iseseisvalt igal keele põhitasandil, nagu siin fonoloogias häälikuümbrus (nt eelnev heliline konsonant soodustab vokaali kadu), morfoloogias grammatiline staatus (nt sufiksites on kadu tõenäosem kui tüves) ja vorm (nt mitmuse 1. pöördes on kadu tõenäosem kui mitmuse 3. pöördes), süntaksis kuulumine lausestruktuuri spetsiifilisse ossa (nt verbifraasi tuuma), informatsioonistruktuuris kuulumine teatud laadi info hulka (nt teemas on kadu tõenäosem kui reemas) jne.

Variaablusreeglite analüüsi eesmärgiks on kõigepealt selgitada võimalikult erinevate faktorite olulisus variantide valikul, seejärel aga faktorite omavahelised seosed ja tähtsusjärjekord. Eelneva näitevariaabli puhul oleks seega tähtis teha kindlaks, kas tegemist on ennekõike sotsiolingvistilise variaabliga (kõneleja identiteedi väljendamine on variandi valikul kõige tähtsam), fonoloogilise variaabliga (häälikuümbrus mõjutab vokaalikadu kõige tugevamalt) või grammatilise variaabliga (kadu iseloomustab eelkõige kindlaid grammatilisi vorme). Kaasates uurimismudelisse ühe võimaliku faktorina kõneleja vanuse, saame lisaks selgitada, kas variaabel kajastab keelemuutust või on tegu püsivarieerumisega.

Faktorite omavahelise kombineerumise ja koosmõju küsimus on olnud variaablusreeglite uurijate jaoks põhjapanevamaid. Tehes kokkuvõtet senistest uurimustest, tõdeb Labov, et keelelised faktorid toimivad reeglina üksteisest sõltumatult, sotsiaalsed faktorid aga teistega kombineerudes (Labov 2001: 84). Üksikute faktorite mõju statistilise tähenduslikkuse hindamiseks, eriti aga faktorite toimimise järjestuse ja koosmõjude statistiliseks määratlemiseks on välja töö-

tatud spetsiaalne tarkvara, mida kutsutakse üldnimetusega *varbrul*-programmideks (vt allpool).

Uurimishüpoteeside püstitamine, st võimalikult oluliste sotsiolingvistiliste ja keeleliste faktorite määratlemine uurimismudeli koostamisel on kõige keerukamaid ja otsustavamaid ülesandeid variaablusreeglite selgitamises. See nõuab uurijalt mitmekülgseid eelteadmisi ja -oletusi. Kõneleajat iseloomustavate sotsiaalsete faktorite määramisel on Labov rakendanud kaheksat sotsiaalset muutujat koos arvestavat indeksit (Labov 1972). Uuemates variaablusreeglite uurimustes opereeritakse sotsiaalse klassi kui üldmõistega üha vähem, rohkem pööratakse tähelepanu omavahel suhtlevate inimeste sotsiaalsete rühmadena määratlemisele (vt Labov 2001). Keeleliste faktorite käsitlemisel järgiti algul enim varajase generatiivse fonoloogia seisukohti. Keskne on olnud (hääliku)ümbruse (*environment*) kui variandi esinemist piiritleva kitsenduse formuleerimine.

Enim ongi kvantitatiivses paradigmas uuritud häälikuvariaableid ning nende reeglistamisel on jõutud kõige üksikasjalikumate formalismideni (vt Labov 1994). Viimaste fikseerimisel on kasutatud generatiivse fonoloogia sümboleid ja reeglite kirjutamise tehnikat. Alates 1970. aastatest on üha rohkem hakatud variaablusreeglite abil kirjeldama ka morfosüntaktilisi ja süntaktilisi variaableid.

Varieerumisreeglite statistilise analüüsi põhimõtted töötasid välja David Sankoff ja William Labov (Sankoff, Labov 1979). Nende põhimõtete alusel loodi Montreali ülikooli matemaatikainstituudis *varbrul*-programmid. Need programmid arvutavad faktorirühmades eri variantide ilmnemise tingimuste erinevuse olulisust ja faktorirühmade vaheliste koosmõjude statistilist olulisust erinevaid sotsiaalteaduste statistilisi meetodeid komplekselt kasutades (vt lähemalt Paolillo 2001). Analüüs algab sõltuva variaabli kodeerimisest (nt vokaali lõpukao korral 1 = lõpuvokaali mitteilmnemine, 2 = vokaali olemasolu). Seejärel kodeeritakse samasse analüüsi andmebaasi nii sotsiolingvistilised kui ka keelelised faktorid, iga oletatav mõjutaja iseseisva faktorirühmana, milles iga variant saab omaette väärtuse (nt faktorirühmas 'sugu' 1 = naine, 2 = mees; rühmas 'eelnev konsonant' 1 = nasaal, 2 = klusiil, 3 = sibilant jne). Hiljem on võimalus esialgsete tulemuste põhjal osa faktorirühmi ära jätta, ümber kodeerida jne. Iga faktorirühma mõju variaabli variantide ilmnemisele selgub ühetasandilises analüüsis, faktorirühmade koosmõjud ja mõju tugevus võrreldes teiste rühmadega mitmetasandilises

analüüsis, kus igal uuel tasandil valib programm varieerumist enim mõjutava rühma, mida võrreldakse teiste rühmadega.¹

Eesti keele kohta on praeguseks tehtud juba mitmeid *varbrul*-analüüse. Autorile teadaolevalt esimene on tema enda uurimus sõnalõpulisel *e* varieerumise kohta Karksi murde verbivormides, mis on tehtud William Labovi poolt juhendatud seminaris Pennsylvania ülikoolis 1991. a kevadel (täiendatud kujul ilmunud Pajusalu 1996, 4. peatükk). Seni kõige suurem *varbrul*-uurimus tänapäeva eesti kõnekeelest on Leelo Keevalliku magistritöö (1994; vt ka Keevallik 1996), mis jälgib *nud*-partitsiibi vormide varieerumist (*olnud* vs *olnd* jne). Võrdlevalt soome ja eesti komparatiivmoodustuse varieerumist uurib Pajusalu 1995 (vt näiteid allpool). Võru inessiivivormide vahelduva kasutuse analüüs (*küläh* vs *külän* vs *küläs* jne) on esitatud Pajusalu, Eva Velskri ja Ervin Oru artiklis (Pajusalu jt 1999) ja täiendatud kujul Eva Velskri magistritöös (Velsker 2000).

Näide komparatiivi tüve varieeruvast moodustusest

Pajusalu 1995 on võrdlevalt analüüsinud eesti ja soome kahesilbiliste *a*-tüveliste noomenite komparatiivi vormide vahelduvat moodustust, kus kord asendab tüvevokaali *e*, kord tüvevokaal säilitatakse, nagu eesti keeles *rõõsam* vs *rõõsem*, soome keeles *kivampi* vs *kivempi*. Selleks kasutati kirjalikku testi, kus erivanustel Tartu ja Turu elanikel paluti kirjutada nominatiivi kujul antud sõnast keskvõrde vorm (nt kirjuta sõna *rõõsa* keskvõrre...). Vastuseid analüüsid jälgiti vahelduva moodustuse võimalikke sotsiaalseid, leksikaalseid, semantilisi, morfofonoloogilisi ja fonoloogilisi mõjureid. Astmeline *varbrul*-analüüs andis tulemuseks, et eesti keeles mõjutab vaheldust kõige rohkem sõna tunnus, st on tegemist leksikaliseerunud moodustusega:

¹ *Varbrul*-programme on tutvustanud programmi looja David Sankoff (1989). Äsja on ilmunud ka põhjalik käsiraamat (Paolillo 2001). Kasutaja seisukohalt mugavaim vabalt saada olev programm on MacIntoshis töötav GoldVarb2.1. Sellega on võimalik teha binomiaalseid ühetasandilisi ja astmelisi analüüse. MacIntoshi GoldVarb2 põhjal on programmeeritud PC Windows'iga kasutatav Goldvarb2001, mis on ka vabalt saada-val. Uusimad *varbruli* 3. põlvkonna programmid võimaldavad rohkem kui kahe variandiga sõltuvate variaablite analüüse. Internetis leidub rohkesti teavet programmide analüüsi kohta (kui otsida nt märksõnade Goldvarb ja Varbrul abil).

e-tüvega vorme moodustatakse ainult hästi tuntud noomenitest, kõigi vähetuntute puhul olid tavalisemad *a*-tüvelised vormid (nt *kiva* : *kivem* 5%, *kivam* 95%). Järgmise olulise faktorirühmana valis programm vanuserühma, seejärel komparatiivi moodustamise loomulikkuse. Vanuserühma tähtsus osutas, et nooremate (alla 30aastaste) hulgas on *e*-line moodustus taandumas (noorematel rohkem *rõõsam*, vanematel rohkem *rõõsem*). Hästi tuntud sõnadest moodustasid nad *e*-ga vorme 48%, vähe tuntud sõnadest 4%. Keskealiste hulgas oli *e*-ga vormide osakaal kõrge nii tuntud kui ka vähetuntud sõnade rühmas – vastavalt 67% ja 57%.

Soome keele analüüsis osutus kõige olulisemaks hoopis fonoloogiline faktor – vokaalharmoonia. Komparatiivi vormi moodustusprotsessis on türevokaali muutus *a* > *e* soome keeles takistatud eelkõige siis, kui sõna esimese silbis on neutraalvokaal ja sõna on tagavokaalne (nii *kivampi*, *liilampi*, *visampi*). Tähtsusest teine faktor oli komparatiivi moodustuse loomulikkus. Kui kompareerimine tundus sõna tähenduse tõttu ebaloomulik, oli *a*-ga vormide osakaal suurem. Kolmas statistiliselt oluline faktorirühm oli keelekasutaja vanus. Oluline erinevus ilmnis vanema (60aastased ja vanemad) ja keskmise (30–60aastased) põlvkonna vahel: vanematel oli *e*-liste vormide *varbrul*-kaal (*varbrul weight*, s.o variandi ilmnemise tõenäosus varieerumismudelil) .60, keskealistel .48. Nooremate ja keskealiste vastused statistiliselt oluliselt ei erinenud (noorematel *varbrul*-kaal .46). Järelikult on ka soome keeles *a*-tüveline moodustus mõnevõrra levimas. Soome keeles olid statistiliselt olulised vahelduse mõjutajad veel sõna tuntus (tundmatutest sõnadest rohkem *a*-lisi vorme) ja astmevahelduslikkus (astmevahelduslike sõnade nõrgas astmes rohkem *e*-lisi vorme kui astmevahelduseta sõnade vormides). Nii võimaldab varieerumisreeglite analüüs esile tuua näivalt juhusliku vahelduse vägagi mitmekesiseid reegleid.

Optimaalsusteooria ja variantsed keelendid

Optimaalsusteooriat on nimetatud 1990. aastate generatiivseks grammatikaks. See on nii ennekõike selles mõttes, et viimase kümne aasta jooksul on optimaalsusteooria (rahvusvaheline tavalühend OT) haaranud selle juhtkoha formaalses lingvistikas, mis generatiivsel grammatikal oli alates 1960. aastatest. Kaudsemaid ja otsesemaid sisulisi sarnasusi on samuti. Nagu generatiivses grammatikas, nii on ka OT-s keskseks taotluseks tegelike ehk nn pindvormide genereer-

rimine abstraktsetest põhivormidest ehk nn süvavormidest. Seejuures on vormide genereerimise põhimehhanism OT-s kitsendus (*constraint*) või õigemini omavahel võistlevate kitsenduste hierarhia, mitte (teisendus)reegel, nagu generatiivses grammatikas. OT põhi-väide on, et pole ideaalseid keelevorme (mis ei rikuks ühtki universaalset kitsendust), on üksnes optimaalsed. Optimaalsus tähendab siin väikseimat keelespetsiifilise kitsenduste hierarhia rikkumist konkreetse keele konkreetse keelendi poolt (vt ka näiteid allpool olevast setu prosoodia kirjeldusest). Kuna optimaalsusteooria tuleb edukalt toime ka variantsete keelendite kirjeldamisega, on see viimastel aastatel muutunud ka keskseks keele struktuurse varieerumise uurimise meetodiks.

Optimaalsusteooria on eelpool kirjeldatud sotsiolingvistika kvantitatiivse paradigma variaablusreeglite teooriast erinev enne-kõike just selle poolest, et jätab kõik keelevälised faktorid vaatluse alt välja. OT tunnustab keelekasutuse sotsiaalse tausta mõju keele varieerumisele, kuid ei kirjelda seda, vaid tõmbab järsu piiri mittekeeleliste ja keeleliste nähtuste vahele. Teine tunnusjoon, mis eristab optimaalsusteooriat variaablusreeglite teooriast ja enamikust varasematest keelte struktuuri kirjeldavatest teooriatest, kuid ühendab seda generatiivse grammatika põhimõtetega, on rakendatavate kitsenduste universaalsuse range nõue. Iga kitsendus peab põhimõtteliselt toimima igas maailma keeles.

Näiteks on fonoloogias kaks silpide struktuuri universaalselt määravat kitsendust **ONSET** ja **EI-KOODA (NO-CODA)**. **ONSET** määrab, et silbid peavad algama konsonandiga, **EI-KOODA**, et silbid peavad lõppema vokaaliga (vt Kager 1999: 93 jj). Need kitsendused lähtuvad universaalsest segmentide jaotusest silbis ja on seega kohaldatavad maailma kõigi keelte fonoloogilisele struktuurile. On ometi selge, et eesti keeles on silpe, mis algavad vokaaliga, nagu sõnas *uba* : *oa*, ja päris rohkesti silpe, mis lõpevad konsonandiga või konsonantidega, nt *külm* *külma*. Kuid see ei ole OT jaoks probleem, sest kitsendusi võib rikkuda, kui on teisi kitsendusi, mis on neist selle keelevormi moodustamisel tähtsamad. Samas võib ikkagi ütelda, et mõlemad nimetatud kitsendused toimivad põhimõtteliselt ka eesti keeles, seda näeme kahe silbi vahelise piiri asetusest – sõna *uba* silbitub *u.ba*, mitte *ub.a*. Esimesel juhul ei riku silbipiir kumbagi kitsendust, teisel juhul rikuks mõlemat; ilmvõimatu selline hääldus eesti keeles olekski.

Optimaalsusteooria erineb klassikalisest generatiivsest grammatikast (ja sarnaneb osalt variaablusreeglite teooriaga) selle poolest, et on pindvormi keskne. Optimaalsusteoorias ei seata süvavormidele struktuurseid piiranguid (nn põhja rikkuse ehk *richness of base* põhimõte). Igast süvavormist peab olema võimalik kitsenduste abil saada õige pindvorm. Võimalik on ka ühest pindvormist spetsiaalsete kitsenduste abil saada teine (näiteks täsnimest hüüdnimi); siis on tegemist vastavusega kahe väljundvormi vahel (*output-to-output correspondence*; vt Kager 1999: 257 jj).

Optimaalsusteoorias formuleeritavad kitsendused jagunevad kahte põhitüüpi: markeerimiskitsendused (*markedness constraints*) ja ustavuskitsendused (*faithfulness constraints*). Markeerimiskitsendused kajastavad keeltes ilmnevat tendentsi vältida markeeritud struktuure ja piiranguid sellele tendentsile. Markeerimiskitsenduseks on näiteks palataalse vokaalharmooniaga keeltes ÜHTITAGASUSES (AGRBACK), mis nõuab, et sõnas oleksid ainult ees- või tagavokaalsed häälikud. Markeerimiskitsendusteks on ka eesti keele järgsilpides ilmnevad kitsendused *ä, *ö, *ü, mis ei luba neil vokaalidel esineda omasõnades esimesest silbist kaugemal. Ustavuskitsendused tagavad selle, et säiliks leksikaalsed kontrastid. Tuntud ustavuskitsendus on IDENTUSSV (IDENT-IO), mis nõuab sisendi ja väljundi segmentide omaduste identsust.

Keelte erinevus seisneb OT-s samade universaalsete kitsenduste erinevates hierarhiates, st kitsenduste rakendumise järjekord on keeltes erinev. Kui hierarhias kõrgemal positsioonil olevat kitsendust on rikutud, ei ole reeglina enam tähtis vähemoluliste kitsenduste rikkumine.

Kitsenduste rakendumise erineva järjekorra tõttu võivad tegelikult kaugemate keelte kirjeldustes esitatud kitsendused olla kõik erinevad (sest teise keele kitsendused on konkreetse keeles nii ebaolulised, et neid ei ole mõtet hierarhia lõpus esitada).

Lähedaste keelte vormide puhul on kitsenduste hierarhiad sarnasemad kui kaugemates keeltes. Tüpoloogia tähendab OT-s kitsenduste hierarhiate võrdlevat esitust. Murrete ja ühe keele variantsete keelendite puhul on sageli tegemist vaid kahe kitsenduse omavahelise kohavahetusega tähtsusjärjekorras. Nii seletab OT keelesisest varieerumist samalt aluselt kui keelte vahelisi erinevusi, mis on peale universaalsema teoreetilise aluse selle teine eelis võrreldes variaab-

lusreeglite teooriaga. OT-d on heade tulemustega rakendatud ka keeleõppimise ja -muutumise uurimisel (vt Boersma, Hayes 2001).

Kitsendused moodustavad hierarhiaid, mis võivad olla kinnistunud (*fixed ranking*) või täiendavad (*complementary ranking*). Kinnistunud hierarhias on kõigi kitsenduste koht teiste suhtes määratud kindla hierarhia tasandiga; täiendavad hierarhiad võimaldavad paralleelse asetusega kitsendusi. OT kitsenduste hierarhiate toimivuse testimiseks on loodud spetsiaalne tarkvara.²

Siinkirjutajale teadaolevalt on esimesi eesti keele OT-analüüse teinud aastatel 2000–2001 Paul Kiparsky ja Karl Pajusalu, uurides Setu vokaalharmoniaid, vokaalharmonia tüpoloogiat ja lõunaesti prosoodia nähtusi, mis mõjutavad vokaalharmoniaid (Kiparsky ja Pajusalu 2000, 2001a ja 2001b). Laadivahelduslikke vorme on OT kitsenduste abil seletanud Külli Prillop oma käsikirjalises magistritöös “Georg Mülleri verbivormistik” (2001). Soome keele fonoloogilist ja morfoloogilist varieerumist on analüüsinud Arto Anttila oma doktoritöös “Variation in Finnish Phonology and Morphology” (1997). Soome käänete morfosüntaksist on hiljuti avaldanud põhjaliku OT uurimuse Paul Kiparsky (2001).

Näide setu prosoodia kirjeldusest
(Kiparsky ja Pajusalu 2001b järgi)

Setu sõnad liigenduvad prosoodiliselt kahte põhitüüpi jalgadeks:

- 1) jalgadeks, kus on pearõhk või leksikaalne kaasarõhk; nendes jalgades toimub värsijala lõpupikendus (FOOT-FINAL LENGTHENING; need jalad on kolmemooralised);
- 2) jalgadeks, kus on mitteleksikaalne kaasarõhk; nendes jalgades ei toimu jala lõpupikendust (need jalad on kahemooralised).

Näiteks sõnas *kávalälõ* on pearõhulises jalas (/kava/) teine vokaal poolpikk, täpsemalt on jala struktuur /kava:/; kaasarõhulises jalas (/lalõ/) viimane vokaal ei ole poolpikk. Lõpupikendus maksimaliseerib pearõhulise jala nõrga haru (ehk rõhuta osa) kestuse, et rahuldada markeerimiskitsendust **TIPULTKAALULE** (PEAK-TO-

² Nt OTSoft: <http://www.linguistics.ucla.edu/people/hayes/otsoft>; foneetilisteks analüüsideks Praat-programm: <http://fon.hum.uva.nl/praat> Heaks käsiraamatuks OT-ga lähemaks tutvumiseks on René Kageri “Optimality Theory” (1999). Üsikküsimustele leiab vastuseid OT internetiraamatukogust aadressil <http://roa.rutgers.edu>

WEIGHT; st jalad, mis on sõnade prosoodilisteks tippudeks, on maksimaliseeritud kaaluga, pikendatud). Tegemist on kitsendusega, mis kuulub üldisesse **RÕHULTKAALULE** (STRESS-TO-WEIGHT, vt Kager 1999) kitsenduste rühma. Viimasele vastavalt pikendatakse näiteks rõhulise silbi häälikute kestust paljudes indoeuroopa keeltes. Setus (ja põhimõtteliselt ka eesti kirjakeeles) toimib sama tüüpi kitsendus silbitasandist kõrgemal, st prosoodilise jala tasandil.

Kitsendus **TIPULTKAALULE** osutab, et lühivältelise silbi järel toimuv rõhutu silbi pikendus on fonoloogiline (mitte lihtsalt foneetiline nähtus). Põhjus, miks just rõhutu silbi vokaali pikendatakse, on ilmne: rõhulises silbis toimib juba tähendust eristav pikkade ja lühikeste vokaalide vastandus ning konsonantide geminatsioon on distinktiivne igas silbis. Järelikult teine toimiv kitsendus on ustavuskitsendus **SÄILITAKONTRAST** (PRESERVECONTRAST: leksikaalsed kestuserinevused tuleb säilitada).

Rakendades sõnaga /tuli/ neid kahte kitsendust (vt tabel 1) näeme, et võimalikust neljast väljundvormist on parim teise silbi vokaali pikendusega vorm, st tegelik häälduskuju. Seda hoolimata sellest, et see rikub kõige üldisemat ustavuspiirangut **IDENTSUSSV** mille järgi sisendi ja väljundi segmentide omadused peavad olema identsed.

Tabel 1. Sõna /tuli/ fonoloogiline realisatsioon

/tuli/	TIPULTKAALULE	SÄILITAKONTRAST	IDENTSUSSV
a. tuli	*!		
b. tuli:			*
c. tu:li		*!	*
d. tulli		*!	*

Tabeli 1 järgib OT kitsenduste esituse traditsioonilist vormi. Esimeses veerus on esitatud kaldjoonte vahel sisendvormi leksikaalne põhikuju, seejärel võimalikud väljundvormid. Viitemärk variandi b juures näitab, et see vorm on optimaalne, st realiseerub tegelikult. Järgnevates veergudes on tähtsuse järjekorras esitatud toimivad kitsendused (kitsendus **TIPULTKAALULE** on kõige tähtsam, seejärel **SÄILITAKONTRAST**, siis **IDENTSUSSV**). Tärn tähistab kitsenduse rikkumist; hüüumärk täрни taga rikkumist, mis takistab vormi realiseerumise.

Tabelis 1 näidatud funktsionaalset seletust toetavad ka häälikute distinktiivse pikenemise kitsendused setu keeles. Nimelt setus ei ole

h ja larüngaalklusiili (siin märgitud *q*-ga) pikkus järgsilpides distinktiivne. Rõhutu teise silbi vokaali pikenemist ei toimugi *h* ja *q* ees, vormides nagu *tulõh(h)* 'tules', *tulõq(q)* 'tuled' ei ole *õ* pikenenud. Nende konsonantide pikenemine ja gemineerumine ei riku kitsendust **SÄILITAKONTRAST**, mis oleks rikutud teiste konsonantide korral.

Lisaks näeme, et olukorras, kus ei vokaali pikendamine ega ka konsonandi geminatsioon ei riku kitsendust **SÄILITAKONTRAST**, toimub just konsonandi geminatsioon, mitte aga vokaali pikenemine. Seega ustavuskitsenduse erijuhuna toimiv sõltuvuskitsendus **SÕLT-μV** (DEP_{μV}, st moorat kandval väljundvormi vokaalil (*moraic vowel*) peab olema vaste sisendvormis), mis takistab vokaali pikenemist, on kitsenduste hierarhias kõrgemal ehk tähtsam kitsendusest **SÕLTμC** (DEP_{μC}, st moorat kandval väljundvormi konsonandil (*moraic consonant*) peab olema vaste sisendvormis), mis takistab konsonantide geminatsiooni. Nii saame seletada ka juhud nagu *hõbõhhõhe* 'hõbedasse', vt tabel 2.

Tabel 2. Sõna /hõbõhhõhe/ fonoloogiline realisatsioon

/hõbõhhõhe/	TIPULT KAALULE	SÄILITA KONTRAST	SÕLTμV	SÕLTμC	IDENTSUS SV
a. hõbõhhõhe	*!				
b. hõbõ:hõhe			*!		*
c. ^h hõbõhhõhe					*
d. hõõbõhhõhe		*!			*
e. hõõbõ:hõhe		*!	*	*	*

Markeerimiskitsendus **TIPULTKAALULE** abil saab seletada mitmeid teisigi setu (ja eesti kirjakeele) prosoodia iseärasusi, näiteks rõhuliste ühesilbiliste sõnade kolmandavältelisust, vt tabelid 3 ja 4. Ühesilbilistes rõhulistes sõnades ilmnev vokaali või konsonandi ülipikkus on seega olemuselt sama nähtus kui lühiväteliste sõnade rõhutu silbi vokaali nn poolpikkus. Mõlemal juhul on tegemist leksikaalse prosoodilise jala maksimaliseerimisega.

Tabel 3. Sõna /saa/ fonoloogiline realisatsioon

/saa/	TIPULTKAALULE	SÄILITAKONTRAST	IDENT-IO
a. saa	*!		
b. ^h saa:			*

Tabel 4. Sõna /sapp/ fonoloogiline realisatsioon

/sapp/	TIPULTKAALULE	SÄILITAKONTRAST	IDENT-IO
a. sapp	*!		
b. sapp:			*
c. sa:pp		*!	

Kõik eelpool rakendatud kitsendused on olemuselt universaalsed, st põhimõtteliselt kehtivad kõigis maailma keeltes. Küsimus on jällegi üksnes kitsenduste hierarhias – selles, millised kitsendused on konkreetset keeles olulisemad. Näiteks kui venelane hääldab sõna /tuli/, pikendab ta ilmselt rõhulise silbi vokaali (hääldab *tuuli*), rakendades piirangut **RÕHULTKAALULE** rõhulises silbi piires. Vene keele selline hääldusviis ei riku ka piirangut **SÄILITAKONTRAST**, kuna vene keeles ei erista vokaali pikkus tähendust. Kuulates, kuidas eestlane hääldab sõna *tuli*, võib venelane matkides rõhu viia hoopis teisel silbile (*tulii*), sest tema keeles on sõnarõhk ja hääliku pikkus seotud. Kui aga soomlane hääldab sõna *tuli*, ei pikene ei *u* ega *i*, sest soome keeles on kitsendus **SÄILITAKONTRAST** tähtsam kui **TIPULTKAALULE**; lisaks seal on ka rõhututes silpides lühikese ja pika vokaali erinevus distinktiivne. Nii saamegi optimaalsusteooria raames ühtselt aluselt selgitada, miks iga keel, murre või register eelistab mingit kindlat vormi.

Lingvistiline optimaalsusteooria loodi alles 1990. aastate esimesel poolel (Prince ja Smolensky 1993). Selle alusideed on välja kasvanud ühelt poolt generatiivsest grammatikast, eriti 1980. aastate leksikaalsest fonoloogiast (Kiparsky 1982), kuid veelgi olulisemalt loodusteaduste nn mitteareda valiku (nt hägusloogika) meetoditest ja kohanemisteooriatest. Paul Smolensky, optimaalsusteooria põhilisi väljatöötajaid, tuli lingvistikasse keele omandamise formaliseerimisest huvitatud reaalteadlasena. Tema ja enamike teiste lingvistilise OT alusepanijate tööd käsitlesid celkõige häälikuliste vormide produtseerimist. Sellest on ilmselt tulnud levinud väärarusaam, et OT on pelgalt üks fonoloogia teooria. Juba algusest peale on OT pretendeerinud kõiki keeletasandeid haaravaks universaalteooriaks (nagu varem generatiivgrammatika). Viimasel ajal on OT teoreetilises raamistikus uuritud eriti palju morfosüntaksit ja isegi semantikat. Erinevalt generatiivsest grammatikast ei pea OT põhimõtteid rakendavad kästlused tegema jäika vahet keeletasandite vahel ja suudavad

vajadusel loomulikumalt seostada hääliku- ja grammatikatasandi nähtusi ning kaasata analüüsi nn puhtaid tähenduskomponente. Sarnaselt generatiivse grammatikaga on OT pürgimuseks universaalne grammatika (*Universal Grammar*).

Viimastel aastatel on OT üldkontseptsioonide põhjal arendatud kitsamaid analüüsimeetodeid.

Paul Boersma poolt formuleeritud funktsionaalne optimaalsusteooria (1998; *functional optimality theory*) lähtub eeldusest, et (hääliku)struktuurid peegeldavad artikulatsiooni- ja tajuprintsiipide koostoimet. Boersma eristab tajugrammatika (*perception grammar*; oluline nii kuulaja kui ka kõneleja seisukohalt), tuvastusgrammatika (*recognition grammar*; oluline kuulajale) ja produktsioonigrammatika (*production grammar*; oluline kõnelejale). Boersma funktsionaalne OT on suunatud häälikuvormide tajule ja tuvastamisele, see on funktsionaalse fonoloogia loomine OT raamistikus. Kahesuunalist tajumehhanismi kirjeldab üldisemalt bidirektsionaalne optimaalsusteooria (*bidirectional optimality theory*, Blutner 2000, 2002; Jäger 2000), mis pöörab tähelepanu ka tähenduse produktsioonile ja mõistmisele, sh semantilistele ja pragmaatilistele universaalidele.

Viimasel paaril aastal on hakatud OT raames üha rohkem pöörata tähelepanu sellele, et nii keele õppimisel, muutumisel kui ka üldistes tüpoloogiates on erinevate keelevormide ilmumine erineva tõenäosusega (Boersma 2000; Boersma, Hayes 2001). OT kitsenduste hierarhiad osutavad sageli mõnede mitterealiseeruvate keelevormide suuremat võimalikkust teistega võrreldes. Variantsete vormide ilmumise tõenäosuse arvestamine lähendab OT-l põhinevaid uurimusi artikli algul käsitletud varieerumisreeglite analüüsi põhimõtetele. Kuid OT jaoks on tõenäosuslikkus universaalse tüpoloogia küsimus. Sellega tegeleva stohhastilise optimaalsusteooria (*stochastic optimality theory*) üheks põhiprobleemiks on, millest on tingitud teatud keelestruktuuride üldisus või erandlikkus maailma keeltes. Kas keelte õppimisel ja muutumisel ilmnevad 'tugevad tendentsid' (*strong tendencies*) on seotud inimkeele universaalsete omadustega?

Kui sotsiolingvistiline variaablusreeglite teooria keskendub keelelise mitmekesisuse seletamisele konkreetsetes ühiskonnas, siis optimaalsusteooria jaoks on esmatähtis keelevormide erinevuste seletamine, lähtudes inimese keelevõime üldinimlikust omapäras.

Kirjandus

- Blutner, Reinhard 2000. Some aspects of optimality in natural language interpretation. – *Journal of Semantics* 17, 189–216.
- Blutner, Reinhard 2002. Bidirektionale Optimalitätstheorie. – *Kognitionswissenschaft* 9(4), 158–168.
- Boersma, Paul 1998. *Functional Phonology: Formalizing the Interactions between Articulatory and Perceptual Drives*. The Hague: Holland Academic Graphics.
- Boersma, Paul 2000. Learning a grammar in functional phonology. – *Optimality theory: Phonology, Syntax, and Acquisition*. Toim J. Dekkers, F. v. d. Leeuw, J. v. d. Weijer. Oxford: Oxford UP 465–523.
- Boersma, Paul; Hayes, Bruce 2001. Empirical tests of the Gradual Learning Algorithm. – *Linguistic Inquiry* 32, 45–86.
- Cedergren, Henrietta J., Sankoff, David 1974. Variable rules: Performance as a statistical reflection of competence. – *Language*, 333–355.
- Jäger, Gerhard 2000. Some Notes on the Formal Properties of Bi-directional Optimality Theory. – *Studies in Optimality Theory*. Toim R. Blutner, G. Jäger. Potsdam: Linguistics in Potsdam. 41–63.
- Kager, René 1999. *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge UP.
- Keevallik, Leelo 1994. <nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri.
- Keevallik, Leelo 1996. Maintenance of structured variability. – *Estonian in the Changing World*. Toim H. Õim. University of Tartu, Department of General Linguistics. Tartu. 123–132.
- Keevallik, Leelo 2001. New Yorgi kaubamajad ja Mulgi murre ehk Millega tegelevad sotsiolingvistid. – *Oma Keel* 2, 5–11.
- Kiparsky, Paul 1982. From cyclic phonology to lexical phonology. – *The Structure of Phonological Representations*, 2. Toim H. van der Hulst, N. Smith. Dordrecht: Foris. 131–176.
- Kiparsky, Paul 2001. Structural case in Finnish. – *Lingua* 111, 315–376.
- Kiparsky, Paul; Pajusalu, Karl 2000. Seto vowel harmony and the typology of disharmony. Stanford University. Ms.
- Kiparsky, Paul; Pajusalu, Karl 2001a. Towards a typology of disharmony. Stanford University. Ms.
- Kiparsky, Paul; Pajusalu, Karl 2001b. Seto foot in speech and verse. Stanford University. Ms.
- Labov, William 1969. Contraction, deletion and inherent variability of the English copula. – *Language*, 715–762.

- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. Volume 1: Internal Factors. Oxford: Blackwell.
- Labov, William 2001. *Principles of Linguistic Change*. Volume 2: Social Factors. Oxford: Blackwell.
- Pajusalu, Karl 1995. *Parree ja param*. Kaksitavuisten A-vartaloiden komparatiivin kehityslinjoja suomessa ja virossa. – Kielen ja kulttuurin satakunta. Juhlakirja Aimo Hakasen 60-vuotispäiväksi 1. 11. 1995. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 51. Vammala.
- Pajusalu, Karl 1996. Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 54. Turku.
- Pajusalu, Karl; Velsker, Eva; Org, Ervin 1999. On recent changes in South Estonian: dynamics in the formation of the inessive. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 87–103.
- Paolillo, John C. 2001. *Analyzing Linguistic Variation: Statistical Models and Methods*. Stanford: CSLI Publications.
- Prince, Alan; Smolensky, Paul 1993. *Optimality Theory: constraint interaction in generative grammar*. Technical report no. 2, Rutgers University Center for Cognitive Science. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Prillop, Külli 2001. Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri.
- Sankoff, Gillian 1974. A quantitative paradigm for the study of communicative competence. – *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Toim R. Bauman, J. Sherzer. Cambridge: Cambridge UP. 18–49.
- Sankoff, David; Labov, William 1979. On the uses of variable rules. – *Language in Society* 8, 189–222.
- Sankoff, David 1989. Variable rules. – *Sociolinguistics. An International Handbook of the Sciences of Language and Society*. Berlin, New York. 984–997.
- Velsker, Eva 2000. Inessiivi lõpu varieerumine Vastseliina murrakus. Tartu Ülikooli magistritöö. Käsikiri.

Referentsiaalne praktika kõneetnograafia uurimisvaldkonnana¹

Renate Pajusalu

Tartu Ülikool

Antropoloogiline lingvistika uurib keelt kui kultuuri osa, kusjuures kultuuri mõistetakse eelkõige inimese argist käitumist põhjustava teadmiste hulgana, mida antakse põlvkonnalt põlvkonnale edasi teadvustatult või teadvustamatult. Kultuur on kõik, mis inimeses on õpitut, ja see vastandub pärilikult kaasa antule. Kas kultuuri nähakse märgisüsteemina, väiteliste (propositsiooniliste) teadmiste koguna või käitumismudelite süsteemina, sõltub kasutatavast kultuurikäsitlusest (vt nt Duranti 1997: 23–50; Foley 1997: 12–21). Käesolev artikkel püüab anda ülevaate referentsiaalsusest, mis on küll traditsiooniline keelefilosoofia ala, kuid viimasel ajal üha enam huvikeskmes ka kultuurilise nähtusena. Selleks vaatame kõigepealt lühidalt viimaste aegade olulisemaid antropoloogilise lingvistika suundumusi, seejärel referentsiaalsust traditsioonilisemas käsitluses ja siis eesti keele pronoomenite näitel seda, kuidas referentsiaalne praktika seostub kultuuri ja kognitsiooniga.

1. Sissejuhatus: esitus, indeksikaalsus ja osalus

Viimase paari aastakümne antropoloogilise lingvistika suhtlusega tegeleva osa – kõneetnograafia – teoreetilised huvid pöörlevad kolme mõiste ümber, mis kõik on seotud inimese kõnetevgevusega. Need on **esitus** (*performance*), **indeksikaalsus** (*indexicality*) ja **osalus** (*participation*) (Duranti 1997: 14–21).

Esitus on Chomskyst lähtuv termin, mida tänapäeval kasutatakse tunduvalt laiemas tähenduses. 1965. aastal ilmunud teoses “Aspects of the Theory of Syntax” tegi Chomsky oma kuulsa eristuse keelepädevuse (*competence*) ja esituse (*performance*) vahel. Esitus on keelepädevuse tegelik kasutus, mis siiski ei baseeru mitte ainult pädevusel, vaid ka sellistel “grammatika suhtes mitterelevantsetel nähtustel nagu mälu piirangud, kõrvalepõiked, tähelepanu ja huvi muutused ning keeleteadmiste kasutuse (juhuslikud või ise-

---

¹ Tööd on toetanud ETFi grant 4405.

loomulikud) vead reaalses esituses" (Chomsky 1965: 3). Kui Chomsky arvas, et esitus ei kuulu lingvistika uurimisvaldkonda, ("juhuks, kui lingvistika tahab olla tõsine teadus", Chomsky 1965: 4), siis tänapäeva kõneetnograafia peab just seda poolt eriti oluliseks. Dell Hymesi järgi ei erine eri keeli kõnelevate inimeste keeleline teadvus niivõrd selle poolest, kuidas on maailm mingis keeles kategoriseeritud (nagu on arvatud klassikalises keelelise relatiivsuse ehk nn Sapir-Whorfi hüpoteesis, vt nt Foley 1997: 192–208), vaid pigem selle poolest, kuidas on keel kasutusel igapäevaelus. Sapiri ja Whorfi tüüpi keeleline relatiivsus grammatika ja sõnavara tasandil on sekundaarne ja baseerub primaarsel sotsiolingvistilisel relatiivsusel (Hymes 1972: 32). Keele kategoriseerivat funktsiooni ei saa eristada kommunikatiivsest, viimane sisaldab esimest, mis on eriti selgelt näha juhtudel, kui eri kasutuskontekstide jaoks on olemas erinevad viisid kategoriseerida sama kogemust (Hymes 1972: 33).

Teine allikas esituse mõistele on Austinist ja Searle'ist alguse saanud performatiivsusekäsitlus, mis seab esikohale tahtelise subjekti kõneakte ehk kõnetegusid. Kõneakti esitamine (sooritamine) tähendab selles kontekstis seda, et kõneleja viib sõnade abil ellu oma kavatsusi, olgu see siis laevale nime andmine vastaval tseremoonial või vabanduse palumine sõbralt argises olukorras. Oluline on siin see, et kõnelejat käsitletakse ratsionaalse subjektina, kes teeb, mida ta tahab ja paneb ka teisi seda tegema, näiteks vastama küsimusele või reageerima palvele (kõneaktiteooria kohta eesti keeles vt nt Õim 1986; Merilai 2001). Kõneaktiteooria on klassikalisel kujul (eriti just Searle'i interpretatsioonis) universalistlik, st eeldatakse, et kõik inimesed käituvad enam-vähem sarnaselt sõltumata kultuurilisest kontekstist. Just sellest seisukohast on seda antropoloogilise lingvistika raames palju kritiseeritud, väites näiteks, et kõnetegevus on lahutamatult seotud sellega, kuidas vaadeldav kultuur käsitleb isikut. Just arusaamine isiku ja ühiskonna omavahelistest vahekordadest erineb aga kultuuriti väga palju, sellest lähtuvalt erinevad ka kõnestrateegiad (vt nt Duranti 1997: 227–236; Foley 1997: 260–269).

Kolmas allikas esituse mõistele on poetikast ja laiemalt kunsti-teooriast lähtuv primaarselt kunstilise või poeetilise suhtlusakti esitamine, milles olulised on õnnestumine, oskused ja loomingulisus. Juba Roman Jakobson rõhutas, et keele poeetiline funktsioon ei ole oluline mitte ainult verbaalse kunsti puhul (kuigi on just seal domineeriv), vaid kuulub toetava lisandina igasugusesse verbaalsesse

tegevusse (Jakobson 1999 (1960): 57). Selline poeetiline sooritus on eriti omane teatud suhtluse vormidele, näiteks mis tahes lugu võib olla jutustatud huvitavalt või mitte. Lähemal vaatlusel on oskused ja õnnestumine oluline igasuguse kõnelemise puhul: mida ka inimene ei räägiks, võib ta püüda oma kuulajate tähelepanu huvitavate detailidega, näiteks tabavate ütlustega või ootamatute mõttekonstruktsioonidega. Sellest kõnetegevuse omadusest lähtuvadki vähemalt osaliselt sellised nähtused nagu släng ja võõrkeelsete sõnade kasutus koodivahetusena, aga ka keelise identiteediga seotud murdeliste joonte ilmumine jms.

Indeksikaalsuse all on eriti keelefilosoofias pikka aega mõeldud eelkõige teatud keelemärkide kasutust, mille puhul referent selgub ainult kõnekontekstist. Lingvistikas on selles tähenduses rohkem kasutatud terminit *deiksis* (eestikeelset ülevaadet deiksisest vt Pajusalu 1999: 17–51). Kõneetnograafias ei mõelda indeksikaalsuse all ainult deiksis, vaid mis tahes viisil kõne sidumist kõnevälise reaalsusega, olgu see reaalsus siis füüsiline või kujutluslik. Igasugune referentsiaalne akt on selles mõttes indeksikaalne, et seob keelise üksuse (enamasti nimisõnafraasi) ja reaalsuse selle osa, mis on selle fraasi referendiks. Teiselt poolt tuuakse indeksi näiteks tüüpiliselt ka näiteks idiolekti murdejooned, millest kuulaja võib järeldada midagi kõneleja päritolu või identiteedi kohta, või toon, millest võib järeldada kõneleja tundeseisundit (nt Hanks 1992: 46). Duranti (1997: 8) toob indeksi juurde näiteks koodivahetuse: võõras keeles öeldud väljend võib osutada näiteks mingile minevikukogemusele või ka lihtsalt keele-eelistusele ja olla seega indeksikaalne (vt ka A. Verschiku artiklit käesolevas kogumikus).

Osaluse käsitlused lähtuvad sellest, et kõnelejaid peetakse sotsiokultuurilises ruumis tegutsejateks, kellel igal suhtlusetkel on erinevad õigused ja kohustused, erinev taust ja teadmised ja erinev ligipääs kõnealustele teemadele. Pidevalt muutuvate osalejaidentiteetide kogumit nimetatakse osalusraamistikuks (*participation framework*, Goffmann 1981: 124–159; ülevaadet vt Seppänen 1997: 157–160). Kui kõneaktiteooria peab tüüpiliseks suhtluseks kahekõnet, milles on igal hetkel eristatavad kõneleja ja kuulaja rollid, siis osalusraamistikuna vaadeldud rolle on palju rohkem, näiteks tuleb iga suhtlussituatsiooni juures vaadelda peale kõneleja ja adressaadi (*addressee*) veel juuresolija (*bystander*) mõju suhtlusele. Sõltub ju räägitav väga palju sellest, kes jutuajamist veel kuuleb, ka siis, kui

kuulja ei ole otseselt adressaat. Erinevalt räägitakse näiteks laste või tuttavate täiskasvanute kuulates, samuti on erineva staatusega juuresolijatel erinevad õigused vestlusest osa võtta. Kui näiteks kolm inimest (kaks täiskasvanut ja üks laps) istuvad bussis ja täiskasvanud lobisevad omavahel, siis on lapsel selles olukorras erinev roll kui täiskasvanutel ja peale selle võivad neid kuulda ka teised reisijad, aga nad ei saa osaleda (kuigi teatud tingimustel saavad, aga peavad kõvasti vabandama). Laps ja kaasreisijad on sellisel juhul juuresolijad. Kõnelejad omakorda võivad olla vaid väljaütlejad (*animator*) ja tsiteerida sõnumi koostaja (*author*) mõtteid, mille kaudu saab vestluse osalejaks ka inimene, keda kohalgi pole. Sellise "osaleja" jaoks, kelle positsiooni kõneleja edastab ja kelleks võib olla ka näiteks ühiskond tervikuna või mingi ühiskonna osa, on Goffmannil (1981: 144–145) termin vastutaja (*principal*). Osalusraamistiku toimimise kohta on igas kõnekoosluses omad reeglid, millest mõned on kõnekäändude-vanasõnadena teadvustatudki, näiteks "laps räägib siis kui kana pissib"

Suhtlemine on niisiis võimalik tänu sellele, et sõnade abil saab esitada suhtlusakte. Esitusvõime baseerub omakorda vähemalt osaliselt keelemärkide indeksikaalsetel omadustel. Iga kõnekoosluse (*speech community*) liige peab suhtluses osalemiseks valdama suhtluse esituslikku ja indeksikaalset külge ja selle kaudu leidma käesolevale suhtlussituatsioonile sobilikku osalusraamistiku.

2. Referentsiaalsusest traditsiooniliselt

Searle'i järgi koosneb iga propositsiooniline akt referentsiaalsest aktist ja predikatsioonist (Searle 1969: 24). Pisut lihtsustatult tähendab see seda, et iga ütlus, mis öeldakse maailma kohta, sisaldab viidet selle maailma mingile objektile ja siis veel midagi, mida selle objekti kohta öeldakse.

Peaaegu iga nimisõna fraas võib olla referentsiaalne, st viidata mingile konkreetsele reaalsuse osale, või atributiivne, st edastada oma tähendusele vastavat üldist mõtet ja kirjeldada selle kaudu mõne teise nimisõna fraasi poolt viidatud entiteeti (ülevaadet referentsiaalsusest vt nt Viikuna 1992). Referentsiaalne väljend seob öeldu mingi kõnevälise entiteediga, atributiivne aga "töötab" mõistelises süsteemis. Nagu ikka keele puhul, on siin selgeid ja piiripealseid juhtumeid. Kui jutustuse alguses öeldakse

(1) Mulle tuli vastu üks indiaanlane.

siis sellega on entiteet INDIAANLANE meile tutvustatud kui konkreetne isik ja sellele võib hiljem viidata näiteks definiitse nimisõna-fraasiga *see indiaanlane* (2) või pronoomeniga *ta* (3).

(2) Sellel indiaanlasel oli peas sulgedest ehe.

(3) Ta oli peas sulgedest ehe.

Tüüpiliselt tuuakse atributiivse kasutuse kohta näiteks selliseid lauseid nagu (4).

(4) Ta nägi välja nagu indiaanlane.

See ei ole ühegi konkreetse indiaanlase mainimine, sellega ei alga entiteedi INDIAANLANE kulg läbi dialoogi ja sellele *indiaanlasele* ei saa hiljem viidata personaalpronoomeniga ega definiitse fraasiga. Seega lause (2) ei ole lause (4) võimalik jätk, (3) võib küll olla, kuid mitte nii, et *ta* viitaks *indiaanlasele*.

Tegelikuses on vahetegemine raske. Atributiivsed on pigem need väljendid, milles kirjeldus on olulisem kui referents ehk tegemist on pigem kategooria kui referendi mainimisega. Näiteks lauses

(5) Pean seda arstilt küsima.

võib arst olla konkreetne isik, kuid see on esitatud pigem kategooriana ja kuuluks seega pigem atributiivsete kui referentsiaalsete väljendite hulka. (Vilkuna 1992: 109–111)

3. Referentsiaalne praktika: paar lihtsamat näidet

Referentsiaalne praktika on teatud keeleühiskonnas juurdunud tava viidata erinevatele keelevälistele objektidele, nähtustele jms. Selle alla kuulub tegelikult kogu referentsiaalsete nimisõnafraside valdkond, kuid spetsiifilisemalt näiteks pöördumisvahendite valik (SINA ja TEIE vahel valimine), viis kuidas räägitakse teistest inimestest vastavalt suhtumistele ja tutvusastmele või objektidest vastavalt nende paigutusele ruumis. Referentsiaalne praktika on eelkõige suhtluse indeksikaalsuse osa, kuid seostub eriti tihedalt ka osalusraamistikutega. Kuna olen ise kõige rohkem tegelenud pronoomenitega ja ka mõned ala klassikud (Silverstein, Hanks) on oma vaateid esitanud just **deiktikuid** uurides, tuleb ka siinkohal eelkõige juttu personaalpronoomenite ja demonstratiivide referentsiaalsetest omadustest. Sarnaseid omadusi on aga ka muudel keele elementidel, nagu näiteks eespool käsitletud nimisõnafrasidel (vt näited 1–5).

Praktika, mille osaks on igapäevane referentsiaalne käitumine, on tingitud elu jooksul kogetud ja omandatud käitumisharjumusest, mida Pierre Bourdieu ja tema järel paljud suhtluseuurijad on hakanud nimetama *habituseks* (lad käitumisviis). Mentaalne maailm on konstrueeritud, mitte passiivselt salvestatud, ja konstrueerimise printsiibiks on struktureeritud ja struktureerivate dispositsioonide süsteem, *habitus* (Bourdieu 1990: 52). *Habitus* on kehastunud ajalugu, mis on muutunud teiseks loomuseks ja seega on unustatud, et see on ajalugu (Bourdieu 1990: 56). *Habitus* vastandub ühelt poolt mehaanilisele kohustuslikkusele, teiselt poolt aga ka üksikisiku arutlevale vabadusele.

Seega sõltub see, kuidas referentsiaalseid akte esitatakse ja mõistetakse, sellest, kuidas kõnelejad oma elu jooksul on harjunud seda tegema. Selline harjumus on kultuurispetsiifiline, kuid mitte kunagi lõpuni valmis, vaid pidevalt muutuv ja oludega kohanduv.

Hanks (1990: 7–9 jj) on rõhutanud, et *habitus* on sotsiokultuuriline fenomen ja referentsiaalne praktika sotsiotsentriline. Kui Bühlerist lähtuv deiksisekäsitlus on viitemaailma keskpunktiks pidanud kõnelejat kui üksikindiviidi (*ego*), siis uuemad käsitlused rõhutavad, et referentsiaalse maailma keskpunkt on kõneleja kui sotsiaalsete suhete summa (*person*). Nende sotsiaalsete suhete hulka tuleb arvata nii püsivamad sotsiokultuurilised suhted kui konkreetse kõnesituatsiooni MINA/SINA/TEMA jaotus ehk see, mida Goffmann on nimetanud osalusraamistikuks.

Vaatame mõnda referentsiaalse akti näidet. Nagu eespool juba öeldud, keskendun siinkohal pronoomenite abil viitamisele.

Teoreetilise keeleteaduse konverentsil ettekandega esinenud professor ütles lause (6), samal ajal käega laialt kuulajate poole viidates kuid mitte ühtegi konkreetset objekti osutades.

(6) Ma mainisin teile seal seda Trubetzkoyd.

Selle lausega sooritati neli referentsiaalset akti:

1. *mina* (ja verbi pöördelõpp *-n*) viitas muidugi kõnelejale, see on üheselt tingitud sõna *mina* tähendusest 'see, kes kõneleb'

2. *teile* viitas kuulajatele, kuid selle juures on oluline see, et teatud mõttes on see viitamine tarbetu. See, et kuulajaid eraldi nimetati, tegi (või vähemalt üritas teha) neist aktiivsed vastuvõtjad, seega toimus selle pronoomeni nimetamise kaudu mõningane osalusraamistiku muutus: "lihtsalt kuulajatest" muutusid auditooriumis ole-

vad inimesed “kaasahaaratud kuulajateks” See võte õnnestus hästi, sest kogu auditoorium asus aktiivselt lehitsema oma teeside vihikut.

3. *seal* viitas teesidele, materiaalses mõttes kuulajatele jagatud vihikutele, mentaalse maailma objektina aga selles vihikus olevale tekstile. See, et kuulajad mõistsid, millele see demonstratiiv viitab, tulenes ühelt poolt kõneleja žestist, mis osutas kuulajate ja seega ka laudadel olevate teesivihikute poole, teiselt poolt oli see määratud verbi *mainima* tähendusega. Siiski poleks neist kahest faktorist piisanud, vaid vaja oli ka kuulajate harjumuslikke teadmisi konverentsiolukorra kohta, “konverentsihabitust” Inimesel, kes pole kunagi kokku puutunud konverentsi, ettekannete, nende teeside ja teeside vihikutega, ei oleks olnud võimalik identifitseerida kohta, kus Trubetzkoyst juttu on.

4. *seda Trubetzkoyd* on definiitne nimisõnafraas, pronoomen *see* viitab siin asjaolule, et Trubetzkoy peaks olema kõigile kuulajatele varasemast tuttav, see on keegi, keda selles seltskonnas teatakse (ja häbi sellele, kes ei tea!). Sealjuures polnud selles ettekandes ega ka sel päeval varem Trubetzkoyd mainitud, seega pidi ta kõneleja arvates kuuluma kuulajate ühisesse varasemasse teadmusse.

Kui samal konverentsil teine esineja kõneles, et on inimesi, kes oskavad ainult 500 sõna, ütles ta lause (7), samal ajal käega akna poole viibates.

(7) Mitte meie hulgast vaid nende hulgast.

Selle lause puhul on interpreteerimiseks vaja teada, et tänapäeva maailmas (või inimkonnas universaalselt) on levinud komme jagada inimesi erinevatel alustel kahte rühma: MEIE ja NEMAD. Selline kogemus on meil näiteks ajakirjanduskeeles kaudu, kus selliseid MEIE/NEMAD vastandusi tehakse palju eriti poliitikaga seoses.

4. Referentsiaalne praktika ja kognitiivne maailmapilt pronoomenite näitel

4.1. KEHA ja RUUM

Kognitiivses keeleteaduses on viimastel aastatel suurt tähelepanu pööratud mõnede kategooriatele, mis on olulised ka referentsiaalse praktika seisukohalt ja milles kognitiivne maailmapilt seostub *habitusega*. Need on eelkõige KEHA ja RUUM, mis on omavahel lahutamatu seotud, sest KEHast algavad kõik RUUMid. Hanks (1990: 7) rõhutab ka nende mõistete sotsiootsentrilisust: see, kuidas

me mõistame oma keha ja elame selle ruumides, põhineb hiiglaslikul sotsiaalsete teadmiste kogumil.

KEHA käsitlus on eriti suure tähelepanu osaliseks saanud ka kognitiivses lingvistikas, klassikaline teos on Johnsoni "The Body in the Mind" (1987), millele on järgnenud lugematul hulgal metafoorikäsitlusi, mis lähtuvad inimeksistentsi kehalisusest. Referentsiaalsuse seisukohast on olulised (vähemalt) järgmised kehaga seonduvad aspektid: esiteks keha toimimine deiktilise koordinaadistiku nullpunktina (*origona*) ja ka selle kasutamine deiktilises projektsioonis, ja teiseks, mõningate kehalise tegevuse omaduste kajastumine deiktikute süsteemis ja referentsiaalses praktikas.

Vaatleme kõigepealt KEHA kui deiktilise välja keset. Juba Bühleri (1990 (1934)) klassikalises deiksise käsitluses on inimene olnud deiktilise välja egotsentriline keskpunkt, tänapäevase Johnsoni ja Lakoffi stiilis kognitivismi valguses tuleb vaid rohkem rõhutada selle inimese kehalisust (ja kõneetnograafia valguses omakorda sotsiaalsust). Huvitav on sellest seisukohast ka Bühleri käsitlus ümberpaigutamisest (sks *Versetzung*, Bühler 1990 (1934): 150–152), millest on hiljem kujunenud deiktilise projektsiooni mõiste (ülevaadet vt Hanks 1990: 218). Deiktilise projektsiooni all mõeldakse viitamisaamistiku muutust, näiteks nii, et kõneleja justkui asetab end jutustamiskohast sündmuskohhta ja muudab vastavalt deiktikud oma kõnes. Bühleril nimetatakse seda ümberpaigutamiseviisi 'Muhamed lähed mae juurde' Teine oluline projektsiooni tüüp on 'mäge tuleb Muhamedi juurde' mille puhul kõneleja kirjeldab kaugeid objekte, nagu oleksid need lähedal. Kui näiteks keegi kirjeldab oma kadunud kampsunit, mida parajasti kusagil näha ei ole, ja näitab oma rinnale, öeldes: *Siin on pross*, toimib kõneleja keha ruumi mudelina. (Deiktilise projektsiooni kohta eesti suulises kõnes vt Tirkkonen 2001).

Teiseks oluliseks KEHALisuse ilminguks referentsiaalses praktikas on see, et paljudes keeltes kasutatakse erinevaid demonstratiive vastavalt sellele, kas referent on nähtav, kuuldav või kombitav, või teiselt poolt, kas ta on käeulatuses või mitte, seega vastavalt sellele, kuidas referent suhtestub kõneleja kehaga. Hanks (1992) nimetab seda deiksise suhtekomponendiks (*relational component of deixis*). Selle puhul on näiteks oluline see, millist osa oma meeltest inimene referendile viitamisel kasutab, kas nägemist, kuulmist või kompimist. "Nähtav" on üks kategooriaid ka Diesseli (1999: 41 jj) demonst-

ratiivide kirjelduses, kuid kuulub seal deiktiliste tunnuste hulka ega ole otseselt seotud kognitsiooniga.

Eesti ühiskeelee vaene demonstratiivide süsteem ei anna erilisi võimalusi selliste nüansside jälgimiseks. Teadupärast on ju eesti keeles kaks demonstratiivi, *see* ja *too*, millest viimane on kasutusel väga piiratud juhtudel. Erinevus nende kahe vahel on vähemalt esmapilgul ruumiline, st *see* viitab lähedale ja *too* kaugemale (vt Pajusalu 1999). Küll aga nõuab lõunaeesti kolmelise demonstratiivpronoomenisüsteemi (*sjoo*, *taa* ja *tuu*, ülevaadet kogu süsteemi kohta vt Pajusalu 1998) kirjeldamine vähemalt ühe tunnuse lisamist, mis on osaliselt seotud kehalise kogemusega. Võiksime nimetada seda 'liigutatav'. Liigutatavus on ühelt poolt referendi füüsiline omadus (eelkõige selle väiksus ja "lahtine olek"), teiselt poolt aga argikultuuri poolt määratletud harjumuspärane tegutsemisviis selle referendi suhtes. Minu materjalis on sellised liigutatavad entiteedid näiteks albumisse kleepimata fotod, tööriistad ja muud väikesed esemed.

Kolme demonstratiiviga keeltes eristatakse süsteeme, milles keskmine liige viitab keskmisele kaugusele deiktilisest keskmest (nn ruumiline süsteem, *distance-oriented system*), ja süsteeme, milles keskmine liige viitab kuulaja lähedal olevale entiteedile (nn isikuline süsteem, *person-oriented system*, Anderson, Keenan 1985: 282–286; Diessel 1999: 39). Lõunaeesti keel on kolme demonstratiiviga keel, kuid ei ole võimalik öelda, kas on tegemist ruumilise või isikulise süsteemiga, sest see sõltub viitamissituatsioonist. Vastavalt sellele, kas referent on liigutatav või mitte, valitakse lõunaeesti demonstratiivpronoomenite kasutuseks kas ruumiline või isikuline süsteem.

Kui kõneleja (minu lindistustes oli see 70-aastane naine Vastse-liina vallas 1995. aastal) näitas midagi väikest ja liigutatavat (fotosid, vanu esemeid pööningul) kasutas ta isikulist süsteemi, see tähendab, et vaadeldava vooru kõneleja käes olev entiteet oli *sjoo*, adressaadi käes olev aga *taa*. Näites (8) on viidatav ese küsitleja käes, kes viitab sellele pronoomeniga *sjoo*, tema vestluspartner vana naine viitab aga oma voorus sellele pronoomeniga *taa*, sest selleks hetkeks on kõnelejate rollid vahetunud ja see, kelle käes ese on, on muutunud adressaadiks. *sjoo* tähendab siin seega 'see, mis on minu käes' ja *taa* 'see, mis on sinu käes'

(8) Küsitleja hoiab oma käes sirkliatolist eset.

Küsitleja: a mis sjooga tõmmadi?

Vana naine: taaga vahest tõmmadi midägi ku puuanomid tetti

Kui aga kõneleja näitab midagi mitteliigutatavat, võib kasutada ruumilist süsteemi. Minu lindistustes rääkis sama naine õuel olevast ehitisest ja viitas selle nurkadele erineval viisil (9). Alguses viitas ta mõlemale nurgale pronoomeniga *sjo*, pärast seda aga kaugemale pronoomeniga *taa* ja lähemale pronoomeniga *sjo*. Kuulaja asukoht selle viitamise puhul mingit rolli ei mänginud.

- (9) *sjo* kutsutass vinne nukkõga [...]
 a *sjo* om puhta nukaga.
sjo om jah vinne nukkõga ja
taa om puhta nuka tüü.

Olemegi KEHA mõiste juurest jõudnud RUUMI juurde. Hanks käsitleb füüsilist ruumi kui "(läbi)elatud ruumi" (*lived space*), millega rõhutab seda, et RUUMikäsitus on inimese jaoks alati tema käitumiskogemuse (*habitus*) kaudu antud. *Habitus* sisaldab siin nii teadmisi referentsiaalsest praktikast erinevates kõneolukordades, nagu nägime näidetes (8) ja (9), kui ka üldisemaid kultuurilisi teadmisi ruumiliste entiteetide jagunemisest. Käesoleva artikli aluseks olnud materjal (lindistused Vastseliinas) on hea näide ka ruumilisest süsteemist, mis on tingitud kultuuriliste teadmiste poolt. Nimelt viitas oma maja uksele seisev peremees majale ja selles olevatele esemetele pronoomeniga *sjo*, õuel olevale pronoomeniga *taa* ja aia taga olevale pronoomeniga *tuu*. Siinkohal oli oluline teadmine talu ruumilisest struktuurist: mis on õu ja mis mitte.

Metafooriliselt võiks ruumist kõnelda ka näites (10) kasutatud deiktalise vastanduse korral. Perenaine näitas mitmesuguseid vanu esemeid ja kasutas mitu korda sama skeemi: objektile tervikuna viitas ta pronoomeniga *sjo*, objekti detailidele aga pronoomeniga *tuu*. On väga tõenäoline, et tervikobjekt on "mentaalselt lähemal" kui selle detailid, kuna just tervikese on igapäevases elus kasutusel.

- (10) *sjo* om tsärkli.
 /.../
tuuga sai setä sai telliq. siin on näet kruuvi.
 (tuu = sirkli osa, kruvi)

4.2. Sotsiaalne võrgustik

Kui peatükis 4.1. vaadeldi referentsiaalse praktika ja KEHA ning RUUMi mõistete vastastikust mõju, siis teine valdkond, kus referentsiaalse praktika olemus hästi näha on, on sotsiaalsete suhete võrgustik. Igas kultuuris on kombeks kategoriseerida inimesi rühma-

desse suhete alusel kõnelejaga. Eesti kultuuris teeme selget vahet, kes on sõber, kes sugulane ja kes lihtsalt tuttav. Selle jaotuse teeb keerulisemaks sooline diferentseerimine: eesti keelt kõneldes on kombeks ka võõrast inimesest rääkides anda kuulajale vähemalt mõista, kas tegemist on mehe või naisega.

Kogu selle valdkonna analüüsimiseks oleks vaja uurida, kuidas kasutatakse eesnimesid, perekonnanimesid, hüüdnimesid ja muid nimisõnafraase.

Siinkohal vaatleme lühidalt, kuidas saab pronoomenite abil osutada viidatava inimese ja kõneleja vahelistele suhetele (sellest veel Pajusalu 2000a, 2000b, 2001). Argivistlustes esinevad näiteks järgmised nimisõnafraaside tüübid, milles nime ees on kasutatud erinevaid määratlejaid (11a–e).

- (11a) see Tanel
- (11b) üks Tanel
- (11c) mingi Tanel
- (11d) see üks Tanel
- (11e) üks mingi Tanel

See, millist fraasidest parajasti kasutatakse, on määratud kahe põhilise teguri poolt. Esiteks on olulised tekstuaalsed kriteeriumid, st mainitus ja identifitseeritavus, millele üldjuhul osutab artiklilaadselt kasutatud pronoomen *see* (11a). *üks* ja *mingi* nime ees näitavad aga seda, et kuulaja tõenäoliselt ei tunne viidatavat isikut, kusjuures *mingi* puhul ei tunne teda ka kõneleja (11b, c). Omaette huvitavad ja praeguseks lõpuni uurimata on määratlejate kombinatsioonid (11d, e). Teiselt poolt võivad nimefraasi valiku taga olla ka tutvussuhted, näiteks oma head sõpra nimetatakse tihti palja nimega ka siis, kui kuulaja teda ei tunne.

Teine näide sotsiokultuurilise praktika mõjust pronoomenite kasutamisele on nimisõnafraasid tüübist *meil üks mees*, st mitmusliku isikupronoomeni kasutamine adessiivis (12). Linnakultuuris viitab see isikupronoomen tavaliselt töökohale, maakultuuris aga ka näiteks külale. See kehtib siiski ainult isikule viitamisel, sest näiteks fraas *meil üks kassipoeg* on üsna raskelt tõlgendatav töökoha kassipojale viitavana.

- (12) Kas sa tead, kus saab odavalt arvutit? Meil üks mees tahab ka osta poisile.

5. Lõpetuseks

Referentsiaalne praktika on viis, kuidas inimesed kõneldes seovad sõnu ja mõtteid reaalsusega. Tegelikult haarab see enda alla peaaegu kõik, mida lingvistikas on nimetatud pragmaatikaks; st kõik selle, mis määrab, mida inimene oma sõnade abil teha võib. Käesolevas käsitluses pole see inimene aga vaba tahtega suhtleja, kes otsustab ise, millise kõneakti sooritab ja mis selle tagajärjed on, nagu seda nähakse Austini ja Searle'i tüüpi kõneaktipragmaatikas. Pigem on inimene sotsiaalsete suhete summa ja tema loovus ja vaba tahe kõnetegevuses on määratud sotsiokultuuriliselt *habitusega*.

Siinses artiklis vaadeldi lähemalt mõningaid referentsiaalse praktika huvitavaid aspekte, mis on seotud eesti pronoomenikasutusega. Olulisemad kategooriad on siin kultuuri poolt suures osas määratud KEHA ja RUUM, mis üksteist vastastikku tingivad. Pisut abstraktsemal tasandil ilmnevad ruumilised suhted ka inimsuhete võrgustikus. Jääb siiski tõdeda, et antropoloogilisel vaatenurgal on eesti keele kallal veel palju teha.

Kirjandus

- Anderson, Stephen R.; Keenan, Edward L. 1985. Deixis. – Language Typology and Syntactic Description. Vol III: Grammatical Categories and Lexicon. Toim T. Shopen. Cambridge: Cambridge UP.
- Bourdieu, Pierre 1990 (1980). The Logic of Practice. Stanford: Stanford University Press.
- Bühler, Karl 1990 (1934). Theory of Language. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Chomsky, Noam 1965. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Diessel, Holger 1999. Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Duranti, Alessandro 1997. Linguistic Anthropology. Cambridge: Cambridge UP.
- Foley, William 1997. Anthropological Linguistics. Oxford: Blackwell.
- Goffmann, Erving 1981. Forms of Talk. Oxford: Basil Blackwell.
- Hanks, William F 1990. Referential Practice. Language and Lived Space among the Maya. Chicago: The University of Chicago Press.

- Hanks, William 1992. The indexical ground of deictic references. – Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon. Toim A. Duranti, C. Goodwin. Cambridge: Cambridge UP. 43–76.
- Hymes, Dell 1972 (1964). Toward ethnographies of communication: The analysis of communicative events. – Language and Social Context. Toim P. P. Giglioli. Harmondsworth: Penguin Books. 21–44.
- Jakobson, Roman 1999 (1960). Linguistics and poetics. – The Discourse Reader. Toim Adam Jaworski and Nikolas Coupland. London, New York: Routledge. 54–62.
- Johnson, Mark 1987. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason. Chicago: University of Chicago Press.
- Merilai, Arne 2001. Poeetilised kõnetead. Kaks konteksti. – Keel ja Kirjandus 1-2, 13–24, 92–98.
- Pajusalu, Renate 1998. Eesti pronoomeneid 2. Võru *sjoo*, *taa* ja *tuu*. – Keel ja Kirjandus 2, 159–172
- Pajusalu, Renate 1999. Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.
- Pajusalu, Renate 2000a. Isikule viitav nimisõna fraas argivestluses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45. Tartu. 50–66.
- Pajusalu, Renate 2000b. Indefinite determiners *üks* ja *mingi* in Estonian. – Estonian Typological Studies IV Toim M. Ereht. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu. 87–117
- Pajusalu, Renate 2001. Definite and indefinite determiners in Estonian. – Pragmatics in 2000. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference. Toim Enikő Nemeth T. Antwerp. 458–469.
- Seppänen, Eeva-Leena 1997. Osallistumiskehikko. – Keskutelunalyysin perusteet. Toim Liisa Tainio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Searle, John R. 1969. Speech Acts. Cambridge: Cambridge UP
- Tirkkonen, Mari-Epp 2001. Deictic projection in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. 192–215.
- Vilkuna, Maria 1992. Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinnassa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Õim, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. – Keel ja Kirjandus 5, 257–269.

Paabeli torni lugu¹

Mart Rannut

Tallinna Pedagoogikaülikool

Sissejuhatus

Inimkond on oma keelelises arengus läbinud kaks põhilist muutust, millest esimene oli keele kasutuselevõtt kuni 100 000 aastat tagasi (mõningatel arvamustel ka 30 000) ning teine piiratud, implitsiitse ning avatud semiootilise võrgu (nagu seda algkeelte puhul tänapäeval ette kujutatakse) lagunemine eksplitsiitseteks keelteks kuni 8000 aastat tagasi, mis võimaldas tsivilisatsiooni (tööjaotus, linnastumine, kiri jm) teket. Artikkel analüüsib just viimast murdekohta, kus keelte vastandumise teadvustamine on seotud keelesiseste ja keeleväliste nähtustega keelekogukonnas, võttes sobiva näitena aluseks Paabeli torni loo.

Kogu maailmas oli aga üks keel ja ühesugused sõnad. Ja sündis, kui nad hommiku poolt teele läksid, et nad Sinearimaal leidsid oru ja jäid sinna elama. Nad ütlesid üksteisele: "Tehkem nüüd telliskive ja põletagem neid hästi." Siis olid telliskivid neile ehituskivideks ja maapigi oli sideaineks. Ja nad ütlesid: "Tulge, ehitagem enestele linn ja torn, mille tipp oleks taevas, ja tehkem enestele nimi, et me ei hajuks üle kogu maailma!"

Aga Issand tuli alla vaatama linna ja torni, mida inimlapsed ehitasid. Ja Issand ütles: "Vaata, rahvas on üks ja neil kõigil on üks keel, ja see on alles nende tegude algus. Nüüd ei ole neil võimatu ükski asi, mida nad kavatsesid teha! Mingem nüüd alla ja segagem seal nende keel, et nad üksteise keelt ei mõistaks!" Ja Issand pillutas nad sealt üle kogu maailma ja nad jätsid linna ehitamata.

Seepärast pandi sellele nimeks Paabel, sest seal segas Issand ära kogu maailma keele ja sealt pillutas Issand nad üle kogu maailma.

1.Mo 11:1-9

Sellel Vana Testamendi lool on läbi aegade olnud väga erinevaid tõlgendusi, alates tema klassifitseerimisest idamaa müüdiks või juudi

---

¹ Artikkel ilmub toimetuse poolt lühendatud kujul.

pärimuseks kuni konkreetse ajaloolise koha kättenäitamiseni Babüloonias. Paabelist on kujunenud metafoor, mille tundmist eeldatakse igalt haritud inimeselt. Ometi tekitab lugu kolme liiki küsimusi: keelelis-kirjanduslikud (nt kas on tegemist keelte- ja rahvasterikkust selgitava müüdiga?), ajaloolis-arheoloogilised (nt millal, kus ja mis-moodi see ehitati?) ning teoloogilised (nt miks Jumal tekitas erinevad keeled?). Käesolevas artiklis keskendume ennekõike keelele.

Vastav lugu sisaldab keelepoliitiliseks analüüsiks vajalikke komponente: võimu, ühiskonda või selle kildu(sid) ning keelt (või selle refleksiooni. Keel on loos võimuvahend ning seda kasutab sise-miselt konfliktne ühiskond.²

Paabeli torn ja selle tekstikeskkond

Paabeli torni lugu käsitlev Vana Testamendi lõik lõpetab loomist-sükli, mis algab Piibli esimesest salmist. Loomisprotsessi hõlmavas üheteistkümnes peatükis (1. Mo. 1–11) räägitakse ühiskonnast tema arengus. Siin esineb hea ja kurja tundmise puu, rääkiv madu, mitme-saja-aastased inimesed ja palju muud, mis on profaanse lugeja jaoks keeltekeetmisele kahtlaselt lähedal. /---/

Kuigi Paabeli torni sündmused kuuluvad just sellesse Vana Testamendi ossa, ei tekitanud need resonantsi enne V-VI sajandit ning alles alates XI sajandist on Paabeli torniga seotud keelte mitme-kesisuse küsimus tekitanud laiemat huvi (Eco 1996).³ Enne seda oli lugu paljudele tõenäoliselt isegi teadmata.

---

² Ka teistel rahvastel ja uskudel on lugusid keele tekkimise kohta, Arno Borst (1957–63) on koostanud nendest kuueköitelise kogumiku. Praktiliselt käsitlevad kõik lood mitmekeelsust kui rühmasisese konflikti tagajärge ja erinevad tunduvalt Eesti kultuuriruumis levinud ning Faelmanni poolt kirja pandud muistendist, kus räägitakse palju leplikuma meetodi kasutamisest – keelte keetmisest.

³ Eco on esitanud näitena X-XI sajandi araabia kirjaniku Ibn Hazmi seisukohad, mille kohaselt *in the beginning there existed a single language given by God, thanks to which Adam was able to understand the quiddity of things. ... The confusion did not depend on the accidental invention of new languages, but on the fragmentation of a unique tongue that existed ab initio and in which all the other were already contained. It is for this reason that all men are still able to understand the revelation of the Koran, in whatever language it is expressed.*

Müüt või reaalsus?

Klassikalise tõlgenduse kohaselt 19.–20. sajandil (vt Delitzsch 1902; Parrot 1953) loeti Paabeli torniks Esagila templialal jumal Mardukile pühitsetud Etemenanki templit, mille ehitamine jäi pooleli VII sajandil eKr Nebukadnetsar I ajal ja mida jätkati juutide vangistaja Nebukadnetsar II ajal VI sajandil eKr. Torn hävis Xerxese ajal 478 eKr. Etemenanki templi seostamise Paabeli torniga muudab problemaatiliseks ebapiisav ajalooline distant. Juudid, kes olid ise tol ajal Paabeli vangipõlves, oleks vaevalt nii ebamääraselt nende silme all kerkiva täiesti reaalse objekti valmimist kirjeldanud. Samuti räägib Piibli tekst, et linn jäi ehitamata ja ehitajad pillutati laiali. Sellise jutu rääkimine Paabelis keset linnaehitajaid elades oleks vastuolus loogikaga. Seetõttu on tänapäeva uurijad välja pakkunud muid tõlgendusi, mis tunduvad rohkem piiblikriitiliste seisukohtadega kooskõlas olevat.

Lihtsaim lahendus oleks lugu lihtsalt müüdiks klassifitseerida, mida aga ei võimalda selle kroonikapärasus: loo esimeses osas on dominandiks torn, kuid kirjutajale ei ole tähtis, mis tornist saab (seda loo lõpus ei mainitagi), terve rida sündmusi on jäänud kirjutajale tõenäoliselt mõistetamatuks (nt rühma polariseerumisel tekkiv julgeoleku kadu) või on fikseeritud detailitäpsete irdkildudena (nt ehitusmaterjalide kirjeldus), mis loo arengu kohalt ebaolulised. Seega on loos puudu müüdi kriteeriumid: seletus, loogiline ülesehitus, eesmärgipärasus, kõrvaldetailide minimaalsus ning tihti lisanduv moraal.

Bauer (1802, vt Westermann 1972) üritas lugu tõlgendada kahe Lähis-Ida müüdi kompilatsioonina⁴, millest üks on torni ehitamine ja teine keelte segamine. Tegelikult on need kaks tegevust – torni ehitamine ja erikeelsuse teke – omavahel seotud ühiskonna sidususe ja selle piirangute kaudu: torni ehitus kui suure ressursivajadusega objekt tingis ebavõrdsuse, mida kujunenud võimustruktuur ei suutnud kontrollida. Tekkis üks või mitu kontrahegemooniat, julgeoleku kadu ning laialipillatus kas vägivalga või ohustuse tõttu.

Samamoodi on mõttetu kahe allika tekitamiseks vormikriitiliste meetoditega eraldada torni ja linna ehitust (Gunkel 1895) nende komplementaarsuse tõttu: linn saab tekkida ainult võimuhierarhia

---

⁴ Bauer (1802: 226): *Man kann einen doppelten Mythos unterscheiden, den vom Turmbau,... und den anderen vom Ursprung der Sprache.* (tsit Westermann 1972: 99).

puhul, tootes samaaegselt julgeolekut. Torn ilma linnata tekkida ei saa, sest selle ehitamiseks on vaja ressursse, mis tagatakse võimu abil. Seda näitab ka Mesopotaamia ajalugu, kus torn on alati linnaga seotud (Budde 1883; Cassuto 1963: 237).

Ka kolmas kahe allika võimalus, mis põhineb keelte segamisel ja laiali pillutatusel, ei ole tõenäoline, sest üks (keelte segamine) on vahend vastava tulemuseni (laiali pillutamine) jõudmiseks (Budde 1883). Tegelikult käsitleb 11. ja sellele eelnev 10. peatükk samu nähtusi – poliitilise võimu arengut ja repopulatsiooni. Tõenäoliselt ei ole 11. peatükk mootoriks repopulatsioonile, mis on toodud 10. peatüki rahvastenimistus. Kuigi on väidetud, et tegemist on 10. peatükis antud Elohisti (E) kirjelduse 11. peatüki Jahvisti (J) paralleeliga maailma repopulatsiooni kohta, kuid igasugused viited selle kohta puuduvad. Tõenäoline on aga, et selline järgnevus ei ole ei J ega E (või P kui preesterliku) allika tekitatud, vaid on seotud toimetaja tööga, kes on need osad vastavatele kohtadele Piiblis pannud.

Paralleelide olemasolu muudes allikates kas tõstab loo vanust või võimaldab seda lugu liigitada arhetüüpiseeritud ürgmüütide hulka (vt Jung ja Levy-Strauss). Selle loo puhul esineb neid mitmeid. Sumeri kirjutises “Enmerkar ja Aratta Isand” räägitakse keelte segamisest (samaaegselt laialipillutamisega), samuti on paralleele India vedades ja tekstides Babüloonia savitahvliatel (vt Westermann 1972: 101–102). Need paralleelid muudavad võimatuks loo seletamise Etemenanki templi näol: keeruline oleks ette kujutada põlvest-põlve edasiantavat pärimust, mille põhjal siis kirjeldatav tulutu tegevus ette võetakse, olgu selleks torni ehitus või keelte keetmine.

Vana Testamendi kujunemise ajalugu on mitmepalgelise päritoluga ning selle viimane, meie loetav versioon kujutab endast pika kirjandusliku protsessi viimast vaatust. Meie loo mõistmise seisukohalt on oluline rõhutada nelja erinevat etappi:

1. Sündmuse mõistmine pealtnägijate silmade-kõrvade kaudu, mida anti edasi tõenäoliselt suulise pärimusena põlvest põlve kuni kirjas fikseerimiseni (ning hiljem juba paralleelselt kirjutatuga). Siit hargnevad erinevad versioonid, millest osa fikseeritakse hiljem kirjalikult teiste rahvaste poolt.

2. Loo fikseerijaks juudi pühakirjas juba tänapäevasel kujul on kas kollektiiv või üksikisik, kes elas tõenäoliselt kuningas Saalomoni (970–930 eKr) ajal Jeruusalemma lähedal. Kokkuleppeliselt kutsu-

takse seda ladet Jahvistiks tema Jumala nimekasutuse Jehoova-Jahve põhjal.

3. Selle toimetatud variant nägi ilmavalgust Toora kindlalt fikseeritud osana eksiiljärgsel perioodil mitte varem kui VI sajandil EKr. Lool endal tõenäoliselt puudus paralleel muudes lademetes. Tänu sellele on oodatav minimaalne toimetaja-poolne originaalteksti sekkumine (selleks võib olla viimase salmi lisamine). Samuti käsitleb see sündmust, millega tolleaegsel juudi kogukonnal polnud mingit pistmist, välistades vajaduse redaktsiooniliselt mingit sugupuud upitada või klassi/seisust (nt preesterkonda) legitimiseerida. Tuleb märkida ka huvipuudust vastava loo vastu, näiteks puuduvad tolleaegsete rabide kommentaarid vastava loo kohta.

4. Ning lõpuks lugejapoolne retseptsioon, mille autentsele sündmusele vastavus sõltub vastavate mõtteskeemide olemasolust ning diskursiivsetest aspektidest. Näiteks Paabeli torn kui sümbol on kristlikus kultuuris leidnud oma kindla, kuid ebaõige koha, sest loos on torn iseenesest kõrvaline. Ehitati linna ja torni, kuid loo lõpus mainitakse ainult linna, mis jäi ehitamata. Arvatavasti ei ole nii mõnigi lugeja siiani seda pisikest, kuid kogu loo seisukohalt tähtsat fakti teadvustanud, kompenseerides selle kultuurikeskkonnast võetud tavateadmiseega.

Igal etapil on läinud kaduma osa teabest, mida hiljem on osaliselt muude allikate abil taastatud, seega on vahepealsete etappide osalistel jäänud arusaamatuks nii mõnigi seik, mis meile arheoloogiliste allikate kaudu tänapäeval selge. /---/

Loo tegelased ja tegevus

Loo tegelasteks on inimesed (*nad, inimlapsed, rahvas*; heebrea *beni adam*), tõenäoliselt Haami järeltulijad, kes ei olnud seega Seemi järeltulijad juudid. Keeleliselt moodustasid nad keelekogukonna või selle osa. Seega on kogu tegevusel kollektiivne aspekt, kus üksikisiku osa sündmustes ei mainita ning tegevus ei ole piiratud üksikisiku elueaga, vaid võib hõlmata mitut põlve.

Keeleliselt võib tolleaegse rahvastiku rühmitada kolmeks: sumerid, kelle keel oli aglutinatiivne, inflektiivset keelt kasutavad semiidi rahvad (tuntumad akadilased, babüloonlased ja assüürlased) ning segase päritolu ning keelega naaber- ja rändrahvad (nt elamlased ja amorlased), kes aeg-ajalt rüüstamas käisid ja kellest osa sealmail paigale jäi. Osa nendest on mainitud 10. peatüki rahvaste-

nimistus. Samuti on seal loetletud mitmeid rahvaid, kes praeguseks tuvastamata, nt Rifat, Togarma, Hawila ja Sabta. Kas meie loo peategelased 10. peatükis mainitud said, on selgusetu.

Toimumiskohaks on endisaegne Babüloonia (Sinear on selle sünonüüm) territoorium Sumeri riigi loodepiiril, sadakond kilomeetrit lõuna poole praegusest Bagdadi linnast. Tegemist on laia viljaka oruga, kus on piisavalt magedat vett. Siia saabub idast (või läänest, mõlemad tõlgendused on sobivad) tõenäoliselt nomaadliku eluviisiga rahvas, kes leiab ala paigale jäämiseks ja kodu rajamiseks sobiva olevat. Nende eesmärgi on toodud kaks: julgeolek ja endile nime tegemine ning seetõttu hakatakse rajama kompleksi, mis sisaldab nii torni kui ka linna.

Nime tegemine eeldas mälestusmärgi loomist (2. Sm 18: 18, Jes 56: 5), milleks linn sobis ideaalselt. Nimi tähendas peale kõlakuju veel palju muud, sealhulgas reputatsiooni ja iseloomu(likke) omadusi. Inimesel on täielik õigus endale nime teha, ilma et see seostuks ülbuse, upsakuse või liigsete ambitsioonidega ning seegi lugu ei näita seda loo tegelaste eesmärki negatiivses valguses. Üldiselt iseloomustatakse nimetegemisega saadud toodet sõnaga võim, mis käib igasuguse ühiskonna korralduse juurde. Mesopotaamias seostus nime tegemine tihti just ehitustöödega, mis võimaldasid võimu nähtavaks muuta. Selleks sobis just linn, mille all on enamikel juhtudel mõeldud linnriiki, kus toimib ühtne võimustusüsteem.

Tolleaegsete linnriikide mallist lähtudes on võimalik, et torni puhul on tegemist linnataolise asula juurde kuuluva sakraalehitisega, mis on linna kõige tähtsam ehitis. Samaaegselt ei ole torn loos oluline, jutustaja jätab loo lõpus torni saatuse hoopis mainimata. Tõenäoliselt on see loomulik osa linnast, mille edasist saatust me teame. Torni religioosset funktsiooni ei ole jutustaja maininud, ta kas ei teadnud seda, pidas enesestmõistetavaks või seda ei olnud, mis on küll väheusutav. Vaevalt aga tasub ehitajate ambitsiooni taevasse ulatuva torni suhtes sõna-sõnalt võtta: sama idioom esineb ka nt 5. Mo 1: 28 või 9: 1, samuti Psalm 107: 26. Pealegi ei tohiks üks torn Jumalat küll häirida: tolleaegsete juudi arusaamade kohaselt ei olnud tema eluase mitte üheselt taevast nagu astraalreligioonide puhul.

Keelte segamise mehhanismist

Lugu algab ja lõpeb ükskeelsuse käsitlemisega, täpsemalt arusaadavusega alguses ja selle puudumisega lõpus. Samaaegselt räägitakse

keeltest mitmuses nii enne (nt 1. Mo. 10) kui ka pärast Paabeli sündmuse toimumist. Tegelikult siin vastuolu puudub, kuna tegemist on suulise vernakulaariga. Kirjakeele puudumisel ei teki kindlat keelepiiri, mille abil oma keelt muudele vastandada, suhtlemine muutub oma kodust kaugenedes lihtsalt järjest vaevalisemaks. Samuti suurenevad keeleerinevused ajaliselt põlvkonniti: on selge, et Noa oma poegadelega sama keelt rääkis, 10. peatüki keelte vastandus kirjeldab aga tunduvalt hilisemat olukorda. Selles peatükis (1. Mo. 10: 5, 20, 31) kirjeldatakse tolleaegset rahvastikku maade, suguvõsade, keelte ja rahvaste järgi, liigendades neid seitsmekümneks (või 71) rühmaks erinevate territoriaalsete, keeleliste, etniliste ja poliitiliste identiteetide kaudu. Keele kohta kasutatakse erinevalt Paabeli torni loost sõna *lashon*.

Vana Testament tunneb kahte erinevat sõna keele tähistamiseks. *Lashon* iseloomustab keelt seda teistele vastandades, tähendades ka rahvast. Ugariti päritolu sõna *safa* iseloomustab keelt kui suulist suhtlusvahendit (samuti tähendab kõnet ja huuli), mis harilikult esineb ainsuses. Etümoloogiliselt on *lashon* anatoomiline keel ja *safa* huul. 1. Mo 10: 5 ja 22 esinev keel on *lashon*, vastandatuna teistele keeltele, samas kui meie loos 1. Mo 11 on kasutusel *safa* kui universaalne suhtlusvahend. Viimasel juhul kirjeldatakse siin ühtset algkeelt (*Ursprache*, vt Westermann 1972), mida vanasti nii juudi rabid kui keskaja teadlased taga otsisid, seda küll heebrea keele põhjal, arvates ekslikult, et too algkeelele kõige sarnasem on.

Tegelikult on heebrea keel küllaltki noor: juudid võtsid Palestiinasse (vilistide maale) tulles järk-järgult üle kohaliku Kaanani keele kui kõrgema kultuuri kandjate keele 12–13 saj. eKr, mis oli tõenäoliselt juutide poolt enne kasutatava keele sugulaskeel. See kaanani keel (*safa kana'an*, vt Jes 19: 18) koosnes vilistide, juutide ja paljude teiste rahvaste keeltest ja murretest (*lashon* on etniteedi (etnilise identiteedi) väljendaja), kes tol ajal vastaval territooriumil elasid (vt nt juhtumit Kht 12: 6, kus arusaadavus oli tagatud, kuid see ei takistanud etnilise konflikti raames 42000 inimese mõrvamist).

Selline *lingua franca* võis esialgselt kujutada endast kindlate funktsioonidega pidžinit, mida kasutati ainult kindlatel kasutusaladel rahvastevahelise suhtluse keelena. Hiljem see kreoolistus ja muutus superstraadiks, kusjuures erinevad territoriaalsed substraadid võisid säilida üsna pikka aega. Seega piibli heebrea keel võis välja kujuneda kas *safana* superstraadi põhjal erinevate substraatide konver-

gentsi kaudu või etniteetide põhjal territoriaalsest superstraadi-substraadi segust lähtuvalt. /---/

Safat on mõnikord seostatud arheoloogilise kultuuriga (mis tähistab arheoloogilise materjali organisatsiooni, kus esineb ajalisruumiline materiaalse kultuuri ühtsus; vt Lang 2001: 51). See ühtsus ei tähenda aga terviklikkust, vaid sarnaseid, kuigi variatsioonidega kombeid, tavasid, esemeid ja muid kultuuri väljendusmalle (Shennan 1989; Lang 2001), mida on seostatud ka algkeeltega. Arheoloogiline kultuur põhineb suures osas keraamikal, mis oli põhiliselt naiste töö. Carpelan (1999, 2000; vt Lang 2001) on sellest järeldanud, et ühtne traditsioon põhineb naiste (edasiantavatel) oskustel, kes on seotud sotsiokultuuriliste piirangutega, nt abiellumistavadega. Üks sellistest tavadest, abiellumine oma lähikonnast väljapoole, tähendab ema keele mõju kui *safa* arengu homogeniseeruvat faktorit. Selline emade valiku süsteem tagas samaaegselt ka keele küllaldase regionaalse homogeensuse ning selle järgmisele põlvkonnale edastamise, sest keel muutub põhiliselt ülekandel järgmisse põlvkonda.

Tõenäoliselt oli (piisaval) arusaamisel põhinev keeleline ühtsus varasematel aegadel laiemgi, millele viitavad viimase jääaja refuugiumide sarnased kultuurijooned. Carpelan (1999, 2000; vt ka Robb 1993) ongi võrdsustanud keraamika ja suulise vernakulaari leviala. Keeli võis olla ka rohkem kui üks, kuid need ei olnud vastandatud, tõenäoline oli aditiivne liitmine (nagu suurelt osalt hõimumurded ja ühiskeel). Diglossaalse ülesehituse sees oli kõrgema staatusega mitte sugukonna või hõimu keel, vaid ühiskeel, mille aluselt toimus ka taastootmine. Ometi ei võimalda diglossaalne keelestruktuur, kus väline on tähtsam, isegi piisavalt suure sesoonse rände puhul (20000 aasta taguses Euroopas ca 600 km) piisavalt varieeruvust piirata. Seega oli just naiste hõimudest erinev ränne üks lisamehhanisme, mis hoidis keeli ajas omavaheliseks suhtluseks arusaadavana. Seega oli kaks kogumit, mille keeleline homogenisatsioonimehhanism oli erinev: hõim, kelle keelelist isearengut piiras pidev ränne ja sellega seotud kontaktid, ja selle sees põlvkonniti ümberjaotatav emade kogum, kes nivelleeris oma keelelise kaasaravara otsesuhtluses ja laste kaudu hõimu varieeruvaid keelelisi eripärasid.

Algkeelt hoidis laialdaselt arusaadavana ka selle primitiivsus ning keelemärkide vähesus: kultuuri primitiivsuse tõttu ei saanud selle tootmiseks vajalik keel olla sellest mitte arenenum. Selle sees

olnud (märgatavad) raskused arusaamises ei nõudnud keelte vastandust: nimelt eelmine, 10. peatükk räägib rahvaste klassifitseerimisest suguvõsade, keelte, maade ja rahvaste järgi (10:5, 20, 31). Seega sai vastandus keele alusel tekkida alles muude tunnuste elimineerimisel – samas kohas paikneva samast soost põlvneva rahva erikeelsuse tekkel.

Safa kui universaalne kommunikatsioonivahend on piiblis ilma määratletud alguseta, seega tõlgendatav ka protolingvistilise süsteemina. Samal seisukohal on ka tänapäeva keeleantropoloogia, mille kohaselt keelest arusaamine on tekkinud keeleväliste kognitiivsete oskuste alusel (Lieberman 1984). Laias tõlgenduses suhtlevad selles keeles sõjakaid poose võtvad eremiitkrabid, toiduleidmise tantsu löövad mesilased jms. Vokalisatsioon on seega emotsioonide põhjustatud miimika juhuslik kaastoode, mis korduva kasutamise kaudu ritualiseeriti. Ka designatsioonide identifitseerimine ehk lihtsalt nimetamine (vrd 1. Mo 2: 19) kuulub siia alla. Inimkeele lähtepunktiks loetakse tänapäeval keele seisundit, kus keele kasutamise eesmärgiks ei ole enam ainult oma emotsioonide ja teabe mõistetahtavaks tegemine, vaid ümbruskonnaga kokkusobiva käitumisrepertuaari omandamine.

Tänapäeva keeleteadlased peavad küllaltki tõenäoliseks algkeele kunagist olemasolu. Millal selline keel oli, on väga raske hinnata. *Homo loquens* Aafrikast alanud ekspansioon tõi kaasa lisaks maailma rahvastikuga asustamisele ka algkeele divergentsi (Nettle 1999), mis oli küllaltki ebaühtlane. Selline ühtne ja piisavalt arusaadav *safa* säilis nt Mesopotaamias kaua, kuna suured kõrbe- ja poolkõrbealad, mille napp toiduressurss ei võimaldanud hõimudel samas kohas pikalt püsida, sundisid neid pidevalt uusi keelekontakte looma. Tulemuseks oli kõrge keeleline homogeensus, mida on näha ka tänapäeva araabia maailmas, kus üks keel ulatub Aafrika lääne-rannikult Iraanini välja. /---/

Lashonile üleminek

Paabeli torni loos on keelte segamist kirjeldatud verbi abil, mis tähendab kuulmist (Bräumer 1983). Seega mitteamine tähendas seda, et kõneleja-kuulaja vahel kadus adekvaatne tagasiside: kuulaja reageeringud ei olnud kõneleja arvates enam seostatud tema poolt edasi antava mõttega. Sündmuse käigus kaob arusaamine – *safa*. Samaaegselt tuli kasutusele aseaine – *safast* tunnetuslikult eristatav

lashon. Seda toetab keelte segamisega kaasnev laialipillutamine: harjumuspärasest liikumisalast erinev liikumine, millega satuti keelekeskkonda, kus *safa* enam ei toiminud. Kui *safa* kui arusaamine hõlmab mitte ainult inimestevahelist suhtlust, vaid võib iseloomustada ka koera või hobuse ja tema peremehe omavahelist mõistmist ja suhtlust, siis *lashon* on seotud ennekõike võimustruktuuriga, kus keelt kõne (hiljem ka kirja) abil kasutatakse võimuvahendina eristuse ja alistussuhete loomiseks (erinevalt *safast*, mis põhineb kõnetajul ning sellest lähtuval keele mõistmisel). Just *lashoni* põhjal kujuneb välja stabiilse võimusuhtega kogukond põhiliselt tribaalse struktuuriga, kus võimusuhe luuakse ülevalt alla, pakkudes omalt poolt kaitset ja julgeolekut. Selline kiviaega iseloomustav "etniteet" kujutab endast teadvustatud rühma kuulumist päritolu või asukoha alusel (Lang 2001: 52).

Lisaks muudele võimuhierarhia loomise viisidele (potentsiaalne vägivald ning privileegid) tuleb siia lisaks suuliselt edasiantav veenismeedod (vt Skutnabb-Kangas 2000), mis nõuab arenenud keelekasutust. Tekib suletud, kuid efektiivsem keelekasutus, mida iseloomustab kõrgem kvaliteet (vt Rannut 2001). See tähendab aga normatiivseid piiranguid, mis on vägagi sarnased semiosfääri ja arheoloogilise kultuuri tuumades (Lotman 1999; Lang 2001). Väljaspool nende domineerivat tuuma või võimukeskust (tegemist on tõenäoliselt sama nähtusega) on kultuurikeskkond vähem homogeensem. Seega kujutavad piirangud endast filtrit, mis piiravad võõrapärasest ja kohandavad selle sobivaks (Lang 2001: 55). Nendesamade efektiivsust kaitsvate piirangute tõttu suurenevad erinevused *lashonide* kui suletud süsteemide sees. Mõningaid äärmuslikke näiteid selle kohta on esitanud Vaikse ookeani saarte asukate keelte põhjal Mühlhäusler (1996), nt juhtumi täiskasvanud meeste kui võimukandjate omavahelisest vägagi arenenud keelest. Need keele kaks vormi on seotud diglossaalselt, kusjuures keeleliselt piiratum, kuid levikult laiem vorm on kõrgema staatusega. Seega lisandub *lashon safale*, kuid ei tõrju seda välja. Põhjuseks on siin integratiivsete normide primaarsus separatistlike normide ees, mis ei lase tekkida keelelisel elitaarsusel. Just *lashoni* kui meie mõistes keele sees hakkavad kujunema välja mitmed keelelised nähtused, samal ajal jätkub *safa* kasutus (vt Pusztay 2001: 82). *Lashoni* tekkimise eelduseks on piisav ressurss, mida on võimalik ebavõrdselt jaotada, ilma et

see jaotajat kahjustaks, ning paikne eluviis, mis piirab *lashoni*-väliseid kontakte. Vaatleme *safa* ja *lashoni* erinevusi tabeli kujul.

Keel	Safa	Lashon
SUHTLUSE EESMÄRK	MÕISTMISVAHEND	VÕIMUVAHEND
ÜHISKOND	AVATUD	KORPORATIIVNE
SÕNAVARA	PIIRATUD	LAIENEV
KEELE OMANDAMINE	ADITIIVNE	SUBTRAKTIIVNE
DISKURSUS	MÄÄRATLEMATA	MÄÄRATLETUD
ALUS	ÜLDKOGNITIIVNE	KEELESPETSIIFILINE
MÄÄRATLUS	EKSO-	ENDO-

Mõlemad vormid olid algselt fragmentaarsed, täis heterogeenset inventari ning põhinevad piiratud keerukusega struktuuril. Küllalt väikese sõnavara korral *safa* ja *lashon* valdavalt kattuvad, võimaldades nii piiratud arusaadavust kui ka piiratud võimustruktuuri. Tolleaegne aktiivne argisõnavara võis etnograafiliste hinnangute järgi olla 300 sõna ringis, mille oskaja oli keele valdaja. Selline lähtekoht seletab ka tehnoloogiliselt mahajäänud inimeste seas levinud mitmekeelsust. Keelemärkide vähesust võimaldas ka primitiiv-rahvastele omane metafooride kasutus ning polüseemia. Näiteks välejalg võis tähendada nii jänest, iseloomustada viimasel jahil kiiret jalgade tegevust näidanud suguharu liiget kui ka identifitseerida mõnd konkreetset reibast poisikest.

Keele struktuur on sel juhul primitiivne ning arusaamine rajaneb esimesel terviklikku leksikaalset tähendust kandval sõnal, millele koondub kuulaja tähelepanu, järgnev osa kas täpsustab või kannab lisainformatsiooni (Gernsbacher 1992). Mingil määral on see jälgitav tänapäeval pidžin- ja kreoolkeeltes, kus leksikaalstruktuur võetakse üle kõrgemat kultuuri kandvast allikkeelest, grammatika aga võib tulla substraatkeelest, sedagi lihtsustatud kujul.

Mida primitiivsem on *lashon*, seda lähedasem oma struktuurilt on ta *safale*. Seda on märkinud mitmed etnograafid (Pons jt), kes alguses pidasid kaasvestleja ebamääraast iidamast-aadamast seletamist omaenda keelepuudeks, mis aga osutus üldtunnustatud tavaks. Ponsi poolt kirjeldatud juhtum, kus infarktieelses seisundis eskimo sõimab arsti juurde jõudnuna kõigepealt arsti läbi, lugedes sellele ette kõik negatiivse, kaasa arvatud liigse trepiastmete arvu ning maja ehita-

mise künka peale ning alles tühjaks rääkinuna jõuab valude juurde rinnus, on tüüpiline kaasus primitiivrahvaste asjaajamisetiketist.

Samaaegselt on märgatav funktsionaalne erinevus nende vahel: kui *lashon* on vaadeldav spetsiifilise oskusena, sisaldades keele-spetsiifilisi protsesse ja mehhanisme, siis *safa* põhineb üldkogniitiivsetel protsessidel ja mehhanismidel, mida kasutatakse ka keeleväliselt (vt Gernsbacher 1992).

Keeltevaheliseks arusaadavuseks on eri hinnangute kohaselt vajalik sõnavara vähemasti 75%-line kattuvus (Takala 1989). Börestam (1999) on uurinud Skandinaavia keelte vahelist arusaadavust, kus sõnavara sarnasus on 85–90%. Arusaadavus tagatakse kahel viisil: tõlke abil keelest keelde või siis suhtlejate erilise keelelise käitumise – koostööl ja motivatsioonil põhineva kohandamise abil (*linguistic accommodation*), mis võimaldab suurendada arusaadavust, kuigi lähtutakse oma keele teadmistelt. Selline *skandinaviska* hübriidkeel eeldab kõnelejal oma emakeele kasutust, kasutades fokuseeritud sõnumikohtades teiskeelseid laene. Börestam (1999: 95) toob analüüsitud erikeelsete inimeste vestluste põhjal selliste vahetute keelekontaktide kriteeriumidena välja kõrgendatud tähelepanu, suurenenud kehakeele osa (3–4 korda rohkem žeste), perifrastiliste konstruktsioonide kasutuse, seletuste ulatuslikkuse ja mahu, kontrollküsimuste kasutuse. Kuulaja katkestab kõnelejat pidevalt, paludes korrata, täpsustada, selgitada öeldut, või palub oma-poolsetele tõlgendustele kinnitust. Harjumus kuulata murdelist (s.o oma keelest erinevat) kõnet võimaldab efektiivsemat suhtlust. Omal maal olemine vähendas keelelist kohandumist (tõenäoliselt põhjuseks identiteediga seonduv). Edukas suhtlus tõi kaasa rahulolu tõusu ning lähendas kõnelejaid omavahel.

Safa on harilikult väljastpoolt määratud (s.o eksodefinitsioon), andes hinnangu sellele, kuidas meie nende kõnest aru saame, *lashon* on aga rühma enda identiteeditunnetusega seotud (s.o endodefinitsioon), määratledes meie-nemad piiri. Mõnikord puudub sellel otsene keeleline alus või on see minimaalne (nt serbohorvaadi keel(ed)). Khubchandani (1991) on toonud näitena 1951. a. rahvaloenduse Indias, kus keelte endodefinitsiooni kaudu saadi tulemuseks 1653 keelt ning mõni aasta hiljem eksodefinitsiooni põhjal teadlaste uurimistööna 211.

Safa asendamine *lashon*idega oli põhjaliku protsessi algus, mis viis inimkonna põhjaliku keelelise lahterduseni (*compartmenta-*

lisation). Äärealadel (nt Põhjas) kompenseeritakse seda pideva ringiliikumise, kuid kui see ei ole geograafiliste tingimuste tõttu võimalik (nt mägedes või džunglis), tekib kiiresti keelte kirjusus. Mitmed teadlased on otsinud maailma keeltest ühtse keele jäänuseid, kuid üldiselt edutult.

Võimu ja keele seos

Paabeli torni lugu kujutab endast keelepoliitilist kaasust, mis koosneb kolmest etapist. Esimene etapp kirjeldab algseisu, mil vaadeldavas nomaadriühmas oli kasutusel üks keel.⁵

Järgmine etapp tähistab üleminekut meie mõistes tsiviliseeritud paiksele eluviisile, mis eeldab selleks piisava ressursi teket, olles tõenäoliselt seotud põllumajandusliku eluviisiga. Ajaloolises arengus toimus see pikema perioodi jooksul, esialgu viljakatel aladel, kus polnud tarvidust ringi liikuda. Seega tekkis vaheperiood, mil olid tekkinud juba linnataolised asulad, ning samas oli hulk rahvast hõimudena rändamas ning tõenäoliselt rüüstamas. Just see etapp võiks iseloomustada kirjeldatud sündmuse algseisu. Meie vaadeldav inimrühm ei kuulunud mitte kõige tsiviliseeritumate ja kultuurilembeste kilda, sest nemad alles jõudsid arengutasemele, kus teised olid olnud juba enne veeuputust. Kas nemad esimesed Paabeli rajajad olid, jääb ebaselgeks, vastav sõnastus võib tähistada ka rüüstatud asupaiga taastamist (vrd Jurjevi asutamine aastal 1030).

Eeldatav eelmiste asunike teiskeelsus ei tähendanud veel keelte vastandust: need polnud ju omad! Harilikult jäeti osa rüüstatud ala asukaid (nt naissugu ning spetsialistid) ellu ning kohanduti ise uue, kõrgema kultuuriga. Selline kõrgema kultuuri ülevõtmine (ning selle muutumine superstraadiks) sobiks seletama vägagi kiiret vastava kogukonna arengut, mis jutustajal ühte lausesse mahtus (aeglane ühiskonna areng eeldab jutustaja ja sündmuse suurt ajaloolist distantssi, mida aga ei võimalda detailitäpsus). Järgnev kirjeldus ehitustehnoloogiast ei ole tõenäoliselt seotud sama põlvkonnaga, kes paiksel elama asus, vaid tuleneb oma või tõenäolisemalt teiste kõrgema arenguga kogukondade kogemustest, mis omandati hiljem. Ka

---

⁵ Tekstis kirjeldatud *üks keel ja ühesugused sõnad* (11:1) on mitmete kommentaatorite (nt Bräumer 1983; Westermann 1972) arvates tüüpiline parallelism, mis tugevdab öeldu tähendust (vrd *ja maa oli tühi ja paljas*).

väljakujunenud linnriiki iseloomustav süsteem (linn + tornikujuline tempel selle sees) eeldab tugevat ja stabiilset võimuhierarhiat, mis on pikaajalise kontrahegemoonilise suhte tulemus. Seega ei alga linna ja torni ehitus kohe eesli või kaameli seljast maha astudes.

Kolmandas etapis tuleb mängu innovatiivne element: asutakse ehitama torni, mida enne ei oldud ehitatud.⁶ Tegemist oli mitte ainult taevani ulatava torniga, vaid ka kvalitatiivselt suurema ressursivajaduse ning märgatavalt pikema ehitustähtajaga: arvestades tolleaegset ehitusstiili, tähendas see nt 20 meetri kõrguse ja 20-aastase projekti puhul 7 aastat kestnud ehitamise tulemusena torni, millest võis üle vaadata.

Sotsiaalse rekonstruktsiooni kaudu võime ette kujutada primitiivset ühiskonda, mille eliit on vägagi ambitsioonikas ning tõenäoliselt keelt vahetamas (eriti puudutab see eelmise elanikkonna naistega saadud lapsi, kes olid kõrgema kultuuritasemega ja emakeelsed, erinevalt vanast hõimukeelsest eliidist). Seega on eeldatav kujunev erikeelsus, mis seletaks vägagi kiire kogukonna lagunemise erineva integratsioonitempo tõttu, ning ülemäärase ambitsiooni tõttu tekkiv pinge ning kontrahegemooniad seoses kvalitatiivselt suurenenud ressursivajadusega ning sellele vastava koormiste tõusuga ilma vastavate haldusoskusteta. Tulemus on meile teada: laiali pillutamine ja erikeelsuse teke. Mõlemad realiseeruvad kontrahegemoonia kaudu, mis on seotud ressursside ja võimu kontrolliga.

Tolleaegne ühiskond ei teadnud midagi demokraatiast, vaid selle asemel oli kasutusel tribalism, kus võimuhierarhia ehitati ülevalt alla, nõrgemaid röövides ning orjastades ning andamit maksma sundides. Stabiilsuse tagamiseks ei tohtinud andami nõudmine seada ohtu andjate elu, jättes neile eluks vajaliku. Innovatiivne torn, mille tipp oli taevasse planeeritud, nõudis juba oma aluse ehitamiseks suuri ressursse. On loogiline, et see põhjustas pingeid nendega, kes seda finantseerima pidid. Samuti on eeldatav, et innovatiivse projekti puhul hakkas logisema logistika: üksmeel ning ühtemoodi arusaamine pidi valitsema kõikide ehitajate, maksukogujate ja muude funktsionäride vahel. Suur ja pikaajaline projekt eeldas selle

---

⁶ Vos (1963:47): *The Genesis narrative implies that such towers had not been built before and that this would therefore be something unique in the experience of man.*

fikseerimist kirjalikult, samuti nõudis see ressurside kogumist suurelt alalt, mida ei saanud teha suuliselt.

Seetõttu oli kaks võimalust: luua kiri kui sotsiaalse mälu kandja, mis aga muudaks nähtavaks keelte erinevused, või jätkata ebaefektiivset ja üle jõu käivat projekti. Mõlemad jõuavad sama tulemuseni, milleks on erimeelsus, erikeelsus ja alternatiivne võimustruktuur, tekitatud just keeleväliste huvide (nt maksustamine) konflikti alusel. Seega võis tekkida maailma esimene keelekonflikt. Selle tunnused on rühma stabiilsuse kadu, kujunenud võistlevate hegemooniate omaette hoidmine julgeoleku tagamise eesmärgil, torni kui ühtse projekti seiskumine, erikeelsuse nähtavaks muutmine ning edasine suurenemine koos distantssi suurenemisega rühmade vahel. Erikeelsus tähendab siin keelte vastandumist arusaamise poolest keelekogukondade vahel. Keelekogukonna teke koos oma identiteediga eeldab julgeolekuks vajaliku distantssi (vt Pajupuu 2000) edasist suurenemist ning meetmeid kogukondadevahelise suhtlemise piiramiseks. Arvestades tolleaegsete võimuhierarhiate ebastabiilsust pidi julgeolekuks vajalik vahemaa suurenema tunduvalt kiiremini tänapäevasest. Nendel tingimustel tekib uus nähtus – erikeelsus, mis ei ole enam seletatav erinevasse hõimu kuulumise ega teises paigas asumisega. Seega viib ülemäära ressursse neelav projekt võimu kollapsini, julgeoleku kao ja linnriigi lagunemiseni ning hiljem eri keelte tekkeni. Veelgi enam, senine hegemoonia tekkinud pingetes tõenäoliselt lagunes, laiali pillutamine viitab sunnitud korrapärasele põgenemisele.

Keelte tekke puhul on tegemist ühiskondliku seaduspäraga. Ühtse võimustruktuuri puudumisel lähevad inimesed riidu, vastandatud hegemooniad tekitavad keeled. Vastav protsess toimib tänapäevalgi, näiteks ei ole enam serbohorvaadi keelt, vaid on serbia ja kroaadi keeled. Protsess ise on küllaltki pikaajaline ning selle viimane faas on eristumine (vrd hajumine/laiali pillutamine), mis on tüüpiline riiu tagajärg.

Kogu seda ulatuslikku kompleksi (linn+torn) kooshoidva hegemoonia taastootmiseks ja stabiilsuse tagamiseks pidi leitama kvalitatiivselt efektiivsem võimu levi ja taastemehhanism. Selleks sobis kirjakeel, mis aga muutis keelte erinevused nähtavaks. Nende tingimuste meile teadaolev kõige varasem kokkulangemine toimus sumeri tsivilisatsiooni raames. Viimaste sumeri kultuuri teooriate (vt Huyrup 1993) kohaselt tekkis sumeri kõrgkultuur erinevate kultuuride ja neid

kandvate hõimude kokkupuutealal, luues keelekontakti situatsioonis algselt pidžini ning hiljem sumeri kreoolkeelee. Seega pidi keelevahetus Paabeli moodi päris levinud olema. Nendes tingimustes tekkis esimene teadaolev kirjakeel, mis jäi kasutusele ka sellele järgneval akadi perioodil. Seega on küllaltki eeldatav ja sobiv Paabeli loo vastavasse perioodi paigutamine. Selline hüpotees on keele ja sootsiumi uuringutega kooskõlas, kuid siiani puudub sellel arheoloogiline tugi. Ning see puudub, sest taevani ulatuva tipuga torni kui arhitektuurilise märgi tekitamine ebaõnnestus.

Kokkuvõte

Paabeli lugu ei ole oma ülesehituselt ja faktoloogia poolest vastuolus tänapäevaste arusaamistega. Ajaliselt tundub see sobivat ühiskondliku arengu murdekohta, mil aegamööda lagunesid *safal* põhinivate algkeelte rühmitused, asendudes paikset eluviisi iseloomustava *lashoniga*. Tundub, et Paabeli torni loo puhul on tegemist ühe teravapilgulise krooniku antud kirjeldusega, mis on kooskõlas üldiste võimu ja keelepoliitika seaduspäradega. Samaaegselt puudub vastavat sündmust otseselt tõestav faktimaterjal.

Keelepoliitika teoreetilised lähtekohad võimaldavad vaadelda Paabeli torni lugu kui tervikut, mille detailid pole olnud mõistetavad selle kirjutajale Jahvistile, kuid annavad tervikliku pildi tänapäeva uurijale. Lugu ise tundub kuuluvat varasemasse perioodi kui seni arvatud VII-VI sajand eKr. Jutustaja detailitäpsus ise võimaldab esikohale seada just ajaloolise, aga mitte etioloogilise aspekti, mis kipub ehk tänapäeva lugejale uduseks jääma, rääkimata loo kuulajatest tuhandeid aastaid tagasi.

Teisalt on tegemist looga, mis sobib igati Vana Testamendi tähendamissõnade ritta. Nii nagu Kaini vennatapp on ka keelte teke ajaloos ja ühiskonnas korduv sündmus, eristajaks ehk üksikud detailid ja teine keskkond. Kas see lugu just nii aset leidis nagu piiblis kirjas, on usuküsimus.

Tegemist on igal juhul traagilise lõpuga looga, kus julgeolekut ja väärikust ihkav rahvakild hajutati oludele mittevastava keelepoliitika tõttu laiali, nii et sest ei jäänud alles nimegi.

Kirjandus

- Bauer, G. J. 1802. Hebräische Mythologie des alten und neuen Testaments.
- Borst, Arno 1957–63. Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. 6 vols. Stuttgart Hiersemann.
- Bräumer, Hansjörg 1983. Das erste Buch Mose. 1. Teil. Kapitel 1– 11. Wuppertaler Studienbibel. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag.
- Börestam Uhlmann, Ulla 1999. Interscandinavian Communication. – Wege zur Mehrsprachigkeit im Fernstudium. Toim Gerhard Kischel, Eva Gotsch. Hagen: Fernuniversität.
- Carpelan, Christian 1999. Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100...1000 eKr. Pohjan poliilla. – Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, 153. Toim P Fogelberg. Helsinki. 249–280.
- Carpelan, Christian 2000. Essay on Archaeology and Languages in the Western End of the Uralic Zone. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7–13.8.2000 Tartu. Pars I. Operationes plenariae & Operationes publicae. 7–38. Tartu.
- Cassuto, Umberto 1961. The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch. Jerusalem.
- Cassuto, Umberto 1964. A Commentary on the Book of Genesis. Part II. From Noah to Abraham. Jerusalem: The Magnes Press.
- Delitzsch, Fr. 1902. Bibel und Babel. Leipzig.
- Eco, Umberto 1996. The Dream of a Perfect Language. A lecture presented by Umberto Eco at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 26, 1996.
<http://www.italynet.com/columbia/dream.htm>
- Gernsbacher, Morton Ann 1992. Language Comprehension as Structure Building. Psychology: 3 (69) Language Comprehension (1).
<http://www.cogsci.soton.ac.uk/psyc-bin/>
- Gunkel, H. 1895. Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Göttingen.
- Huyrup, Jens 1993. Sumerian: the descendant of a proto-historical creole? An alternative approach to the “Sumerian problem” ROLIG papir 51/93. Roskilde Universitetscenter.
- Khubchandani, Lachman M. 1991. Language, Culture and Nation-Building: Challenges of Modernisation. Shimla: Indian Institute of Advanced Study and Manohar Publications.
- Künnap, Ago (toim) 2000. The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II and III. Tartu.

- Künnap, Ago 2001. Ignoramus, ignorabimus. – Keel ja Kirjandus 4, 201–202.
- Lang, Valter 2001. Interpreting archeological cultures. – Trames 1, 48–58.
- Lieberman, P. 1984. The Biology and Evolution of Language. Harvard University Press.
- Nettle, Daniel 1999. Linguistic Diversity. Oxford: Oxford UP.
- Pajupuu, Hille 2000. Kultuuride vaheline suhtlus. Tallinn Tea.
- Parrot, A. 1953. Le tour de Babel. CAB 3.
- Pusztay, Janos 2001. The so-called Uralic original home (Urheimat) and the so-called Proto-Uralic. – Trames 1, 75–91.
- Rannut, Mart 2001. Eesti kirjakeelest ja selle kvaliteedist. – Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded. Eesti Keele Instituudi Toimetised 8. 75–101.
- Robb, John 1993. A social prehistory of European languages. – Antiquity 67, 747–760.
- Shennan, Stephen 1989. Introduction: Archeological approaches to cultural identity. – Archeological Approaches to Cultural Identity. 1–32. Toim S. Shennan. London One World Archeology.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum.
- Takala, Sauli 1989. Sanaston opettaminen ja oppiminen. Jyväskylä: Jyväskylän YO:n julkaisusarja No: 44.
- Vos, Howard F 1963. Genesis and Archaeology. Chicago: Moody Press.
- Westermann, Claus 1972. Genesis 1–11. Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Loetelukatse ja kognitiivse esiletuleku indeks¹

Urmas Sutrop

Eesti Keele Instituut

Artiklis analüüsitakse loetelukatset ja selle kaht parameetrit: sõna sagedust ja keskmist astakut nimekirjas. Pakutakse ka välja uus ja lihtne kognitiivse esiletuleku indeks $S=F/(N \cdot mP)$, mis kasutab mõlemat nimetatud parameetrit, ning selgitatakse selle arvutamise protseduuri. Indeks on normeeritud varieeruma ühest nullini. Kõige paremini tulevad esile iga valdkonna (domeeni) põhisõnad. Ideaalselt esiletuleva sõna esiletuleku indeks on 1; sõnal, mida üldse ei mainita 0. Kognitiivse esiletuleku indeks võimaldab võrrelda eri uuringute tulemusi, kuna indeks ei sõltu loetelu pikkusest. Artiklis võrreldakse kognitiivse esiletuleku indeksit ka mõne varasema indeksiga.

Käesolevas artiklis tutvustan kõigepealt uut kognitiivse esiletuleku indeksit, milles on ühendatud kaks parameetrit. Edasi analüüsin varasemaid samalaadseid koefitsente, autoriks Smith (1993; Smith jt. 1995; Smith ja Borgatti 1997) ja ma ise (Sutrop 1998, 2000), ning võrdlen neid oma uue indeksiga. Lühidalt peatun loetelukatsel ja selle kahel parameetril, milleks on sõna sagedus ja sõna keskmine astak (järjenumbr analüüsitavates loeteludes). Lõpuks esitan lühidalt reeglid kognitiivse esiletuleku indeksi arvutamiseks ning paar järeldust.

---

¹ Artikkel "List Task and a Cognitive Saliency Index" on tõlgitud ajakirjast *Field Methods*, kd 13, nr 3, august 2001, lk 263–276. Täna tõlkijat Sirje Ainsaart. Artikli alusel on Antwerpenis (Belgia) 12.–14. aprillil 2000 toimunud Kognitiivse tüpologia konverentsil peetud ettekanne. Avaldan tänu prof Frans Plankile Konstanzi Ülikoolist (Saksamaa), prof J. Jerome Smithile Lõuna-Florida Ülikoolist (USA) ja prof Jüri Allikule Tartu Ülikoolist abi eest. Täna ka kolme anonüümset retsensenti tulusate märkuste eest.

1. Loetelukatse²

Loetelu all mõistan ma teatud kirjalikke või suulisi küsitlusi, mis on kasutusel antropoloogias, lingvistikas, psühholoogias jm ühiskonnateadustes. Katse tüüpkuju on: “Loetlege, palun, kõik X-id, mida teate” Kirjalik küsitlus algab sõnadega: “Pange, palun, kirja kõik X-id, mida teate” Viimatimainitud formaat sobib muidugi ainult kirjaoskajatele. Suulisel katsel (katsealuste kirjaoskus pole oluline) tuleb öelda “Nimetage, palun, kõik X-id, mida teate”

Võib näiteks küsida: “Nimetage, palun, kõik värvid, mida teate”, “Pange, palun, kirja kõik loomad, mida teate”, “Palun, loetlege kõike, mida võib tunda ninaga” Sääraseid kirjeldavaid fraase nagu viimatimainitu (“kõik, mida võib tunda ninaga”) läheb vaja väikeste domeenide korral või kui klassisõna ise kuulub samasse kultuuri- või kognitiivsesse valdkonda, mida ta tähistab.

Võrreldes näiteks värvi- ja lõhnasõnu näeme, et sõna “värv” on paljudes (kuigi mitte kõigis) keeltes klassisõna, mis tähistab konkreetset domeeni, ise sellesse kuulumata. Sõna “lõhn” seevastu on paljudes keeltes sama domeeni osa, mida ta tähistab.

Väljakujunenud domeenidele polegi nimi kohustuslik. On ju näiteks hästi teada, et paljudes turgi keeltes on hobuste nimetamiseks äärmiselt keerukas süsteem, mis arvestab hobuste sugu, vanust, värvust jne, üldsõna hobuse kui niisuguse jaoks aga puudub. Seades küsitlusele – olgu suulisele või kirjalikule – ajapiirangu, näiteks kaks või viis minutit, saame piiratud loetelukatse. Kui ajapiirang puudub (näiteks kui küsimus kõlab: “Palun, nimetage kõik X-d, mida teate”, ning kui katsealune loetlemise lõpetab, küsitakse temalt: “Kas teate veel mõnda X-i?”), on meil tegemist vaba pikkusega loeteluga. Et enamasti pole vahetegemine piiratud ja piiramata loetlemiskatse vahel oluline, võime rääkida lihtsalt loetelukatsest. Loetelukatse

---

² Sõna “loetelukatse” võimalikud ingliskeelsed vasted oleksid *list task* (Smith 1993), *free-list* (Smith jt 1995), *free-recall listing* (Weller 1998), *free listing* (Weller, Romney 1988; Trotter, Schensul 1998), *free listing task* (Robbins, Nolan 1997), *free-listing* (Robbins, Nolan 2000), *freelist* (Borgatti 1999), samuti *Approach A* Lennebergi värvisõnade uurimuses (Lenneberg 1967: 339–340, 345 *associative responses* (Bousfield, Sedgewick 1944) jt.

metoodikat on kirjeldanud sellised autorid nagu Weller ja Romney (1988), Weller (1998) ja Borgatti (1999).

2. Sõnasagedus

Loetelukatse puhul tuleb kindlasti arvestada uuringu eesmärki. Kui kõik, mida antropoloog, lingvist või psühholoog soovib hetkel teada, on teatud kultuuri- või tunnetusvaldkonna piirid, piisab selleks täiesti vaid ühest loetelukatse parameetrist, milleks on sõnasagedus. Tõsi, küsitletavate arv ei tohi olla liiga väike. Üldtunnustatud miinimumiks on 20–30 katsealust (Weller, Romney 1988: 14; Borgatti 1999: 122–30). Davies ja Corbett (1994) küsitlesid vene põhivärvisõnade väljaselgitamiseks 77 katseisikut. Mu enda uuringud eesti keele värvi-, lõhna-, maitse- ja temperatuurisõnadest rajanevad 80 küsitlusel (Sutrop 1998, 2000, ilmus).

Kui katsealuseid piisab, võib rahulikult rääkida sagedusest kui parameetrist. Sõnad, mida on mainitud vaid üksikutes loeteludes, tuleks arvata juhusõnade hulka. Võimalusi, kuidas domeenipiiri kindlaks määrata, on Borgatti (1999:125) välja pakkunud kolm:

- 1) arva hulka kõik sõnad, mis esinevad rohkem kui ühes loetelus;
- 2) püüa leida loomulikke rühmi;
- 3) aseta piir suvalisse kohta.

Õigupoolest on siin tegemist vaid kahe reegluga, kuna esimene on lihtsalt kolmanda erijuht: üks ole ju otsus asetada piir ühes ja kahes loetelus esinemise vahele samuti suvaline.

Rusikareegel oleks järgmine: kui katsealuseid on vähe (20), jätta välja sõnad, mis esinevad vaid ühes loetelus, ent kui katsealuste arv on suurem (nt 50–80), jätta välja sõnad, mida on mainitud kolmes loetelus või harvemini.

Põhjus, miks harvaesinevad sõnad domeeni arvamata tuleks jätta, on järgmine: loeteludes esinevad sageli vaid need sõnad, mis on (antud keeles) aktiivselt kasutuses. Harvaesinevad sõnad seevastu on kas passiivsed või kasutatakse neid vaid mõnes idiolektis. Muidugi satub hulk passiivseid termineid ikkagi domeeni ka sel juhul, kui ainult vähestes loeteludes esinevad terminid välja jätta, toimugu see siis suvaliselt või loomulikku murdekohta ehk rühmitumist arvestades. Sestap tuleks domeenis aktiivselt kasutatavate sõnade kindlaksmääramiseks appi võtta ka teine loetelukatse parameeter, nimelt sõna keskmine astak (astakukeskmine).

3. Sõna keskmine astak

Sõna keskmine astak (astakukeskmise) arvutatakse ainult nende loetelude põhjal, kus vastav sõna tõepoolest esineb. Üldiselt usutakse, et sõna sageduse ja keskmise astaku (järjenumbri) vahel valitseb küllaltki tihe positiivne korrelatsioon (st kõige arvukamalt loeteludes esinevad sõnad tulevad tavaliselt meelde esimeste hulgas, neid sõnu aga, mis esinevad vaid mõnes loetelus, mainitakse harilikult loetelu lõpupoole) (Bousfield, Barclay 1950). Seetõttu võibki astakukeskmise arvestamata jätta, kui tegemist on vaid domeenipiiride määramisega.

Reaalsed andmed näitavad ometi, et seos sõna sageduse ja astakukeskmise vahel pole kaugeltki ideaalne. Näiteks mu enda uurimuses eesti keele temperatuurisõnadest polnud sõnade “kõrge” ja “madal” esinemus sugugi suur – neid mainis vaid 9 katsealust 80st, kuid sõna “kõrge” keskmine astak oli 1 ja sõnal “madal” oli see 4. Tähendab, kui neid sõnu üldse mainiti, tehti seda kohe esimeste seas. Antud juhul annaks hälvet võib-olla seletada koolifüüsika mõjuga üldkeelele, sest just seal jagatakse temperatuure eranditult kõrgeteks ja madalateks (Sutrop 1998: 93).

Keeleantropoloogile harilikult ei piisa üksnes domeenipiiride määramisest. Tema vajab täpsemat teavet ka domeeni siseehitusest. Teda võib näiteks huvitada domeeni jagunemine põhi- ja lisasõnadeks.³ Muid võimalikke loetelukatse rakendusi (sõnade koosesinemine, mitmemõõtmeline skaleerimine, kahelijaotus, kobaranalüüs jne.) on kirjeldanud Borgatti (1999: 126–31) ning Robbins ja Nolan (1997, 2000).

Domeeni põhisõnade väljaselgitamiseks (enamasti on need lihtsa morfoloogiaga lühikesed omasõnad) on kõigepealt vaja mingeid objektiivseid kriteeriume, mis võimaldaksid sõnu järjestada ning eristada põhisõnu mittepõhilistest. Omaette võetuna ei piisa selleks ei

---

³ Mõistan “põhisõna” samas vaimus, nagu Berlin ja Kay (1969: 5–7) oma põhivärvisõna määratluses: põhisõna on psühholoogiliselt esile tulev, enamasti morfoloogiliselt lihtne omasõna, mis kuulub oma valdkonna prototüüpse(te) liikme(te)ga samasse klassi ning millel on viimastega ühesugune grammatiline potentsiaal. Üldiselt tähistab põhisõna mingit objekti, omadust või nähtust põhitasemel ning on kasutatav kõigis asjakohastes situatsioonides (vt Sutrop 1998: 61, ilmusas).

sõna sagedusest ega ka astakukeskmisest, kuna kumbki annab erinevad põhisõnakandidaadid. Seetõttu näib mõistlik koondada sõna sagedus ja astakukeskmine üheks kognitiivse esiletuleku indeksiks.

4. Kognitiivse esiletuleku indeks

Borgatti (1999: 123) suhtub üpris skeptiliselt neisse, kes “mõistes, et nii sagedus kui ka keskmine astak peegeldavad tegelikult üht ja sama omadust (s.o esiletulekut) [...], ühendavad need meelsasti üheks näitajaks” Järgnevalt kavatsen näidata, et tema skeptitsismil pole alust.

Kui ma alles asusin Eestis tajusõnu koguma, kasutasin põhivärvisõnade väljaselgitamiseks Daviese ja Corbetti (1994, 1995) välimeetodit. Protseduur koosneb kahest etapist: kõigepealt sooritavad katsealused loetelukatse (“palun, nimetage nii palju värve kui teate”), seejärel nimeandmiskatse (igale katseisikule näidatakse 65 värviruudukest juhuslikus järjekorras, paludes tal nimetada iga ruudukese värvi). Katsete tulemused kattusid.

Et tajusõnadel ei ole stiimulistandardit, mille täpsus oleks võrreldav värvisõnade omaga (65 kindla tooniga värviruudukest), laien-dasin loetelukatse metoodikat uurimaks teisigi meeli peale värvitaju. Intervjueerinud 80 katsealust iga domeeni kohta, sain tulemuseks teatud korpused värvi-, lõhna-, maitse- ja temperatuurisõnu. Seejärel arvutasin igale sõnale kaks parameetrit: sageduse ja keskmise astaku (Davies ja Corbett 1994, 1995). Samas leidsin, et need parameetrid vastavad psühholoogilise esiletuleku kriteeriumidele põhivärvisõna definitsioonis. Nimelt kirjutavad Berlin ja Kay (1969: 6) oma põhivärvisõna määratluses, et psühholoogilist esiletulekut iseloomustavad muuhulgas järgmised näitajad:

- 1) kalduvus esineda loetelude alguses;
- 2) esinemisstabiilsus nii katseisikute kui ka kontekstis;
- 3) kuulumine kõigi katsealuste idiolekti.

Seepeale otsustasin esimese ja kolmanda näitaja ühendada, kuna kalduvus esineda loetelude alguses vastab sõna keskmisele astakule ning sõna esinemine kõigi katsealuste idiolektides vastab selle sõna sagedusele.

Kognitiivse esiletuleku indeks *S* (*salience*) iseloomustab sõna psühholoogilist esiletulekut loetelukatses, arvestades nii sagedust *F* (*frequency*) kui ka keskmist astakut *mP* (*mean position*). Esiletuleku valem on

$$S = F/(N \cdot mP),$$

kus sõna esinemiskordade arv F kõigis katses moodustunud loeteludes kokku on jagatud sõna keskmise astakuga mP kõigis loeteludes, kus see sõna esineb, ning katsealuste arvuga N . Kui kõik katsealused on nimetanud teatud sõna ($F=N$) esimesena ($mP=1$), siis on selle sõna esiletuleku indeks $S=1$.

Kognitiivse esiletuleku indeks on normeeritud varieeruma 1-st 0-ni. Igas domeenis on see indeks kõrgeim põhisõnadel. Ideaalse esiletulekuga sõna indeks $S=1$, samas kui sõnadel, mida mainitakse viimases järjekorras ja harva, on indeksi S väärtus nullilähedane. Sõnal, mida ei mainita üheski loetelus, on esiletulek 0. On oluline, et kognitiivse esiletuleku indeks võimaldab võrrelda eri uuringute tulemusi, kuna indeks ei sõltu loetelude pikkusest.

Nii sagedust, astakukeskmist kui ka kognitiivse esiletuleku indeksit võib kõiki kasutada domeeni põhisõnade väljaselgitamiseks. Mõnikord tuleb siiski vahet teha ka enam ja vähem põhiliste sõnade vahel. Sel puhul on abi teatud lingvistilistest kriteeriumidest.

5. Arutelu

Lingvistilises ja antropoloogilises kirjanduses on esiletulekut ka varem mõõdetud. Sõltumatult on Smith leiutanud oma indeksi, mis samuti koondab sageduse ja keskmise astaku üheks parameetriks, vaba pikkusega loetelus esiletuleku indeksiks (VPLEI) (Smith 1993; Smith jt 1995; Smith ja Borgatti 1997).

Oma esimeses selleteemalises artiklis pakub Smith oma indeksi arvutamiseks järgmise valemi:

sõna VPLEI = sõna protsentiilastakute summa / loetelude koguarv,
 protsentiilastak = ((loend järjenumber)/loend)100)/N.

Kui tähistada loetelude koguarv N -iga, loend tähendaks loetelu pikkust L_i (*length*) ja järjenumber vastava sõna astakut R_j (*rank*) loetelus L_i , võiksime sõnad ülaltoodud valemis asendada, teisendades seega valemi (Smith 1993) kujule

$$S_j = (\sum (((L_i - R_j) / L_i) 100)) / N.$$

Smith annab esimesele sõnale loetelus väärtuse 0, teisele 1 jne. Ideaalne sõna, mis esineb kõigil katsealustel ja sealjuures alati esimesena, saab indeksi S_j väärtuseks 100%, kuna

$$S_1 = (\sum (((L_i - 0) / L_i) 100)) / N = 100\%.$$

Loetelu viimase sõna järjenumbri astak on $R_j = loend - 1 = L_i - 1$. Järelikult läheneb alati viimasena mainitud sõna esiletulek nullile, kuna

$$S_{j=L} = (\sum((L_i - (L_i - 1))/(L_i)100))/N = (\sum((1/L_i)100))/N > 0\%.$$

Artiklis Smith jt (1995) on ülaltoodud (vaba pikkusega loetelus esiletuleku) indeksi rakendatud inglise värvisõnade domeenianalüüsil. Ka siin leidub arvutusprotseduuri sõnaline kirjeldus, mille näpuviga paraku mõistetamatuks muudab (autori vabandus on toodud artiklis Smith and Borgatti 1997: 208).

Tegelikult puudub tollest valemist üksainus sõna "miinus", mille lisamisel saaksime:

$$\text{sõna indeksi väärtus} = (\text{loetelu pikkus MIINUS sõna astak}) \times (1/(\text{loetelu pikkus} - 1)).$$

Kui loetelude koguarv oleks N , loetelu pikkus L_i ja sõna astak loetelus L_i oleks R_j , saaks sõna S_j esiletuleku indeksi vaba pikkusega loetelukatses väljendada järgmise valemiga:

$$\text{sõna indeksi väärtus} = (L_i - R_j)/(L_i - 1) = (L_i - R_j)/(L_i - 1).$$

Et sõna keskmine indeksiväärtus arvutatuna kõigi katses saadud loetelude põhjal (olenemata sellest, kas vastav sõna neis esineb või mitte) ongi selle sõna esiletuleku indeks vaba pikkusega loetelus, saame sõna indeksi S_j väljendada järgmise valemiga:

$$S_j = (\sum((L_i - R_j)/(L_i - 1)))/N.$$

Ideaalne sõna, s.o sõna, mida nimetavad kõik katseisikud ja sealjuures alati esimesena, saab indeksi $S_1 = 1$, kuna

$$S_1 = (\sum((L_i - 1)/(L_i - 1)))/N = 1.$$

Seevastu sõna, mida mainitakse alati viimasena, saab indeksiks $S_{j=L} = 0$, kuna

$$S_{j=L} = (\sum((L_i - L_i)/(L_i - 1)))/N = 0.$$

Oma järgmises artiklis püüavad Smith ja Borgatti (1997) korrigeerida ülalmainitud eksitust (Smith jt 1995). Põhjendusi toomata annavad nad indeksi väärtuse 0 neile sõnadele, mis üheski loetelus esile ei tulnud (Smith, Borgatti 1997: 209). See vastab varem ilmunud metoodikale (Smith 1993), kus nende sõnade indeks, mis alati loetelu lõppu jäid, küll lähenes nullile, kuid päris nulliks ei muu-

tunud, mistõttu 0 jäi n-ö “nähtamatule sõnale, mida ei mainita üheski loetelus” (Smith jt 1993: 1). Kummalgi juhul erineb protseduur varasemast meetodikast, kus indeksi väärtus 0 kuulus sõnale, mis esines igas loetelus viimasel kohal (Smith jt 1995).

Uues valemis (Smith ja Borgatti 1997) tähistab L loetelu pikkust (s.o sõnade arvu loetelus), R_j on positsioonil j asuva sõna astak (järjenumber) loetelus ($R_1=1$) ja N on analüüsitavate loetelude arv:

$$S = ((\sum(L - R_j + 1))/L)/N.$$

Et L on loetelu pikkus, võime seda täiendada indeksiga i (L_i), mis läbi valem teisendub kujule

$$S = ((\sum(L_i - R_j + 1))/L_i)/N.$$

Sellest kujust aga nähtub, et ka parandatud valem pole veatu. Nimelt tuleb selle järgi kõigepealt summeerida üksikud loetelud ning seejärel jagada saadud summa ühe konkreetse loetelu pikkusega, sellel jagamisel pole lihtsalt mõtet. Valem hakkab tööle alles siis, kui sulgusid pisut nihutada:

$$S = (\sum((L_i - R_j + 1)/L_i))/N.$$

Mu enda varasem kognitiivse esiletuleku indeks S kujutab endast kahe teguri korrutist (Sutrop 1998, 2000):

$$S = (F/N)[(L - mP)/(L - 1)].$$

Esimene tegur F/N saadakse sõna loetelukatses esiletuleku sageduse (s.o loetelude arvu, kus vastavat sõna on mainitud) jagamisel katseisikute arvuga. Kui mingi sõna esineb kõigil katseisikutel, siis selle sõna $F/N=1$. Teine tegur on $(L - mP)/(L - 1)$, kus mP on sõna astaku kaalutud keskmine ja L on loetelu keskmine pikkus. Kui sõna keskmine järjenumber on 1, on teise teguri väärtus samuti 1. Et ideaalsel põhisõnal, s.o sõnal, mille esiletulek on maksimaalne, on mõlemad tegurid võrdsed ühega, siis ka nende $S=1$. Kui leidub sõna, mille keskmine astak mP võrdub loetelu keskmise pikkusega L , st kui sõna $mP=L$, siis selle sõna esiletuleku indeks $S=0$. Kui aga sõna astakukeskmine on suurem kui loetelu keskmine pikkus, on sõna esiletuleku indeks negatiivne ($S<0$). Seega võib ülaltoodud indeksi positiivseid väärtusi tõlgendada kognitiivselt enam esiletulevate sõnade tunnuseks ja vähem esiletulevate sõnade tunnuks. Nullpunktis võiks asuda sõna, mille järjenumber võrdub loetelude keskmise pikkusega. Järelikult võimaldab indeks

tõepoolest liigendada teatud kultuuri- või tunnetusdomeeni olenevalt selle valdkonna sõnade esiletulekule loetelukatses.

Siinkohal eelistaksin tollest indeksist siiski loobuda ja seda kahel põhjusel: esiteks saab indeksit kasutada vaid juhul, kui jätta arvestusest välja kõik sõnad, mis esinevad üksnes vähestes loeteludes. Muidu võiks mõni sõna, mida on loetelu lõpus maininud vaid üks katseisik, anda paremaid tulemusi kui paari-kolme isiku mainitud sõnad. Teiseks – ja see kehtib ka Smithi ja ta kolleegide väljapakutud indeksite kohta – tulemused sõltuksid loetelu pikkusest, st lühikesed ja pikad loetelud annaksid erinevaid tulemusi. Viimane asjaolu tekitab aga raskusi nii konkreetse uuringu tulemuste tõlgendamisel kui ka eri teadlaste ja eri uuringute tulemuste võrdlemisel.

Käesolevas artiklis kirjeldatud uus kognitiivse esiletuleku indeks (KEI) erineb äsja analüüsitud esiletuleku indeksist vaba pikkusega loetelus. Nimelt toimub viimase arvutamine üksikute loetelude põhjal, samas kui KEI arvutatakse sõna sagedusest ja astakukeskmisest järgmise valemi järgi:

$$S = F/(N \cdot mP).$$

KEI võimaldab liigendada analüüsitavat kultuuri- või tunnetusvaldkonda vastavalt sõnade esiletulekule selles domeenis. Alustuseks võime kasutada sõna esinemissagedust katses saadud loeteludes ja jätta arvestusest välja kõik äärmiselt madala sagedusega, st antud katses harva esinevad sõnad. Ideaalse (maksimaalse) esiletulekuga sõna S väärtus oleks 1. Võime ka eeldada, et suurema S väärtusega sõnad on aktiivses kasutuses, samas kui väga väikese S väärtusega sõnad (nagu ülimaldala sageduse tõttu väljajäetud sõnadki) kuuluvad passiivse sõnavara hulka. Vajadusel võib veel omistada väärtuse $S=0$ kõigile neile sõnadele, mis loeteludes mainimist ei leidnud. (Valemi järgi klapiib kõik ka algebraliselt, sest kui jagatav $F=0$, on jagatis samuti 0; siinjuures tuleb eeldada, et katses mainimata jäetud sõna astak pole mitte 0, vaid lõpmatus.)

Skeptsismiks pole KEI puhul mingit põhjust. Kui ülesanne seisneb vaid kultuuri- või tunnetusvaldkonna ehk -domeeni piiritlemises, pole KEI arvutamine üldse vajalik. Loetelukatse puhul piisab sel juhul sagedusmõõdestki. KEI-d vajavad keeleantropoloogid, psühholoogid, tunnetusteoreetikud jt ühiskonnateadlased selleks, et järjestada teatud valdkonna sõnu nende esiletuleku alusel ning jagada need sõnad põhilisteks ja mittepõhilisteks (põhi- ja lisasõnadeks). Et näidata, kuidas KEI toimib, esitan järgnevalt mõningaid isiklikke

F – sagedus, *R* – astak (järjenumbr), *mP* – keskmine astak, *eS* – varasem esiletuleku indeks, *S* – esiletuleku indeks, *f/S* – esiletuleku indeks vaba pikkusega loetus. Kursiiv tähistab domeeni põhisõna.

Mu enda poolt varem kasutatud indeks sõltus samuti loetelude pikkusest, kuna esiletulek sõltub loetelude keskmisest pikkusest. Sõna “parfüüm” indeksi väärtus sai seetõttu ootamatult madal. Samas sai sõna “nohu”, mida mainiti vaid korra ja seda neljandana ($mP=4$), esiletulek kõrgema väärtuse kui “vine”, mida mainiti kaks korda ($mP=4$).

Nagu ülaltoodust näha, tasub eelistada uut lihtsat KEI-d, mis rajaneb kahel tunnetuslikult olulisel parameetril (sõna sagedus ja keskmine astak) ning on vaba kõrvalmõjudest, mis on seotud loetelude pikkusega ning ilmnevad nii varasema kognitiivse indeksi kui ka VPLEI puhul. Uus KEI sobib ka lühikeste loetelude ja väikese arvu katsealuste korral, mida ei saa öelda vana valemi kohta, mis mäletatavasti sõltus loetelude pikkusest. Lisaks eeldas kognitiivse esiletuleku arvutamine loetelukatsest vana indeksi järgi piisavat arvu katseisikuid. Pealegi andis too indeks korralikke tulemusi ainult sel tingimusel, kui harva (st üksnes mõne katsealuse poolt) mainitud sõnad jäeti arvestamata.

Värvisõnade valdkond on eesti keeles väga suur. Loetelukatsetes kogunes 80 katsealuselt 285 eri värvisõna (neist enamik liitsõnad ja tuletised). Loetelukatse ja nimeandmiskatse kokku andsid koguni 638 eri värvinime. Loetelu keskmine pikkus oli 18.94 sõna. Tervelt 71 värvisõna nimetati loetelukatsetes nelja või enama katseisiku poolt. Tabelis 2 näeme kõige esiletulevamaid värvisõnu (sealhulgas põhisõnad on toodud kursiivis). KEI näitab selget vahet põhisõnade ja suurema KEI väärtusega lisasõnade vahel. Põhisõna “hall” viib esiletuleku indeks 11. kohale, jättes esimese lisasõna “beež” 12. kohale.

Tabel 2. Eesti värvisõnad loetelukatsest

Sõna	F	R	mP	R	S	R
<i>sinine</i>	71	2	3.66	1	0.242	1
<i>punane</i>	71	2	4.46	2	0.199	2
<i>roheline</i>	69	4.5	5.75	3	0.150	3
<i>kollane</i>	71	2	6.07	4	0.146	4
<i>must</i>	69	4.5	7.13	5	0.121	5

Sõna	F	R	mP	R	S	R
valge	66	7	7.74	6	0.107	6
oranž	68	6	9.79	13	0.087	7
lilla	58	9	8.82	9	0.082	8
pruun	52	11.5	9.71	12	0.067	9
roosa	53	10	11.24	19	0.059	10
hall	64	8	13.80	31	0.058	11
beež	52	11.5	11.44	21	0.057	12
hele-sinine	28	13	7.82	7	0.045	13
tume-sinine	22	14.5	9.90	14	0.028	14
violetne	15	19	8.73	8	0.021	15
[...]						

F – sagedus, *R* – astak, *mP* – keskmine astak, *S* – esiletulek. Kursiivis on toodud 11 põhivärvisõna.

VPLEI annab teistsuguse tulemuse. Uurimuses inglise värvisõnadest (Smith jt 1995), kus loetelukatset analüüsiti VPLEI abil, platseerus sõna *violet* 'violetne', mis inglise keeles ei ole põhivärvisõna, indeksi väärtuse alusel 11. kohale, samas kui põhivärvisõna *grey* 'hall' jäi kaheteistkümnendaks. Näeme, et põhiliste ja mittepõhiliste sõnade eristamisel osutub KEI edukamaks kui VPLEI.

6. Kognitiivse esiletuleku indeksi (KEI) arvutamine

1. Registreerige sõnad täpselt samas järjekorras, kui need loetelus esile tulid.

2. Loetelukatse tulemuste põhjal arvutage välja sõna keskmine astak (*mP*), kusjuures

F – sõna sagedus (s.o loetelude arv, kus see sõna esineb),

N – loetelude (katseisikute) koguarv,

R_j – sõna astak (järjenumbr) konkreetsetes loetelus.

Sellise sõna sagedus, mis üheski katse tulemusel saadud loetelus esile ei tule, on 0 (*F₀* = 0) ning selle sõna keskmine astak on lõpmatus (*mP₀* = ∞).

2.1. Sõna keskmine astak on leitav järgmisest valemist:

$$mP = (\sum R_j) / F$$

3. Arvutage sõna KEI:

$$S = F / (N \cdot mP).$$

3.1. Vahel on praktilisem arvutada KEI järgmisest valemist:

$$S = F^2 / (N \sum R_j).$$

Katsealuseid peaks loetelukatsest KEI arvutamiseks olema vähemalt 20–30.

Kokkuvõte

Loetlemiskatse võib olla suuline või kirjalik, ajaliselt piiratud või vaba pikkusega. Kahest loetelukatse parameetrist (s.o sõna sagedusest ja keskmisest astakust neis loeteludes, kus vastavat sõna on mainitud) saab ühtekokku tuletada esiletuleku indeksi. Artiklis pakutakse välja kognitiivse esiletuleku indeks (KEI) S ja järgnev valem indeksi arvutamiseks:

$$S = F / (N mP).$$

KEI lähtub kahest tunnetuslikult olulisest parameetrist: need on sõna sagedus ja keskmine astak (järjenumber). Keskmine astak (astaku-keskmine) peegeldab sõna võimalikku kalduvust esile tulla loetelu alguses, sõna sagedus aga väljendab sõna esinemist võimalikult kõigi katsealuste idiolektides.

Kolmas parameeter on katseisikute arv. Antropoloogidele, keeleteadlastele jt ühiskonnateadlastele, kes end matemaatikas võib-olla vähem kodus tunnevad, peaks selline lahendus, kus kaks mõõdetavat suurust koondatakse ühteainsasse parameetrisse, sümpaatne tunduma.

Et loetelude pikkus KEI-d ei mõjuta, muutuvad kõik KEI-d kasutavad uuringud omavahel võrreldavaks. KEI abil saab analüüsivat kultuuri- või tunnetusvaldkonda (domeeni) ka liigendada. Iga domeeni põhisõnad on ühtlasi kõige esiletulevamad. Absoluutselt esiletulevaim sõna, s.o sõna, mida kõik katseisikud nimetavad esimesena, saab KEI väärtuseks 1, kusjuures aktiivses kasutuses olevatel sõnadel tuleb indeksi väärtus suurem kui passiivsetel sõnadel. Kui sõna esiletulek on vähene, läheneb selle indeksi väärtus nullile. Sõnad, mida loetelus üldse ei mainita, saavad indeksi väärtuseks 0.

Kirjandus

- Berlin, B.; Kay, P. 1969 (1991). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press. (Kordus-trükk 1991 koos täiendava bibliograafiaga, mille koostas L. Maffi)
- Borgatti, S. P. 1999. Elicitation techniques for cultural domain analysis. – *Enhanced Ethnographic Methods: Audiovisual Techniques, Focused Group Interviews, and Elicitation Techniques*. Toim J. J. Schensul, M. D. LeCompte, B. K. Nastasi, S. P. Borgatti. *Ethnographer's Toolkit*, Volume 3. Walnut Creek, CA: AltaMira. 115–51.
- Bousfield, W. A.; Barclay, W. D. 1950. The relationship between order and frequency of occurrence of restricted associative responses. – *Journal of Experimental Psychology* 40 (5), 643–647.
- Bousfield, W. A.; Sedgewick, C.H.W. 1944. An analysis of sequences of restricted associative responses. – *The Journal of General Psychology* 30, 149–165.
- Davies, I.; Corbett, G. 1994. The basic color terms of Russian. – *Linguistics* 32, 65–89.
- Davies, I.; Corbett, G. 1995. A practical field method for identifying basic colour terms. – *Languages of the World* 9 (1), 25–36.
- Lenneberg, E. H. 1967. *Biological Foundation of Language*. New York: John Wiley.
- Robbins, M. C.; Nolan, J. M. 1997. A measure of dichotomous category bias in free listing tasks. – *Cultural Anthropology Methods Journal* 9 (3), 8–12.
- Robbins, M. C.; Nolan, J. M. 2000. A measure of semantic category clustering in free-listing tasks. – *Field Methods* 12 (1), 18–28.
- Smith, J. J. 1993. Using ANTHROPAC 3.5 and a spreadsheet to compute a free-list salience index. – *Cultural Anthropology Methods Journal* 5 (3), 1–3.
- Smith, J. J.; Borgatti, S. P. 1997. Salience counts – and so does accuracy: Correcting and updating a measure for free-list-item salience. – *Journal of Linguistic Anthropology* 7 (2), 208–209.
- Smith, J. J.; Furbee, L.; Maynard, K.; Quick, S.; Ross, L. 1995. Salience counts: A domain analysis of English color terms. – *Journal of Linguistic Anthropology* 5 (2), 203–16.
- Sutrop, U. 1998. Basic temperature terms and subjective temperature scale. – *Lexicology* 4 (1), 61–104.
- Sutrop, U. 2000. The basic colour terms of Estonian. – *Trames* 4 (1), 143–168.

- Sutrop, U. ilmumas. The vocabulary of sense perception in Estonian: Structure and history. (Opuscula Fenno-Ugrica Goettingensia.)
- Trotter, R. T., II; Schensul, J. J. 1998. Methods in applied anthropology. – Handbook of Methods in Cultural Anthropology. Toim. H. R. Bernard. Walnut Creek, CA: AltaMira. 691–735.
- Weller, S. C. 1998. Structured interviewing and questionnaire construction. – Handbook of Methods in Cultural Anthropology. Toim. H. R. Bernard. Walnut Creek, CA. AltaMira. 365–409.
- Weller, S. C.; Romney, A. K. 1988. Systematic Data Collection. (Qualitative Research Methods, 10.) Newbury Park, CA: Sage.

Kus keel ja käsi kokku saavad?

Silvi Tenjes

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Žestiuuringute pika ajaloo vältel on uuritud keele ja žesti vahelisi seoseid mitmetest aspektidest. Artiklis vaadeldaksegi mõnesid vastavaid puutepunkte lähemalt. Artikli esimese osas antakse ülevaade žestiteemaatikast, mõistetest, olulisematest käsitlustest ning žestide klassifitseerimisest. Artikli teises osas vaadeldakse keele ja žesti seoseid viiest aspektist.

2. Ideed žestide ja keele seostest

Väga pikka aega on uuritud žeste eeldusega, et inimesed suhtlevad mitte ainult sõnade, vaid ka žestidega. Mitmed tähelepanekud on toetanud hüpoteesi, et protsessid, mis toovad esile verbaalse ja mitte-verbaalse käitumise, võivad olla analoogsed:

- 1) žestid nagu suuline kõnegi varieeruvad vastavalt kohale, ajale ja sotsiaal-majanduslikele faktoritele;
- 2) žestid nagu kõnehäälikudki kannavad sümboolseid tähendusi ja mõned konventsionaalsed žestid kuuluvad antud keelde sama kindlalt nagu leksikaalsed üksused;
- 3) regulaarsused žestikuleerimisel kõnelemise ajal meenutavad süntaktilisi reegleid. Nii võib samu lingvistilisi meetodeid kasutada žestide uurimisel.

Inimese käitumist uurivatele teadlastele on ikka muljet avaldanud viis, kuidas käežest kaasneb kõnega, kuigi otseselt pole võimalik aru saada, millisel viisil see toimub. Erinevatel žestidel on erinev lähtealus ja erinevad funktsioonid. Juba kauges minevikus on arvatud, et žestid peegeldavad keele varasemat, "loomulikku" olemust. Sellest hüpoteesist lähtudes rõhutati keele ja žestide vahelisi sarnasusi. Marcus Fabius Quintilianus eristas loomulikult sõnadega kaasas käivaid žeste ja neid, mis imiteerides midagi öelda tahavad (Payrató 1985-1986: 165). Arvati, et žestid moodustavad ülimalt lihtsa suhtlemisviisi, mis on omane nii inimestele kui ka loomadele. Alates Quintilianusest on paljud uurijad viljelenud ideed, et käežestid on

universaalsed. See idee oli väga populaarne 17 ja 18. sajandil (sellekohaseid ülevaateid vt Hewes 1976; Kendon 1982) ning hiljemgi ja pole tänaseni minetanud oma jõudu. 20. sajandi ameerika tuntud keeleteadlane E. Sapir on väitnud: "... žesti äärmine vilkus on vastavuses üksikasjalikult läbitöötatud ja salajase koodiga, mis kirjutatakse eikuhugi, mida ei tea keegi, kuid mida mõistavad kõik." (Sapir 1921: 556)

Teema, mida uuritakse samuti seoses žestide ja keelega, seonduv ideega, et žestidel on omadus väljendada teadvuse ainestikku nii, nagu seda teevad sõnad (Wundt 1900/1973). Seega võivad nii žestid kui ka sõnad mõlemad olla seotud mentaalse representatsiooniga, mis on aluseks mõtlemisele (Kendon 1986; McNeill 1985). Nii võib ka žestide keel varieeruda ühest kultuurist teise, järgides reegleid ja lubades – nagu kirigi – nähtavad märgid asendada sümboliliste tähendustega. Selliselt vaadatuna koosneb inimsuhtlus võrdsetes osades verbaalsest ja mitteverbaalsest käitumisest. Seda ideed illustreerivad R. Birdwhistelli "kineesikad" (Birdwhistell 1952). Lingvistilise antropoloogia esindaja R. Birdwhistell tõi esile analoogia žesti ja keele vahel, püüdes arendada žestilist grammatikat lingvistilise grammatika mudeli järgi. Tema definitsiooni kohaselt on žest kommunikatsioonivorm kehaosade liigutamise kaudu, milleks võib olla näiteks peanoogutus või käega lehvitamine. Kineesika on aga žestide süsteem ja selle uurimine kõnes või mitteverbaalses kommunikatsioonis. Seega, kineesika uurib eelkõige näoilmeid ja kehaliigutusi (Birdwhistell 1970; vt ka Kimmel-Tenjes 1993).

On eeldatud ka seda, et žestid on pühendunud emotsioonide väljendamisele või vähemalt täpsustavad neid. Inimeste žestiline väljendusviis on võrreldav loomade kommunikatsiooniga ja nende uurimine ärgitab hüpoteese inimkäitumise fülogeneesist. Need ideed on lähtunud C. Darwini seisukohtadest emotsioonide väljendamisest inimestel ja loomadel (Darwin 1881: 85). Žestide mõju näiteks tundmuste väljendamisel annab neile justkui keele omadused, kuigi "emotsioonide keel" iseenesest pole just väga selge asi. Ka W. Wundt on arvanud, et "loomulike žestide esmane tähendus ei peitu mitte motivatsioonis edastada mõistet, vaid väljendada emotsiooni. Žestid on ennekõike tundeliigutusi väljendavad ekspressioonid. Alles seejärel ja siis, kui iga tundmus sisaldab tugevaid emotsionaalseid mõisteid, muutub žest kontseptuaalseks väljendiks" (Wundt 1900/1973: 146). Siiski ei saa žeste ja kõnet täielikult üks-

teisega asendada, neil on erinevad tähendusmodaalsused ja eriomased tunnusjooned.

3. Probleemid mõiste defineerimisel

Žest võib olla igasugune liigutus või asendimuutus. Žesti mõistel on suur hulk tähendusvarjundeid. Selle terminiga võib tähistada tehnilisi žeste, mida kasutatakse erinevate elukutsete juures (spordikohtunikud, saekaatritöölised, akvalangistid) ja mis sageli eeldavad ka mingi vahendi käsitsemist. Niimoodi esitatuna on žestid kommunikatsioonivahenditeks saanud tegevused. Nad on visuaalselt juhitud eesmärgi saavutamiseks füüsilises keskkonnas (neil on motoorne-kontrolliv mehhanism, vt Keele 1981; Schmidt 1988). Sellisel juhul on uurimuste eesmärgiks mitte seosed keele ja liigutuse vahel, vaid erinevad antropoloogilised uuringud “kehatehnikatest” jms.

Mitmed distsipliinid kasutavad ‘kehakeele’ mõistet ja seda üpris laial skaalal. Näiteks sotsiaalteadused on kirjeldanud kehalisi väljendusi kui ühiskonnapilti (ingl *image of society*, vt Douglas 1973). Psühholoogias on uuritud vastavusi füüsiliste ja psühholoogiliste karakteristikute vahel ning kirjeldatud neid kui sotsiaalseid stereotüüpe (vt Asendorpf, Wallbott 1982; Chaiken 1986; Wallbott 1982). Kehaliste sümbolite uuringutel on väärtuslikke tulemusi, kuid nad ei heida valgust seostele žestide ja kõne kui keele ühe väljundi vahel. Need uuringud on rohkem keskendunud kehale, mitte žestile. Nii-sugused kehakeele uuringud ei selgita, miks kindlal ajal tehakse kindlaid liigutusi. Enamgi veel, metodoloogilisest seisukohast vaadatuna selgub juurdepääs žesti tähendusele verbaalse vahenduse kaudu: uurijate ja informantide ettekanded sotsiaalteadustes, patsiendi vabad assotsiatsioonid ja terapeudi interpretatsioon psühhoanalüüsis, küsitlejad psühholoogias vms. Žestiuurijad püüavad leida lähenemisi, mis võimalusel osutaksid žestile otsesemalt. Kuid kohati on vahendatud tähendusega uuringud siingi paratamatud.

Žeste võib defineerida ka kitsamalt: näiteks on žest ainult sümboolne käeliigutus, mida kasutatakse suhtlemisel. Samas on see definitsioon liiga kitsas ja jätab uurimisalast välja palju žeste, mida reaalses suhtluses tehakse. Vastavalt laiemale definitsioonile on žest igasugune liigutus, mis sooritatakse kõnelemisel. Seega kuuluksid siia mitte ainult käeliigutused, vaid ka pea-, silma- ja näoliigutused. Paljud žestid on erinevate kehaosade liigutuste kombineeringud nagu

osutamine mingis suunas nimetissõrmega, vaadates ise kuhugi mujale, või rusika raputamine, kui kortsutatakse kulmu.

Kõige parem oleks leida kompromiss kitsa ja laia definitsiooni vahel. Seda on erialakirjanduses püütud leida žestide kommunikatiivsete väärtuse uurimise kaudu. See pole siiski kõige parem lahendus, sest kommunikatiivse väärtusega liigutuse uurimisel ei pruugita üldse vaadata käežestest ja kõnet, vaid emotsioonidega seotud näoliigutusi või uurida silmapilgutuse sotsiaalseid funktsioone (Feyereisen, de Lannoy 1985; Kleinke 1986; Oster, Daily, Goldenthal 1989; Rutter 1984).

Ma defineeriksin žesti järgmiselt: žest on käeliigutus, mis kaasneb kõnega ja saab oma tähenduse vestluse kontekstis, või on tal kõnest sõltumatu tähendus (vt Tenjes 1996: 171). See töödefinitsioon on otseselt seotud klassikaliste žestitüpoloogiatega, mida on esitatud alates D. Efronist ning mida käsitletakse artikli järgmises osas. Kõige olulisem on algusest peale teadvustada, et sõnal *žest* on eesti keeles välja kujunenud traditsioon tähendada 'kätežesti', aga indoeuroopa keeli kõnelevates maades on samatüvelisel sõnal (lad *gesta*) olnud ajaloo jooksul palju tähendusi: nt keskajal 'tegu', 'notariaalne leping' jpm (vt ka Tenjes 2002: 48), uusajal igasugune kehaliigutus ja viimasena erialaliselt ka 'kätežest'. Antud artiklis on žestide all mõeldud ainult 'käeliigutusi', selliselt kasutab terminit enamus uurijatest ja sellisena on ta kujunenud käibeterminiks. Küsida ja uurida võiks, miks inimesed liigutavad käsi, kui nad räägivad? Mis rolli mängib selline tegevus kõnelemise käigus?

4. Žesti funktsioonid ja tüpoloogiad

Žestide klassifitseerimine on olnud paljude 20. sajandi žestiuuringute tuumaks. Väga paljude žestiklassifikatsioonide hulgast on parimate leidmine keeruline. David Efroni 1941. aastal valminud uurimus (vt uustrükki Efron 1972) on olnud olulisim teetähis järgnevatele tüpoloogiatele. Efron ei esitanud žestide jaotust ühes kohas, vaid see tuli välja lugeda kogu tööst tervikuna. Selle töö tegi ära Paul Ekman 1972, kui ta andis Efroni uurimuse trükki ning kirjutas sellele eessõna, kus ta esitas kokkuvõtvalt tänaseks ajalooliseks saanud žestide jaotuse. Efron toob esile käe- ja pealiigutuste kolm olulisemat aspekti ja nimetab need:

- a) ruumilis-ajalised aspektid,
- b) interlokutsioonilised aspektid,

c) lingvistilised aspektid (vt Efron 1972/1941: 9–11).

Tänaseks on kõige arvestatavamateks jaotusteks jäänudki Efroni aspektide edasiarendused. P. Ekman ja W. Friesen (1969, 1972) arendasid edasi žestiuuringuid ja töötasid mitteverbaalse käitumise küsimustega. Nende esitatud žestide jaotus on omakorda olnud aluseks edasistele tüpoloogiatele. “Lähte, kodeerimise ja kasutuse aluselt eristasime mitteverbaalse käitumise viis klassi. Siin me kirjeldame kolme klassi, mis on olulised selleks, et eristada enamikke käeliigutusi: embleeme, illustraatoreid ja adaptoreid.” (Ekman, Friesen 1972: 357) Üldistades P. Ekmani ja W. Frieseni tüpoloogiat võib öelda, et embleemid on iseseisva tähendusega žestid, illustraatorid kaasnevad kõnega ning adaptorid on pigem kehaliigutused, mis on seotud tähelepanu köitmisega, emotsioonidega jms.

Žestiuuringute viljakad arendajad on A. Kendon ja D. McNeill. Kendoni esitatud žestide jaotus on küllaltki avar ja katab tegelikult kõikvõimalikud käežestidega tehtavad liigutused. “... ma viitan kogu žestidega seonduvale, mis esineb ühenduses kõnega, kui **žestikulatsioonile**” (Kendon 1986: 7) ning ta toob eraldi esile veel autonoomsed žestid (eelnevalt nimetatud ‘embleemid’), žestisüsteemid (eespool nimetatud ‘tehnilised žestid’) ja märgikeeled. D. McNeill (1992) on uurinud žeste eelkõige seoses narratiiviga ning tema eristab nelja tüüpi žeste: 1) ikoonilised, 2) metafoorsed, 3) deiktilised 4) biidid ehk toksimised. Enamus uurijaid jagab käežestid kahte suurde klassi: 1) žestid vestluses (eelnevad ‘illustraatorid’, ‘žestikulatsioon’) ja 2) stereotüüpsed käesignaaliid, mida inimesed teevad mittekõnelises kontekstis (autole “hääletamine”, OK-märk vms, eelnevad ‘embleemid’, ‘autonoomsed žestid’).

5. Käte ja žesti puutepunktid

Nagu eelnevast selgus, tegeleb žestide ja keelega interdistsiplinaarne uurimisvaldkond. Žestiuuringud püüavad leida vastuseid küsimustele, mis on seotud keele, kommunikatsiooni ja inimese üldise kognitiivsusega. Siinjuures oleks sobiv märkida, et tänaseks ei seo uurijad žeste enam mitteverbaalse kommunikatsiooni mõistega. McNeill ütleb käesoleva töö autorile saadetud käsikirjas: “Sagedasem viga on võrdsustada žeste ‘mitteverbaalse kommunikatsiooniga’ Žesti üks tähendus on tõesti mitteverbaalne, st žesti esitatakse kätega, käsi-vartega, peaga, jalgadega ja isegi kogu kehaga ning mitte kõne jaoks spetsialiseerunud artikulaatorse aparaadiga. Siiski kasutatakse

terminit 'mitteverbaalne kommunikatsioon' tavaliselt ... tähenduses ... kui semioosise kolm nurka: regulatsioon, representatsioon, ekspressioon. ... Seega, traditsioonilises tähenduses ei ole žest 'mitteverbaalne kommunikatsioon'. Žest on keele osa, st **verbaalse** kommunikatsiooni osa." (McNeill 1999: 5) "Žesti kui verbaalse kommunikatsiooni osaga" kõik žestiuurijad ilmselt ei nõustu. Igatahes võime eeldada, et keelel ja käežestidel on puutepunkte. Seda kinnitavad muuhulgas näiteks 1) žestid dialoogi reguleerijana, 2) žest ja tema leksikaalne liitlane, 3) osutavad žestid, 4) keele žestilise päritolu hüpotees, 5) metafoorsus žestides. Alljärgnevalt vaatleme neid lähemalt.

5.1. Žest dialoogi reguleerijana

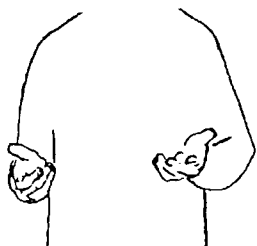
Käežestid on keerulisel viisil põimunud meie igapäevase kõne mustritega. Kõne kannab grammatika koormat ja enamust sümbolilise representatsiooni kandamist. Kui kuulame näiteks lindistatud loenguid või raadiot, siis läheb väga vähe infot kaduma. Sellegipoolest lisavad žestid visuaalse, ikoonilise komponendi, mis võib kanda lisainformatsiooni või toimida vestluses reguleerijana. Paluge kellelgi seletada, mis on spiraal, või kalamehel jutustada, kui suure kala ta on püüdnud! Kuidas inimesed võtavad väga loomulikult abiks käežestid, on eriti ilmekalt näha siis, kui nad püüavad suhelda inimesega, kes räägib mingit võõrkeelt.

Žestide üheks ülesandeks ongi vestluse kui teatud sotsiaalse süsteemi alalhoidmine ja toetamine. J. B. Bavelas jt (1992) on uurinud žeste vestluses ning leidnud, et teatud žestid tulevad esile ainult kahe inimese vahelises suhtluses. Sellistel žestidel on terve hulk iseloomulikke jooni ning neile on võimalik leida ka verbaalseid vasteid. Žestidel on üldjuhul kuulaja vestlusesse kaasamise või vestluste reguleerija funktsioon dialoogis. Olgu siinkohal esitatud mõned näited (joonised 1–5; Bavelas jt 1992: 475).

1. Vestluspartnerile info edastamist tähistav žest, mille verbaalne vaste võiks olla "See on see, mis ma ütlen" (joonis 1). Eestis tehakse seda žesti pigem ühe käega.

2. Kerge käenõksakuga ettepoole tehtav žest, millega osutatakse vestluspartneri eelnevale panusele vestluses ning mille verbaalne vaste võiks olla "Nagu sa ütlesid" (joonis 2).

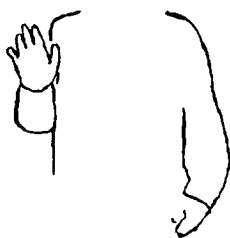
3. Tõrjuva või tõukava liigutusega žest tähistab vooruvahetusest hoidumist ning selle verbaalne vaste võiks olla “Lase mul lõpetada”, “Ära katkesta” (joonis 3).

Joonis 1.

Joonis 2.

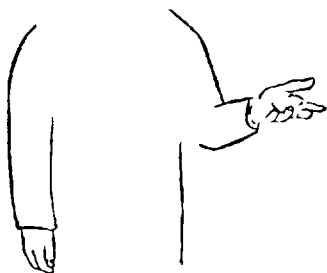

Joonis 3.

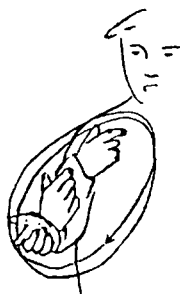
4. See žest tähistab vestluspartnerile kõnevooru pakkumist ja selle verbaalne vaste võiks olla “Kas sa tahad esimesena ütelda?”, “Ütle sina” (joonis 4).

5. Ringitava liigutustega žest, mida kasutatakse abi otsimisel õige sõna leidmiseks ning selle verbaalne vaste võiks olla “Noh, see on see sõna...”, “Mul on see sõna keele peal” (joonis 5).

Joonis 4.

Joonis 5.

Nende žestide tajumine ja sooritamine on pigem kas spontaanne või alateadlik. **Kuid kuulaja märkab žesti ja žest muutub seeläbi kontseptuaalse mõistmise komponendiks.** Ei saa väita, et sellised žestid on universaalsed ja esinevad kõikides kultuurides.

5.2. Žest ja tema leksikaalne liitlane

Üldistatult võib väita, et kõik žestid algavad kaugelt varem sellest kõneüksusest, mille juurde nad “kuuluvad”. Nad **eelnevad** kõneüksustele ja **kujutavad eelnevalt** nendega suhestunud mõisteid. Kui eeldame, et verbaalse ja žestilise kanali vahel on kognitiivne koordineatsioon, siis peavad need omavahel seotud protsessid osaliselt

ajaliselt kattuma. Mitmed uuringud ikooniliste¹ žestide puhul on tuvastanud, et žestid algavad tavaliselt enne nendega seotud kõneüksust. G. Beattie ja H. Shovelton (1999) viitavad oma uurimuses B. Butterworthi ja G. Beattie' varasemale tööle (1978), kus on esitatud näide võimalikest suhetest ikoonilise žesti ja kõne vahel:

"kui teatavad probleemid võivad kerkida"
[käsi hakkab tõusma sõna "teatavad" juures]

Selles näites algab žest (käte tõstmine) hulk aega enne seda leksikaalset üksust, millega ta assotsiatiivselt seotud on (siin sõna *kerkida*). See võiks näidata, et "kõneleja teadis või vähemalt oli kõnelejal piisavalt hea mõte, milline see sõna peaks olema, enne kui ta selle lausus" (Butterworth, Beattie 1978: 348). Butterworth ja Beattie (1978) näitasid, et selline ajaline asünkroonia žesti ja kõne vahel oli üldine spontaanse kõne näidete puhul. Käežestid olid assotsiatiivselt seotud harvem esinevate ennustamatute leksikaalsete üksustega – sellistega, mida kõnelejal on kõnelemisel (*linguistic production*) kõige raskem kasutada (vt ka Goldman-Eisler 1958; Beattie, Butterworth 1979). Keerulisemad või harvemkasutatavad sõnad ei tule kõnelemisel alati kohe meelde. Butterworth ja Beattie järeldasid, et "žestid on leksikaalse eelplaneerimise produktid ning osutavad sellele, et kõneleja teab ette nende sõnade semantilisi täpseid tunnusjooni (*specification*), mida ta hakkab lausuma. Mõnel juhul kõneleja viivitab, kui ta peab otsima suhteliselt vähekasutatavaid üksusi" (Butterworth, Beattie 1978: 358).

Butterworthi ja Beattie' seisukohti toetab ka P. Morrel-Samuelsi ja R. Kraussi (1992) uurimus, milles käsitletakse ajalist asünkrooniat žestide ja nendega seotud leksikaalsete üksuste vahel. Autorid leidsid, et "žesti algusliigutus eelneb hääle algusliigutusele ühe intervalli võrra, mille suurusjärg oli vastupidine leksikaalselt seostatud arvestatud tuttavlikkusega" (Morrel-Samuels, Krauss 1992: 615). Mida tuttavam leksikaalne üksus, seda väiksem on ajaline asünkroonia. Nad järeldasid, et "hüpotees žestide rollist kõneproduktiooni hõlbustamisel on igatahes võimalik" (1992: 620). Visu-

---

¹ Mitmesugustest ikoonilise žesti piiritlemistest võiks siin välja tuua järgmise: ikoonilised on need žestid, mis toovad esile objekte, ruumilisi suhteid ja tegevusi. Ikoonilised žestid on seotud keele semantilise sisuga (tähtsusega). Teisal on nimetatud, et kõnega kaasnedes kujutavad nad sündmust või protsessi väljendiga paralleelselt.

aalselt võiks siia kuuluda eelmises osas nimetatud ringitava liigutusega žest, mida kasutatakse abi otsimisel õige sõna leidmiseks (joonis 5).

Kui kasutada A. Kendoni terminoloogiat, siis kõnega kaasnevate žestide liigutusfraaside analüüs näitab, kuidas nad on koordineeritud kaasnema kõnefraasidega. Kui kõnelemise ajal žestikuleeritakse, siis iga tähendusgrupi (*sense-group*) jaoks kõnes on vastav žestifraas.² Enamgi veel – on leitud, et kui žestifraas väljendab lausungi sisu, siis karakteristikud, mis kujutavad seda arengut – esinedes kas enne tähendusgrupi tuumsilpi või samaaegselt tuumsilbiga – vastavad kõige olulisemale informatiivsele punktile kõnefraasis (Kendon 1991: 2). See on otseselt seotud järgnevas osas vaadeldava teemaga žestide mitmest samaaegsest rollist. Seega, žest võib **alata** hulk aega enne seda leksikaalset üksust, millega ta assotsiatiivselt seotud on. Žestifraas võib sageli leida **otsetee** enne kõnefraasi, millega nad assotsiatiivse seose läbi koos alustasid. **See annab aluse väita, et žestifraas on täielikult valmis organiseeritud kas enne kõnefraasi või kõnefraasiga samaaegselt.**

Erinevate näidete võrdlusest on selgunud, et kõnefraasi ja žestifraasi koordinatsioon pole automaatne. Ei ole ka nii, et ühte liiki väljendused oleksid **alati** seotud teistega samal viisil. Žest ei “jälita” kõnet automaatselt, samuti ei tee seda kõne žesti suhtes. Selles, mida võib väljendada žestiga, valitseb tõeline mitmekesisus. Siin on uurijatel veel rohkesti võimalusi empiirilise materjali põhjal eelpoolnimetatud hüpoteese kas tõestada või ümber lükata. Semantiline seos žestiga lisatu kujutamise ja leksikaalsetesse üksustesse kodeeritu vahel on siiski keerulisem ja pole lihtsalt interpreteeritav.

5.3. Osutavad žestid

Ilmselt oli **osutamine** meie eellaste kõige esmane kommunikatiivne žest. Nagu tänapäeval on teada, õpivad väikesed lapsed osutama väga varajases eas, kusjuures primaadid ei osuta kunagi.

Osutavatel žestidel, mis tähistavad ruumisuhteid, on tugev kommunikatiivne roll ja nad võivad asendada sõna, mis tähistab ruumisuhet. Mitmed uurijad on üksmeelel, et ühel žestil võib olla mitu rolli samaaegselt. Olen leidnud (Tenjes 2000, 2001a, 2001c), et osuta-

² Žestifraasi all mõeldakse žesti tervikuna, milleks oleks liigutuse algus, “torge” või “tipp” ja liigutuse lõpp (Kendon 1998).

vatel žestidel võib olla **kaks rolli samal ajal**: 1) osutada ruumisuhteis ja 2) kujutada **kõige olulisemat** mõistet lauses, st kui žest osutab millelegi ruumis, siis ta hakkab samal ajal õhus “joonistama” seda objekti. Lauses see mõiste enamasti järgneb, st žest jõuab siingi mõiste verbaalsest esitusest ette, nagu me eelmises osas kirjeldasime. Võib öelda, et sellisel juhul kaasnes žestiga lisatähendus. Juhul kui osutati ainult žestiga, asendas žest sõna või fraasi ning oli iseseisva tähendusega positsioonis lauses. Mõlemal juhul toimis žest kommunikatiivselt. Seega, ruumiline info võib olla kodeeritud nii kõneldavasse keelde kui ka kaasnevasse žesti. Seegi temaatika vajab rohkem uuringuid, et järeldustes korrektne olla. Ilmselt võib esineda olulisi kultuurilisi erinevusi isegi ruumitajus (sellekohaseid uurimusi seoses žestidega vt Haviland 1993, 2000).

5.4. Keele žestilise päritolu hüpotees

Mitmed uurijad on lähtunud hüpoteesist, et keel võlvus välja mitte häälduslikkusest, vaid käežestidest (vt Paget 1944; Jóhanneson 1950; Hewes 1973, 1976; Kendon 1991; Corballis 1999; eesti keeles Tenjes 2001b) ja lülitus ümber häälelele keelele umbes 2 miljonit aastat tagasi. Keele žestilise lähte ideid toetavad uuringud erinevatest valdkondadest:aju-, viipekeelte ja inimese evolutsioonilise arengu uuringud; ahvide võime suhelda viibete abil; žestide ja kõne koostöö seosed; keele ikoonilisuse ilmingud; metafoorsus žestides.

Žestide retsiprooksus kui **eelsuunaja** keele poole võib tagasi minna kaugele meie ühiste eellaste juurde ahvidega, umbes 25-30 miljonit aastat tagasi. Giacomo Rizzolatti ja tema kolleegid Parma ülikoolist Itaaliast on kindlaks teinud, et üksikud neuronid (ahvide pretsentraalkäär motoorses piirkonnas) on aktiivsed siis, kui ahvid teevad konkreetset haaramise või küünitamise žesti. Mõned neist neuronitest, mida G. Rizzolatti ja tema kolleegid on nimetanud peegelneuroniteks, on aktiivsed ka siis, kui ahvid jälgivad isikut (või ka teist ahvi), kes teeb sama (haaramise) žesti. Need rakud on ahvidel ajukoore selles piirkonnas, mis on homoloogne Broca piirkonnaga inimese ajus. Broca keskus inimesel on teatavasti oluline keele **programmeerimise** keskus. G. Rizzolatti ja M. Arbib Lõuna-California ülikoolist on arvamusel, et peegelneuronitel on oma roll keele järkjärgulisel väljatöötamisel (Arbib, Rizzolatti 1996). Sensomotoorsest seisukohast vaadatuna kavandatakse žest ja keel koos ning vormitakse koos kogu aeg, sest nad “jooksevad välja” mööda samu juhteteid

pidi. Nii “imbub” keele planeerimine paratamatult žesti, mis on kaasprodukt.

Seega, inimolendite keelevõime võis alata žestidega suhtluse abil. Selle tõenduseks on ka sünnilt pimedate inimestega tehtud uuringud. S. Goldin-Meadow ja J. Iverson leidsid, et sünnilt pimedad kasutasid žeste samal määral kui nägijad. Nende žestid kandsid samamoodi infot edasi ja olid vormilt sama ulatuslikud. Tähelepanuväärne oli see, et pimedad žestikuleerisid kõneldes vaatamata sellele, kas kuulaja oli nägija või mitte (Iverson, Goldin-Meadow 1998). See kinnitab ideed, et **žestid on tihedalt paaris kõneaktiga. Sellistel paaridel on oma lätted ajus.**

Kui keel pärineb käežestidest, miks siis tänapäeva inimene üldse rääkima hakkas? Kuigi varastel hominiididel võis olla palju parem eelkohastumus käeliseks kommunikatsiooniks ja puisrohtlas eelistati vaikselt viiplemist, olid kindlasti olemas ka võimalikud eelised häälaluslikkusele ümberlülitumiseks: 1) kõne eeliseks oli teate pimedas edastamise võimalus, 2) kõne oli eelisolukorras, kui suhtluse osapooled teineteist ei näinud või 3) kui suheldi suhteliselt pika maa tagant.

5.5. Metafoorsus žestides

Metafoor on oluline osa mõtlemisprotsessist. Siin on žestidelgi oma panus. Näiteks deiktilised žestid osutavad kohtadele virtuaalses ruumis viidatavate objektide kaudu nii, et kujutletakse, kus nad võivad seal asuda. On žeste, mis joonistavad jälje läbi ruumi või läbi aja, luues ruumi. Žestid, mis tähistavad millegi visuaalset ilmumist, esitavad suurusi või kujusid. Osad žestid esitavad mingit liiki tegevusmustreid. Nii võime jälgida haaramisliigutusi, millegi lahtipakkimise või lahtiharutamise liigutusi, kinni- või lahtikeeramise liigutusi jne. Taolised žestid edastavad liigutusmustreid, mida võib kasutada selleks, et osutada konkreetsetele tegevustele, kuid ka metafooridena mõtlemisprotsessis (McNeill 1987, 1992; Calbris 1990).

Metafoorid töötavadki žestides nii, nagu verbaalsetes väljendites. Ka verbaalne metafoor “elab läbi”, kogeb žestilist väljendit. Näiteks loos viie psühhiaatri ja ühe sotsiaaltöötajaga (Kendon 1991: 7) küsib üks arst sotsiaaltöötajalt, mis kasu ta sai intervjuust patsiendiga. Vastus: “Nägin teda ühe korra, ei saanud palju, aga ma “korjasin selle üles” vestluse käigus temaga.” Samal ajal teeb sotsiaaltöötaja avatud peoga kolm korda ülespidi liigutuse, nagu korjaks maast midagi. Ning teine vastus sama situatsiooni kirjeldusest: “Ta

rääkis väga kiiresti ja “see kõik tuli välja” väga spontaanselt.” Siin kasutab sotsiaaltöötaja isikumetafoori nagu konteinerit, kust tulevad välja ideed või tundmused. Ta väljendab lausungit öeldes selle sisu ka žestiga metafoorselt, tehes laia pühkiva liigutuse.

Järgmine laialt kasutatav metafoor on rääkida ajast ruumi terminites. Nii on paljudes keeltes väljendid, mis viitavad varasematele või hilisematele kõneleja suhtes toimunud sündmustele nagu asuksid need kõneleja seljataga, ning tulevikus toimuvad sündmused asuksid kõneleja ees või liiguksid tema poole. G. Calbris (1987) on žestide jagamise süsteemi põhialuseks võtnud lähte **keha teljest**. Kui inimene seisab mõlemad käed kõrvale välja sirutatud, siis moodustab ta **risti**. Tekib horisontaalne ja vertikaalne tasand, ülemine ja alumine pool. Sellest lähtuvalt leidiski Calbris kindlad liigutused, mis väljendavad aega (metafoorselt), aga ka emotsiooni ja umbmäärasust.

Kui samu metafoore võib leida nii žestidest kui ka kõnest, kas ei tulene siis mõlemad meie võimest, mis pärineb **sensoorsete tajude, eelkõige nägemistaju, sisemiseks muutumisest, ja füüsilise maailma käsitlemisest**. Metafoorid ja sensoorne kogemus, eriti visuaalne kogemus, töötavad ruumi ja objektide motoorse käsitlemise vahenditena. Intellektuaalne tegevus esitatakse kõneldavas keeles suures osas metafooride kaudu, mis põhinevad meie visuaalsel maailmakogemusel (Lakoff 1987; Johnson 1987; Danesi 1990; Sweester 1990). Kui mõtlemine on välismaailma ülekandmine sisemiseks, siis pole juhus, et keel – kui teda võetakse selle protsessi esitusvahendina teiste jaoks sotsiaalselt jagatud sümbolite kaudu – peaks andma väljapoole metafoorse kasutuse visuaalsele kogemusele ja tajumusselike-motoorsetele protsessidele. Nii ei peaks olema üllatav, et ka žest aitab väljendada abstraktset sisu.

6. Kokkuvõtteks

Keele ja käežestide puutepunktid on seotud inimese üldise kognitiivsusega. Žestide seos kognitiivsusega on **dünaamiline**. Vastavalt inimese üldisele kognitiivsusele võib aluseks olev side žesti ja sõna vahel olla **protsess** või teatud liiki **informatsioon**. Peab olema kattuv ala žestide ja mõistete vahel. See näitab seoseid sügaval inim-mõistuse või inimvaimu psühholoogilisel tasandil. Selline kattuv ala märgib teatud heterogeensust. Heterogeensus on inimteadvuse igipõline omadus ja selle teadvuse mehhanismile on tingimata vajalik vähemalt kahe süsteemi kohalolek, mis poleks lõpuni teineteiseks

tõlgitavad (Lotman 1999: 198). Nii ongi küsimusi endiselt palju ning ühest rahuldavat teooriat või seletust žestide ja kõne seostele seni leitud pole. Kõneleja ja adressaadiga seoses pole selged veel ei protsessid, mille nad tekitavad ega funktsioonid, mida nad teenivad. Lõpetuseks tsiteerigem P. Bouissaci, kes on kaunilt sõnastanud žestide olemuse: “Žestid võivad olla kehastunud info tõlgendused kavatusliku ja arusaava vaimu vahel.” (Bouissac 2000)

Kirjandus

- Arbib, Michael; Rizzolatti, Giacomo 1996. Neural expectations: A possible evolutionary path from manual skills to language. – *Communication and Cognition* 29, 393–424.
- Asendorpf, J., Wallbott, H. G. 1982. Contribution of the German “Expression Psychology” to nonverbal communication research. I. Theories and concepts. – *Journal of Nonverbal Behavior* 6, 135–147
- Bavelas, Janet Beavin; Chovil, Nicole; Lawrie, Douglas A.; Wade, Allan 1992. Interactive gestures. – *Discourse Processes* 15, 469–489.
- Beattie, Geoffrey; Shovelton, Heather 1999. Do iconic hand gestures really contribute anything to the semantic information conveyed by speech? An experimental investigation. – *Semiotica* 123, 1/2, 1–30.
- Bettie, Geoffrey; Butterworth, Brian 1979. Contextual probability and word frequency as determinants of pauses and errors in spontaneous speech. – *Language and Speech* 22, 201–211.
- Birdwhistell, Ray L. 1952. *Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville, Kentucky: University of Louisville.
- Birdwhistell, Ray L. 1970. *Kinesics and Context: Essays on Body-Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bouissac, Paul 2000. *Information, Imitation, Communication: An Evolutionary Perspective on The Semiotics of Gestures*. Based on a plenary lecture of the same title given at the Conference “Gestures: Meaning and Use” 1-4. April. Oporto, Portugal.
- Butterworth, Brian; Beattie, Geoffrey 1978. Gesture and silence as indicators of planning in speech. – *Recent Advances in the Psychology of Language: Formal and Experimental Approaches*. Toim R. Campbell, P. T. Smith. London: Plenum. 347–360.
- Calbris, Geneviève 1987. Geste et motivation. – *Semiotica* 65 (1/2), 57–96.

- Calbris, Geneviève 1990. *Semiotics of French Gesture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Chaiken, S. 1986. Physical appearance and social influence. – *Physical appearance, stigma, and social behaviour: The Ontario symposium*. Vol. 3. Toim C. P. Herman, M. P. Zanna, E. T. Higgins. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 143–177.
- Corballis, Michael C. 1999. The gestural origins of language. – *American Scientist* 87 (2), 138–145.
- Danesi, Marcel 1990. Thinking as seeing. – *Semiotica* 80, 221–37.
- Darwin, Charles 1881. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. 2nd ed. London: Murray.
- Douglas, M. 1973. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Efron, David 1972. *Gesture, Race and Culture*. Paris, Hague: Mouton.
- Ekman, Paul; Friesen, Wallace V. 1969. The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. – *Semiotica* 1, 49–97.
- Ekman, Paul; Friesen, Wallace V. 1972. Hand movements. – *The Journal of Communication* 22, 353–374.
- Feyereisen, Pierre; de Lannoy, Jacques-Dominique 1985. *Psychologie du geste*. Brussels and Liège: P. Mardaga.
- Goldman-Eisler, Frieda. 1958. Speech production and the predictability of words in context. – *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 10, 96–106.
- Haviland, John B. 1993. Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimidhirr pointing gestures. – *Journal of Linguistic Anthropology*, 3 (1), 3–45.
- Haviland, John B. 2000. Pointing, gesture spaces, and mental maps. – *Language and Gesture*. Toim D. McNeill. Cambridge: Cambridge UP 13–46.
- Hewes, Gordon W. 1973. Primate communication and the gestural origins of language. – *Current Anthropology* 14, 5–24.
- Hewes, Gordon W. 1976. The current status of the gestural theory of language origins. – *Origins and Evolution of Language and Speech*. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280. Toim S. R. Harnad, H. D. Steklis, J. Lancaster. 482–504.
- Iverson, Jana; Goldin-Meadow, Susan 1998. Why people gesture when they speak. – *Nature* 396, 228.
- Jóhannesson, A. 1950. The gestural origin of language. – *Nature* 166, 60–61.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.

- Keele, W. 1981. Behavioral analysis of movement. – Handbook of physiology: Section 1. The nervous system: Vol. 2. Motor control. Toim V B. Brooks. Bethesda, MD: American Physiological Society. 1391–1414.
- Kendon, Adam 1982. The study of gesture: Some observations on its history. – *Semiotic Inquiry* 2, 45–62.
- Kendon, Adam 1986. Some reasons for studying gesture. – *Semiotica* 62, 3–28.
- Kendon, Adam 1991. Implications of Recent Research on Gesture and Sign Languages for the Gesture Theory of Language Origins. <http://welcome.to/LOS>
- Kendon, Adam 1998. An agenda for gesture studies. – *The Semiotic Review of Books* 7 (3), 9–12.
- Kimmel-Tenjes, Silvi 1993. Mitteverbaalsest kommunikatsioonist. – *Akadeemia* 3, 535–560.
- Klinke, Chris L. 1986. Gaze and eye-contact: A research review. – *Psychological Bulletin* 100, 78–100.
- Lakoff, George 1987. *Woman, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
- McNeill, David 1985. So you think gestures are nonverbal? – *Psychological Review* 92, 350–371.
- McNeill, David 1987. *Psycholinguistics: A New Approach*. New York: Harper and Row.
- McNeill, David 1992. *Hand and Mind: What Gestures Reveal About Thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- McNeill, David 1999. One ontogenetic universal and several cross-linguistic differences in thinking for speaking. Based on a plenary lecture of the same title given at the 6th International Cognitive Linguistics Conference, Stockholm, Sweden, 13 July. Ms.
- Morrel-Samuels, Palmer; Krauss, Robert M. 1992. Word familiarity predicts temporal asynchrony of hand gestures and speech. – *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 18, 615–623.
- Oster, H.; Daily, L.; Goldenthal, P. 1989. Processing facial affect. – Handbook of research on face processing. Toim A. W. Young, H. D. Ellis. Amsterdam: North-Holland. 107–161.
- Paget, Richard A. S. 1944. The origin of language. – *Science* 99, 14–15.
- Payrató, Lluís 1985–1986. Comunicació no verbal, tipologies del gest i gest autònom. – *Anuario de filología*, 11–12. Barcelona: Universidad de Barcelona. 151–180.

- Rutter, Derek R. 1984. *Looking and Seeing: The Role of Visual Communication in Social Interaction*. New York: Wiley.
- Sapir, Edward 1921. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Schmidt, R. A. 1988. *Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis*. 2nd ed. Champaign, IL.: Human Kinetics Publishers.
- Sweester, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge UP.
- Tenjes, Silvi 1996. *Gestures in Dialogue*. – Estonian in the Changing World. Toim H. Õim. Tartu: University of Tartu. 163–192.
- Tenjes, Silvi 2000. *Gestures and space relationships in Estonian*. Paper presented at the Conference “Gestures: Meaning and Use” 1.–4. April. Oporto, Portugal. <http://ufp.pt/gestures/>
- Tenjes, Silvi 2001a. *Gestures in communication and their use for pointing and referring in space: Estonian examples*. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim Ilona Tragel. Publications of the Department of General Linguistics No 2. Tartu. 216–248.
- Tenjes, Silvi 2001b. *Keele žestilise päritolu hüpotees*. – Keel ja Kirjandus 10-11, 683–690, 756–764.
- Tenjes, Silvi 2001c. *Gestures as pre-positions in communication*. – Trames, Vol 5 (55/50), 4, 302–320.
- Tenjes, Silvi 2002. *Žestid keskajal*. – Akadeemia 1, 48–69.
- Wallbott, Harald G. 1982. *Contribution of the German “Expression Psychology” to nonverbal communication research: Part III. Gait, gestures, and body movement*. – Journal of Nonverbal Behavior 7, 20–32.
- Wundt, Wilhelm 1900/1973. *The Language of Gestures*. The Hague: Mouton.

Kognitiivne lingvistika mujal ja meil¹

Ilona Tragel

Tartu Ülikool

Keele struktuur ja funktsioonid on tihedalt seotud mittekeeleliste oskuste ja teadmistega. Keel on inimese teadmiste-kogemuste loodud, kuid on samas vahend nende teadmiste-kogemuste teenistuses. On väidetud, et inimkeel võib olla võti teiste (ja eriti varjatud) kognitiivsete struktuuride juurde (vrd Talmy 2000; Lakoff, Johnson 1980).

Sõnaühendi 'kognitiivne lingvistika' esimene kirjalikult avaldatud kasutus on registreeritud juba aastal 1971: Sydney M. Lambi artiklis "The Crooked Path of Progress in Cognitive Linguistics" (Georgetown University Roundtable on Language and Linguistics 22). R. W. Langacker on kognitiivse grammatika vahendite arendamisega alustanud 1976. aastal (Langacker 1987: vi). 1980. aastal ilmus G. Lakoffi ja M. Johnsoni "Metaphors we Live by", kognitiivse metafoorteooria "aubits". Esimese rahvusvahelise kognitiivse lingvistika konverentsi korraldas 1989. aastal Duisburgis R. Dirven (need toimuvad iga kahe aasta tagant, viimane oli 2001. aastal USAs Santa Barbaras ja järgmine tuleb 2003 Hispaanias ning selle üldteema on *Cognitive Linguistics, Functionalism, Discourse Studies: Common Ground and New Directions*). Alates 1990. aastast ilmub (4 korda aastas) ajakiri *Cognitive Linguistics* (vt www.degruyter.de/journals/cogling/index.html) ja tegutseb ICLA – rahvusvaheline kognitiivse lingvistika ühing (vt www.siu.edu/~icla/). Ka eesti teaduslikus ajakirjanduses on kognitiivset keeleteadust tutvustatud juba 1990. aastate alul, vt Õim 1990.

1. Sissejuhatavat

Sellest, kuidas keeleteaduses kognitiivse lingvistikani jõuti, vt Õim 1996. Lisaks seal nimetatutele võib tekkepõhjustena arvestada veel kognitiivteadlaste ja psühholoogide uurimistulemusi, mis muutsid varasemaid arusaamu keele staatusest tunnetuses, ning seda, et uuriti palju indoeuroopa keeltest väga erinevaid keeli, mille struktuuri

---

¹ Artikli kirjutamist on toetanud ETF grant nr 4405. Tänan märkuste eest Arvo Krikmanni ja Helle Metslangi.

kirjeldamiseks puudusid vahendid. Semantika ei olnud enam viies ja viimane (kui pragmaatikat eraldi mitte käsitleda) osa keele struktuuri jaotuses², vaid laienes kõigi tasandite analüüsitavaid nähtusi seletavaks vahendiks. Nähtused, millele varem oli minimaalselt tähelepanu osutatud (nt polüseemia) või mida oli käsitletud pigem kirjandus-teaduslikus kontekstis (nt metafoor), said uurijate suure tähelepanu osaliseks. Muutusid ka mõisted, mille abil keelt kirjeldama asuti. Olulisim neist oli ja on ilmselt **mõiste** (*concept*) – reaalse maailma asju inimese kognitsioonis esindav üksus. Selleks, et mõistet keeleliselt väljendada või sellest aru saada, sooritame **mõistestamise** (*conceptualization*) protsessi. **Kategooria** võib olla mõiste või mõistete kompleks, mis meie kogemuste ja teadmiste alusel mingite tunnuste põhjal kokku kuuluvad. Otsustus, millega me mingi mõiste teisega samasse kategooriasse paigutame, on **kategoriseerimine**. **Skeemi** (*schema*) mõiste on keeleteadusse toodud psühholoogiast ja filosoofiast kognitiivteaduse kaudu. Johnsoni järgi (1987: 29) on **kujundiskeem** (*image-schema*) korduv muster (*pattern*), kuju või muu korrapära meie kogemustes ja teadmistes ning kogemuste-teadmiste endi organiseeritus. **Metafoor** ei ole kognitiivses paradigmas ainult keeletasandi nähtus. Seda käsitletakse kui üldistavat **kujutamist** (*mapping*) mõistelistel valdkondade vahel. Valdkonda, millest ülekanne tehakse (mille mõistetes asja kujutatakse), nimetatakse **allikalaks ehk -valdkonnaks** (*source domain*) ja valdkonda, millesse projitseeritakse (asi, mida kujutatakse), nimetatakse **sihtalaks ehk -valdkonnaks** (*target domain*). (Kognitiivne) **valdkond** (*domain*) koondab mingi aineala teadmisi ja kogemusi, kuid valdkond võib ka olla nt mingisugune kogemus, mõiste, mõistete kompleks, andmete kogum jms keelekasutaja teadvuses. **Mõistete integreerimine ehk sulandamine** (*conceptual integration ~ blending*) on protsess, millega seletatakse selliste keeleväljendite kasutamist ja mõistmist, milleks ei piisa tavalisest projektsioonist (*mapping*) allikalalt sihtalale, vaid keelekasutaja loob **sulandi** (*blend*), mentaalse ruumi, milles toimub vastavate valdkondade mõistete integratsioon. **Kehastamine** (*embodiment*) on tunnetuse organiseeritus, mis põhineb meie kehastunud (*embodied*) suhtlusel füüsilise maailmaga ja mõjutab oluliselt seda, kuidas me maailma tajume: millised maailma

---

² Pean silmas klassikalist jaotust foneetika – fonoloogia – morfoloogia – süntaks – semantika.

asjad keeles kajastuvad ja kuidas nad kajastuvad. Grammatikalisatsiooniteooria kognitiivse suuna esindajad väidavadki näiteks, et kohasõna *kõrval* kujunemine kehaosanimest *kõrv* on meie kehas-tunud tunnetuse avaldus.

Järgnevas lühiülevaated tähtsamatest kognitiivse lingvistika suundadest 2001. aasta lõpu seisuga.

2. R. W. Langackeri kognitiivne grammatika³

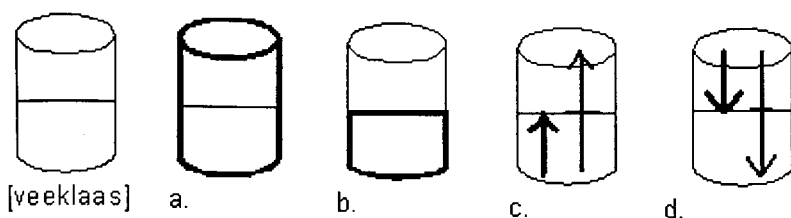
Kognitiivne grammatika on R. W. Langackeri loodud keelekirjeldusvahendite süsteem. Nende vahendite väljatöötamise põhimõteteliseks lähtekohtadeks oli, et keelt ei ole võimalik kirjeldada keelekasutaja kognitiivsetele struktuuridele viitamata ning et grammatilised struktuurid ei ole autonoomne formaalne süsteem või pindstruktuuri avaldumisvorm, vaid on loomult sümbolid, mis kajastavad mõistelist sisu (Langacker 1990: 1). Keelevõime tähtsaimaks omaduseks peetakse võimet võrrelda, tajumadustest mõjutab keelekasutust enim tähelepanu jaotuvus. Seda võimet kajastavad Langackeri analüüsivahenditest keele tasandil mõisted **trajektoor** (*trajectory*) – mõistestatava suhte see entiteet, mida kirjeldatakse – ja **orientiir** (*landmark*), see suhte osaline, mille suhtes trajektoori primaarselt kirjeldatakse. Trajektoor on suhte primaarne fookus ja orientiir(id) on sekundaarne(sed). Neile mõistetele vastavad kirjeldatavas reaalsuses (psühholoogiast pärit) mõisted kujund (*figure*) ja taust (*ground*) ja semantilises ehk mõisteruumis mõisted **profiil** ehk **eend** (*profile*) ja **baas** ehk **tugi** (*base*).

Meil on võime konstrueerida üht ja sama asja, suhet, seisundit vms mõisteliselt ja keeleliselt erinevalt. Keeleväljend on sellises protsessis mõistelise sisu ja sellest tingitud **konstrueerimisseose** (*construal*) avaldus. Vaatame järgmisi näiteid (Langacker 1999).

- (1) a. klaas veega
- b. vesi klaasis
- c. pooltäis veeklaas
- d. pooltühi veeklaas

Kõigil neljal väljendil on sama mõisteline sisu (veeklaas), mis on neis näidetes erinevalt konstrueeritud. Kognitiivses grammatikas

³ Sõnaühendit 'kognitiivne grammatika' kasutatakse ka laiemalt kognitiivse taustaga grammatikauurimuste ja -kirjelduste puhul (nt Heine 1997; Lakoff 1987: 463, 582 jm).

Joonis 1. Mõiste [veeklaas] erinevaid mõistestusi

kasutataksegi ühe metakeelena jooniseid. Joonisel 1 märgivad nooled konstrueerimissuhte, noole paksus osutab suhte esilduvusele (vt joonis 1 a–d).

Keeleväljendi sisu konkreetsetes kasutuses määravad **kognitiivsed valdkonnad** (*cognitive domains*). Näiteks mõiste [klaas] võib meie mõisteruumis olla seotud järgmiste valdkondadega: RUUM (põhivaldkond), KUJU (prototüüpselt silindri kujuline ühest otsast kinnine anum), ORIENTATSIOON (prototüüpselt vertikaalne, pikem dimensioon vertikaalsuunaline), FUNKTSIOON 1 (anum vedeliku hoidmiseks), FUNKTSIOON 2 (anum vedeliku tarbimiseks), MATERJAL (prototüüpselt valmistatud klaasist), SUURUS, VÄÄRTUS, PURUNEMISKINDLUS jne.

Kognitiivse grammatika kohta üldiselt vt Vainik 1992 ja uurimusi Vainik 1995; Tragel 2001a.⁴

3. George Lakoff – tänapäevase metafooriteooria loojaid

3.1. George Lakoffi metafooriteooria

Kognitiivse metafooriteooria isa on George Lakoff. Lakoff on üliproduktiivse autorina lahti kirjutanud Michael Reddy 1979. aastal algatatud mõtte metafoori mõistelisusest ja mõttelähtelisusest. Reddy võtab artiklis (1993, esmatrükk 1979) nn kanali- ehk torumetafoorist (*conduit⁵ metaphor*) väidetavalt esmakordselt (Lakoff 1993) üles teema igapäevase suhtluskeele metafoorsusest. Senini oli metafoori

⁴ Kognitiivse grammatika terminite tõlkeid on ühtlustatud 2001. a., siin viidatud Vainiku ülevaates ja uurimuses ning Trageli uurimustes kasutatud vasted erinevad praegu kasutatavatest.

⁵ *conduit* – (vee-, õli)juhe, juhttoru, -kanal (J. Silvet, Inglise–eesti sõnaraamat).

peetud vaid ilukirjanduskeele nähtuseks. Edaspidi räägime niisiis **mõistemetafooridest** (*conceptual metaphors*) ehk metametafooridest (sest tegemist on metakeelega, analüüsi- ja seletusvahendiga), mille tüpograafiliseks eristuseks kasutatakse väikesi suurtähti (SMALL CAPS). Kanalimetafoor katab Reddy järgi suurt osa meie suhtlusega seotud keelekasutusest. Vaatame järgmisi eesti näiteid:

- (2) a. Ei jõua kohale või? (=ei saa aru) – vrd kanal kui ühendus kahe punkti vahel
- b. katkematu sõnavool – kanal kui voolava vee kandja
- c. Peeter pani oma mõtted sõnadesse. – kanal kui mahuti
- d. Mis sa mulised! – kanal kui voolava vee kandja

Metafoorne on keeles niisiis kõik, mis ei ole seotud konkreetse füüsilise kogemusega. Kui räägime ruumist – paiknemisest, liikumisest, asenditest – on see otsese keelekasutuse näide. Niipea aga, kui samad väljendusvahendid on kasutusel näiteks ajamõistete edasiandmiseks, on tegemist metafoorse ülekandega. Selle projektsiooni näitestikku on ka eesti keele osas analüüsitud (vt Veismann 2000, 2001; osalt ka Metslang 1994). Aeg on valdkonnana huvitav näide seetõttu, et tal puuduvad keeles tavaliselt ainult talle ainuomased väljendusvahendid. Siiski on ta orientatsiooniline (suunatud), jaotatav ja loendatav. Orientatsioonilisus on otseses seoses liikumisega, mille kaudu ruumi ajaga mõistestatakse (vt nt Lakoff, Johnson 1999). Mõned näited:

- (3) a. Aasta läks lennates. – liikuv aeg (vrd ka minevik)
- b. Tulgu, mis tuleb. – liikuv aeg (vrd ka tulevik)
- c. Nad lubasid tulla kella kuue paiku. – aeg kui maastik (vrd paik)
- d. Ma ei tea seda siamaani. – liikuv vaatleja, aeg kui maastik

Lakoff rääkis⁶, et kord oli tema seminari üliõpilaste hulgas üks väga õnnetu näoga tüdruk ja kui Lakoff temalt küsis, mis on juhtunud, vastas too *Our relationship has hit a dead-end street*, eesti keeles näiteks *Meie suhted on ummikus* vms (= tütarlaps oli oma peikaga lõplikult tülli läinud). Sellest hetkest olevat Lakoff mõistnud, et igapäevakeel on täis süstemaatilisi metafoorseid projektsioone. Seda näidet kirjeldab ta metametafooriga LOVE IS A JOURNEY (ARMASTUS ON TEEKOND), mis on jäänudki Lakoffi ja tema järgijate lemmiknäiteks. Ka eesti keeles leiame seda projektsiooni kajastavaid näiteid:

⁶ Mina kuulsin seda lugu 1999. a Bolzano kognitiivse analüüsi suvekoolis.

- (4) a. Meie teed lähevad lahku.
 b. Nad läksid oma suhetes liiga kaugemale.
 c. Ärge astuge keelatud maale!

Mõistemetafoorne lähenemine võimaldab seletada **uudismetafoori**-de (*novel metaphors*, Lakoff 1993) kasutust. Meie taju võrdlusprotsessid loovad üha uusi seoseid valdkondade vahel, mis avalduvad keelekasutuses näiteks järgmiselt (näide pärineb Tartu ülikooli suulise kõne korpusest, kahe erinevast parteist pärit poliitiku avalikust diskussioonist, vt <http://sys130.psych.ut.ee/~linds/>):

(5) LT: aga ma tahaks lihtsalt öelda seda et ee kui me nüüd vaatame Euroopa poole kuhu me kõik kangesti tahame minna, siis Euroopa Liidu soovituslik direktiiv, mitte kohustuslik soovituslik direktiiv üksikisiku tulumaksu kohta on neli tulumaksu astet ausõna ma sain seda teada pärast seda kui meie eelnõu valmis oli. õ nii=et=et me oleme selle direktiivi sees noh nii=nagu rusikas silma auku, (0.8) .hh õõ ja kahtlemata Euroopa riigid reformivad oma astmelise või nagu Jürgenile meeldib progresseeruvat tulumaksu süsteemi, sest paljudes riikides on neid astmeid viisteist, isegi kakskümmend ja ja näiteks seda teeb ka Rootsi, kes püüab neid astmeid vähendada jaa,

JL: se on tõesti

LT: maailm areneb.

JL: jah se=on tõesti nagu:: rusikas silmaauku=ja: üldiselt ei=ole üldse magus asi=to rusikas silmaaugus.

Publik: {naerab}

LT: [jaa oleneb kelle silma{augus}]

JL: [et ee väga selge kompromiss]

Publik: {naerab}

JL: jaa=ja (.) silmaauk eksole aga: aga: se on väga selge ajalooline poliitiline kompromiss nendes ee direktiivides mis seal peidus eksole. kui=on ikkagi juttu sa ise ütled viieteistkümnest ja kahekümnest astmest siis on väga suur võit kui seal saadakse kolme nelja astme peale.

(Suulise kõne transkriptsiooni on siin lihtsustatud, vaid analüüsitavares kohtades on säilitatud täpne korpuse transkriptsioon, lähemalt märkide kohta vt <http://sys130.psych.ut.ee/~linds/>)

Selles diskussioonis arendatakse edasi tavametafoori (*sobib, on, ...*) nagu *rusikas silmaauku*. Peatumata siin teistel selle metafooriga seotud huvitavatel nähtustel, vaatame uudismetafoorset kasutust *ei ole üldse magus asi too rusikas silmaaugus*. Ilmselt pole enamus sellist metafoori varem kuulnud, niisiis oletame, et see on uudne, esmakordne. Kuid vastuvõtja mõistab seda väga hästi – ta reageerib vastusega: *jaa oleneb kelle silmaaugus*. Mõistmist võib välja lugeda ka publiku naermisest. Uus metafoor “töötab”

Eestis on kognitiivse metafoorteooria rakendusi avaldanud nt H. Õim (1999, 2000, 2001) ja A. Krikmann (2002a). Üldise arutluse metafoori ja metonüümia suhetest ja paljust muust leiab Krikmann 2002b.

3.2. Lakoffi muud tegemised: NTL

Alates 1990. aastast on George Lakoff olnud projekti "Neural Theory of Language" (NTL, vt www.icsi.berkeley.edu/NTL) eesotsas. Selle projekti eesmärgiks on uurida, kuidas aju õpib, kasutab ja mõistab keelt ning kuidas keel ja mõtlemine on seotud teiste neuraalsete süsteemidega. Projekti tulemusel on juba valminud mõned arvutuslikud (*computational*) rakendused – keele tähenduste analüüsi tulemused arvutile arusaadavas keeles. Üks selline on näiteks Terry Regier' ruumisuhete uurimus, mille tulemusel on valminud arvutiprogramm, mis tunneb tavalisemaid kohasuhteid.

Lakoff on juba kolmel kognitiivse lingvistika konverentsil rääkinud neuraalse keeleteooria ja kognitiivse lingvistika suhetest. 2001. aasta ettekande kokkuvõttes on lubatud järgmist: "Metafoorteooria ja sulandamisteooria saavad neuraalsete projektsioonide ja neuraalse sidumise teooria (*the theory of neural maps and neural binding*) osaks." (www.unm.edu/~iclc/featabs.html#lakoff)

4. Mõisteline integreerimine ehk sulandamine

Selle suuna algatajateks ja peamisteks arendajateks on Gilles Fauconnier ja Mark Turner (vt nt Fauconnier 1994 (1985), Fauconnier 1997, Fauconnier, Turner 1998, www.wam.umd.edu/~mtum/WWW/blending.html). **Mõisteline integratsioon** on tavaline kognitiivne operatsioon, mis mõtlemise käigus aktiveerudes võimaldab meil seostada eri valdkondade mõisteid. Seda võimet kasutame näiteks poes oma kodu jaoks vaipa valides, kui kujutame endale ette, kuidas see vaip kodu põrandal välja näeks.

Keeleuurijate tähelepanu all on niisiis sellised struktuurid, mis avalduvad keeles, kuid mille mõistmiseks ja kasutamiseks loob keelekasutaja kahe sisendi valdkonnast uue skeemi. Fauconnier ja Turner löid niisuguste juhtumite analüüsiks teoreetilise mudeli. See mudel koondab mõistelise integratsiooni ehk **sulandamise** (*blending*) struktuuralseid ja dünaamilisi printsiipe. (Fauconnier, Turner 1998)

Sulandi (*blend*) mudel koosneb mentaalsetest ruumidest (mille tähiseks joonistel on ring). **Mentaalne ruum** on Fauconnier' ja Turneri järgi (1998: 137) väike kontseptuaalne üksus, mis on koostatud ja korraldatud selle järgi, kuidas me räägime ja mõtleme, eesmärgiga konkreetsetes situatsioonides adekvaatselt tegutseda ja vastavast keelelisest sisendist aru saada. Mentaalsed ruumid on suhteliselt individuaalsed, sest nad koosnevad kogemuste alusel talletatud elementidest (nende tähistamiseks joonistel kasutatakse punkti, vahel ka mingit kujundit) ja on struktureeritud freimide ja kognitiivsete mudelite alusel. Mentaalseid ruume kasutatakse dünaamilisteks projektsioonideks meeles ja keeles.

Mudelil on neli ruumi: kahe sisendi ruumid (*input space*), geneeriline ruum (*generic space*) ja suland.

Järgnev näide on pärit 1998. aasta veebruarikuust USAs (Fauconnier, Turner 2000: 133–135):

- (6) a. If Bill Clinton were the Titanic, the iceberg would sink.
- b. Kui Bill Clinton oleks Titanic, upuks jäämägi ära.

Selles on üheks sisendruumiks meie teadmised Titanicu hukkumisest kokkupõrke tagajärjel jäämäega, mis olid aktiveeritud sel ajal USA kinodes jooksvast filmist *Titanic* ja teiseks sisendruumiks USA presidendi Clintoni püsijäämine pärast järjekordset seksiskandaali vaatamata poliitiliste vastaste suurele vastuseisule. Geneerilisse ruumi on projitseerunud kahe sisendi struktuuri ühisosa, selle näite puhul võimalik kokkupõrge (ühest sisendruumist füüsiline, teisest psüühiline). Mudeli paarikud on Clinton ja Titanic ning Clintoni skandaal ja jäämägi. Ruumide vahel valitseb selekteeriv projektsioon – kaasatakse vaid selle integratsiooni seisukohalt relevantssed elemendid. Neljandasse ruumi, sulandisse, projitseeruvad mõisteliselt seostatud suhted, struktuurid, kujundid jm. Nende alusel võivad seal tekkida uued suhted ja struktuurid, mida sisendruumides üldse ei ole. Selles näites on sulandisse Titanicu sisendist projitseeritud freimistruktuur ning Clintoni sisendist kausaalne struktuur ja sündmusstruktuur. Seda sulandi moodustumisel toimivat operatsiooni nimetatakse kompositsiooniks ehk koostamiseks (*composition*). Teine relevantne operatsioon on komplekteerimine e täiendamine (*completion*), mille käigus moodustub sulandis vastavate sisendite (teadmised taustfreimidest, kognitiivsetest ja kultuurilistest mudelitest) alusel uusi struktuure (*pattern*). Kolmas operatsioon on viimistlus ehk elaboratsioon (*elaboration*). Seda võib kirjeldada kui sulandi enda

rakendumist – selles sündinud seosed ja struktuurid võivad motiveerida uusi rakendusi. Näiteks võiks jäämäe ja Clintoni näite põhjal arendada diskussiooni Clintoni vastaste hulpimisest meres (kes hakkavad uppuma nagu jäämägi) jms (vt ka Krikmann 2001).

5. Konstruktsioonigrammatika

Konstruktsioonigrammatika loojaks peetakse Charles Fillmore'i. Selle suuna lähtekohad ongi Fillmore'i varasemas freimisemantikas (nt Fillmore 1985), mille peamise mõiste – freimi (*frame*) – vastena siinses kontekstis on konstruktsioon.⁷ Fillmore'i õpilane Adele Goldberg on kirjutanud konstruktsioonigrammatika "õpiku", millesse on koondatud selle suuna põhimõisted ja mitmete konkreetsete uurimuste tulemusi (Goldberg 1995). Konstruktsioonigrammatika formaalse poole peamine arendaja on P. Kay (vt nt Kay 1998).

Konstruktsioonigrammatika põhiliseks uurimisobjektiks on lihtlausetate konstruktsioonid. Erilist tähelepanu pööratakse sellistele juhtumitele, milles lause tähendus ei lähtu otse verbi tähendusest. Siis võib olla tegemist konstruktsioonitähendusega, st lihtlause morfosüntaktiline mall ise on tähenduse kandja. Konstruktsiooni käsitletakse keele iseseisva üksusena, mis omab meie teadvuses omaette staatust. Niimoodi seletatakse näiteks ka produktiivsete lausemallide kasutust keeles uue verbi konstruktsioonina (vt näide 8). Näitena võiksime siin vaadata nn ditransitiivset konstruktsiooni (vt ka Ereli artiklit selles kogumikus), mille prototüüpne väljendaja inglise keeles on verb *give* (Goldberg 1995: 141), eesti keeles verb *andma*.

(7) Mari annab Jürile raamatu.

Konstruktsiooniskeemi [S + V + All + O] milles S (= subjekt) on andja, V (= verb) andmisverb, All (= allatiiv) alaleütlevas käändes vastuvõtja ja O (= objekt) üleantav asi, sobivad ka nn uued verbid, nt

- (8) a. Raamatupidaja faksis maksuametile aruande.
b. Meilisin talle andmed.

Konstruktsioon on otseselt seotud semantiliste struktuuridega, mis peegeldavad skeeme, mis on kujunenud kogemuste alusel (Goldberg 1995: 5; Lakoff 1987: 582). Niisiis valitseb sellistes konstruktsioonides vormi ja tähenduse vahel kognitiivselt põhjendatud seos, mis ei

⁷ Veel varem kasutas Fillmore sama sisu kohta mõistet *stseen* (*scene*) (nt 1977) a on ilmunud artikkel pealkirjaga *Scene-and-frame semantics*)

ole otseselt seotud teiste grammatikateadmistega. Üksuse staatuses olev konstruktsioon võib olla seotud mõne leksikaalse üksusega, kuid see võib olla ka ilma mingi kinnistunud avaldumisvormita mall, näiteks kausatiivne konstruktsioon.

Eesti keeleteaduses on konstruktsioonigrammatikale sarnast lähenemist verbide liigitamisel viljelenud H. Rätsep (1978)⁸, kes defineerib lausemalli nii: "Verbikeskne lausemall on verbikesksele lausele aluseks olev abstraktne oluliste sõnaklasside ja grammatiliste kategooriate konstruktsioon, mis peab peegeldama selle lause olulisi verbi tähendusest tingitud süntaktilis-morfoloogilisi omadusi." (Rätsep 1978: 18) Konstruktsioonigrammatika teesiga võrreldes selgub, et tegu on sisuliselt sama asjaga: ... *basic sentences of English are instances of constructions – form-meaning correspondences that exist independently of particular verbs. That is, it is argued that constructions themselves carry meaning, independently of the words in the sentence.* (Goldberg 1995: 1)

Konstruktsioonide tüübid väidetakse olevat universaalsed või peaaegu universaalsed (Goldberg 1995: 8) ning nende vahel valitsevad süstemaatilised semantilised seosed (nt polüseemia, metafoorsus jt, samas: 226)

Eesti keelest võib näitena tuua veel possessiivse konstruktsiooni (N:ADE *olema*:3SG N:NOM), mis tõsi küll, on seotud ka kindla verbiga. Semantiliselt on selle konstruktsiooni kuju (OMAJAL *on* OMATAV) nt *Mul on auto*.⁹

6. Grammatikaliseerumisteooria kognitiivne suund

Grammatikaliseerumisteooria kognitiivse suuna peamine esindaja on Bernd Heine (vt ka H. Metslangi artiklit selles kogumikus). Grammatika tekkimise protsesside seletamiseks peab Heine (1997a: 3) vajalikuks arvestada järgmiste asjaoludega:

- keele struktuuri olemuse allikas on inimese suhtlus teda ümbritseva keskkonnaga: keelelised kategooriad lähtuvad meie kogemustest ja teadmistest asjade, sündmuste, protsesside jne kohta;

⁸ H. Rätsepa 1974. a. kaitstud doktoriväitekirj, mis on viidatud teose aluseks, on ka teoreetilises plaanis paarkümmend aastat oma ajast ees olev uurimus, mis väärrib jätkuvalt suurt tähelepanu ning tunnustust.

⁹ Possessiivse konstruktsiooni näidet lapsekeeles vt Tragel 2001b.

- suhtluse peamisi strateegiaid on ühe asja kujutamine teise asja mõistete kaudu (vt ka 3. ja 4. osa selles artiklis, samuti Metslang selles kogumikus) – selline lähenemine võimaldab seletada, miks grammatika on selline, nagu ta on, ja miks grammatika olemas on.

Näiteks seletatakse suhtesõnade *käes* ja *kõrval* teket (grammatikali-seerumisprotsessi) **kehastamise** mehhanismiga: inimese kehaosad on suhtesõnade allikalaks, sest tajume maailma abstraktseid suhteid oma keha kaudu (Heine 1997a; Johnson 1987). Kui eesti (ka soome jt) keele possessiivkonstruktsiooni (N:ADE *olema*:3SG N:NOM) kohta on tavaks öelda, et see on omapärane, imelik, siis tüpoloogilis-kognitiivse uurimuse tulemusel selgub, et omandi väljendamise üks tavalisemaid allikaid maailma keeltes ongi lokatiiv (Heine 1997b: 45, 50–53): abstraktsemat omandisuhet mõistestatakse konkreetsema kohasuhte kaudu (skeem [X asub Y-s]).

Põhiliselt kognitiivse suuna esindajate teostele põhinevaid näiteid võimalikest grammatikali-seerumisprotsessidest eesti keeles leiab K. Sildvee artiklist (2000), eestikeelse materjali analüüsi näiteid kognitiivse grammatikali-seerumisteooria vahenditega H. Metslangi artiklist selles kogumikus.

7. Ja paljud teised...

Loomulikult ei jagune kognitiivne lingvistika selgelt eristatavateks suundadeks, on palju autoreid ja uurimusi, kes/mis paigutuvad mitmesse harusse või integreerivad eri suundi vastavalt materjali ja uurimiseesmärgi vajadustele. Leonard Talmy koondas oma ilmunud artiklid kahte raamatusse üldpealkirjaga “Toward a Cognitive Semantics” (Talmy 2000). Talmy ütleb oma peamise huviobjekti olevat mõistelise struktuuri keelelise väljendamise. Kognitiivset lingvistikat peab Talmy teisi keeleteaduse suundi täiendavaks (2000a: 1).

Eve Sweetser on oma uurimustes rakendanud mitmeid siingi kirjeldatud kognitiivse lingvistika uurimissuundi, mh grammatikali-seerumist, mõistemetafoorsust jt (nt Sweetser 1990).

Kultuurilist lähenemist kognitiivsusega integreerib näiteks Gary B. Palmer (1996). Palmer väidab (1996: 4–5), et kognitiivse lingvistika vahendeid saab analüüsis rakendada otse kultuuri ja keele seoste seletamiseks ning teeb ettepaneku sellist sünteesi nimetada kultuuriliseks lingvistikaks (*cultural linguistics*, samas).

Kognitiivses lingvistikas on tänaseks kujunenud palju allharusid – nii palju, et võib öelda, et kognitiivne lingvistika on kujunenud ühiste vaadete ja põhimõtetega omaette laiapõhjaliseks paradigmat keeleteaduses. Valmimas on kognitiivse lingvistika entsüklopeedia, ilmunud on õpikuid (nt Ungerer, Schmid 1996), rakenduslingvistilise suunaga töid (Pütz, Niemeier, Dirven 2001).

8. Kognitiivne lingvistika Tartu ülikoolis

Professor H. Õim pidas esimese kognitiivset semantikat käsitleva loengusarja Tartu ülikoolis 1994. aasta kevadsemestril. Külalislektorid Soomest on Tartus tutvustanud kognitiivset grammatikat (T. Huumo) ja grammatikaliseerumisteooria kognitiivset suunda (K. Ojulkangas).

Alates 1999. aasta septembrist koguneb Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli juures kognitiivse lingvistika seminar. 2001. aastal andsime välja põhiliselt seminarlaste töödest koosneva kogumiku "Papers in Estonian Cognitive Linguistics" (Tragel 2001b). Seminaris käsitleme kognitiivses traditsioonis hetkel aktuaalseid teemasid, räägime konverentside-suvekoolide muljeid (vt ka Tragel, Veismann, Õim 2000), vahendame oma uuristööde hetkeseise ja tulemusi, kutsume külalisi, arutame terminoloogia eestikeelseid vasteid jne.

Kirjandus

- Fauconnier, Gilles; Turner, Mark 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 2.
- Fauconnier, Gilles; Turner, Mark 2000. Metaphor, metonymy, and binding. – Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. Toim A. Barcelona. TiEL. Mouton de Gruyter.
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the semantics of understanding. – *Quaderni di semantica* VI, 2.
- Fauconnier, Gilles 1997. Mappings in Thought and Language. CUP
- Fauconnier, Gilles 1994 (1985). Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Massachusetts Institute of Technology, CUP.
- Goldberg, Adele 1995. A Construction Grammar Approach to Argument Structure. The University of Chicago Press.
- Heine, Bernd 1997a. Cognitive Foundation of Grammar. Oxford UP

- Heine, Bernd 1997b. Possession. Cognitive Sources, Fources, and Grammaticalization. Cambridge Studies in Linguistics 83. Cambridge: Cambridge UP.
- Johnson, Mark 1987: The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kay, Paul 1998. An Informal Sketch of a Formal Architecture for Construction Grammar.
<http://citeseer.nj.nec.com/paul98informal.html>.
- Krikmann, Arvo 2001. Kaasaaegse metafooriteooria panus parõmiooogiasse. (venekeelne pealkiri) – Tautosakos darbai. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas XV (XXII). The institute of Lithuanian literature and folklore. Folklore studies XV (XXII), Vilniu. 17–92.
- Krikmann, Arvo 2002a. Kas elu on konteiner? – Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. Toim R. Pajusalu, T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu. 231–253.
- Krikmann, Arvo 2002b. Veel mõni sõna metonüümiast. – Äidinkielen merkitykset. Toim I. Herlin, J. Kalliokoski, L. Kotilainen ja T. Onikki-Rantajääskö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Lakoff, George 1987. Women, Fire, and Dangerous Things. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. – Metaphor and Thought. Toim A. Ortony. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1980. Metaphors we Live by. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George; Johnson, Mark. 1999. Philosophy in the Flesh. New York: Basic Books.
- Langacker, Roland W. 1990. Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. Cognitive Linguistics Research 1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Roland W 1999. Directions of Research in Conceptual Semantics and Cognitive Grammar. (Loengusari Bolzano rahvusvahelises semantilise analüüsi suvekoolis.)
- Langacker, Ronald W 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites. Stanford, California: Stanford University Press.
- Metslang, Helle 1994. Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. Dissertation. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.

- Palmer, Gary B. 1996. *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press.
- Pütz, Martin; Niemeier, Susanne; Dirven, René (toim) 2001. *Applied Cognitive Linguistics I: Theory and Language Acquisition, II: Language Pedagogy*. CLR 19. Mouton de Gruyter.
- Reddy, M. J. 1993 (1979). *The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. – Metaphor and Thought*. Toim A. Ortony. Cambridge University Press. 164–201
- Rätsep, H. 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 12, Tallinn: Valgus.
- Sildvee, Kadri 2000. Tähendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – *Keel ja Kirjandus* 1, 841–853.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 2000a. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. I: Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2000b. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. II: Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge: The MIT Press.
- Tragel, Ilona 2001a. Eesti keele *saama* ja *võima* ning soome keele *saada* ja *voida*. Tähendused ja vastavused kognitiivse grammatika vaatenurgast. – *Keel ja Kirjandus* 2, 99–110.
- Tragel, Ilona 2001b. On Estonian core verbs. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 145–169
- Tragel, Ilona; Veismann, Ann; Öim, Haldur 2000. Kognitiivse keeleteaduse konverentsist ja teoreetilise keeleteaduse arengust selle taustal. – *Keel ja Kirjandus* 4, 260–268.
- Ungerer, Friedrich; Schmid, Hans-Jörg 1996. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London, New York: Longman.
- Vainik, Ene 1992. Genereerib inimene, mitte grammatika. – *Keel ja Kirjandus* 3–4, 156–160, 216–223.
- Vainik, Ene 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Veismann, Ann 2000. Aega väljendavad ruumimetafoorid. Teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 22–47

- Õim, Haldur 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – Akadeemia 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–743.
- Õim, Haldur 1999. How to portray emotions? – Estonian: Typological Studies III. Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11. Tartu. 231–252.
- Õim, Haldur 2000. *Otse*, *sirge* and *õige*: A domain of metaphoric extension in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14. Tartu. 198–220.
- Õim, Haldur 2001. Is there a folk theory of Self. The case of Estonian *ise* and *enese/enda*. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 7–21.

Koodivahetus ja eesti keeleteadus

Anna Verschik

1. Sissejuhatuseks

Koodivahetuseks nimetatakse rohkem kui ühe keelevariandi kasutust ühe kõneleja poolt ühe vestluse raames (Pfaff 1997: 344). Koodivahetust on uuritud palju, kuid uurijatel puudub üksmeel ja isegi ühine terminoloogia. Terves valdkonnas valitseb lähenemiste, mudelite ja vaatenurkade rohusus. Võib rääkida pragmaatilisest, grammatilisest, psühholingvistilisest, sotsiolingvistilisest, sotsioloogilisest jm lähenemisviisidest.

Koodivahetus on mitme distsipliini huviobjektiks: sellega tegelevad kontakt- ja sotsiolingvistid, sotsioloogid, psühholoogid, tüpoloogid, kreoolide ja pidžinite, suulise kõne ning teise keele omandamise uurijad. Seetõttu on võimatu valgustada kõiki aspekte võrdselt. Peatume lähemalt järgmistel seikadel: grammatiline aspekt (mitmesuguste piirangute formuleerimine ja rikkumine); koodivahetus ja leksikaalne laenamine; koodivahetus kui üks interferentsi mehhanism; koodivahetuse roll uute keelte tekkel.

2. Koodivahetuse grammatilised piirangud

Koodivahetuse uurijad Sankoff ja Poplack (Poplack 1980; Sankoff, Poplack 1981) formuleerisid hispaania–inglise materjali põhjal kaks, nagu tollal tundus, universaalset piirangut: vaba morfeemi (*free-morpheme constraint*) piirang ja ekvivalentsi piirang (*equivalence constraint*). Koodivahetus ei tohtivat toimuda sõna keskel, näiteks *catcheando 'catching', kuna häälikukombinatsioon *catch* on vastulus hispaania fonoloogia reeglitega. Samas *flipeando* 'flipping' oleks lubatav, kuna siin ei ole vastuvõetamatuid foneetilisi kombinatsioone. Teine piirang ei luba koodivahetust seal, kus sõnajärjestus kahes keeles ei lange kokku.

Hiljem selgus, et koodivahetuse piiranguid rikutakse ning koodivahetus toimub nii morfeemide vahel kui ka erineva sõnajärjestuse puhul. Paistab, et vaba morfeemi piirangu rikkumisel ei ole tähtis, kas on tegemist sugulaskeeltega või mitte, kuigi sugulaskeelte

puhul on koodivahetus sõna keskel ootuspärasem. Toome näiteid inglise–saksa ja vene–soome koodivahetusest:

- (1) That's what Papschi mein-s to say.
'just seda kavatseb Papschi öelda'
(Clyne 1987: 756, tsit Romaine 2000: 148–149)
- (2) eto bylo vot tol'ko juhl-yh
'see oli ainult pidudel'
(Leinonen 1994: 230–231)

Ekvivalentsi piirangu rikkumise juhtumid osutavad tõsiasjale, et süntaksi tüpoloogilised erinevused ei välista koodivahetust ning tüpoloogilised sarnasused ei garanteeri koodivahetust automaatselt. Konflikt sõnajärjestuse vahel tekib näiteks pre- ja postpositsiooniliste keelte vahel, samuti siis, kui ühe keele prepositsioonifraasile vastab teises keeles teatud käändevorm, või siis, kui on erinevusi verbirektsioonis.

Niisugusel juhul on võimalikud teatud komponentide kordused või ärajätmised (Romaine 2000: 127–128; Clyne 1987: 752). M. Leinonen (1994: 230) näitab, et vene–soome koodivahetuses on võimalik ühekordne (3) ja kahekordne morfoloogiline markeerimine (4) ning igasuguse markeerimise puudumine sõna sees (5):

- (3) my   ezdili   Helsinki
me   sõitsime   Helsingi-ILL
'me sõitsime Helsingisse'
- (4) na   hyllyllä   stoit
peal PREP   riiul-ADES   seisab
'seisab riiulis'
- (5) v   Karjala
sees PREP   Karjala-NOM
'Karjalas'

Niisugused koodivahetuse juhtumid lubavad oletada nn kolmanda süsteemi ehk koodivahetuse grammatika olemasolu: tekivad vormid, mis kummaski keeles võimatud. Romaine (2000: 159–160) nimetab seda süsteemi koondgrammatikaks (*convergent grammar*). Vaatame vene–soome (6) ja jidiši–eesti (7) koodivahetuse näiteid.

- (6) ...oni   tak mokrye   sadiis'   na   eti   sohvat
nad   nii   märjad   istusid   peale PREP   need   diivanid-NOM PL
'nii et nad istusid neile diivanitele märgadena'
(Leinonen 1994: 224)

Kui vene prepositsioon *na* 'peale' tähistab suunda, nõuab see akusatiivi: *na stol* 'lauale', *na divan* 'diivanile'. Elutute nimisõnade akusa-

tiiv langeb vormilt kokku nominatiiviga: *divan*-NOM – (*na*) *divan*-AK, *divany*-NOM PL – (*na*) *divany*-AK PL. Selle malli järgi kasutatakse näites (6) soome mitmuse nominatiivi vormi mitmuse akusatiivi funktsioonis.

- (7) *šu:ln*   *far*   *di*   *kurt-tummad*
       koolid   jaoks   ART PL   *kurt-tummad* NOM PL
       'koolid *kurt-tummadele*'

Jidiši keeles nõuavad kõik prepositsioonid daativi. Jidiš on tugevalt arenenud analüütilises suunas ja käändelõpud nimisõnadelt praktiliselt puuduvad; käänetele osutavad artiklid ja omadussõnade lõpud. Kuid artiklite süsteemis on tugev sünkretism ning mitmuses on kõigis käänetes määratud artiklil sama vorm *di*. Kuna nimisõna vormid langevad kokku kõigis käänetes, ei ole nominatiivi ja daativi vormi vahel vahet nagu näites (7): *di šu:ln*-NOM 'koolid' – (*far*) *di šu:ln*-DAT 'koolide jaoks' 'koolidele' Seetõttu kasutatakse eesti mitmuse nimetava vormi jidiši daativi funktsioonis (vt Verschik 2000).

Ka mitmed teised uurijad on hakanud kahtlema piirangute universaalsuses. Näiteks Croft (2000: 211) täheldab, et piiranguid rikutakse kogu aeg. Romaine (2000: 160–161) hoiatab, et koodivahetuse analüüsimisel ei tohi lähtuda kahest monolingvaalsest grammatikast. Tema sõnul kiputakse koodivahetuse juhtumeid jagama grammatilisteks (kui kummagi keele grammatikareegleid ei rikuta) ja ebagrammatilisteks (kui rikutakse kas ühe või mõlema keele grammatikareegleid) (*ungrammatical*), kuid samas unustatakse, et sageda koodivahetuse puhul võib tekkida omaette keelevariant oma normidega. Lähtumine kahest monolingvaalsest grammatikast on Romaine'i järgi üldiseks probleemiks koodivahetuse näidete käsitlemisel.

Thomason ja Kaufman (1988) näitavad, et puht-tüpoloogilise lähenemise puudus on selles, et see ignoreerib sotsiaalseid tegureid. Thomason (1997: 183) leiab, et kõikvõimalikud mudelid jätavad liiga vähe ruumi keelelisele loovusele (*linguistic creativity*) ja et on võimalik kõikide struktuuride ülekanne ühest keelest teise, kui sotsiolingvistiline olukord on selleks sobiv.

3. Koodivahetus ja leksikaalne laenamine

Mõned uurijad postuleerivad kindla piiri olemasolu koodivahetuse ja laenamise vahel (Poplack 1980). Probleemid tekivad üksikute sõnade puhul. Poplack nimetab neid momentaallaenudeks (*nonce-*

borrowings) ega vaatle neid koodivahetuse rubriigis. Siiski tundub, et selline lähenemine ei ole õigustatud mitmel põhjusel.

Esiteks, kuidas analüüsida sõna, kui see ei nõua morfoloogilist integratsiooni: lauses *ты уже lipik наклеила?* 'kas kleepisid lipiku peale?' võib eesti nimisõna *lipik* interpreteerida vene teise käändkonda kuuluva elutu nimisõnana (meessoost null-lõpuga nominatiivis), millel nominatiivi ja akusatiivi vormid langevad kokku.

Teiseks, ei ole selge, mis on momentaallaen. Kui mitme kasutuse järel lakkab see olemast momentaallaen ja muutub aktsepteerituks? On loogiline, et ühesõnaline koodivahetus võib kasutussageduse kasvades muutuda laenuks, kuid kasutamissageduse väljendamine absoluutarvudes on võimatu.

Kolmandaks, foneetiline integreeritus ei ole samuti kindel kriteerium laenude ja koodivahetuse eristamisel. Eliasson (1990) nendib, et ka fonoloogiliselt integreerimata inglise tüvedele liidetakse maoori sufikseid. Tunnistada need juhtumid (momentaal)laenudeks tähendaks postuleerida põhjalikud muutused maoori fonoloogias. Kuid kõnealused inglise tüved erinevad radikaalselt juba integreeritud ja aktsepteeritud inglise laenudest.

Tuleb pigem nõustuda uurijatega, kelle arvates eksisteerib kontinuum koodivahetuse ja laenamise vahel (Filppula 1991; Lauttamus 1991; Treffers-Daller 1991; Myers-Scotton 1993; Thomason 1997 jt). Selline paindlik mudel lubab üleminekuala, kuhu võib paigutada ebaselgeid juhtumeid.

Omaette probleemiks on nn koodivahetuse ähmased alad (*blurred switching sites*), kus teatud fonoloogilised kombinatsioonid on võimalikud mõlemas keeles (Romaine 2000: 149–152). Romaine näitab, et ähmased alad võivad esineda koodivahetusel sugulaskeelte vahel ning kreoolide/pidžinite ja nende sõnavara allikaks olnud keelte vahel.

M. Clyne toob hollandi–saksa–inglise koodivahetuse näiteid (1987: 754–755, vt Romaine 2000: 249–150):

- (8) meestal hier at the local shops en in Doncaster
'põhiliselt siin kohalikes poodides ja Doncasteris'

Kuna sõnad *hier/here* kõlavad sarnaselt ja *in* on sama kolmes keeles, on võimatu eristada koodivahetuse algust ja lõppu. Clyne'i arvates võivad tekkida kompromissivormid (*compromise forms*), näiteks sarnaste sõnade hääldamise veelgi suurema lähendamise teel. Appel ja

Muysken (1987: 126) kõnelevad neutraalsuse strateegiast (s.o kattuvate alade rakendamisest koodivahetuses).

Näide (9) on lõik ingerlase kõnest. Kuna ingeri keel ja eesti keel on omavahel lähedased ja kõneleja on kakskeelne, on puhuti raske öelda, kumma keelega on tegemist. Sama kehtib tok pisini–inglise lause puhul (10).

- (9) ...nel'kyment ensimmäisel oastal sykisel tämä jo tul' sis eläsimme
sakslaisten kans
'see tuli neljakümne esimese aasta sügisel, siis elasime
sakslastega'
(Savijärvi 1998: 278)

- (10) yu/you a bad girl
'sina oled paha tüdruk'
(Romaine 2000: 150)

Lisaks mainitud juhtudele on minu arvates koodivahetuse ähmaseid alasid ka mitte-sugulaskeelte puhul, kui kahel keelel on ühist sõnavara (kas omavaheliste kontaktide tulemusena või laenatud samast allikast). Näide (11) on jidiši–eesti koodivahetusest. Eesti keeles on suur hulk alamsaksa laene, jidiš aga on germaani keel, kusjuures kohalikus jidiši murdes on germaani komponendi osakaal veelgi suurem kui mujal.

- (11) s'iz   geven   baj   mir   afn   kett
see on   olnud   juures   mina-DAT   peal   kett
'see oli mul keti peal' sellest lausest ei saa aru (räägib ripatsist)

Ähmaste alade olemasolu tõestab veel kord, et jääkade piiride tõmbamine koodivahetuse ja laenamise vahel on võimatu ja ebasoovitav.

4. Koodivahetus teiste interferentsimehhanismide seas

Thomason (1997) näitab, et peale koodivahetuse ja interferentsi teise keele omandamisel, millest on suhteliselt palju kirjutatud, on olemas veel muudki interferentsi mehhanismid: koodivaheldus, “kokkuleppimine”, teise keele(variandi) passiivne oskus, teadlik muutmine. Nendest mehhanismidest huvitavad meid need, mis on koodivahetusega seotud ja mille mõju keeltele on koodivahetuse omaga sarnane.

Koodivaheldus (*code-alternation*) on kahe keele/murde kasutamine erinevates valdkondades: kõneleja hoiab keeli lahus, sest igal keelel on oma kasutusfäär (kõneldakse teatud situatsioonis, teatud isikutega jne). Pfaffi koodivahetuse definitsiooni väärtus seisneb selles, et see lubab eristada koodivahetust ja keelte vahelduvat kasutust.

Koodivaheldusest on mõtet rääkida siis, kui keelte/murrete kasutussfäärid on rangelt piiritletud või kui kõneleja soovib tingimata hoida keeli lahus. T. Vihalemma hiljutine sotsioloogiline uurimus näitab, et eesti keelt valdavad noored venelased püüavad pigem hoida keeli lahus (Vihalemm: ilmumas). Samas tuleb silmas pidada kahte asjaolu: esiteks, tegemist on küsitletute enesehinnanguga, mis ise võib anda uurijale olulist informatsiooni, kuid samas ei pruugi olla õige. Teiseks, on võimatu väita, et “koodivaheldaja” ei või kunagi olla ka “koodivahetaja”

Koodivahetus võib olla tahtmatu ja teadvustamatu ning jääda märkamatuks kõnelejale enesele. Pealegi kerkib küsimus: kuidas kaks “koodivaheldajat” omavahel suhtlevad? Bilingvaal kõneleb bilingvaaliga teisiti kui monolingvaaliga, seega vestlus teatud teemadel võib ajendada kahe “koodivaheldaja” koodivahetust (Grosjean 1982: 308 jj). Selleks et väita, et antud isik ei vaheta kunagi koodi, peaks selle isiku keelelist käitumist kogu aeg jälgima. Kaugemas perspektiivis on koodivahetuse ja koodivahelduse tulemus sama: laenamine (Thomason 1997: 196).

Koodivahetus võib mingil määral olla seotud “kokkuleppimise” strateegiaga. “Kokkuleppimine” ei tähenda läbirääkimiste pidamist otseses mõttes, vaid pigem oma keelepruugi sobitamist kaasvestleja omaga. Seda strateegiat kasutatakse siis, kui üksteise keeli osatakse halvasti. Kõneleja püüab ära arvata, mis keelendid oleksid kaasvestlejale arusaadavad ja vastavalt sellele teeb mugandusi. Ilmselt võib selleks eesmärgiks kasutada ka koodivahetust kui kompromissi (12):

- (12) Всё правильно, вы мне viis, а я вам предлагаю tagasi
 ‘kõik on õige, te (andsite) mulle viis, mina aga pakun teile tagasi’
 (Vestlus ajalehemüüja ja ostja vahel, Tartu, 1980. aastate lõpp)

5. Koodivahetuse roll uute keelte tekkel

Nagu mainitud, võib pidev koodivahetus muutuda normiks ja ajendada uue keelevariandi teket. Sellisel juhul kasutatakse terminit “segakeel” (*mixed language*), kuid ei ole alati selge, mida selle all mõeldakse. W. Croft (2000: 106–228) püüab tuua selgust ja kõneleb keelte hübriidiseerimisest, kusjuures koodivahetus on hübriidlausung, mis võib lõpuks moodustada omaette koodi. Crofti järgi on olemas segakeeled ja tõelised hübriidkeeled (*true hybrid languages*). Viimased kujunevad välja:

- 1) paljude murrete põhjal (kirjakeeled). See rühm hõlmab tavalist kirjakeelte teket, kas iseeneslikult või kokkuleppe teel (näiteks prantsuse kirjakeel tekkis pealinna keelevariandi baasil, jidiši kirjakeel aga teadliku kompromissina mitme murde vahel);
- 2) lähedaste sugulaskeelte kontakti tulemusena. Siia kuuluvad nn üleminekumurded (Crofti näide on Uruguai ja Brasiilia piiril kõneldav hispaania ja portugali vahepealne keelevariant);
- 3) dekreoliseerumise teel. Dekreoliseerumine toimub siis, kui kontaktis on kreool ja keel, mis on olnud kreooli sõnavara allikaks. Sellisel juhul võib tekkida mitmeid üleminekuvariante, mida nimetatakse postkreooli kontiinuumiks.

Segakeeled tekivad aga siis, kui “esivanemad” (*parent languages*) ei ole suguluses. Siin on võimalikud järgmised variandid: “segaabi-elust” sündinud keel (*mixed marriage language*), nagu Attu aleuudi murre, kus noomeni ja verbi paradigma on pärit erinevatelt “esivanematelt”; keele surm massilise laenamise kaudu (releksifikatsioon), nagu näiteks Inglismaa mustlaste keele puhul, kus sõnavara on pärit inglise ja morfoloogia mustlaskeelest; poolik keelevahetus (*semi-shift*) – keelevahetus ei ole täielik (omandatud sõnavara, kuid mitte grammatika).

Eraldi vaatleb Croft pidžineid, kreole ja *lingua franca*’sid. Need keeled on tihedalt seotud uute keelekollektiivide tekkega. Kahe erineva keelekollektiivi suhtlemisel võib *lingua franca*’ks olla ühe keelekollektiivi keel või mingi kolmas keel, mis on mõlemale kõnelejaskonnale võõrkeel. Koodivahetus võib samuti viia *lingua franca* tekkimisele.

Thomason (1996: 1–7) pakub teistsugust liigitamist:

- 1) Euroopa keelte baasil tekkinud pidžinid ja kreoolid;
- 2) mitte-euroopa keelte baasil tekkinud pidžinid ja kreoolid;
- 3) segakeeled, mille loojad on bilingvaalid.

Piirid rühmade vahel ei ole jäigad, võimalikud on vahepealsed juhtumid.

Vaatamata erinevustele klassifikatsioonide vahel tunnistavad mõlemad uurijad koodivahetuse rolli uute keelevariantide tekkel. Selles mõttes oleks otstarbekas jälgida olukorda Eestis.

6. Koodivahetuse uurimine ja Eesti

Eesti on piisavalt väike, et jälgida mitmesuguste protsesside toimumist. Pealegi pakub Eesti hulgaliselt materjali koodivahetuse uurimiseks, millega ei ole kahjuks süstemaatiliselt tegeldud. Vaatamata oma väiksusele on Eesti sotsiokultuuriliselt ja demograafiliselt mitmekesine (kosmopoliitne Tallinn, valdavalt venekeelne Kirde-Eesti, valdavalt eestikeelne Lääne- ja Lõuna-Eesti, Võrumaa oma võro-seto keelega). Hiljutised muutused ühiskonnas lubavad jälgida keelevälis-te tegurite mõju (näiteks kas vene–eesti koodivahetuse juhtumeid on viimasel ajal rohkem kui enne).

Teiseks, Eestis on võimalik tüpoloogiliselt erinevate ja tüpoloogiliselt sarnaste keelte vaheline koodivahetus, näiteks vene–eesti ja soome–eesti koodivahetus. Viimast esineb kindlasti piisaval määral Tallinnas; pole välistatud ka *lingua franca*’na kasutatava soome–eesti segakeele teke. Konvergentsetest vormidest oli juba juttu, ka selles osas on Eestis uurimisväärselt materjali.

Kolmandaks leidub Eestis kindlasti haruldasi mitmekeelsuse juhtumeid, näiteks väga väikesed vähemusrühmad, haruldased keelte kombinatsioonid jne. Arvatavasti võib konkreetsete juhtumite uurimine rikastada arusaama koodivahetusest ja pakkuda huvi keeleteadlastele välismaal.

Kirjandus

- Appel, R.; Muysken, P. 1987. *Language Contact and Bilingualism*. London: Edward Arnold.
- Clyne, M. 1987. Constraints on code-switching: how universal are they? – *Linguistics* 25, 739–764.
- Croft, W. 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Eliasson, S. 1990. English–Maori language contact: Code-switching and the free-morpheme constraint. – *Languages in Contact: Proceedings of the Symposium 16.1 of the 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, July 25–27, 1988*. Toim R. Filipović, M. Bratanić. Zagreb: Institute of Linguistics, Faculty of Philosophy. 33–49.

- Filppula, M. 1991. New models and typologies of language contact. – *Language Contacts East and West*. Toim M. Ojanen, M. Palander. Joensuu: University of Joensuu. 5–31.
- Grosjean, F. 1982. *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Mas.: Harvard University Press.
- Lauttamus, T. 1991. Borrowing, code-switching, and shift in language contact: evidence from Finnish–English bilingualism. – *Language Contacts East and West*. Toim M. Ojanen and M. Palander. Joensuu: University of Joensuu. 32–53.
- Leinonen, M. 1994. Bilingual speech in Russian and Finnish: A case study. – *Proceedings of the XIVth Scandinavian Conference of Linguistics and the VIIIth Conference of Nordic and General Linguistics*. August 16–21, 1993. Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics 72. Toim S. Urland. Göteborg. 219–237.
- Myers-Scotton, C. 1993. *Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching*. Oxford: Oxford University Press.
- Pfaff, C. 1997. Contacts and conflicts: perspectives from code-switching research. – *Language Choices. Conditions, Constraints and Consequences*. Toim M. Pütz. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 341–380.
- Poplack, S. 1980. Sometimes I'll start a sentence in English y terminó en español: toward a typology of code-switching. – *Linguistics* 18, 581–616.
- Romaine, S. 2000. *Bilingualism*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Sankoff, D.; Poplack, S. 1981. A formal grammar for code-switching. – *Papers in Linguistics* 14, 3–46.
- Savijärvi, I. 1998. Cognate languages in contact. Ingria – where four Baltic-Finnic languages meet. – *Language Contact, Variation and Change*. Studies in Languages 32. Toim J. Niemi, T. Odlin, J. Heikkinen. Joensuu: University of Joensuu. 269–286.
- Thomason, S. 1996. Introduction. – *Contact languages. A Wider Perspective*. Toim S. Thomason. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Thomason, S. 1997. On mechanisms of interference. – *Language and its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen*. Toim S. Eliasson, E. H. Jahr. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 181–207.
- Thomason, S.; Kaufman, T. 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkely: University of California Press.
- Treffers-Daller, J. 1991. Towards a uniform approach to code-switching and borrowing. – *Papers for the Workshop on Constraints, Conditions and Models*. Strasbourg: European Science Foundation. 259–279.

- Verschik, A. 2000. Some aspects of Estonian–Yiddish language contacts. – The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II and III. Toim A. Künnap. Tartu: Tartu Ülikool. 396–403.
- Vihalemm, T. (ilmumas). Bridge and border role of language – transformation of the identity-construction patterns in Estonia. – Multiple Identities: The Sence of Belonging among Preponderent and Subordinate Groups. Toim F P Gingras.

Keelelise viisakuse mudelite mõnedest vaieldavatest aspektidest eesti, vene ja inglise keele võrdlevate uuringute valguses

Krista Vogelberg

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Käesolev artikkel üritab leida lahendusi mõnedele Browni ja Levinsoni viisakusteooriaga (1978/1987) seotud enimvaieldud küsimustele, toetudes muuhulgas Tartu Ülikoolis autori juhendamisel tehtud eestlaste, venelaste ja anglo-ameeriklaste viisakuskäitumise võrdlevatele uuringutele (vt eriti Aas 1999; Konovalov 2001; Kivik, Vogelberg, ilmumas).

Arvukate võistlevate viisakusteooriate (Lakoff 1973; Leech 1983; Fraser, Nolen 1981; Fraser 1990) seas on Browni ja Levinsoni (Brown, Levinson 1978/1987; edaspidi B&L) oma osutunud vaieldamatult kõige elujõulisemaks. Kuigi ka selle teooria puhul tuleb nõustuda Kasper (1992: 194) hinnanguga kõigi viisakusmudelite kohta, et vaatamata muljetavaldavale ökonoomsusele ja elegantsusele lihtsustavad nad oma objekti ning vajavad täpsustamist, on tal vähemasti lähtealusena teiste ees selged eelised.

Viisakusmudelid on suurelt jaolt tekkinud tarvidusest leida süstemaatiline seletus tegelikku suhtlust iseloomustavatele arvukatele kõrvalekaldumistele Grice'i kooperatiivsuse printsiibist. Samas osutuvad katsed teha seda samaväärse nn viisakuse printsiibi ning selle maksiimide abil (Lakoff, Leech) ebaadekvaatseteks, kuivõrd suhtluskooperatsioon Grice'i mõistes ja viisakus ei kujuta endast sama tasandi nähtusi. Esimene neist toimib igas suhtlussituatsioonis, kus osapooled on huvitatud informatsiooni tõhusast edastamisest, samas kui viisakuse määr ja viisakuse jaotuvus (kes peab olema viisakas kelle vastu) on sotsiaalselt kontrollitud (vrd B&L: 4) ja sõltuvad kontekstist. Kuigi selliste keeleväliste dimensioonide nagu võim, distants ja osapool(t)e potentsiaalse häirituse (*imposition*) olulisust viisakuskäitumise määramisel tunnistavad osaliselt ka näiteks Lakoff ja Leech (neist viimane küll ainult takti maksiimi puhul), on üksnes B&L neid oma mudelis läbivalt ja järjekindlalt rakendanud.

Viisakuskäitumise sõltuvusse seadmine universaalsetest keelevälistest muutujatest aitab vältida viisakusnormide immanentistlikku käsitlust, mis iseloomustab normikeskset lähenemist, ning annab võimaluse leida seost viisakusnormide ja üldiste kultuuriliste, sotsiaalsete ning lõppkokkuvõttes ajalooliste ja majanduslike tegurite vahel. Immanentistlikust positsioonist loobumine loob ühtlasi eeldused minna edasi kultuuridevaheliste sarnasuste ja erinevuste pelgast kirjeldusest nende süstemaatilise seletamiseni, tuginedes universaalsete muutujate erinevatele prototüüpsetele väärtustele.

Immanentistlik käsitus on kriitika suhtes võrdlemisi immuunne. Näiteks väidab House (1996) empiirilise materjali alusel, et saksa suhtlusstiili iseloomustab inglise omaga võrreldes suurem otsesus, eksplitsiitsus, sisule-orienteeritus, enesele-refereeritus ja rutiinsete väljendite väiksem sagedus. Sellist *ad hoc* kategooriatel põhinevat loetelu on praktiliselt võimatu vaidlustada (või kui, siis ainult uue empiirilise materjali põhjal). Samas jääb see lähenemine aga suhteliselt steriilseks. Suhtlusstiilide erinevused lihtsalt postuleeritakse, ära on lõigatud võimalus neid mingilgi viisil seostada vastavalt saksa ja briti ühiskonna teiste parameetritega, rääkimata võrdluse laiendamisest teistele kultuuridele.

2. “Nägu” ja “näo”-ähvardus kui universaalid

Universaalidel põhinev mudel kui suuremat seletavat jõudu taotlev on samas loomulikult haavatavam. Vaidlused algavad juba sellest, kui üldine on B&L mudeli keskne mõiste – “nägu” (*face*)¹, mis pärineb Erving Goffmanilt (1967: 5), kellel ta tähistab positiivset ühiskondlikku väärtust, mida inimene sisuliselt peab enesele kuuluvaks (*claims*) teistega suheldes. “Nägu” on B&L mitmeti defineerinud, sealhulgas kui positiivset enese-pilti, mida iga ühiskonnaliige tahab enese omaks pidada (*wants to claim for himself*) (B&L: 61) või enesest lugupidamist (B&L: 2), mille juurde konstitueerivalt kuulub teistepoolne tunnustus. Juba selle definitsiooni juures on nähtud etnotsentristlikku piiratust, kuivõrd see ei arvestavat kollektivistlike, eriti ida kultuuride omapära, kus individuaalse “näo” kaalub üles grupikuuluvus ja grupi “nägu” (Nwoye 1992; Mao 1994). Nii väidab

¹ Terminit *face* on tõlgitud eri keeltesse erinevalt, nii otsetõlkena *nägu* (nt soome *kasvot*) kui ka ümberütlevalt, nagu eesti keelde *sotsiaalne mina*. Käesolevas artiklis on säilitatud autori terminoloogia. Toim.

Nwoye (1992: 312), et Browni ja Levinsoni teooria väljendab "priivaatnõo" vaatepunkti, mis implitsiitselt tõstab indiviidi grupist kõrgemale.

Samas näitab lähem analüüs, et B&L-i mudel ei sõltu vähimalgi määral "näo" individualistlikust käsitusest. Nii solvata kui ka viisakas olla võib olla lähtudes nii indiviidi individuaalsetest kui ka grupihuvidest (vrd Chen 2001). Psühholoogiliselt aga kannavad "nägu" (ka "grupinägu") ikkagi indiviidid, kusjuures, O'Driscolli (1996: 8) tabava märkuse kohaselt, mingi nähtuse kirjeldamine indiviidi atribuudina ei väljenda kuidagi kirjeldaja individualistlikku maailma-vaadet.²

Tõsisemaks läheb kriitika "näo" edasise jaotuse puhul "positiivseks" ja "negatiivseks", mida B&L teevad lähtudes Durkheimi "positiivsetest" (vähematele jumalatele suunatud) ja "negatiivsetest" (kõrgematele jumalatele suunatud) riitustest, millest esimesed rõhutavad kokkukuuluvust ja teised põhinevad vältimisel. "Negatiivset" nägu definceerivad B&L kui "fundamentaalseid nõudeid oma territooriumile /.../, õigust mitte olla segatud, tegevus- ja otsustusvabadust" (B&L: 61), samas kui nende definitsioon "positiivsele näole" langeb suuresti kokku "näo" üldise määratlusega. Tundub, et "positiivse näo" siiani täpseima definitsiooni, mis sobib enim ka B&L üldkäsitlusega, on andnud Gudykunst ja Ting-Toomey (1988: 86), kes seostavad seda gruppikuuluvusvajaduse ja selle tunnustamisega.

Kriitika osaliseks on saanud põhiliselt "negatiivne nägu". Näiteks väidab Matsumoto (1989: 218), et jaapani kultuuris "oma territooriumi nõudmine" praktiliselt puudub ning jaapanlased, selmet rõhutada oma individuaalsust, soovivad eelkõige olla aktsepteeritud grupi poolt.

Pöördugem siinjuures tagasi B&L-i formulatsiooni poole. Üldiselt ei rõhuta B&L kusagil eksplitsiitselt viisakuskäitumise bioloogilist päritolu, kuid just "negatiivse näo" definitsioonis sellele seosele siiski viidatakse. Territoriaalsed võitlused on eriti kõrgemate loomade juures niivõrd levinud, et nende universaalsuses ka inimeste puhul on raske kahelda. Lisaks on territooriumi mõiste laiem, hõl-

---

² Paradoksaalselt võeti termin "nägu" esimesena tarvitusele just Hiina antropoloogi Hu poolt 1944. aastal ja koguni rahvakeelsed väljendid "save / lose / keep face" väidetakse olevat tõlkelaenuid hiina keelest (Thomas 1997: 168).

mates ka otsustus- ja tegevusvabadust. Otsuseid langetatakse igas kultuuris, ka kõige normeeritumas, iseasi, kuidas ja kuivõrd ühtlaselt ning stabiilselt on otsustusvabadus jaotatud. Otsustusvabadus tähendab sisuliselt võimu ja väidet, et “negatiivne nägu” on jaapani kultuuri jaoks irrelevantne, võiks pidada enam-vähem samaväärseks väitega, et selles kultuuris võimu ei teostata.

B&L on viisakust seostanud eelkõige vajadusega pehmenendada teatud kõnetegudega seotud *ähvardust* kõneleja või sagedamini kuulaja “näole” Seegi väide on saanud laialdase kriitika osaliseks, mida olen põhjalikumalt eritlenud mujal (Vogelberg 2002), kus püüan näidata, et B&L-i enese valem oma summaarse loomuse tõttu võimaldab eristada “näo”-ähvardust laiemas mõttes (*W – weight of imposition*) konkreetse (kõne)teo “näo”-häirivusest (*R – rate of imposition*) – asjaolu, mida autorid ise ei näi olevat märganud.

3. Viisakusastet määravad muutujad

3.1. Browni ja Levinsoni muutujate ammendavuse küsimus

B&L-i kolme muutuja (*P*, *D* ja *R*)³ universaalsus on küll intuiitiivselt aktsepteeritav, kuid eriarvamused algavad juba muutujate ammendavuse ja tõlgendusviiside küsimustes. Väga paljusid lisaks pakutud muutujaid nagu näiteks sugu, vanus jne võib vaadelda kui B&L-i muutujate erinevaid avaldumisvorme. Selles valdkonnas esineb siiski ka tõsiseltvõetavat kriitikat, millest kõige veenvam pärineb huvitaval kombel anglo-saksi kultuuriruumist enesest, kus Slugoski (1985, vt Brown, Gilman 1989) on näidanud vajadust eristada afekti või “meeldimise” (*liking*) dimensiooni: soojad suhted toovad kaasa suurema viisakuse ka lähedaste sõprade puhul, kus *D* väärtus on väike. Vastavat tendentsi on kinnitanud niihästi eksperimendid kui ka näiteks Shakespeare'i dialoogide analüüs (Brown, Gilman 1989) ja afekti kui võimaliku lisamuutuja vajadust möönavad ka B&L ise (1987: 16).

Sellist vajadust tunduvad kinnitavat ka Konovalovi (2001) andmed, kelle venelastele ja ameeriklastele esitatud küsimustikus esinesid vahetult üksteise järel küsimused “Kuidas paluksid sõbral avada akna?” ja “Kuidas paluksid avada akna võõral inimesel?” ning “Kuidas paluksid ulatada leiba lõunalauas oma pereliikmel?” ja “Kuidas

³ *P* – võim, *D* – distantis ja *R* – osapool(t)e “näo”-häiritus, kusjuures $W = P + D + R$.

paluksid ulatada leiba piduliku lõunasöögi ajal?" Mõlemal juhul on tegemist minimaalsete paaridega, kus varieeruma oli mõeldud üksnes D väärtus ja kinnitust leidis ka hüpotees, et võõrama adressaadi puhul tarvitatakse sagedamini kõrgemat järku viisakust, eelkõige Teievormi (vene keeles) ja konventsionaalset kaudsust (indirektsust) (valdavalt küsitletakse kõneakti õnnestumistingimusi (*felicity conditions*) sageli tingivas kõneviisis). Samalaadsed tulemused sai samade küsimuste puhul Aas (1999), kelle vastajad olid eestlased ning britid ja ameeriklased.

Samas aga üllatas Konovalovi andmetes asjaolu, et ligi pooled venelastest vastajad lisasid sõbra poole pöördudes viisakusmarkeri *pozhaluista*, mida võõra adressaadi korral ei tarvitatud. Tulemus ei sobi päriselt kokku B&L mudeliga, mille järgi D kahanedes viisakus samuti kahaneb. Tõsi, viisakuse kahanemine võib mudeli kohaselt väljenduda ka nn positiivsete (gruppikuuluvust väljendavate) viisakusväljendite kui vähem viisakate väljendite rakendamise teel negatiivsete (austust ja adressaadi iseseisvust rõhutavate) asemel, kuid *pozhaluista* kuulub kõigi tunnuste alusel negatiivsete viisakusväljendite hulka.⁴ Kuigi küsimus vajab edasist uurimist, võib juba praegu küllalt suure tõenäosusega oletada, et sõbra puhul oli otsustavaks faktoriks afekt, mis eriti selgelt tuleb välja vene kultuuris, ja võõra puhul distants. Mõlemad faktorid tõstsid viisakusastet peaaegu võrdselt, kuid erineval viisil.

3.2. Otseseos muutujate ja viisakusväljendite vahel?

Siinkohal kerkib vajadus veel üheks B&L-i põhimudeli modifikatsiooniks, mis, nagu ka afekti kui uue muutuja lisamine, ei muuda mudeli põhiolemust, kuid milleta mudel fakte alakirjeldab. Mudeli järgi määrab tarviliku viisakusastme ja vastava viisakusliigi (positiivne kui vähem viisakas, negatiivne kui viisakam ja *off-record* – varjatud, vihjav, teatavate reservatsioonidega, enimviisakas) W suurus, mis kujuneb muutujate summana. See tähendab, et mudelis puudub otseside konkreetsete väljendite ja muutujate vahel. Samas näitavad Konovalovi andmed, et selline otseseos tõenäoliselt eksis-

⁴ Sellele viitab juba sõna etümolooogia < *pozhalui* ('anneta armulikult') + *sta*, kus *-sta* on intensiivistav partikkel (Fasmer 1971: 302), vrd ka *zhalet'* ('haletsema, halastama'), kus aupaklikkuse element on tunduvalt tugevam kui eesti *palun* või inglise *please* (< *if you please*) puhul.

teerib (afekti suurenemine toob kaasa ühed viisakusväljendid, distantsi suurenemine teised, kusjuures mõlemad võivad olla näiteks negatiivsed).

Samasugust otseseost tuleb eeldada "Sina/Teie" valiku puhul, teiste pöördumisvormide ja muude austuskeelendite (*honorifics*) kasutamisel. B&L möönavad sissejuhatuses oma teose teisele trükile, et need valikud on suhteliselt tundetud R-i väärtuse suhtes, tuues konkreetseks näiteks juhtumi, kus lähedase sõbra poole tõsise palvega pöördudes jäädakse intiimse pöördumisvormi juurde (B&L: 18). Tõepoolest, nii eesti kui ka vene kultuuriruumis on raske ette kujutada olukorda, kus sõbralt suurt teenet paludes hakataks teda teietama, või ka vastupidist situatsiooni, kus väikese palve puhul mindaks võõra või ülemuse puhul "Teielt" üle "Sinale"

B&L ei käsitle pöördumisvormide ja austuskeelendite küsimust oma mudeliga seoses täpsemalt, täheldades üksnes, et pole teada ühtegi juhtumit, kus R-i *suurenemine* tooks kaasa *vähem* viisaka austuskeelendi või pöördumisvormi rakendamise, mis ainsana kujutaks endast tõsist vastuargumenti nende mudelile. Samas tundub üsna ilmne, et pöördumisvormide ja teiste austuskeelendite puhul on tegemist viisakusväljenditega, mille rakendamine on suures osas määratud vahetult P ja/või D väärtuste poolt.⁵

Mudeli modifitseeritud variant võimaldab seletada vähemalt ühe osa juhtumeid, kus ühe ja sama kõneteoga kaasnevad korraga negatiivsed ja positiivsed viisakusväljendid.⁶ Näiteks sõbralt autot laenates võivad koos esineda ühelt poolt deminutiivne eesnimi või hüüdnimi (mõlemad positiivsed viisakusväljendid) ja "Sina"-vorm ning teisalt negatiivne viisakusväljend (tingiv kõneviis, õnnestumistingimuste küsitlemine) või koguni vihje: vastavalt *Kuule, Velts, kas sa saaksid mulle täna õhtuks autot laenata?* või *Kuule, Velts, küll mul oleks täna hädasti autot tarvis ja enda oma rikkis*. Ning vastupidi, väikese R-i puhul võib "Teie"-vorm olla ühendatud positiivse viisakusväljendiga.

Modifitseeritud variandi võimalused selgitada positiivsete ja negatiivsete viisakusväljendite koosesinemist ei piirdu lähemal vaat-

⁵ Vastupidine siiski ei kehti: P ja D võivad määrata ka vägagi "avatud" viisakusväljendite rakendamist.

⁶ Brown ja Levinson (1987: 18) ise sellises kooseksisteerimises üldiselt kahtlevad, väites, et reeglina võib sellistel puhkudel olla tegemist mitme kõneteo põimumisega.

lusel ainult austuskeelenditega. On täiesti võimalik, et teatud viisakuse väljendamise viisid (nagu nt positiivne “Tee nalja” või “Kasuta slängi”) seostuvad otseselt P ja/või D väikeste väärtustega ja esinevad ka siis, kui R-i suur väärtus samal ajal toob kaasa negatiivsed viisakusväljendid. Sellised kombinatsioonid esinesidki nii Aasi kui ka Konovalovi eesti-, vene- ja ingliskeelses materjalis eriti vastustes küsimustele “Sa kardad üksi kokkusaamisele minna ja soovid, et sõber Sind saadaks. Kuidas Sa teda palud?” ja “Su auto on rikkis ja Sa sooviksid sõbra käest autot laenata. Kuidas Sa seda teeksid?” R-i küllalt suur väärtus tingis siin negatiivse viisakuse või vihjete kasutamise, mis aga põimus slängi ja huumoriga – *My car is busted* (Mu auto on omadega õhtul), *Could you come with me and hold my hand?* (Kas Sa võiksid tulla ja mu kätt hoida.).

Otseseosed muutujate ja viisakusväljendite vahel ei hõlma tõenäoliselt kõiki väljendeid ning samuti ei muuda nad mudeli põhiolenumust, kuivõrd viisakuse lõplik määr jääb sõltuma muutujate summast. Siiski näib olevat tegemist olulise modifikatsiooniga, sest negatiivse ja positiivse viisakuse segunemist esineb tegelikkuses küllalt tihti. Eriti tähtis on, et modifitseeritud teoorias ei muuda asjaolu, et austuskeelendid on reeglina otse seotud P ja/või D väärtustega, neid vähem viisakusväljenditeks ega aseta neid väljaspoole B&L-i mudelit.

4. Viisakusstrateegiad versus normatiivne viisakus?

4.1. Viisakusstrateegia mõistest lähtuv

Browni ja Levinsoni mudeli kriitika

Austuskeelenditega seoses jõuame B&L-i mudeli põhilise kriitikani, mis on jällegi alguse saanud jaapani autoritelt (Matsumoto 1987, 1989; Ide 1989). Olen siiani teadlikult, kuigi mõnevõrra vastumeelselt, kasutanud suhteliselt neutraalseid sõnaühendeid “viisakusväljendid” ja “viisakuse väljendamise vahendid/viisid” B&L-i “viisakusstrateegiate” asemel: “viisakusstrateegia” on termin, mis B&L-i puhul on olulisemate vääritimõistmiste aluseks. Terminit sisse tuues on autorid neid vääritimõistmisi juba oma teose esmaväljaandes ette näinud ja eriliselt rõhutanud, et strateegiad nende mõttes ei pruugi vähimalgi määral olla teadlikud, veel enam, “paistab, et suuremalt jaolt nad ei ole seda” (B&L: 85). Strateegiaid võidakse kasutada manipulatiivsetel eesmärkidel ja nad võivad sel juhul – nagu ka arusaamatuste korral – tõusta teadvuse vaatevälja, kuid manipulatsioon

ei ole nende esmane funktsioon ega, lisagem, teadvustatus nende konstitueeriv tunnus. B&L märgivad, et nad lihtsalt ei ole leidnud paremat terminit hõlmamaks niihästi “uudseid tegevuskavasid, mis võivad kõigest hoolimata olla (aga ei pea olema) teadvustamata” kui ka “rutiine, st juba varem kokkupandud plaane”, mida tarvitatakse automaatselt (*ibid*). Termin “strateegia” kasutamist õigustab B&L jaoks mõlema ratsionaalne alus, st vastavus eesmärgile, mis mõnel juhul võib olla küll üksnes etümoloogiliselt tuvastatav. Rõhutagem siinkohal, et “ratsionaalne” ei tähista B&L-i puhul “teadlikku”, vaid on selgelt vastand “arbitraarsele”, “suvalisele”

Sellisel määratletud strateegia hõlmab väga laia spektrit käitumuslikke ja keelelisi nähtusi alates avatud suunistest nagu “Tee nalja” ja “Ole optimistlik” ja lõpetades austuskeelendite ja teiste leksikaliseerunud/grammatikaliseerunud sotsiaalse deiksise markeritega. Samas tuleb aga tunnistada, et ühel leheküljel esitatud hoiatus ei ole ilmselt üle kaalunud sõna “strateegia” prototüüpset tähendust. Samuti ei ole B&L ise oma käsitluses järjekindlad, rääkides kohati austuskeelendite “strateegilisest päritolust” (B&L: 179) või vastandades austuskeelendeid strateegilisele keeakasutusele (B&L: 25, tõsi, samalt leheküljelt võib ka leida vastanduse “austuskeelendid” ja “*avatumad* viisakusstrateegiad” – minu rõhutus – K.V.).

Millised ka ei oleks vääritimõistmise põhjused, heidavad Ide ja Matsumoto, Nwoye jt, B&L-ile ette etnotsentrismi, kusjuures O’Driscoll võtab vastava kriitika (sellega ise nõustumata) kokku järgmiselt: Browni ja Levinsoni viisakas inimene pole midagi muud kui “intrigeeriv Lääne individualist, kelle põhimotiiv viisakas olemiseks on saavutada teatavaid kasuahneid praktilisi eesmärke” (O’Driscoll 1996: 7). “Strateegiat” tõlgendab selline kriitika ainult kui teadlikku vahendit eelkõige “nägu”-ähvardavate kõnetegude pehmendamiseks, samas kui austusväljendid valitakse automaatselt ning nad esinevad ka kõnetegude puhul, mis väidetavalt “nägu” ei ähvarda.

Matsumoto (1987) toodud klassikalist näidet neutraalsest informatiivsest väitest *Täna on laupäev*, mida jaapani keele morfoloogia ei võimalda väljendada kontekstiväliselt, eelkõige osapoolte suhetest sõltumatusena, olen juba analüüsinud (Vogelberg 2002) ning ühtlasi näidanud, et samasuguseid näiteid väib hulganisti tuua ka “Lääne individualistide” keeltest. Näiteks on samasuguse kohustusliku valiku ees iga T/V keele kandja kas või neil juhtudel, kus ta neutraalset

propositsiooni väljendavale lausungile nagu *Täna on laupäev* lisab näiteks diskursusepartikli *tead/teate* või *ku(u)le/ku(u)lge*.

Siinkohal peatugem aga pikemalt strateegiate ja teadliku valiku vahekorral. Matsumoto ei väida eksplitsiitselt, et valik austuskeelendite vahel on ühtlasi alateadlik, küll aga teeb seda sama materjali põhjal Ide, kes jaotab keelelise viisakuse vahendid kahte rangelt piiritletud põhitüüpi: a) formaalsed vormid (mille alla peale austusväljendite kuuluvad ka näiteks sellised rutiinsed kõnevormid nagu tervitused, tutvustamisväljendid jne) ja b) verbaalsed strateegiad, ning, mis siinkohal eriti oluline, rõhutab, et nende kahe kasutust juhivad erinevad käitumuslikud põhimõtted (Ide 1989: 230) seletatakse lahti kui ühelt poolt sissejuurdunud käitumisharjumused ja teiselt poolt kui teadlik valik. Keeleline viisakus jaguneb järelikult kaheks rangelt piiritletud tüübiks: ühelt poolt alateadlikuks oskuseks sobivalt käituda (jaapani *wakimae*, mille lähimaks vasteks leitakse olevat inglise *discernment* – “mõistmine, taip, eristusvõime”), mida on nimetatud ka normatiivseks viisakuseks, ja teiselt poolt tahteliseks viisakuseks, nimetatud ka instrumentaalseks, eesmärgi teenivaks või strateegiliseks. Janney ja Arndti (1992) käsitluses tähistatakse nimetatud kahte viisakust terminitega “sotsiaalne viisakus” ja “takt”, millest ainult teine olevat seotud konfliktide ärahoidmise ja “näo”-ähvarduste pehmemdamisega, sellal kui sotsiaalse viisakuse funktsiooniks on soodustada häireteta suhtlust.

4.2. Kriitika kriitika: formaalsete vormide ja kitsamas mõttes viisakusstrateegiate funktsionaalne ühtsus

Enne kui asuda ülaltoodud kriitika teoreetilise analüüsi juurde, tooksin siinkohal empiirilised andmed, mis seavad kahtluse alla normatiivse ja instrumentaalse viisakuse vahelise jäiga piiri õigustatuse. Nagu juba märgitud, kasutati nii Konovalovi kui ka Aasi küsimustikus võõra poole pöördudes viisakamaid väljendeid, eelkõige konventsionaalset kaudsust (*Ne mogli by vy otkryt' okno?* “Kas te avaksite akna?”). Samas esines eriti vene vastajatel neis olukordades küllalt palju ka käskivat kõneviisi, mis, kuigi tunduvalt vähemal määral, kehtib ka eestlaste kohta Aasi andmetes ((*Bud'te dobry*), *peredajte xleba*, “Ulatage (palun) leiba”).

Ühelt poolt võib neid tulemusi tõlgendada kui D väiksemat väärtust eriti venelastel (mis muidugi sobiks hästi Wierzbicka (1991: 37) seisukohaga, et distants slaavi kultuurides, erinevalt

anglo-saksi kultuurist, kannab negatiivset väärtust), kuid teisalt ei tohiks jätta märkamata, et kõik vastajad, nii venelased kui ka eestlased, läksid võõra poole pöördudes üle "Teie"-vormile. "Teie"-vorm kui austuskeelend on B&L-i järgi negatiivne viisakusstrateegia (B&L: 178). B&L juhivad seejuures tähelepanu selle keelendi nagu ka teiste austuskeelendite ratsionaalsele etümoloogiale (B&L: 246). Konkreetselt peavad nad pöördumist pluuralis impersonaliseerimise alaliigiks (B&L: 178, 198), mida laiemalt võib käsitleda ka kui kaudset strateegiat (vrd Erelt 1990, 1999).

Eriti graafiliselt tuleb "Teie"-vormi olulisus viisakusastme tõstjana välja Konovalovi (2001) poolt kirjeldatud olukorras, kus vene keelt õppiv ameeriklane, kuuldes kioskimüüjale adresseeritud lauset *Dajte* (rõhutus minu – K.V.) pachku sigaret (*Andke* pakk sigarette), tundis, "nagu oleks küsija müüjat noaga ähvardanud" Kandes inglise keelest oma retseptiivsesse vene keelde üle imperatiivi, jättes aga märkamata "Teie"-vormi, tajus ameeriklane lausungit kui pehmendamata käsku. Samas on selge, et venelasest kuulaja jaoks oleks müüjale öeldud *Dai pachku sigaret* (*Anna* pakk sigarette) andnud tulemuksiks sama šokeeriva efekti.

Eelnev viitab sellele, et austuskeelendid ja strateegiad kitsamas mõttes (avatud strateegiad) on vähemalt keeltevaheliselt vastastikku kompenseeriva toimega – asjaolu, mis juba iseenesest näitab nende funktsionaalset samasust, mida ei muuda eelpool käsitletud asjaolu, et austuskeelendid on enamasti otseseoses P ja/või D väärtusega. Liiatigi märkisime juba, et vastupidine ei kehti: P ja D väärtused võivad määrata vägagi avatud strateegiate kasutamist. Inglise keeles, kus "Sina"-vorm puudub ja kõikjal rakendatav *you* on oma toimelt devalveerunud, on P D ja R-i üheaegselt kõrgete väärtuste puhul tarvilike avatud negatiivsete strateegiate hulk tihti aukartustäratav (vt nt positiivset afekti tekitavad, staatusega-kongruentsetes, st sisuliselt P kõrget väärtust arvestavad, palved üliõpilastelt õppejõududele Hartfordi ja Bardovi-Harligi uurimuses 1996).

Järeldusele austuskeelendite ja avatud strateegiate olemuslikust ja funktsionaalsest ühtsusest viib ka probleemi teoreetiline käsitlus. Vaadelgem kas või Janney ja Arndti väidet, et konflikte ära hoidma on mõeldud ainult takt (s.t. tahteline, strateegiline viisakus), samas kui sotsiaalse viisakuse funktsiooniks on soodustada häireteta, tõhusat suhtlust (Janney, Arndt 1992: 24).

Janney'st ja Arndtist jääb seejuures vastamata kaugeltki mitte triviaalne küsimus, miks häireteta suhtlus vajab rutiinseid kõnevorme nagu nt teretamine, austuskeelendid, lahkumisrutiinid jne. Põhjusele viitab üsna ühemõtteliselt nende vormide etümoloogiline päritolu, mis osutub ratsionaalseks B&L-i mõttes, st teatud eesmärgi teenivaks, milleks konkreetselt on "näo"-ähvarduse pehmendamine. Isegi austuskeelendid, mis tänapäeval on grammatikaliseerunud sellise piirini, et tunduvad täiesti arbitraarsed, on algselt literaalselt väljendatud kas aupaklikkust (negatiivne viisakus) või solidaarsust (positiivne viisakus) (vrd kas või tervitusväljendite etümoloogiat kõige erinevamate keeltes; vrd ka B&L: 255 jj).

4.3. Kriitika kriitika: formaalsed vormid

ja kitsamas mõttes viisakusstrateegiad kui kontiinumini osad

Eeltoodu ei tähenda, et teatavad viisakusstrateegiad ei kuuluks kinnisesse klassi, mille liikmete vahel on valik kohustuslik, samas kui strateegiad nagu "Ole optimistlik" või "Tee nalja" on täiesti ilmselt avatud ja suhteliselt vabatahtlikud. Siiski moodustavad selliselt määratletud formaalsed ja strateegilised väljendid kontiinumini: näiteks on valik adressaadiaustuskeelendite nagu verbid *eat* ja *dine* vahel (vrd eesti *sööma* ja *einestama*) juba vabam. Samas on terve rida strateegiaid kitsamas mõttes ka inglise keeles grammatikaliseerumas. Näiteks võib tuua komplimendid, mis ameerika inglise keeles on juba muutumas kohustuslikuks ja seejuures omandamas rutiinsete väljendite jooni: Manese ja Wolfsoni (1981) uurimuse kohaselt katavad kolm süntaktilist mudelit 85% nende 686 komplimendist koosnevast korpusest Peale selle moodustavad viis n-õ igaks otstarbeks sobivat omadussõna (*nice*, *good*, *beautiful*, *pretty* ja *great*) valdava osa korpuses kasutatud omadussõnadest.

Siinkohal võib viidata ka O'Driscolli (1996: 16) põhjendatud väitele, et isegi väga individualistlikes ühiskondades on kõik lausungid rangelt piiratud ühiskondlike normide poolt. Need normid võivad olla rangemad või vabamad, nagu näitab ka Hilli ja kolleegide (1986) poolt läbi viidud katse, kus jaapani ja ameerika üliõpilaste käest küsiti, kuidas nad paluksid sulepead erinevate inimeste käest (professorist kuni noorema õe/vennani). Tulemused näitavad, et teatud väljendeid nagu näiteks inglise *Can I borrow ...?* või *May I use ...?* võidakse kasutada peaaegu kõigi adressaadikategooriate puhul, samas kui jaapani keeles on piirangud suuremad. Samas aga

tuleks tähele panna, et ka jaapanlaste puhul ei piirdunud ükski väljend ainult ühe adressaadikategooriaga ja samas tarvitasid ameeriklased näiteks väljendit *Gimme* ... ainult väga lähedaste inimeste puhul. Teiste sõnadega, ka need tulemused tõestavad tegelikult, kuigi uurijad ise väidavad vastupidist, et valikuvabaduse määramoodustab kõigis ühiskondades kontiinum.

Eriti küsitav on Ide seisukoht, et formaalsete vormide ja verbaalsete strateegiade rakendamist juhivad erinevad käitumuslikud põhimõtted. Teadvus O'Driscolli (1996) "esiplaani teadvuse" (*foreground consciousness*) mõttes on suhteliselt väikese võimsusega ning saab keskenduda ainult mistahes olukorra problemaatilistele aspektidele. Nii nagu problemaatiliseks võib osutuda tõsise palve esitamine või mõne muu "nägu"-hääriva teo sooritamine, võib probleeme tekitada ka adressaadi ja kõneleja vaheline võimuvahekord ja distants. Ning vastupidi, raske on ette kujutada kultuuri, kus kunagi ei esineks rutiinseid olukordi, kus ühegi muutuja väärtus ei tekita probleeme. Ka Ameerika üliõpilane ei pea enesele eriliselt teadvustama tõika, et professorilt sulepead paludes ei sobi kasutada väljendeid *A pen!* või *Gimme* ....

Veel enam, nagu kõik P ja D väärtustega seotud strateegiad, võivad ka Ide formaalsed vormid osutada manipulatsiooni vahenditeks, millega situatsiooni ümber defineeritakse, ja olla sel juhul vägagi tähelepanu keskmes. Vene kultuuris on üks tüüpilisi olukordi, kus "Teielt" minnakse asümmeetriliselt üle "Sinale", kahtlusallase ülekuulamine miilitsas, kus vastav üleminek tähistab P väärtuse järsku tõusu (seda tõusu niihästi konstrueerides kui ka peegeldades). Vene kultuuri kohta on toodud ka näiteid, kus valikut "Teie" ja "Sina" vahel võiks vaadelda kui sõltuvat R väärtusest. Selline on näiteks B&L-i tõlgendus Friedrichi (1972) andmetele, kus vestluse ospooled lähevad "Sinalt" üle "Teiele" pakkumiste ja etteheidete puhul ja "Teielt" "Sinale" kaastunde väljendamisel. Tundub siiski, et muutus, mida pöördumisvormi vahetus neil puhkudel konstrueerib ja signaaliseerib, on siiski seotud pigem P ja D ning tõenäoselt ka afekti väärtustega (sümpaatia väljendamisel).

Pöördumisvormide manipulatiivset kasutust eesti keeles käsitleb põhjalikult Keevallik (1999)⁷, kelle andmestikus on eriti huvitavad

⁷ Keevallik lähtub oma analüüsis Roger Browne ja Albert Gilmani (1960) kitsalt pöördumisvormidele pühendatud teooriast, mainides Browne ja

juhtumid, kus pöördumisvormide markeeritud variante rakendatakse afekti väljendamiseks (näiteks “Sina” õpilase poolt õpetajale, kelle suhtes soovitakse väljendada negatiivseid tundeid (Keevallik 1999: 140), või “Teie” vanema õpilase poolt õpetajale, kes õpilasele ei meeldi (Keevallik 1999: 141)), mis veel kord viitab selle muutuja iseseisvusele. Vähemalt üks Keevalliku kirjeldatud juhtum osutab “Teie” kasutamisele kõneleja enese “näo” kaitseks (vanema õpilase poolt “Teie” õpetajale, kellega soovitakse pidada distantsti) (eneseviisakuse kohta vt lähemalt Chen 2001, Vogelberg 2002). Keevalliku andmete eriline väärtus meid siinkohal huvitava küsimuse jaoks (kas normatiivne viisakus on tingimata ebatähtlik?) seisneb asjaolu tuvastamises, et eriti ühiskonnas, kus pöördumisvormide reeglid on suhteliselt ebastabiilsed, muutub ka nende markeerimata kasutus probleemiks ja seega teadvuse objektiks.

Kõigest eelöeldust lähtudes ei ole võimalik nõustuda Ide poolt pakutud mudeliga, mis viib üksühesesse vastavusse Habermasi poolt täiendatud Weberi ühikondlike tegude tüpoloogia ning normatiivse ja tahtelise viisakuse (Ide 1989: 244).

Samas ei ole viisakusuuringute praeguses seisus ka alust täielikult eitada võimalust, et austusväljendite kinnisel klassil ja laiemas mõttes strateegiate avatud klassil võib olla psühholingvistiliselt erinev staatus. Konkreetselt viitab sellele eriti Konovalovi (2001) andmetes esile tulnud asjolu, et kui keeltevaheliselt on austuskeelenditel ja avatud strateegiatel vastastikku kompenseeriv toime, siis vahekeelde (*interlanguage*) see kompenseeriv roll üle ei kandu: venelased, kes teatud olukorras vene keeles kasutaksid imperatiivi koos “Teie”-vormiga, kannavad inglise keelde üle küll imperatiivi, kuid ei otsi avatud strateegiate hulgast funktsionaalset ekvivalenti “Teie”-vormile. Sama kehtib vahekeele retseptiivsete vormide kohta (vt näidet, kus ameeriklane “ei kuulnud” “Teie”-vormi lauses *Daite patchku sigaret*). Tundub, et positiivne ülekanne toimib ainult psühholingvistiliselt samastaatuselistest vormide olemasolu puhul mõlemas keeles ja normatiivsed ning strateegilised vormid samastaatuselisteks ei osutu.

Levinsoni “nägu” vaid ühel korral. Autori poolt kogutud väärtuslik andmestik heidab aga valgust väga paljudele B&L-i teooriaga seotud vaidlusküsimustele.

Samuti tuleb möönda, et ühiskondades, kus P ja D on väga selgelt määratletud, stabiilsed ja ümberdefineerimisele suhteliselt allumatud, nagu seda on Jaapani ühiskond, on vastavate vormide teadvustumine vähem tõenäone. B&L ise tegelevad põhimuutujate väärtuste ümberdefineerimisega suhteliselt vähe (vt siiski 1987: 228 jj). Tundub, et situatsioonide “kaubeldavus” (*negotiability*) võiks olla veel üheks kultuuri “eetost” määravaks faktoriks B&L (244 jj) toodud viie faktori kõrval.

Kokkuvõte

B&L-i teooria, selle kriitika ja alternatiivsete teooriate analüüs kaldub viima järeldusele, et kuigi see teooria jätab palju otsi lahtiseks, on ta siiski põhiolemuselt olemasolevaist adekvaatsem ja ühtlasi viljakaim. Teisisõnu, B&L-i mudeli puhul on tegemist millegagi, mida tasub edasi arendada. Käesolevas artiklis välja pakutud modifikatsioonidest olulisimad on järgmised.

- Nõutava viisakusastme suurust (W. “näo”-ähvardus laiemas mõttes) määravate muutujate hulka tuleb tõenäoliselt lisada afekt või “meeldimine”

Kuigi nõutava viisakusastme tõenäoliselt määrab W kui muutujate väärtuste summa, on põhjust postuleerida otseseoseid teatavate muutujate väärtuste ja konkreetsete viisakusstrateegiatega vahel.

Nn formaalsed vormid ja viisakusstrateegiad kitsamas mõttes osutuvad ühelt poolt, vastupidi B&L-i kriitikute väidetele, funktsioonilt ühtseks ja moodustavad kontinuumi, kuid teisalt võivad selle kontinuumi otsad siiski oma psühholingvistiliselt staatusest erineda. Ühtlasi võib muutujate (või konkreetsete strateegiatega) teadvustatuse keskmine tase kultuuriti erineda ja olla veel üheks kultuuri “eetost” määravaks faktoriks.

Kirjandus

- Aas, Annika 1999. Requests: A Cross-Cultural Study. Unpublished Bachelor's Thesis. University of Tartu.
- Brown, Penelope; Levinson, Stephen C. 1978 (1987). Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge: Cambridge UP.
- Brown, Roger; Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. – Style in Language. Toim Th. A. Sebeok. Cambridge MA: MIT Press. 253–276.

- Brown, Roger; Gilman, Albert 1989. Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies. – *Language in Society* 18, 159–211.
- Chen, R. 2001. Self-politeness: a proposal. – *Journal of Pragmatics* 33, 87–106.
- Fasmer, Maks 1971. *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. Tom 3. Moskva: Progress.
- Erelt, Mati 1990. Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 1, 35–39.
- Erelt, Mati 1999. Ispol'zovaniye pozitivnoi i negativnoi strategii veshlivosti v obraschenii k slushayuschemu v estonskom yazyke. – *Trudy po russkoi i slavyanskoi filologii. lingvistika. Novaya seriaya*. Tartu. 295–303.
- Fraser, Bruce 1990. Perspectives on politeness. – *Journal of Pragmatics* 14, 219–236.
- Fraser, Bruce; Nolen, William 1981. The association of deference with linguistic form. – *International Journal of the Sociology of Language*, 27, 93–110.
- Friedrich, Paul 1972. Social context and semantic feature: the Russian pronominal usage. – *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. Toim J. J. Gumperz, D. Hymes. New York: Holt, Rinehart and Winston. 270–300.
- Goffman, Erving 1967 *Interactional Ritual: Essays in Face-to-Face Behavior*. New York: Garden City.
- Hartford, Beverly S.; Bardovi-Harlig, Kathleen 1996. "At your earliest convenience": A study of written student requests to faculty. – *Pragmatics and Language Learning Monograph Series*, 7. Toim L. Bouton. 55–71.
- Hill, Beverley *et al.* 1986. Universals of linguistic politeness. Quantitative evidence from Japanese and American English. – *Journal of Pragmatics* 10, 340–371.
- House, Juliane 1996. Contrastive discourse analysis and misunderstanding: The case of German and English. – *Contrastive Sociolinguistics*. Toim M. Hellinger, U. Ammon. Berlin: Mouton de Gruyter. 345–361.
- Ide, Sachiko 1989. Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness. – *Multilingua* 8, 223–248.
- Janney, Richard W.; Arndt, Horst 1992. Intracultural tact versus intercultural tact. – *Politeness in Language. Studies in History, Theory and Practice*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 21–43.
- Kasper, Gabriele 1992. Linguistic politeness: Current research issues. – *Journal of Pragmatics* 14, 193–218.

- Keevallik, Leelo 1999. The use and abuse of singular and plural address forms in Estonian. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 125–144.
- Kivik, Piibi-Kai; Vogelberg, Krista. In press. Contrasts between contrasters: What discussion groups can tell us about discourse pragmatics. – *Meaning through Language Contrast*. Toim K. M. Jaszcolt, K. Turner. John Benjamins.
- Konovalov, Vyatcheslav 2001. Indirectness and Politeness in English and Russian Requests. Unpublished MA Thesis. University of Tartu.
- Lakoff, Robin 1973. The logic of politeness, of minding your p's and q's. – *Papers from the Ninth Regional Meetings of the Chicago Linguistics Society*. 292–305.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. London, New York: Longman.
- Manes, Jane; Wolfson, Nessa 1981. The compliment formula. – *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. Toim F Coulmas. The Hague: Mouton. 115–132.
- Mao, LuMing Robert 1994. Beyond politeness theory: 'Face' revisited and renewed. – *Journal of Pragmatics* 21, 451–486.
- Matsumoto, Yoshiko 1987. Politeness and conversational universals – observations from Japanese. Paper presented at the 1987 International Pragmatics Conference. Antwerp, Belgium.
- Matsumoto, Yoshiko 1989. Politeness and conversational universals – observations from Japanese. – *Multilingua* 8, 207–221.
- Nwoye, Onuigbo G. 1992. Linguistic politeness and socio-cultural variation of face. – *Journal of Pragmatics* 18, 309–328.
- O'Driscoll, Jim 1996. About face: A defense and elaboration of universal dualism. – *Journal of Pragmatics* 25, 1–32.
- Slugoski, B. R. 1985. Grice's Theory of Conversation as a Social psychological Model. Unpublished doctoral thesis, Oxford University.
- Thomas, Jenny 1997. *Meaning in Interaction*. London, New York: Longman.
- Vogelberg, Krista 2002. Politeness debate continued – notes on some key controversial issues in Brown and Levinson's theory. – *Tähendusepüüdja/Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünniaastapäevaks*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppe-
tooli toimetised 3. Toim R. Pajusalu, T. Hennoste. Tartu. 240–255.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. Berlin, NY: Mouton de Gruyter.